ڕۆڵی میتافۆر لە دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردیدا

پ.ی.د. ڕۆژان نوری عەبدوڵڵا فەتحوڵڵا

٢٧١٤کوردی ٢٠١٤زایینی

ناوی کتێب: ڕۆڵی میتافۆڕ لە دەوڵەمەندکردنی زمانی کزردیدا
بابەت: زمانەوانی
نووسینی: پ.ی.د. ڕۆژان نوری عەبدوڵا
بەرگ ئیبراهیم سالّح
نۆبەتی چاپ: چاپی یەکەم سلێمانی ٢٠٢٤–
تیراژ: ٥٠٠ دانە
شوێنی چاپ: چاپخانەی چوارچرا

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەسپاردنی (١٨٩٨) ساڵی ٢٠٢٤ ی پێدراوە

بسم اللهِ الرَّحمَنِ الرَّحِيمِ

﴿ وَلَو كُنتَ فَظًا غَلِيظَ ٱلقَلبِ لَٱنفَضُّوا مِنۡ حَولِكَ ﴾

سورة الـ عمران الاية (١٥٩)

ئەم کتێبە، لە بنچینەدا تێزێکی دکتۆرایە، لە بواری (واتاسازی - پراگماتیک)، لەساڵی (٢٠١٣ ـ ٢٠١٤)دا، پێشکەشی بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی زمانی زانکۆی کۆیە کراوە، بەسەرپەرشتی (پ.د.بەکر عومەر عەلی)، بە ناونیشانی (ڕۆڵی میتافۆر لە دەوڵەمەندکردنی زماندا)، بە پلەی نایاب وەرگیراوە، لیژنەی گفتوگۆکردن لەم بەڕێزانەی خوارەوە پێکهاتووە: فەرەیدون عەبدول محمد بەرزنجی(پرۆفیسۆر)، صباح رشید قادر(پرۆفیسۆری یاریدەدەر)، طالب حسین علی(پرۆفیسۆری یاریدەدەر)، عبدوالوهاب خالد موسی(پرۆفیسۆری یاریدەدەر)، عمر محمود کریم (پرۆفیسۆری یاریدەدەر)، بەکر عمر علی(پرۆفیسۆر).

پێشکەشە بە:

- **دایک و باوکی بەڕێز و خۆشەویستم، هیوای تەندروستی و تەمەن درێژییان بۆ دەخوازم.**
- **خوشک و برا ئازیزەکانم.**
- **هاوژین و هاوڕێی ژیانم.**
- **هەموو ئەو مرۆڤانەی، کە بە دڵسۆزییەوە خزمەتی نەتەوە و زمانی کوردی دەکەن.**

پێڕستی ناوەڕۆک

کۆدی ژمارەیی	بابەت	لاپەڕە
٠)	**پێشەکیی**	١٠
١٠)	**بەشی یەکەم:** میتافۆرو گۆڕانی واتا	١٤
١١)	دەروازە	١٤
١٢)	چەمک و ناساندنی میتافۆر	١٥
١٢-١)	چەمک و زاراوەی زمانەوانی درکپێکردن	٣٢
١٢-٢)	میتافۆری چەمکی	٣٥
١٢-٢-١)	تیۆری کارلێکی	٣٧
١٣)	میتافۆر وگۆڕانی واتا	٤١
١٣-١)	هۆکارەکانی گۆڕانی واتا	٦٠
١٣-١-١)	هۆکاری کۆمەڵایەتی و میژوویی	٦١
١٣-١-٢)	دۆخی گوێزانەوەی زمان	٨٧
١٣-١-٣)	هۆکاری زانستی و داهێنان	٨٩
١٣-١-٤)	پێویستی ناولێنان	٩٠
١٣-١-٥)	پڕوپاگەندە	٩١
١٣-١-٦)	هۆکاری دەروونی(تابۆ)	٩٢
١٣-١-٦-١)	تابۆی سێکسی	٩٤
١٣-١-٦- ٢)	تابۆی ئاینی و کۆمەڵایەتی	٩٥
١٣- ١- ٦-٣)	تابۆی ترس	٩٥
١٣- ١- ٦-٤)	تابۆی ڕامیاری و سیاسی	٩٦
١٣-١-٦-٥)	پۆشین	٩٧
١٣-١-٦-٦)	بەکارهێنانی وشەی نهێنی	٩٧

٧) ٦ـ١ـ٣١	زیادەڕەویی	٩٨
٧ـ١ـ٣١)	ئایین	٩٩
٨ـ١ـ٣١)	هۆکاری زمانیی	١٠٠
٩ـ١ـ٣١)	هۆکاری ڕەوانبێژیی(کورتبڕی و درێژبڕی)	١٠١
١٠ـ١ـ٣١)	گۆڕانی واتا بەهۆی تاکە کەسەوە	١٠٣
٢ـ٣١)	تایبەتمەندییەکانی گۆڕانی واتایی	١٠٣
٤١)	شێوەکانی گۆڕانی واتا	١٠٤
١ـ٤١)	تەسکبوونەوەی واتا	١٠٤
٢ ـ٤١)	فراوانبوونی واتا	١٠٨
٣ـ٤١)	نزمبوونەوەی واتا	١١٤
٤ـ٤١)	بەرزبوونەوەی واتا	١١٥
٥١)	مێتافۆر و ڕێگاکانی دەوڵەمەندکردنی زمان	١١٨
١ـ٥١)	بەکارهێنانی وشەی تاک(سادە)	١٢٢
٢ـ٥١)	لێکدان و مێتافۆر	١٢٣
٣ـ٥١)	بەپێکهاتەبوون	١٢٤

٤ـ٥١)	داڕشتن	١٢٥
٥ـ٥١)	پۆلگۆڕین	١٢٦
٦ـ٥١)	وەرگرتنی زاراوە	١٢٦
٧ـ٥١)	ڕێبازی شوێنکەوتوویی و پێوانەسازی	١٣٠
٨ـ٥١)	موتوربەکردن	١٣١
٩ـ٥١)	داتاشین	١٣١
١٠ـ٥١)	ڕێبازی وەرگێڕانی مێتافۆر	١٣٢
١١ـ٥١)	بچوککردنەوە	١٣٣
١٢ـ٥١)	داهێنان	١٣٤
١٣ـ٥١)	لاساییکردنەوە(وشە دەنگییەکان)	١٣٤
١٤ـ٥١)	وشەی کورتکراوە	١٣٦

١١ـ٥ـ١٥)	ئەکڕۆنیم	١٣٦
١١ـ٥ـ ١٦)	ڕێگای تێکەڵکردن و تێکهەڵکێشکردن	١٣٦
١١ـ٥ـ١٧)	بنجەوانی میللی	١٣٦
١١ـ٥ـ١٨)	جێگۆڕکێی ڕەوانبێژی	١٣٧
١٢ـ٠)	بەشی دووەم: میتافۆر لە وشەی فەرهەنگیدا	١٣٩
١٢ـ١)	سیاق و کۆتبەند لە گواستنەوەی واتادا	١٣٩
١٢ـ١ـ١)	جۆرەکانی سیاق ـ دەوروبەر	١٤٧
١٢ـ١ـ٢)	سیاقی زمانیی	١٤٧
١٢ـ٢ـ١)	دەوروبەری فۆنۆلۆجی	١٤٨
١٢ـ٢ـ٢)	دەوروبەری مۆرفۆلۆجی	١٤٩
١٢ـ٢ـ٣)	دەوروبەری سینتاکسی	١٤٩
١٢ـ١ـ٣)	دەوروبەری نازمانی	١٤٩
١٢ـ٣ـ١)	سیاقی بارودۆخ (بار)	١٤٩
١٢ـ٣ـ٢)	سیاقی سۆزداری و دەروونی	١٥٠
١٢ـ٣ـ٣)	سیاقی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی	١٥١
١٢ـ٣ـ٤)	سیاقی بابەت	١٥١
١٢ـ٣ـ٥)	سیاقی فیزیکی	١٥٤
١٢ـ٣ـ٦)	سیاقی پێگە و بۆنەی ئاخاوتن	١٥٤
١٢ـ٢)	هێمای بابەت (اشارة الموضوع)	١٥٨
١٢ـ٢ـ١)	ئاماژەی ڕەمزیی	١٥٩
١٢ـ٢ـ٢)	ئاماژەی ئەزموونیی	١٥٩
١٢ـ٢ـ٣)	ئاماژەی شارستانیەتی	١٦٠
١٢ـ٢ـ٣ـ١)	میتافۆر و زمانی جنێوفرۆشی	١٧٧
١٢ـ٣)	سیاق و هێزی نائاخاوتن	١٧٩
١٢ـ٣ـ١)	فرەواتایی	١٨٣
١٢ـ٣ـ٢)	هاوبێژیی	١٨٧
١٢ـ٣ـ٣)	هاوواتا	١٩٠
١٢ـ٤)	کۆتە زمانیی و واتاییەکان	١٩٣
١٢ـ٤ـ١)	کۆتی ڕێزمانی	١٩٧

٢٠١	کۆتی شیکردنەوەی ڕێزمانیی	٢\١٢-٤)
٢٠٢	کۆتی پێکهاتەیی	٣\١٢-٤)
٢٠٤	کۆتی فەرهەنگیی	٤\١٢-٤)
٢٠٤	کۆتی لۆجیکی	٥\١٢-٤)
٢٠٧	سیاق و بەکارهێنانی کۆت	٥\١٢)
٢٠٨	پەیوەندییە زمانییەکان	٦\١٢)
٢١٢	بەزاندنی کۆتەکان و داهێنانی واتایی	١\٦\١٢-)
٢١٢	پێکچوونی مەعنەوی	١\١\٦\١٢-)
٢١٣	هەستگۆڕکێ	٢ \١\٦\١٢-)
٢١٣	هاوسێیەتی	٣\١\٦\١٢-)
٢١٧	ڕۆڵی یارییەکان لە دروستبوونی میتافۆردا	٧\١٢)
٢١٨	گواستنەوەی واتا	٨\١٢)
٢٢٥	پارادایم و بەشەکانی ئاخاوتن	٩\١٢)
٢٢٥	پارادایمی ناوی	١\ ٩\١٢-)
٢٢٦	پارادایمی جێناو	٢\ ٩\١٢-)
٢٢٦	پارادایمی بەراورد	٣\٩\١٢-)
٢٢٨	پارادایمی داڕشتن و لێکدان	٤\٩\١٢-)
٢٢٩	ناو	١\٤\ ٩\١٢-)
٢٣٢	ناوی داڕێژراو	١\١\٤\ ٩\١٢-)
٢٣٥	ناوی لێکدراو	٢\١\٤\٩\١٢-)
٢٣٩	کار	٥\٩\١٢-)
٢٣٩	کاری داڕێژراو	١\٥\٩\١٢-)
٢٣٩	کاری لێکدراو	٢\٥\٩\١٢-)
٢٤٠	ئاوەڵناو	٦ _٩\١٢)
٢٥٣	مۆرفۆسینتاکس	١٠\١٢)
٢٥٥	بەشی سییەم: میتافۆر لە دەقدا	٠\١٣)
٢٥٥	دەستپێک	١\١٣)
٢٥٨	چەمک و پێناسەی دەق	٢\١٣)

٣\٣)	جۆرەکانی میتافۆر	٢٧٥
١ـ٣\٣)	خواستن	٢٧٥
٢ـ٣\٣)	خواستنی درکاو	٢٨١
٣ـ٣\٣)	خوازەی بەڕڵا	٢٨٤
٤ـ٣\٣)	میتافۆرە باوەکان(سواوەکان)	٢٨٧
٤\٣)	ئاماژە ـ هێما ـ میتافۆر	٢٨٧
١ـ٤\٣)	ئەرکی سیمیۆتیکی میتافۆر	٢٩٤
١ـ١ـ٤\٣)	میتافۆر وئەرکی نیشانەیی بۆ یەکەکانی شوێن	٢٩٤
٢ـ١ـ٤\٣)	میتافۆر و ئەرکی نیشانەیی بۆ یەکەکانی کات	٢٩٦
٢ـ٤\٣)	بنەما لۆجیکییەکانی لێکدانەوە	٣٠١
٥\٣)	میتافۆر لە شیعردا	٣٢٤
١ـ٥\٣)	وێنەی شیعری	٣٢٧
٢ـ٥\٣)	بەشەکانی ئاخاوتن	٣٨٠
١ـ٢ـ٥\٣)	ناو	٣٨٠
٢ـ٢ـ٥\٣)	کار	٣٨٦
٣ـ٢ـ٥\٣)	ئاوەڵناو	٣٨٧
٦\٣)	مەبەستەکانی میتافۆر لە شیعردا	٣٩٢
٧\٣)	ناونیشانی چیرۆک	٣٩٦
٨\٣)	میتافۆر لە وتاردا (ڕۆژنامە و گۆڤار)	٤٠١
١ـ ٨\٣)	ناونیشانە دەقی وتار	٤٠٧
٩\٣)	میتافۆر لە ئەدەبی تەنزدا	٤١٠
١٠\٣)	دەقی ئیدیۆمی	٤١٨
١١\٣)	پەندی پێشینان	٤١٨
ئەنجامەکان		٤٢٢
سەرچاوەکان		٤٢٦

١١٠) پێشەکیی:

ئەم کتێبە، بەناونیشانی((**ڕۆڵی میتافۆر لە دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردیدا**))یە، باس لە دیاردەی میتافۆر، وەک هۆکارێک بۆ دەوڵەمەندکردنی زمان دەکات، تێڕوانینی کلاسیکی و تێڕوانینی تیۆرییە نوێیەکان، لەبارەی میتافۆرەوە بەرباس دەخرێن.

لە ئاستی واتا (سیمانتیک ـ پراگماتیک)ی زماندا، لێکۆڵینەوە لەم دیاردەیە دەکات، بەڵام هەندێکجار بەپێی پێویست سود لە ئاستەکانی دیکەی وەک سینتاکس و فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجیش وەرگیراوە و لێکۆڵینەوەکە پێویستیی خۆی لەم ئاستانەدا دەبینێتەوە.

لە چوارچێوەی دیالێکتی کوردی ناوەڕاستدا، باس لە میتافۆر و دەوڵەمەندبوونی زمان و هۆکارەکانی پەرەسەندنی واتایی و بوارە پراکتیکییەکانی بەکارهێنانی میتافۆر دەکات.

کەرەستەی لێکۆڵینەوەی ئەم کتێبە: ئاخاوتنی ڕۆژانەو شیکردنەوە و خستنەڕووی دەربڕینە میتافۆرییەکانە لە سیاقە جۆراوجۆرەکانی بەکارهێناندا، هەروەها سود لە دەقە نوسراوەکانی وەک شیعر و چیرۆک و وتاری ڕۆژنامە وەرگیراوە، لەبەرئەوەی لەم پەرتوکەدا، میتافۆر بە واتایەکی فراوان بەکارهاتووە، هەموو لقەکانی وەک: خوازە و خواستن و لێکچواندن و درکە و ...هتد. دەگرێتەوە، هەروەها تیشک خراوەتە سەر ئەو وشانەی کە لە ڕەگە بنچینەییەکانەوە دەبنەوە و لە دایک دەبن و میتافۆر دروست دەکەن.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

ڕێبازی وەسفی ـ شیکاریی، لە چێوەی ئاستی واتا(سیمانتیک ـ پراگماتیک)دا پەیڕەوکراوە. واتە گرینگی بەو میتافۆرانە دەدات، کە لە زمانی ئەمڕۆی کوردیدا وەک سەرچاوەیەک بۆ دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان، لەلایەن قسەکەر ان و نوسەرانەوە، بەکاردێن.

هۆی هەڵبژاردن:

هۆی هەڵبژاردنی ئەم بابەتە، بریتی بوو لەوەی، کە زمان هۆکارێکە بۆ تێگەیشتن. لە هەردوو بواری زانستی _ تیۆری و کارەکیدا زانیاری و ئەزموونەکانی ژیان لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە دەگوازێتەوە، دیاردەیەکی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییە، بەهۆی زمانەوە مرۆڤایەتی گەشە دەکات و شارستانیەتی پەرەدەسەنێت و بیری مرۆڤیش پێشدەکەوێت.

پەرەسەندن و دەوڵەمەندبوونی زمان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، پێویستە گرینگی پێبدرێت و داهێنانە زۆر و خێراکانی ئەم سەردەمە، بۆ دەربڕینی چەمک و واتاکان پێویستی بە زمانێکی پەرەسەندوو هەیە. چەمکی دەوڵەمەندبوون تەنیا پەیوەندی بە بواری ئابورییەوە نییە، بەڵکو، پەیوەندی بە هەموو بوارەکانی دیکەی ژیانەوە هەیە و لە هەموو بوارە زانستی و بیرییەکاندا دامەزراوەی تایبەت بەم بوارە هەیە. پەرەسەندن چەمکێکە پەیوەندی بە گۆڕانەوە هەیە، هەوڵدەدات بارودۆخی ژیان و کۆمەڵگا باشتر بکات، مرۆڤ خۆی سەرچاوەی سەرەکی پەرەسەندن و پێشکەوتنە.

زمانی کوردی ئەمڕۆ بە قۆناغێکی باشی گەشەسەندن و پێشکەوتندا تێدەپەڕێت، بووە بە زمانی پەروەردە و فێرکردن و زمانی کارگێڕی و ڕامیاریی و زمانی دادگا و یاسادانان و چەندین بواری دیکە، دیاردەی میتافۆریش بەڕێژەیەکی فراوان لەلایەن قسەکەرانی ئەم زمانەوە بەکاردەهێندرێت، بەشێوەیەک لە ئاخاوتنی ڕۆژانە و سەرجەم بوارەکانی دیکەدا زۆربەی وشە و دەربڕینەکان سەرەڕای واتای بنەڕەتی خۆیان بە واتای خوازراو و میتافۆریش بەکاردێن، لێرەدا گرنگیی میتافۆر و چۆنیەتی بەکارهێنانی، لە بواری زاراوەسازیی و سەرجەم بوارەکانی دیکەی زماندا دەردەکەوێت، ڕەنگدانەوەی میتافۆر لە ئاخاوتندا، دەبێتە یەکێک لە ڕەهەندەکانی دەوڵەمەندبوونی فەرهەنگی زمان.

ئامانجی لێکۆڵینەوەکە:

ئامانجی ئەم پەرتوکە، هەوڵێکە بۆ لێکۆڵینەوە لە دیاردەی میتافۆر و ئەو ڕۆڵەی کە لە دەوڵەمەندبوونی فەرهەنگی زمانەدا دەیبینێت، هەروەها مەبەستمان زیاتر ئاشنابوونە بەو دەربڕینە میتافۆرییانەی، کە لە بوارە جیاجیاکانی زماندا بەکاردێن و لە ڕووی چەمک و واتاوە زمان دەوڵەمەند دەکەن. دیاردەی میتافۆر لە زمانە پێشکەوتووەکاندا، گرنگییەکی زۆری پێدەدرێت وچەندین لێکۆڵینەوەی جۆراوجۆری لە بارەوە کراوە، هەرچەندە تێڕوانینە دژینەکان، میتافۆریان بە بەشێک لە ئەدەب دادەنا و لە چوارچێوەی ئەدەبەوە لێکۆڵینەوەیان لەم دیاردەیە دەکرد، بەڵام ئەم لێکۆلینەوەیە، ئەو بیروبۆچوونانە ڕەت دەکاتەوە، کە میتافۆر تەنیا ئامرازێکی حوانکاری ئەدەبی بێت، لەزمانەوانی نوێدا، میافۆر بە بەشێک لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان دادەندرێت و گرنگییەکی زۆری پێدەدرێت.

گرنگی لێکۆڵینەوەکە:

گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەوەدایە، کە بە شێوەیەکی فراوان باس لە کاریگەری و ڕۆڵی میتافۆر لە پەرەسەندن و دەوڵەمەندبوونی زمان و هۆکارەکانی گۆڕان و شێوەکانی گۆڕان و ڕێگاکانی دەوڵەمەندبوونی زمان دەکات، لەم ڕوانگەیەوە لە میتافۆرمان کۆڵیوەتەوە، کە تایبەتە بە زمانی کوردی و میتافۆر وەک دیاردەیەکی زمانیی سەیرکراوە و بە بەشێک لە زمان دادەندرێت و لەناو زمانەوە لێکدانەوەی بۆ دەکرێت . گرنگییەکی دیکەی ئەم لێکۆڵینەوەیە بریتییە لەوەی، کە بەکارهێنانە جۆراوجۆرەکانی وشە، لە سیاقی جیاوازدا ڕوونەدەکاتەوە، هەروەها دەربڕینە میتافۆرییەکان، بە بوارەکانی ئاخاوتن و ئەدەب، بەتایبەتی شیعرو ڕاگەیاندن و وتاری ڕۆژنامە و بزوتنەوەی نەتەوەیی وکۆمەڵایەتی و ئاینی و کارگێڕی و چەند بوارێکی دیکەوە دەبەستێتەوە، بەکارهێنانی میتافۆر لە هەریەکێک لەم بوارانەدا دەبێتە هۆی پەرەسەندنی زمان و بوژانەوەی فەرهەنگی زمان. هەروەها هەوڵدەدات، وەڵامی ئەو پرسیارەش بداتەوە، کە میتافۆر چ ڕۆڵێکی لە سیستەمی بیرکردنەوەی مرۆڤدا هەیە؟

لێکۆڵینەوەکە، لە پێشەکی و سێ بەش و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتووە: **بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە**، تایبەتە بە ناساندنێکی کورتی گۆڕانی واتا و هۆکارەکانی گۆڕانی واتا، دواتر باسی تایبەتمەندییەکانی گۆڕانی واتامان کردووە، لە تەوەرەی دووەمدا، کە بە ناونیشانی (شێوەکانی گۆڕانی واتایە)، باس لەم بابەتانە کراوە:(تەسکبوونەوەی واتا، فراوانبوونی واتا، نزمبوونەوەی واتا، بەرزبوونەوەی واتا)، کە هەریەکەیان دەبنە هۆی پەرەسەندنی واتایی، لە تەوەرەی سێیەمدا، کە بە ناونیشانی (ڕێگاکانی دەوڵەندبوونی زمانە)، باسی چەند ڕێگایەک کراوە، وەک:(لێکدان، داڕشتن، داتاشین، ئەکرۆنیم، کورتکردنەوە، بنجەوانی میللی، جیگۆڕکێی ڕەوانبێژی، بە پێکهاتەبوون،...هتد)، **بەشی دووەم**: لەم بەشەدا، باسی دیاردەی میتافۆرمان لە وشەی فەرهەنگیدا کردووە، تەوەرەی یەکەم، کە بە ناونیشانی (سیاق و کۆتبەندە لە گواستنەوەی واتادا) باس لەم بابەتانە کراوە:(تیۆری سیاق، جۆرەکانی سیاق: سیاقی فیزیکی، سیاقی سۆزداری، سیاقی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی، سیاقی پێگە و بۆنەی ئاخاوتن، کۆتە زمانیی و واتاییەکان: کۆتی ڕێزمانی، کۆتی پێکهاتەیی، کۆتی فەرهەنگی، بەزاندنی کۆتەکان و دروستبوونی میتافۆر)، هەروەها بەکورتی باسی دیاردەی میتافۆرمان لە تێڕانینی نوێدا کردووە و هەردوو بواری سەرچاوە و ئامانجمان لە شیکردنەوەی چەمکە میتافۆرییەکاندا خستۆتە ڕوو، تەوەرەی دووەم: بریتییە لە پارادایم وبەشەکانی ئاخاوتن، باسی ئەو کۆتانەمان کردووە، کە زمان لە سەر ئاخێوەرانی دادەنێت. **بەشی سێیەم**: تایبەتە بە میتافۆر لە دەقدا، سەرەتا باسێکی کورتی دەقمان کردووە، دواتر باسی جۆرەکانی میتافۆر (خواستن، خوازەی بەڕەڵا، درکە)مان کردووە، هەروەها، میتافۆر و ئەرکی نیشانەیی شوێن، میتافۆرو ئەرکی نیشانەیی کات، بنەما لۆجیکییەکانی لێکدانەوە، میتافۆر لە شیعردا، میتافۆر لە چیرۆکدا، میتافۆر لە ناونیشانی وتاری ڕۆژنامەدا، میتافۆر لە دەقی گاڵتە و گەپدا، هەروەها هەوڵدراوە، ئەو میتافۆرانە بخرێنە ڕوو و شیبکرێنەوە، کە لەلایەن نووسەر و شاعیرانەوە بەکاردەهێندرێن و دواتر دەپەڕنەوە بۆناو

فەرهەنگی زمان و دەوڵەمەندی دەکەن، دواتر ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە لە چەند خاڵێکدا خراوەتە ڕوو. لە کۆتاییشدا ئەو سەرچاوانە ریزبەندکراون کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا سودیان لێوەرگیراوە.

١) میتافۆر و گۆڕانی واتا:

١١) دەروازە:

زمان مەزنترین بەهرەیە، کە مرۆڤ لە دێرزەمانەوە پێی ئاشنابووە، بەهۆیەوە؛ مرۆڤ دەتوانێت پێویستییەکانی ژیانی جێبەجێ بکات و ناخی خۆی دەربببڕێت و ببێتە کەسێکی کارا لە کۆمەڵگادا، لە ڕێگای زمانەوە مرۆڤ توانیویەتی بگاتە ئاستێکی پەرەسەندوو، گەشە بە بیر و بۆچوونەکانی بدات و ژیانی کۆمەڵایەتی ڕێکبخات.

ئەڕستۆ لەدێر زەمانەوە باسی لەم دیاردە گرینگە کردووە و بایەخی پێداوە، میللەتی کوردیش هەرچەندە بەدرێژایی مێژوو، داگیرکراوە و هەوڵی لەناوبردنی دراوە، بەڵام درکی بەڕۆڵ و گرنگی زمان لە پێشخستنی بوارەکانی ژیان و ناسنامەی نەتەوایەتیدا کردووە، بۆیە چەندین پەندو وتەی بەنرخ و دەربڕینی میتافۆریی دەبیستین، کە باس لە گرینگی و بایەخی زمان و ڕەنگدانەوەی لە بوارەکانی ژیاندا دەکەن.

(ئاخاوتن، جیهانی داخراوی ناخ دەکاتەوە و بوارمان پێدەدات، دەربڕین بکەین و ئەوەی لە دەروونماندا پەنگی خواردۆتەوە، بیهێنینە دەرەوە، زمان داهێنەرە و پێکهێنەری ژیانی کۆمەڵایەتییە)، (Vendrys: ١٩٥٠:٥)

ـ لە دەرەوەی بازنەی زماندا، ناتوانین مرۆڤ بناسین و لێکۆڵینەوە لە ڕەچەڵەکی مرۆڤ بکەین، هەر شتێک لەم جیهانەدا ڕوو بدات، پەیوەندی بە زمانەوە هەیە. زمان گرنگترین هۆکاری پێشکەوتن وچالاکی زانستی و هزری و کۆمەڵایەتییە، بۆیە پێویستە، هەمیشە گرینگی پێبدەین و بەرە و پێشەوەی ببەین و لە گەڵ گۆڕانکارییەکانی سەردەمدا، بیگونجێنین و فەرهەنگەکەی دەوڵەمەند بکەین.

زمان، وەک هەر دیاردەیەکی دیکەی سروشت، بە بەردەوامی لە ئەگەری خۆگونجاندن و پەرەسەندن دایە. بیر و هۆشی مرۆڤ بە گۆڕان و

پەرەسەندنێکی خێرا و گەورەدا تێپەڕیووە، ئەمەش لە زماندا ڕەنگی داوەتەوە.

لەبەرئەوەی واتا لە زماندا بێسنورە و هەمیشەش لە زۆربوونداید، بەڕادەیەک کە لە توانای زماندا نییە، بۆ هەر چەمک و واتایێک دەربڕینێکی نوێ دابهێنێت. لێرەدا، بۆ پڕکردنەوەی ئەم کەلێنە زمان دەتوانێت سود لە دیاردەی میتافۆر وەربگرێت و دووبارە وشە بنەڕەتییەکان، بەواتایەکی نوێ بەکاربهێنێتەوە. دواکەوتن لە بواری زانستدا، دەبێتە هۆی دواکەوتن لە بواری زاراوەسازیدا، کاتێک زانایەک لەبواریکی زانستیدا داهێنانێک دەکات، هەوڵ دەدات زاراوەیەکی گونجاوی بۆ دابنێت، بۆیە ئەو گەلانەی لە بواری زانستیدا داهێنانیان هەیە، لە بواری زاراوەسازیشدا داهێنەرن. چونکە زاراوە پەیوەستە بە چەمک و بیر و واتا و داهێنانی کۆمەڵگاوە.

زمان ڕۆڵێکی گرینگی لە ژیانی مرۆڤدا هەیە، کە بەدرێژایی مێژوو کاریگەری خۆی لە دەست نەداوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە بە تێپەڕبوونی کات لە ڕوی جۆرەوە پێشکەوتووە و دەوڵەمەندبوونی پتری بەخۆیەوە بینیوە و لق و پۆپی هاویشتووە، بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو دیاردە یەک بە دوای یەکانەدا بگونجێت کە لە سەدەکانی ڕابردووە وە تاوەکو ئەم چاخەی ئێستا هاتوونەتە ناو ژیانی مرۆڤەوە.

لەم قۆناغەی ئەمڕۆی زمانی کوردیدا، پێویستە گرینگی بە بواری زاراوەسازیی و دەوڵەمەندکردنی زمان بدەین، بۆ ئەوەی بتوانین لەگەڵ ڕەوتە خێراکانی پێشکەوتندا هەنگاو بنێین.

٢\١) چەمک و ناساندنی میتافۆر:

دانانی پێناسەیەکی هەمەکی بۆ دیاردەی میتافۆر، کە توێژەران لەسەری هاوڕابن کارێکی ئاسان نییە، بۆیە توێژەران هەندێکجار وای بۆ دەچن، کە میتافۆر ڕوونکردنەوەی لەبارەوە بدرێت باشترە، تا ئەوەی پێناسە بکرێت. بۆیە زۆرجار هەوڵدەدرێت، سەرەتا نمونەیەک بخرێتە ڕوو، دواتر لە ڕێگای نمونەکەوە، میتافۆر بناسێنرێت:

وشەی (Metaphor) یۆنانییە و بە مانای ((گواستنەوە)) دێت،

بۆیەکەمجار ئەڕستۆ بەکاریهێناوە، وەک سیفەتێکی شتێک دەگوێزرێتەوە بۆ شتێکی تر یان مرۆڤ یان لە سروشتەوە بۆ مرۆڤ و بە پێچەوانەشەوە، ئەمە گرینگترین و باڵاوترین فیچەری زمانە کە تیایدا، یەک شت بیر یان کارێک بە و شە و دەربڕین دەگەڕێندرێتەوە بۆ شت، بیر، کارێکی تر، چونکە هەندێ خاسیەتی هاوبەشیان هەیە))، (پیتەر هالبێرگ:٢٠١٠: ٧٩).

میتافۆر، لەلای زانایانی ڕوونبێژیی، بریتییە لە گواستنەوەی وشەیەک لە واتای بنەڕەتییەوە، بۆ گەیاندنی واتایەکی نوێ.

بە واتای ئەوەی، ئەو وشە و دەستەواژانەن، کە واتایەکی ڕاستەوخۆ ناگەیەنن، وشەیەک لەبری وشەیەکی دیکە بەکاردەهێندرێت و بەپێی تێڕوانین و هزر و ئاوەزی ئاخێوەر، یان کۆمەڵگا واتاکەیان لە دەوروبەردا لێکدەدرێتەوە.

میتافۆر جۆرێک بەکارهێنانی زمانییە، کە تێیدا وشە و دەربڕینە زمانییەکان ئاماژە بەو شتانە نادەن، کە لە بنەڕەتدا و لە بەکارهێنانی ئاساییانەی زماندا ئاماژەی پێدەدەن، واتا بە مانای بنەڕەتی و حەرفییەکەی خۆیان بەکارناهێندرێن، مەبەستیش لە بەکارهێنانی میتافۆر، دروستکردنی چونییەکی یان پەیوەندییەکە لەنێوان دوو شتی ناچونییەکدا (Knowles and Moon, ٢٠٠٦, ١٢٤٤).

ـ میتافۆر(Metaphor) وشەیەکی فەڕەنسییە، لە (Metaphora)ی گریکییەوە هاتووە میتافۆرای گریکیش لە (Meta) بە واتای سەروو، یان ئەو دیو و (pherein) بە واتای گواستنەوە پێکهاتووە، واتە میتافۆر لە بنەڕەتدا، واتای گواستنەوەی گەیاندووە، بەپێی پێناسە باوە کلاسیکییەکەش، میتافۆر گواستنەوەی وشەیە لە مانای بنەڕەتی و پیتی یان فەرهەنگییەوە بۆ مانایەکی دیکە، بە واتای ئەوەی بەخشینی مانایەکی تازەیە، بە وشە یان دەربڕینێکی زمانییەوە) ، (Abrams and Harpham, ٢٠١٢, ٢١٢).

ـ میتافۆر دۆخێکە کە تێیدا وشەیەک، فرەیزێک یان دەربڕینێکی خوازەیی بە واتایەکی نائاسایی بەکاردێت، بیرۆکەی میتافۆر پەیوەستدارە بە چەمکی

گواستنەوەی واتاوە، هەر شرۆڤەکردنێک لەسەر میتافۆر بە ئەڕستۆ و کارەکانی دەست پێدەکات، بەشێوەیەکی گشتی (ئەڕستۆ) بە یەکەم بیرمەند دادەندرێت، کە تیۆری خوازەی درێژە پێداوە، ئەڕستۆ میتافۆر بە هێمایەک بۆ وەستایی زمانەوانی وەسف دەکات، کەواتە جۆرێکە لە بلیمەتی.

ئەڕستۆ دەڵێت: میتافۆر شتێکە ناتوانین لە کەسێکەوە فێری ببین و هێمایەکە بۆ بلیمەت بوون، چونکە خوازەیەکی باش تێبینییەکی ژیرانە دەگەیەنێت لە لێکچوون و لێکنەچوون(Evans &Green, ٢٠٠٦, ٢٣٩).

هەروەها ئەڕستۆ باسی میتافۆر و لێکچواندن دەکات و دەڵێت: ((لێکچواندن جۆرێکە لە جۆرەکانی میتافۆر و تەنیا جیاوازییەکی بچووک لە نێوانیاندا هەیە)) (أرسطو: ١٩٨٦: ٢٠٤).

ئەڕستۆ پێیوابووە، میتافۆر (ئەوەیە ناوی شتێک بۆ شتێکی تر بەکاربێت، ئەمەش بەهۆی گواستنەوە دەبێت لە ڕەگەزەوە بۆ جۆر، یان لە جۆرەوە بۆ ڕەگەز، یان لە جۆرەوە بۆ جۆر، یان بۆی هەیە پەیوەندی هاوئەرکی بێت)، (عەزیزگەردی: ٢٠٠٤ :٧٨).

واتە: ئەڕستۆ پێناسەی خوازە دەکات، وەک پێدانی ناوێک بە شتێک کە شتەکە هی شتێکی تر، ئەم گواستنەوەیە یان لە ڕەگەزەوە بۆ جۆر یان لە جۆرەوە بۆ ڕەگەز، یان لە جۆرەوە بۆ جۆرە.

هەموو شتێک لە سروشتدا ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە، خوازە جۆرێک لە پابەند نەبوون لەم یاسایە پێکدەهێنێت، بەشێوەیەک کە لە هەموو بۆنەکاندا ناوەکان لە شتێکەوە بۆ شتێکی تر دەگوازرێتەوە، مەبەستە بنچینەییەکە بۆ ئەوەیە کە ئاماژە بۆ لێکچوون بکات، وەک گواستنەوەی ناوی (گوڵ)، لە ڕووەکەوە بۆ مرۆڤ، یان گواستنەوەی ناوی (شێر)، لە ئاژەڵەوە بۆ مرۆڤ، گواستنەوەی ناوی (مانگ)، لە سروشتەوە بۆ مرۆڤ.

لە تێڕوانینی ئەڕستۆدا، میتافۆر گواستنەوەی ناوێکە لە کاتیگۆرییەکەوە بۆ کەتیگۆرییەکی تر، بۆ نمونە کاتێک دەگوترێت:

ـ کات پارەیە.

لەم دەربڕینەدا، ناوی (پارە)، کە چەمکێکی کۆنکریتییە، بۆ ناوی (کات) گواستراوەتەوە، کە چەمکێکی ئەبستراکتە. ئەم کردەی گواستنەوەیەش پەیوەندی و چونیەکییەک لەنێوات کات و پارەدا دروستدەکات، دەبێتە هۆی درککردن بەو سیمایانەی (کات) کە هاوتای (پارە)یە.

بەڵام لە ڕوانگەی میتافۆری چەمکییەوە، میتافۆر ئامرازێکی پێویستە، کە لەلایەن (Ungerer & Schmid) پێناسەی کراوە بە نەخشەکێشانی پێکهاتە لە شێوازی سەرچاوە بۆ شێوازی ئامانج و خوازەی چەمکی لە ئاخاوتندا بەدی دەکرێت((Ungerer & Schmid,٢٠٠٦,١٢٠)).

لاکۆف و جۆنسۆن دەڵێن: کاتێک باسی خوازەی چەمکی دەکەین بۆ نموونە:وەک(کات پارەیە)، (Lakoff and Johnson, ١٩٨٠,٧_٨) ئێمە بیر لە چەمکی ئامانج لە ڕێگای چەمکی سەرچاوە (پارە) دەکەینەوە، زمانەوانی درکپێکردن ئەم گواستنەوەیە بە نەخشەکێشان لە سەرچاوەوە بۆ ئامانج ناودەنێت، بە واتایەکی دیکە لە ڕوانگەی زمانەوانی مەعریفییەوە، خوازە نەخشەکێشانی مۆدێلی پێکهاتەی سەرچاوەیە بۆ مۆدێلی ئامانج.

پرۆسەی گواستنەوە و بەکارهێنانی ناوی شتێک بۆ ئاماژەدان بە شتێکی تر سەرپشکییانە نییە، واتە: نوسەر یان ئاخێوەر سەرپشکییانە و بێ ڕەچاوکردنی هیچ جۆرە لۆجیکێک ناتوانیت دەربرینێکی زمانی وەک میتافۆر بۆ ئاماژەدان بە شتێکی تر بەکاربهێنێت، بەڵکو دروستکردنی پەیوەندی و بەراوردەکە دەبێ سیستەماتیکییانە و لۆجیکییانە بێت، واتە ئاخێوەر کە (گوڵ) میتافۆرییانە بۆ جوانی کچێک بەکاردەهێنێت، لەخۆوە نییە، بەڵکو دەبێت لۆجیکێک لە پشت ئەم هەڵبژاردنەوە هەبێت، وەک:لۆجیکی جوانی و ناسکی و بۆنخۆشی و گوڵ،...هتد.

بە بەراوردکردنی ئەو پەیوەندییەی، کە لەنێوان میتافۆر و لێکچواندندا هەیە، دەکرێت بەم شێوەیە، پێناسەی میتافۆر بکەین:

((بەکارهێنانی وشەیەکە بۆ مانایەکی دیکە، ئەو وشەیەی کە لەبری شتێک بەکاردێت. لێکچواندنێک هەیە لەنێوان لێخواستراو و بۆخواستراودا، لە

لێکچواندندا مەرجە هەردوو بنەڕەتەکە لێچوو و لەوچوو هاتبن، بەڵام لە خواستندا یەک لەم دوو بنەڕەتە هاتبن بەسە، لە خواستندا تەنیا یەکێک لە بنەما سەرەکییەکان دەردەکەوێت، ئەویش بە زۆری لێخواستراوە، هەندێ جار بۆخواستراو دەردەکەوێت، ئەوسا لێ خواستراو دەرناکەوێت تەنیا پەیوەستێک لە لێخواستراو وەردەگرێت، ئەوکاتە خواستنی درکاو دروست دەکات))، (هاوژین صلێوە،١٤،٢٠٠٩).

میتافۆر بەشێکە لە زمانی بە وێنە، ((زمانی بە وێنە چەترێکە چەردەیەک دەربڕین و شیکردنەوەی هەمەجۆر لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، میتافۆر یەکێکە لەو هونەرانەی بەهۆیەوە زمانی بە وێنە دادەڕێژرێت و لەسەر بنەمای پەیوەندی ((لێکچوون))،(پیتەرهالبێرگ: ٢٠١٠ : ٧٧).

ـ عەزیز گەردی بە بەکارهێنانی زاراوەی (خواستن)، پێناسەی میتافۆری کردووە دەڵێت: ((خواستن بریتییە لە بەکارهێنانی ووشەیەک بۆ دەربڕینی مانایەکی تر، بێجگە لە مانای دروستی وشەکە، بە مەرجێ پەیوەندی نێوان مانای دروست و مانای خوازەیی وشەکە پێچوون بێت مانا نەبی، نیشانەیەکیشی هەبێ کە ئێمە مەبەستمان ئەم وشە خواستراوەکەیە، نەک مانا دروستەکە))،(عەزیز گەردی، ١٩٧٢ : ٦٩).

ـ (عەلائەدین سوجادی) سەبارەت بە میتافۆر دەڵێت: ((ئەوەیە کە وشەیەک لە شتێکدا بەکارهێنراوە کە ئەو شتە چوێنراوە بە گوزارەی ڕەسەنی وشەکە لەبەر پەیوەندی لێکچوون ـ مشابە))،(علاءالدین سجادی، ١٩٧٨: ٣٤).

ـ نوزت ئەحمەد عوسمان بەم شێوەیە میتافۆری دیاریکردووە: ((خواستن زمانێکی تایبەتییە، بریتییە لە دروستکردنی بەرگێکی ڕەنگین و خنجیلانە بۆ ڕازاندنەوەی ئاخافتن و بیر بەکاردێت بە ڕێگایەک کە دووربکەونەوە لە ڕوالەت و ئەرکی ڕەسەنی زمانەوە))،(نوزت أحمد عثمان،١٩٩١: ١٠١).

لە ڕووی وەرگێڕانەوە میتافۆر دەکرێت دابەش بکرێت بۆ سەر ئەو میتافۆرانەی کە لە ڕووی وەرگێڕانەوە کراوەن و ئەوانەی کە داخراون. میتافۆرە کراوەکان ئەوانەن، کە خوێنەر یان گوێگر، چەندین وەرگێڕانی بۆ

بکات وەک میتافۆرەکانی نێو شیعر، کە هەست و سۆز و خەیاڵیان تێدایە، بەڵام میتافۆرە داخراوەکان وەرگێڕانیان ڕوون و ئاشکرایە، ئەم جۆرە خوازانە لەنێو ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا زۆر بەدی دەکرێن (Aitchison,J.٤٠,٢٠٠٤) .

((هەتاوەکو دەربڕینەکان لە سەر زار پتر بڵاو ببنەوە و بەکاربهێندرێن، چەمکە دیاریکراوەکەیان فراوانتر دەبێت، بۆی هەیە واتای تر وەربگرن، کە لە هەندێ ڕوانگەوە، لە واتا کۆنەکە جیاوازە))،(عزالدين إسماعيل: ١٩٥٥: ٢٧٨) بۆیە دەتوانین بڵێین: میتافۆر بزوێنەری وزەی دەربڕینە لە زماندا، بۆ بەرهەمهێنانی واتای نوێ بەکاردەهێندرێت، بە تایبەتی لە بواری سامانی زاراوەسازییدا، بۆ پەرەپێدانی پەیوەندییە مەعریفییەکان سوودی لێوەردەگیرێت.

ـ بەکارهێنانێکی گرینگی میتافۆر دەڵەمەندکردنی زمانە، هەندێک پەرەسەندن و فراوانبوونی واتایی بەهۆی میتافۆرەوە دروست دەبێت، دواتر بەهۆی زۆربەکارهێنانەوە لە زماندا وەک وشەی ڕەسەن یان بنچینەییان لێدێت، بەهەریەک لەلاکانی کورسی، دەوترێت پێچکە، ئەمەش بەهۆی ئەولێکچوونە فیزیکییەی کە لەنێوان پێ و لاکانی کورسیدا هەیە، ئەم جۆرە پەرەسەندنە دەبێتە هۆی گۆڕانی ناوێک، کە لەبنچینەدا، بۆ شتێکی دیاریکراو و هەستپێکراو دانراوە، بۆ ئەوەی دیاردەی تر بگرێتەوە، واتا خوازراوەکە، هەندێکجار بەشێوەیەک بڵاو دەبێتەوە، وا هەست دەکرێت، کەواتایەکی بنجییە (محمود السعران: ١٩٩٢: ٢).

بۆنموونە: ئەگەر بڕوانینە، ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە، کە ڕۆژانە قسەکەرانی زمانی کوردی بەکاریاندەهێنن، (چاوت ڕوون، خۆی کڕییەوە، زمانیان لێداوە، چاویانلێداوە، بازاڕی گەرمە، دڵم پێت دەکرێتەوە، زمانی گەرمە، خۆی کڕییەوە، کێشەکەیان بڕییەوە، ...هتد)، چەندین میتافۆری دیکەش کە ڕۆژانە بەسەر زاری ئاخێوەرانی زمانی کوردییەوەن و بەکاریاندەهێنن، دەربڕینی میتافۆرین، بەڵام هێندە باون و بەشێوەیەک بڵاوبوونەتەوە، کە هەستیان پێناکرێت ئەمانە دەربڕینی میتافۆریی بن.

ـ لێرەدا، بۆمان دەردەکەوێت، کە لە دیاردەی مێتافۆردا، هەندێکجار واتا خوازراوەکە (واتا مێتافۆرییەکە)، لە واتا بنچینەییەکە باوتر دەبێت و لەنێو قسەکەراندا بەکاردەهێندرێت، هەندێکجاریش بەسانایی ناتوانرێت، واتا بنەڕەتییەکە بدۆزرێتەوە.

مرۆڤ، ناتوانێت تەنیا بەو وشانەی کە لە فەرهەنگی بنەڕەتی زمانەکەیدا هەیە، لەگەڵ پێویستییەکانی سەردەمەکەیدا، خۆی بگونجێنێت وجێبەجێیان بکات، ((هەرچەندە ڕەگی وشە مانای سەرەکی وشە هەڵدەگرێت، بەڵام هیچ زمانێک ئەوتوانایەی نییە تەنیا بە ڕەگ و وشەی سادە مەبەست دەرببڕێت)) (ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٧: ٣١).

بۆیە زمانەکان، بۆ دەربڕینی واتاو چەمکی تازە، پەنا دەبەنەبەر چەند ڕێگایەک، کە یەکێکیان مێتافۆرە.

ـ لەبەرئەوەی مێتافۆر داهێنان و نوێبوونەوە و قوڵبوونەوەی بیریی و دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان دەگەیەنێت، سیستەمی هزریی مرۆڤ کە شێوەی بیرکردنەوە و چالاکیمان دیاریدەکات، لە بنەڕەتدا سروشتێکی مێتافۆرییانەی هەیە. ئەگەر پێڕەوی بیریمان لە سروشتدا مێتافۆریی بێت، ئەوا شێوەی بیرکردنەوە و شێوەی پەی بەشت بردن و هەموو چالاکی ڕۆژانەمان بە زۆری بە مێتافۆر دەکرێت. ئەوەش کە سیستەمی هزری بە سروشت مێتافۆرییە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە ئێمە زۆربەی جار لە ڕێی چەمکێکەوە لە چەمکێکی تر تێدەگەین و هزر بەو جۆرە کاردەکات، زمانیش ڕەنگدانەوەی هزرە، بۆیە زمانیش لە بنەڕەتدا، هەڵگری چیێتی مێتافۆرییە.

- **کەنگر و ماست بە وادەی خۆی.**

لە ڕێگای ئەم ئیدیۆمەوە، کە دەربڕینێکی مێتافۆرییە، مرۆڤی کورد، لەو چەمکە تێدەگات، کە هەرکارێک ئەگەر لە وادە و کاتی خۆیدا نەکرێت، بێسود و بێکەڵک دەبێت و بەرهەمی چاکی لێناکەوێتەوە، لەم دەبڕینەدا، (کەنگر و ماست)، بواری سەرچاوەیە و سەرەکییە، تەمەن و کاتیش بواری

ئامانجە. ئەم دەبڕینە نەخشاندنی درکپێکردنی ژیانی مرۆڤە، بۆ دەبڕینی کات و تەمەن و ماوەی کارکردن و بەسەرچوونی دیاردەکانی ژیان.

- **کەس بە دۆی خۆی نالێ ترشە**

بەهۆی ئەم دەربڕینە میتافۆرییەوە، مرۆڤی کورد درک بەو واتا و چەمکە دەکات، کە کەس شتی خۆی پێ ناشیرین و خراپ نییە و بەڵکو کار و کردەوە و شتی خۆیان پێ جوان و گونجاو و ڕێکوپێکە و تا ڕادەیەک بە دۆی ترشی خۆشیان نالێن ترشە!

ـ بواری سەرچاوە لەم دەربڕینە میتافۆرییەدا دۆیە، بواری ئامانج مرۆڤ شتی خۆی پێ باش و بێ کەموکورتییە، ئەم میتافۆرە لە بواریکی بەرجەستەی تاک ئاڕاستەوە کە دۆیە، بۆ بواریکی نابەرجەستە، کە پێباشبوونی بەرهەمی خۆتە دەڕوات.

ـ بەهۆی میتافۆرەوە، نەک تەنیا دەتوانین، واتاو چەمکی تازە بە وشەکانی زمان بدەین، بە ڵکو زۆربەی دەربڕینە میتافۆرییەکان، بەهۆی زۆر بەکارهێنانەوە نەژادە میتافۆرییەکەیان ون دەبێت و لە بیری قسەکەر اندا وەک وشەی فەرهەنگی مامەڵەیان لە گەڵدا دەکرێت. هۆراس، لە بارەی داڕشتنی وشەی تازەوە، دەڵێت: ((بە هەموو وەچەیەک ڕێگا دراوە و هەمیشە ڕێگایان پێ دەدرێت، بە گوێرەی باوی سەردەمەکەیان زاراوە و وشەی نوێباو سازبکەن))، (کامل حەسەن: ۱۹۷۹: ۱۹). ڕەگی وشە، بە تێپەڕ بوونی کات، چەندین وشەی دیکەی لێدەبێتەوە، لەم پرۆسە بەردەوام و بێکۆتاییەدا، بۆی هەیە هەندێک لە وشەکان واتاکەیان، لە ڕەگە بنچینەییەکە، دوور بکەوێتەوە، کە ئەمەش هەنگاوێکە، بۆ دروستبوونی فرەیی لە واتا و میتافۆر، بۆ نمونە، ئەگەر سەیری چاوگی (سووتان) بکەین:

ڕەگی چاوگی (سووتان)، (سووتێ)یە، لەم چاوگ و ڕەگەوە، چەند وشەیەکی دیکەی لێبەرهەم هاتووە:

{ سووتان ـ سووتاندن ـ سووتانەوە ـ سووتوو ـ سۆتەک ـ سۆتکە ـ سووتۆک} وشەی **{سۆتکە}** : جۆرە گیایەکە، هەروەها، وشەی {سووتەن}،

ناوی جێگەیە. مەسعود محەمەد، لەبارەی وشەی (سووتەن))ەوە دەڵێت: ((تاقمە وشەی قۆپەن، پووشەن، گێژەن، ڕەقەنیش، تاکە نموونە ((سووتەن)) تێیاندا لە بەشی فیعلە.وشەکان هەموویان ناوی جێگەن))، (مەسعود محەمەد: ٢٠١١ :٩٤)، دواتر لە بابەتی پارادایمی وشەکاندا، زیاتر ئەم دۆخە ڕوون دەکەینەوە.

ـ میتافۆر، ڕۆڵێکی گرینگ لە پەرەسەندنی وشە و دەوڵەمەندکردنی زماندا دەبینێت. بەهۆی میتافۆرەوە، وشەی تازە دەکەوێتە ناو فەرهەنگی زمانەوە و هەندێ وشەی فەرهەنگییش، کە ئێستا بەکاردەهێندرێن، لە بنچینەدا، میتافۆربوون، دواتر بەهۆی زۆر بەکارهێنانەوە خۆیان چەسپاندووە، بۆنموونە وشەی (**چاوەڕێ**) واتابنجییەکەی، بەم جۆرەیە:

{چاو + لە + ڕێ} یە، بۆتە وشەیەکی فەرهەنگی، بە واتای (منتظر) دێت. میتافۆرەکە بە پرۆسەی بە وشەبووندا تێپەڕیوە، فۆنیمی (ل)، کرتاوە و میتافۆری (چاوەڕێ) دروستبووە، هەروەها وشەی (**چاوەڕوان**)یش بەهەمان شێوە دروست بووە: (چاو + لە + ڕوانین).

ـ هەریەک لە ئاوەڵکارەکانی (سەر، پشت)، لەبنچینەدا ئەندامانی لەشی گیانلەبەربوون، بە پرۆسەی بە وشەبووندا تێپەڕبوون، دواتر بوون بە بەشێکی ئاخاوتن، وەک میتافۆر بەشداربیان لە دروستبوونی وشەدا کردووە: (سەربان، پشت خانوو) ئەم وشانە دواجار، دەکەونە ناو فەرهەنگی زمانەکەمانەوە و دەوڵەمەندی دەکەن، ئەگەر لە وشەی(دڵ) بڕوانین، تێبینی ئەوە دەکەین، بە پرۆسەی گەشەسەندنداتێپەڕبووە و چەندین وشەی دیکەی بە واتای میتافۆریی لێ بۆتەوە وەک: (دڵدار، دڵبەر، دڵشاد، دڵگەورە، دڵشکاو، دڵپیس، دڵتەڕ، دڵبرین، دڵخواز، دڵپاک، دڵئارام، دڵخۆش، دڵناخۆش، دڵدانەوە، دڵشێر، دڵکۆ،...هتد)، هەریەک لەم وشانە بەهۆی بارودۆخێکەوە سەریان هەڵداوە و پەیوەندییان بە لۆجیکی (دڵ)، وەک ئەندامێکی گرینگی لەشەوە هەیە، چەمکی سەرچاوە (دڵ)، ئەو ئەندامە گرنگەی لەشە، کە لێدەدات و خوێن بۆ ئەندامانی لەش دەنێرێت و سەرچاوەی ژیانە. هەریەکەیان بۆ ئامانجێک خوازراون، کە بواری ئامانجە. هەروەها، وشەی (دڵ)، بە ڕادەیەکی بەرچاو چۆتە، ناو شیعر وچیرۆک و گۆرانی کوردییەوە:

- عاشقی بێ دڵ دەنالێ، مەیلی گریانی هەیە
  بێ شکە هەورە تریشقە تاوی بارانی هەیە (نالی)

(عاشقی بێ دڵ)، میتافۆرێکە، خوازراوە، بۆ کەسێکی سەرمەست و شەیدا و عاشق، کە لە خۆشەویست و ئەوینێکی زۆردایە.

سەرەڕای ئەمە، میتافۆر لە بواری وێژەیی و لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، چالاکییەکی بەرچاوی هەیە، بەڕادەییەک زۆربەی وشە فەرهەنگییەکان، بە واتای بنجی و واتای خوازراویش بەکاردێن، زۆر نمونەی بەکارهێنانی وشە بەرچاو دەکەوێت، لە ئاستی مەدلوولی یەکەمەوە بۆ ئاستی مەدلوولی دووەم بە پرۆسەی ئاڵۆ گۆڕبوونەدا تێپەڕبوون، بەهۆی سیاقی بەکارهێنانەوە وەک میتافۆر دەردەکەون: وەک: **{سەری ساڵ، پشتی کتێب، بن باڵی دۆڵ، چاوی کانی، هەستی بریندارکردم، قسەی پووچ، قسەی بێتام دەکات، سڵاوێکی گەرم، پەیوەندییەکی گەرم، کەسێکی ساردە، کەسێکی وشکە، داری ئازادی، ئاخاوتنی کرچوکاڵ، زمانی پێڵاو، قسەی بێ سەرو بەر، زمانی ڕۆژنامە، شێرەکانی شاخ ، گوڵی هیوا، پەپوولەی ئارەزوو، سکی سووتاوە، جەرگی سووتاوە، پشتی شکاند، گەردنی ئازاکرد، چاوی شکاندووە، قۆڵیانبڕی، ئاڵقە لەگوێیە، دڵی لەئاسن دروستکراوە، گوێی مسی تێکراوە، میشکی بۆتە بەرد، دڵی ژەنگی هەڵهێناوە، ...هتد}**.

ناتوانین نکۆڵی لەو ڕاستییە بکەین، کە زمانی کوردی لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا دەوڵەمەندە، لەم دۆخەی بەکارهێناندا، وشە تەنیا لە ئاستی مەدلوولی یەکەمدا ناوەستێت، بەڵکو لە چوارچێوەی ئاخاوتندا، مەدلوولی دووەمیش وەردەگرێت. بۆنموونە:

وشە : (پووچ)

مەدلوولی یەکەم: گوێزی پووچ <+ ناوەرۆکی نییە، + ناخورێت>

مەدلوولی دووەم: قسەی پووچ، میشک پووچ، کەللە پووچ < + ناوەرۆکی نییە، + ئامانج ناپێکێت > .

لەم دەربڕینە میتافۆرییانەی وەک: (قسەی پووچ، میشک پووچ، کەللە پووچ، کەسێکی هیچ و پووچ، ...هتد).

سود لە چەمکی (پووچ) وەرگیراوە، لە بواریکدا، کە ئاوەڵناوێکە و وەسفی دیاردەی کۆنکرێتی دەکات، بۆ بواریکی دیکە، کە ئەبستراکتە گوێزراوەتەوە.

ئەو زانیارییانەی کە لە هزری ئاخێوەردا کۆبۆتەوە، لەبارەی وشەی (پووچ)ەوە، میتافۆرەکەی دروستکردووە، بەڵام واتای یەکەمی (پووچ تایبەتە بە شتی بەرجەستە، کە ناوەرۆکێکی واتایی هەبێت، نەک (قسە).

وەفا:

مرۆڤی بە وەفا: بواریکی مەعنەوییە، وەسفی کەسێک دەکات.

گوڵی وەفا: میتافۆرە.

ـ لێرەدا، پرۆسیسی گوێزانەوە، ئەو واتا لاوەکییانەش بۆ سەرەوە ڕادەکێشێت، کە دەوری وشەکەیان داوە، بۆ ئەوەی ڕۆشناییان بخاتە سەر، کە بەبۆچوونی ئێمە، ئەم دۆخە کردەیەکی گرینگی زمانە، چونکە ئەگەر ئەم جۆرە ئاڵوگۆڕییە واتاییە نەبێت، زمان ناچار دەبێت، بۆ هەر واتا و بارودۆخێک وشەیەکی نوێ دابهێنێت، ئەوکاتەش ئەرکێکی گران دەکەوێتە سەر بەکارهێنەرانی زمان، توانای دەربڕینیش بێهێز دەبێت.

ـ هەر سەردەمێک یاسای تایبەت و سیستەمێکی تایبەت بە خۆی هەیە، پێویستە وشە تازەکان، جێگای وشە کۆن ولە ناوچووەکان بگرنەوە، بەتایبەتی لەو کاتانەدا، کە گۆڕان بەسەر دەسەڵات و بواری ژیاندا دێت.((ئەگەر سەیر بکەین لە ڕێنسانسدا، تا ڕادەیەک نیگەرانی و پەستانێکی یەکجار زۆر کەوتە سەر بەکارهێنانی واتاکان، کە فۆرمی زمان بەرگەی ئەو هەموو واتایەی نەدەگرت، زۆر واتا دەرکەوت، وەک ئەمانە نەبوو کە مرۆڤ بە شێوەیەکی ئاسایی لە ئاخاوتندا بەکاری دەهێنان)) (John D Jump Rhetoric, Peter Dixon,٤٣).

لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا، واتای وشە پەرەیسەندووە، کە پێویستە لەپاڵیدا فۆرمی وشەکانی زمانی کوردیش پەرەبسەنێت، بۆئەوەی بتوانن، دەربڕین لە واتا و مەبەستی تازە بکەن، بۆیە لە چەندین بواردا پێویستمان بە وشە و زاراوەی سەردەمییانە هەیە و ژمارەیەکی زۆریش واتا و فۆرمی نوێی وشە کەوتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە.

ـ لەگەڵ پێشکەوتنەکاندا، پێویستی ناوی تازە دێتەکایەوە، لە توانای زمانیشدا نیە بۆ هەر چەمکێک زاراوەیەک دابنێت، بۆیە میتافۆر لە گەیاندنی واتا زمانییەکاندا، گرینگی پێدەدرێت، لەبەرئەوەی لەگەڵ پەرەسەندنی عەقل و هۆشی مرۆڤدا زمانیش پەرەی سەندووە، توانیویەتی

لە سیستەمی ئاخاوتندا، بواڕە ئەبستراکتەکانیش دەربڕێت، کە گونجاوە لە گەڵ گەشەسەندنی هزریي، لایەنی تەجرید لە مێتافۆردا، بە بەراورد لەگەڵ دەربڕینـی ئاسـایی و لێکچوانـدنیش، ڕێـژەکەی بەرزتـرە، بـۆیە مێتـافۆر، سەرەتا نامۆ دێتە بەر چاو و پێویستی بە بیرکردنەوەی پتر هەیە.

ئەگەرسەیری ئەم ڕستانەی خوارەوە بکەین، کە لێکچواندنیان تێدایە، لە پلەی ئەبستراکتدا، جیاوازن:

- **شیلان لەجوانیدا، وەک مانگە.**
- **شیلان وەک مانگە.**
- **شیلان مانگە.**

ڕستەی دووەم، پتـر لە ڕستەی یەکەم،ڕستەی سێیەمیش، لە ڕستەی دووەم، پلەی بەرزتری لە تەجرید (ئەبستراکت) وەرگرتووە.

ڕستەی دووەم، بـەراورد بـە ڕستەی یەکەم، جە ختکردنەوەیەکی پتری تێدایە، بە ڕستەی سێیەم دەوترێ ڕونبێژی، لەبەرئەوەی پلەیەکی بەهێزتری واتـا دەردەبڕێـت، ڕسـتەی یەکەم، واتـاکەی، لە ڕسـتەی دووەم و سـێیەم ڕوونترە و بۆ تێگەیشتن ئاسانترە.

ـ هەرکاتێک واتـا پێویسـتی بە وردبـوونەوە و قوواڵبـوونەوە و پێـوانە و هەڵسەنگاندن هەبێت، بە هێزترو کاریگەرترە هەربۆیە لە مێتـافۆردا، دەبێت بـابەتی گـوتنەکە دیاربێـت، بـۆ ئەوەی، بە هـۆی دەوروبەری ئاخـاوتنەوە، جـۆری گـۆڕانی واتـاکە بناسـرێتەوە. هەندێکجار، بە هـۆی پەیوەندییەکەوە، گوێگر ـ خوێنەر، لەوە تێدەگات، کە ئـاخێوەر ــ نووسـەر، مەبەسـتی واتـای بنجـی وشـەکە نییـیە: ((**ئاگرێـک لە پـۆل دانیشـتووە**))، وشـەکانی **{پـۆل}،{ دانیشتووە}**، دەری دەخەن، کە (**ئاگر**)، بە واتای بنجی بەکارنەهاتووە، بەڵکو مەبەسـت لە کەسـێکی هـار و هـاجە، لەبەرئەوە لە هۆشـیاریی وەرگر(گوێگر)دا، ئەو زانیارییە زمانییە هەیە، کە هەردوو وشـەی (**ئـاگر**) و (**دانیشـتن**)، هاوڕێیەتییـان لەگەڵ یەکتریـدا نییـە، هـیچ سـیمایەکی واتـایی ئەم دووانە کۆناکاتەوە.

ــ هـەروەها، کاتێـک لـە دەوروبـەرێکی ئاخاوتنـدا، قسـەکەر لەگـەڵ بیسـتنی ڕوداوێکـی ترسـێنەر، یـان هـەواڵێکی لـەناکاودا، دەڵێـت: (نـاوکم کـەوت)، مەبەسـتی واتـای بنجـی دەسـتەواژەکە و وشـەکانی (نـاوک) و (کـەوت)، نییـە،

بەڵکو مەبەست لە بێهێزییەکی جەستەییە، کە لەو بارودۆخەدا، دوچاری هاتووە، واتا: دەترسێت، زراوی چووە،...هتد.

ــ قسەکەر، کە دەڵێت: (چاوت کەوتییە)، مەبەستی ئەوە نییە، کە چاوی بەڕاستی کەوتییە، بەڵکو، مەبەستی ئەوەیە کە (ماندووە، یان خەوی دێت).

ــ کاتێک گوێمان لە دەربڕینی میتافۆریی (جەرگی سوتاوە)، دەبێت، هەریەک لە وشەکانی (جەرگ) و (سوتاو)، بە واتای دروستی خۆیان بەکارنەهاتوون، بەڵکو، بە واتای خوازراو بەکارهاتوون و سود لە چەمکی سەرچاوە، بۆ بونیاتنانی چەمکی ئامانج وەرگیراوە.

ـ ئەگەر قسەکەر لە بارودۆخێکی ئاخاوتندا، بە گوێگر بڵێت: (وەرە سەمون و تەماتە بە ڕووتی بخۆ)، مەبەستی ئەوە نییە، کە کەسی بەرانبەر جلوبەرگەکانی دابکەنێت و خۆی ڕووت بکاتەوە و نانەکەی بخوات، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە، کە لەگەڵ سەمون و تەماتەکەدا، هیچ شتێکی دیکە نەخوات.

ـ لە زمانی کوردیدا، وشەکانی (شیرین، شەکر، هەنگوین، گوڵ، ...هتد)، بۆ خۆشەویستی و جوانی بەکاردێن، بەڵام وشەی (پیاز و بیبەر، کەلەرم،...هتد)، بۆ دەربڕینی ئەو بارودۆخە بەکارنایەن، بۆ نموونە: قسەکەر ئەگەر بە هاوسەرەکەی بڵێت: (ئەو ژنەی خۆم زۆر خۆش دەوێت، وەک پیاز وایە)، ئەوا گوێگر بەم میتافۆرە زمانییە، ڕازی نابێت و تووڕە دەبێت، بەڵام ئەگەر بڵێت: (وەک سێو وایە)، دڵی پێی خۆش دەبێت و لەلای پەسەندە. چونکە لە زمان و کلتوری کوردیدا، (سێو)، بۆتە میتافۆرێک بۆ جوانی و ناسکی، بەڵام (پیاز)، بۆ بۆنی ناخۆش و تیژ و سوێر خوازراوە.

ــ بەبۆچوونی ئێمە، میتافۆر هۆکارێکی گرینگی گۆڕانی واتا و پڕکردنەوەی فەرهەنگی وشەیە، بەتایبەتیش بەهۆی ئەوەی لە کردەی گواستنەوەی واتاییدا، بەرەو پرۆسەی بە میتافۆربوون، واتای بنجی دە ناسرێتەوە، بەڵکو لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی تر دەچێت، بەم هۆیەشەوە وشە واتایەکی تریش هەڵدەگرێت: (**دڵ ئاوێنەیە)، (نازدار پەپوولەیە)، (زمان دوژمنە)، (وڵات دایکە)، (پارە دایک و باوکە)،...هتد.**

تایبەتییەکی تری میتافۆر، ئەو توانایەیە، کە بە قسەکەرانی دەدات، بۆ ئەوەی بەراوردێکی کورتی نێوان دیاردەکانی دەوروبەر بکەن، وەک

بەراوردکردنی(یار) و (گوڵ)، لە ناسکی یان جوانیدا، بەراوردکردنی (هزر) و (کۆمپیوتەر)، لە وردی و خێراییدا، بەراوردکردنی. (مرۆڤ) و(مانگ)، لە جوانیدا، ئەم بەراوردکردنە: دەچێتە بواری ڕەوانبێژییەوە، بە هۆی یاسای بەزاندنی کۆتەکانەوە ڕووەدات، وەک لەم ڕستەیەدا دەردەکەوێت:

ـ { ئازاد کۆمپیوتەرە}.

(کۆمپیوتەر)، وشەیەکی وەرگیراوە، وەک میتافۆر لە زمانی کوردیدا، بەکارهاتووە، کۆتی بکەر بەزێنراوە، دیارخراو و دیارخەر لە ڕووی هاوڕێیەتییەوە لەگەڵ یەکدیدا ناگونجێن، (ئازاد)ی مرۆڤ نابێت بە (کۆمپیوتەر)، کە ئامێرێکی بێگیانە.

ـ هزری مرۆڤی کورد، لە دیاردە سەردەمییەکاندا، میتافۆرەکانی (لێگزز، ئاڵتێما، وەنەوشە)ی بۆ جوانی و شۆخی و شەنگی ڕەگەزی مێینە خواستووە، وەک میتافۆر بەکاری هێناون و بەراوردی ئەم دیاردانەی لەگەڵ مرۆڤدا کردووە، لە کاتێکدا، لە سەردەمی پێشووتردا میتافۆرەکانی لەسەر بنچینەی دیاردەکانی دەوروبەری خۆی دروستکردووە کە هەبوون، وەک: (دەڵێی کارمامزە، دەڵێی بەرخە، ئەسپەژن، شێرەژن، دەڵێی پۆڕە، دەڵێی سوێسکەیە، دەڵێی قوڵینگە، گەردن قاز، کاڵە بەی، گەردن کێل،...هتد).

ـ هزری مرۆڤ بارودۆخێکی گونجاو دەخوڵقێنێت، بەهۆی بابەتێکەوە، وێنەیەکی ڕەمزی بۆ شتەکان دروست دەکات، کە دوور نییە، دواتر ئەم وێنە میتافۆرییە بێتە ناو زمانەوە و ببێتە بەشێک لە زمانەکە.هەر بۆیەش تێبینی ئەوە دەکەین، کەبوارو پێگە و پیشەی جیاوازی کەسەکان، میتافۆری جۆراو جۆر دروست دەکەن، هەر یەک لەم میتافۆرانەی خوارەوە بەهۆی پێگە و دەوروبەرەکەیانەوە کەوتونەتە ناو زمانەوە، بۆنموونە:

(خوێندکار):{ بابەتێکی قورس، پرۆگرامێکی سەقەت، وانەکەم لەبەرکردووە، وەک ئاو دەیڵێمەوە}.

(شۆرشگێڕ): {چیاسەرکەشەکان، ڕۆژانی سەخت، ڕۆژگارە نەمرەکان، یادگارییە تاڵەکان}.

(ڕۆژنامەنووس):{ باڵی سیاسەت، کوشتنی ئیرادە، خنکاندنی ئازادی، مەساجی سیاسی}.

ـ میتافۆر یەکێکە لە هونەرە دیار و گرینگەکانی ڕەوانبێژی، لەسەر پەیوەندی لەنێوان واتای دروست و واتای خوازراو ڕادەوەستێت، ئەگەر پەیوەندی لەنێوان هەردوو واتادا لێکچوون بوو، دەبێتە خواستن، ئەو پەیوەندیی لێکچوونییە، وا دەکات، کە خواستن لەگەڵ مەجازی سەربەست لەیەکدی جیا ببنەوە.

میتافۆر گرنگییەکی تایبەتی لە زمانی هۆنراوە و شیعردا هەیە، ئەم گرینگییەش لە گواستنەوەی ئاستی دەربڕینی ئاسایی بۆ ئاستێکی هونەری بەرز دەردەکەوێت، کە بەکارهێنانی وشە بە تەنیا، بە واتای ڕاست و دروستی خۆی ناتوانێت بیگەیەنێت، بەمجۆرە میتافۆر دەربازبوونە لەو شێوازەی لەسەر بنەمای ڕاستی و دروستی دێتە ئەنجامدان و دانانی یاسای جوانکاری تایبەت بە خۆیەوە هەیە، لە دەرەوەی زمان و واتای بنەڕەت(حسين الاسود، ٢٠٠٦:١٢٩).

(ئەبی هیلال ئەلعەسکەری) لەبارەی میتافۆرەوە دەڵێت: میتافۆر گواستنەوەی دەستەواژەیەکە لە جێگای ڕەسەنی خۆیەوە لە زماندا، بۆ جێگایەکی دیکە بۆ ڕونکردنەوەی مەبەستێک، ئینجا چ بۆ مەبەستی ڕونکردنەوەی واتایی و باشتر دیاریکردنی ئەو واتایە بێت، یان بۆ پتر جەختکردنەوە و زیادەڕۆیی بێت(أبی هلال العسكری، ١٩٥٢، ٢٦٨).

ـ هەروەها (عەبدولقاهر ئەلجورجانی) دەڵێت: خواستن ئەوەیە، کە پەیڤەک لە زماندا جێگەیەکی تایبەتی خۆی هەبێت، بەڵام شاعیر یان کەسێکی دیکە، بێت و ئەو پەیڤە لە جێگای ڕەسەنی خۆیەوە بۆ جێگایەکی دیکە بگوازێتەوە(الجرجانی، ١٩٨٨: ٢٢).

ــ (چارڵس فۆرسفیایل) دەربارەی میتافۆر دەڵێت: جەوهەری میتافۆر تێگەیشتن و هەڵسەنگاندنی شتەکانە، بە دید و تێڕوانینێکی دیکەوە (Charles Forecville, ١٩٩٦: ٥).

ـ (ڤیڤیان و میلان) بەو شێوەیە باسی میتافۆر دەکەن:میتافۆر یەکێکە لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی کە لەکۆندا بۆ ڕازیکردنی کەسانی دیکە بەکاردەهات، ئەویش بە ڕێگای بەکارهێنانی شێوازەکی نوێ لە ئاخاوتندا،

کە مەبەست لە میتافۆر بەکارهێنانی پەیڤێکە، لە جێگایەکی دیکە، نەک لە جێگای بنەڕەتی خۆی لە زماندا، کە بەهۆی پەیوەندییەکی لێکچواندن لەنێوانیاندا دروست دەبێت(Evans and Green, ٢٠٠٦ ,٢٩٣).

لە کۆی ئەم پێناسانەوە، دەتوانین بڵێین: میتافۆر بەکارهێنانی وشەیەکە بە واتایەکی دیکە، لە واتای ڕەسەن و بنەڕەتی خۆی، لەسەر بنەمای پەیوەندی لێکچوون لەنێوان واتای بنەڕەتی و واتای خوازراو دروست دەبێت، لەگەڵ هەبوونی قەرینەیەک کە ڕێگرە لەوەی کە وشەکە بۆ واتای بنەڕەتی خۆی بەکاربێت.

ــ تۆێژینەوە لە میتافۆر میژوویێکی دێرینی هەیە، بە درێژایی ئەم میژووەش، پەیوەندییەکی ناجێگیر بەڵام پتەوی بە فەلسەفەوە هەبووە. فەلسەفە هەندێکجار میتافۆری ڕەتکردۆتەوە و زۆرجاریش بایەخ و گرینگی پێداوە، بۆیە لە میژووی فەلسەفەدا ڕەوتی ناکۆک و دژ بە بەکارهێنانی میتافۆر بەدیدەکرێن، هاوکات ڕەوتی کۆک و پشتگیریکردن لە میتافۆر بەرچاو دەکەون.

لای فەیلەسوفانی گریک ((بیروڕاکان جیاوازبوون و دابەش بووبوون بەسەر نەیاران و لایەنگرانداو، هەندێک هەموو جۆرە شێوازێکی میتافۆرییان چ لە ئەدەب و چ لە زماندا ڕەت دەکردەوە و بە لادان و تێکدانیان دادەنا بەڵام هەندەکەی تر پەسەندیان دەکرد و میتافۆریان بە دەربڕینێکی بە کەڵک لە قەڵەم دەدا))، (بەکر عومەر عەلی، ٢٠٠٠، ١٨). ئەفلاتون سەر بەو ڕەوتە فیکری و فەلسەفییەیە، کە دژی بەکارهێنانی هونەری و ڕەوانبێژییانەی زمانە، لە تێڕوانینی ئەم ڕەوتەدا، میتافۆر کۆمەڵ لە حەقیقەت دوردەخاتەوە و دەبێتە هۆی بزربوونی واتای ڕاستەقینەی وشە، ئەمەش پەیوەستە بە بڕوابوون لە سروشتی پەیوەندی نێوان هێما و هێمابۆکراودا.

سۆفستاییەکان پشتگیریان لە بەکارهێنانی هونەرییانە و میتافۆرییانەی زمان کردووە، ئەم پشتگیریکردنەیان بە جۆرێک بووە کە بە ئارەزووی خۆیان و بێ ڕەچاوکردنی لۆجیک واتای تازەیان بۆ وشە داتاشیوە.

لەناو یۆنانییەکاندا، ئەوەی بایەخێکی تەواو بە میتافۆر دەدات و بە وردی پێناسەی دەکات ئەڕستۆیە، چەند ڕێسایەکی بۆ بەکارهێنانی زمانی میتافۆری دانا، ئەگەرچی ئەڕستۆ هەندێ کۆت و بەندی بۆ بەکارهێنانی میتافۆر داناوە بەڵام بە گشتی بەلای میتافۆردا دای دەشکێنێ و پشتگیری لێ دەکات.

عەرەبە موسوڵمانەکانیش، بەسەر سێ ڕەوتی جیادا دابەش دەبن، ڕەوتێکیان زمانی میتافۆری ڕەتدەکەنەوە و بە درۆ و دووركەوتنەوە لە حەقیقەت لە قەڵەمی دەدەن، سیوطی پێی وایە: ((ئاخێوەر ئەو کاتە پەنا بۆ دەربڕینی میتافۆڕی دەبات کە گوتنی ڕاستی بۆ نایەت))، (نصر حامد ابوزید، ١٩٩٦، ١٢٦). لە بەرانبەر ئەم بۆچوونەدا، بیرکردنەوەیەکی دیکە بەدی دەکرێت، کە بڕوایان بە بوونی میتافۆر و ڕاڤەی میتافۆری بۆ قورئان و پەیامبەر هەیە. بۆچوونی سێیەمیش بریتییە لە بۆچوونی ((ئەشعەرییەکان، ئەمانە لە نێوەندان، بە واتایەکی تر نە لەگەڵ ئەوانە دان کە میتافۆر ڕەت دەکەنەوە و نە لەگەڵ ئەوانەشدان کە زیادە ڕۆیی لە بەکارهێنانیدا دەکەن))، (بەکر عومەر عەلی، ٢٠٠٠، ٢٥).

فەیلەسوفە ڕۆژئاواییەکانیش بایەخێکی زۆریان بە میتافۆر داوە و سەرنجی جیاجیایان لە ڕوانگەی بۆچوونی فەلسەفییانەوە خستۆتە ڕوو، لە ڕوانگەی هیگڵەوە، دەربڕینە میتافۆرییەکان پاش بەکارهێنانیان بە بەردەوامی و بۆ ماوەیەکی زۆر سیما میتافۆرییەکانیان ون دەکەن و وەک دەربڕینی باو و ئاساییان لێ دێت، دەبن بە دانەی فەرهەنگی ئاوەزی و بنەڕەتە میتافۆرییەکانیان ون دەکەن، بەهۆی ئەو گۆڕانکارییەش کە لەجیهانی دەرەوەی زمانەدا ڕوو دەدەن، زمان میتافۆری دیکە بەرهەمدەهێنێ و دێنێتە ئاراوە، هیگڵ پێی وایە: مرۆڤ بۆ دووركەوتنەوە لە دەربڕینی سواو و بەکارهاتوو پەنا دەباتە بەر بەکارهێنانی میتافۆر (هیگڵ، ١٩٨٩ ، ١٥٣ ـ ١٥٤) (ئاشنا،٦٥).

ـ ئەوەی خرایە ڕوو، تێڕوانینی کلاسیکییە بۆ میتافۆر، کە بنچینەکەی بۆ کارەکانی ئەڕستۆ دەگەڕێتەوە، لەو تێڕوانینەدا میتافۆر وەک ئامرازێکی

ڕەوانبێژی بۆ جوانکاری و ڕازاندنەوەی زمان بەکاردێت، بەو واتایەی ئەرکێکی هونەری و ئیستاتیکی هەیە و بەزۆریش شاعیر و ئەدیبەکان بەکاری دەهێنن، لەم ڕوانینەدا میتافۆر گواستنەوەی وشەیە لە واتایەکەوە بۆ واتایەکی تر، ئامرازێکی زمانییە و بەشێوەیەکی بەرفراوان لە ڕەوانبێژی و شیعردا بەکاردێت.

بەڵام دواتر ڕەخنە لەم ڕوانگەیە و تیۆری (گواستنەوە) گیرا، کە بابەتی میتافۆری لەسەر بابەتی زمان کورتدەکردەوە، بۆنموونە (ڕیچاردز) پێی وایە: ئەوەی لە میتافۆردا ڕوو دەدات، ئاوێتەبوونی دوو بیرۆکەیە، کە پێکەوە بیرۆکەیەکیان لێ دروست بووە، جیاوازی لەنێوان بیرو زماندا ڕەت دەکاتەوە و میتافۆر بە ڕێڕەوی بیرکردنەوەکانەوە پەیوەست دەکات، پێی وایە بیرکردنەوە خۆی سروشتێکی میتافۆرییانەی هەیە. (Richards: ٢٠٠١: ٩١).

١\٢ـ١) چەمک و زاراوەی زمانەوانی مەعریفی:

زاراوەی زمانەوانی مەعریفی بەرانبەر بە (Cognitive Linguistics) ی ئینگلیزی دەوەستێت، ڕیشەی وشەی (Cognitive) بۆ (cognoscere)ی لاتینی دەگەڕێتەوە کە بە واتای زانین \ناسین دێت، لە co – بە واتای پێکەوە و((gnoscere)) بە واتای زانین پێکهاتووە، بەیەکەوە واتای گەیشتن بە زانین \ مەعریفە دەگەیەنن(Partridge, ١٩٨٥, ١٠٩).

زمانەوانی مەعریفی قوتابخانەیەکی زمانەوانی نوێیە، زاراوەکە بۆ یەکەمجار لەلایەن زمانەوانی ئەمریکی جۆرج لاکۆف George Lakoff) لە ساڵی (١٩٥٧) دا بەکارهێناوە، بریتییە لە ((لێکۆڵینەوەی پەیوەندی نێوان زمانی مرۆڤ و ئاوەز و ئەزمونە جەستەیی و کۆمەڵایەتییەکان))، (Evans, Bergen and Zinken, ٢٠٠٧, ٢) .

لەم پێناسەیەدا جەختکراوەتە سەر سێ لایەنی پەیوەندیدار: زمان، ئاوەز و ئەزمون. لە ڕوانگەی زمانەوانی مەعریفییەوە، ئەم سێ لایەنە بەیەکەوە پەیوەستن، واتە زمانەوانی مەعریفی ڕۆڵی ئاوەز لە پەیوەندیدا بە

زمانەوە فەرامۆش ناکات، وەک چۆن لە بۆچوونی ڕەوشتییەکاندا دەبینرا، هەروەها ڕۆڵی ئەزمون پەیوەست بە زمان و ڕۆنانە زمانییەکانەوە پشتگوێ ناخات، وەک لە ڕێبازە ئاوەزییەکانەوە بۆنمونە، ڕێزمانی بەرهەمهێنانداا بەدیدەکرا.

لە ڕوانگەی زمانەوانیی درکپێکردنەوە، میتافۆر تەنیا وشەیەک نییە، بەڵکو ئامرازێکی بیریی و هزرییە، کە مرۆڤ بۆ تێگەیشتن لە چەمکی ئەبستراکت لە ڕێگای چەمکی کۆنکریتییەوە بەکاری دەهێنێت، کە بەهۆی بەراوردکردنەوە، تێگەیشتن لێیان ئاسانترە، چەمکی کۆنکرێت، بواری سەرچاوەیە و چەمکی ئەبستراکت بواری ئامانجە.

(Mark, J.et.al, ٢٠١٤, ٤) .

- زمانەوانیی درکپێکردن لە دەرئەنجامی کاری ژمارەیەک لە توێژەرانی چالاک لە ساڵانی (١٩٧٠)کاندا، کە سەرنجیان لەسەر پەیوەندی نێوان دوانەی زمان و هزردا هەبوو، گەشەی سەند و ئاڕاستەیەکی نوێی توێژینەوە سەری هەڵدا، کە پەیوەندی پێکهاتەی زمان بە شتەکانی دەرەوەی زمان بپشکنن. دیارترین ئەو زمانەوانانەی کە بە درێژایی ئەم ڕەوت و ئاڕاستەیە کاریان کردووە، تیشکیان خستۆتە سەر بنەما و سیستەمە درکییەکان، بریتین لە: والێس چافی، چارلس فیلمۆر و جۆرج لاکۆف و ڕۆناڵد لانگاکەر، لیۆنارد تالمی.

- زمانەوانی درکپێکردن قوتابخانەیەکی نوێی زمانەوانی ئاوەزییە، لەم قوتابخانەیەدا کۆزانیاری زمانەوانی وەک بەشێکی دانەبڕاو لە توانا درکپێکردنەکانی مرۆڤ دەخرێتە ڕوو، جیاوازییەکی ئەوتۆ و ئاشکرا لەنێوان کۆزانیاری زمانیی و کۆزانیاری ئینسکلۆپیدیایی نابیندرێت، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە ((دیدێکی نوێ لە ئاستی بەرهەمهێنان و هەڵهێنجانی واتای فەرهەنگیدا تۆماربکرێت))، (تریفە عومەر ئەحمەد ، ٢٠١٣، ٧٦)، زمانەوانی درکپێکردن زمان وەک پردی پەیوەندی لەنێوان ئاوەز و شارەزایی و ئەزموونی مرۆڤ دەبینێت، لەو جیهانەدا کە تێیدا دەژین.

ـ زمانەوانی درکپێکردن بانگەشە بنەڕەتییەکەی بەرهەمهێنانی ڕەتکردەوە، کە بریتی بوو لە چەمکی (مۆدولاریٚتی)، بە بۆچوونی قوتابخانەی بەرهەمهێنان ئاوەزی مرۆڤ بۆ چەندین پێکهاتە دابەش بووە، کە بە هەر یەکێک لەم پێکهاتانە دەوترێت مۆدوڵ (MODULE)، کە بریتین لە(درکپێکردن، زیرەکی، ناسینەوە، هۆش، کات و شوێن ...هتد). کە ئەمانە لە ئاوەزدا جیاجیان و سەربەخۆن، تەنانەت لەناو خودی زمانیشدا چەندین مۆدوڵ هەن، کە بریتین لە (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس، سیمانتیک) کە هەریەکە لەمانە لە کارکردندا سەربەخۆن و بە هەموویانەوە مۆدوڵی زمان پێکدەهێنن، ڕێزمانی جیهانی هەموو ئەمانە دەگرێتەوە زانستی زمانی درکپێکردن((لە خودی ئەرکی درکپێکردنی زمان دەکۆڵێتەوە، لێکۆڵینەوەی زمان لە خودی ئەرکی درکپێکردندا)، کە تێیدا زاراوەی (درکپێکردن)، ئاماژە بە ڕۆڵی سەرەکی و یەکلایی کەرەوەی دروستە زانیارییە نێوەندییەکان (واتە زمان) دەدات، بە مەبەستی شارەزابوونی مرۆڤ لەگەڵ جیهاندا (واتە واقع)))، (کاروان عمر قادر، ٢٠١٢، ٧٨).

ـ زمانەوانی درکپێکردن، لە ئەنجامی ئەو ڕەخنە و ناڕەزایەتییانە هاتە کایەوە، کە لە ڕێبازە فەرمییەکانی زماندا هەبوون. واتە، زمانەوانی مەعریفی لە کاری کۆمەڵێک توێژەری چالاکی حەفتاکانی سەدەی پێشوو، کە بایەخیان بە پەیوەندی نێوان زمان و ئاوەز دەدا، پەیدابوو. ئەو توێژەرانە دوای ئەو ئاڕاستە باوە نەکەوتن، کە لە لێکدانەوەی تەرز(Pattern)ە زمانییەکاندا، پشتی بە تایبەتمەندییە ڕۆنانییە ناوخۆییەکانی زمان دەبەست، بەڵکو جەختیان کردە سەر ئەو پڕەنسیپە مەعریفییانەی کە تایبەت نەبوون بە زمان، بە تایبەتی کردەی پۆلکردن(Evans and Green, ٢٠٠٦,٣). یەکێک لەو گریمانە گرنگانەی کە هەموو ئەم زمانەوانانە هاوبەشییان تێدا کردووە ئەوەیە، کە واتا ئەوەندە سەرەکییە بۆ زمان کە دەبێت تەوەرەیەکی سەرەتایی خوێندن بێت.

١\٢ـ٢) میتافۆری چەمکی (Conceptual Metaphor):

زمانەوانی درکپێکردن، تێڕوانین و چوارچێوەیەکی جیاوازی بۆ چەمکی میتافۆر هەیە، بۆچوونی میتافۆری چەمکی سەرەتا لە لایەن (جۆرج لایکۆف و مارک جۆنسن)ەوە لە ساڵی (١٩٨٠)دا، لە کتێبی (ئەو میتافۆرانەی لەگەڵیاندا دەژین) دا پێشنیازکراوە و خراوەتە ڕوو. لایکۆف و جۆنسن ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە کرۆکی میتافۆر، تێگەیشتن و ئەزموونکردنی جۆرە شتێکە، لە ڕوانگەی یەکێکی دیکەوە و ئاماژەیان بەوە کردووە، کە میتافۆر ڕەگەزێکی سەرەکی پڕۆسەی بیرکردنەوەیە و وشەکان هەڵگری چۆنیەتی بیرکردنەوەی درکپێکردنی ئێمەی مرۆڤن.

هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی سیمانتیکی درکپێکردن(Cognitive semantic)، میتافۆر بووە چەقی گرینگی پێدانی نێو بوارەکە، فەلسەفەی پشت قوتابخانەکە بەهەند وەرگرتنی واتا بوو، کە لە ساڵەکانی حەفتاکانەوە، وەک کاردانەوەیەک بەرانبەر ئەو تێۆرانەی لەو کاتەدا لەبارەی زمان بە گشتی و واتای زمانی بە تایبەتی لە ئارادابوون هاتە کایەوە، زیاتر گرنگی بە واتای ئینسکلۆپیدی دەدا، لەبەرئەوە جیاواز لە قوتابخانەکانی دیکە، کە جەخت لە بنەمای ڕێزمانی دەکەنەوە، زانستی زمانی درکپێکردن جەخت لەسەر ڕۆڵی واتا دەکاتەوە، گریمانەی سەرەکی بۆچوونەکەش ئەوەیە کە میتافۆر سیمایەکی شێوازناسیی زمانی نییە، بەڵکو هزری مرۆڤ لە بنچینەدا و بە سروشت میتافۆرییە (Lakoff and Johnson,١٩٨٠, ٣)، لەم تێڕوانینەدا، میتافۆر خەسڵەت و تایبەتمەندیی وشەکان نییە، بەڵکو هی چەمکەکانە و وابەستەیە بە هزری مرۆڤەوە، مەرج نییە، هەموو کات میتافۆر لەسەر بنەمای هاوشێوەیی و لێکچواندن دابمەزرێت، خودی پرۆسەی بیرکردنەوە بەشێوەیەکی بەرفراوان میتافۆرییانەیە، میتافۆر سیمای تەواوی سیستەمی عەقڵییە.

ـ میتافۆری چەمکی لە دوو بواری چەمکی پێکهاتووە، کە تێگەیشتن لە یەکێکیان لەڕێگای ئەوەی ترەوە ڕوو دەدات (Evans,٢٠٠٣,١٦).

ـ میتافۆرە چەمکییەکان لە سروشتی پەیوەندییەکانی مرۆڤ بە جیهانەوە سەریانهەڵداوە و ڕەگیان داکوتاوە، بە واتایەکی دیکە میتافۆرە چەمکییەکان بناغەیەکی ئەزموونییان هەیە. بۆنموونە: لە میتافۆرێکی چەمکی وەک: (ژیان گەشتە) دا:

بواڕێکی چەمکی ژیان لە ڕێگای بواڕێکی چەمکی دیکەوە (گەشت) لێکدانەوەی بۆ کراوە.

لە ڕوانگەی میتافۆری چەمکییەوە، دروستەی هزریی مرۆڤ لەسەر بنەمای پەیوەندی و نەخشەکێشان لەنێوان بواڕە چەمکییە جیاجیاکانەوە ڕێکخراوە، واتە: هزر لە ڕێی بواڕێکی چەمکی دیاریکراوەوە تێگەیشتن و لێکدانەوە بۆ بواڕێکی چەمکی دیکە دەکات و سیستەمی هزری بە سروشت میتافۆرییە.

بواری سەرچاوە بە شێوەیەکی گشتی بەرجەستەیە، چەمکێکە میتافۆرییانە بەکاردێت، بۆ ئەوەی کردەی تێگەیشتن لە چەمکێکی دیکە ئاسان بکات و دەربڕینە میتافۆرییەکان لەوەوە سەرچاوە دەگرن، هەرچی بواری ئامانجە، ئەو بوارەیە، کە هەوڵی تێگەیشتن و لێکدانەوەی دەدرێت، لە ڕێگای بواری سەرچاوەوە. کڕۆکی میتافۆری چەمکیی نەخشەکێشانە، لەنێوان ئەم دوو بوارەدا.

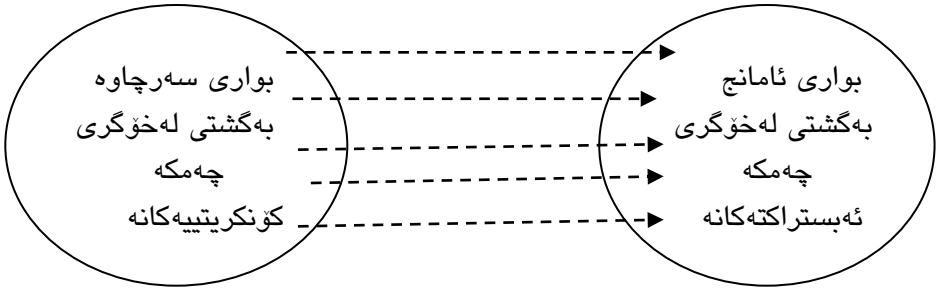

هێڵکاری (٥) نەخشە کێشانی چەمکی لە میتافۆری چەمکیدا

بەمجۆرە بۆمان دەردەکەوێت، کە میتافۆر دیاردەیەکی کۆن و بڵاوی زمانە، لە شێوەی جۆراوجۆری وەک ئاخاوتن و گوتار و هتد ... بەرچاو دەکەوێت، میتافۆر یەکێکە لە سەرەکیترین دیاردەی لادانی واتایی، زمانەوانان هاوڕان

لەسەرئەوەی، کە میتافۆر یەکێکە لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی زمانی مرۆڤ. (یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی میتافۆر بریتییە لە بەخشینی واتای زیاتر، یان مەبەستی زیاتر و لە ڕێگای دەربڕینی تر‌ەوە)،(Evans and Green: ٢٠٠٦: ٣٨).

دەربڕینە زمانییەکان، خاوەن بونیادێکی میتافۆرین، میتافۆریش بۆ وەسفکردنی و چۆنیەتی ئەو توخمە هۆشەکییانە بەکاردێنین، کە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و فیزیکییەوە لە زماندا چالاک دەکرێن، ڕۆڵی ئەمەش لە درکپێکردنی بینین دایە، بۆ ئەوەی لەبارەی شتێکەوە بدوێین، پێویستە لە ڕێگای یەکێک لە هەستەکانەوە درکی پێبکەین. (دونالد شون)، بۆ ئەو ڕێگایانەی کە تێیدا میتافۆر پشتەبەستێت بە چەمکی خوازە، وێناکردنێکی پێشکەش کرد(میتافۆری بەرهەمهێنان ئەو میتافۆرەیە، کە وەسفی بابەتێک یان کێشەیەک دەکات، لە هەمان کاتدا پێشنیازی چارەسەرێکیش بۆ ئەو بابەتە، یان ئەو کێشەیە دەکات)،(schon:١٩٧٩:١٣٧-١٣٩).

میتافۆر بریتییە لە ڕەگەزێکی سەرەکی بیرکردنەوە و بۆ دەربڕینی ئەندێشە وخەیاڵ نییە، بەڵکو ڕێگایەکە بۆ خەیاڵ و بیرکردنەوە، وشە و دەربڕینە میتافۆرییەکان کە لە زماندا دەردەبڕدرێن ڕەنگدانەوەی بیری ئێمەن و ئێمە بە میتافۆر بیر دەکەینەوە. (Lakoff, G., ١٩٨٠,٣٧).

١١ـ٢ـ ١) تیۆری کارلێکی (Interaction Metaphor Theory)

تیۆری کارلێکی وەک جێگرەوەیەک بۆ تیۆری (گواستنەوە)(Comparisionthyory) دادەندرێت، ئەم تیۆرە لێکدانەوەی میتافۆر لەسەر بنەمای ڕەوانبێژی کلاسیکی تێدەپەڕێنێت و پەیوەستە بە زانستی مەعریفی و دەروناسی (جەشتالتییەوە)، لەناو پۆزەتیڤیزمدا جێگیر دەبێت. ئەم کتێبە لەلایەن ڕیچاردز، لە کتێبی(فەلسەفەی ڕەوانبێژی) و ماکس بلاک لە کتێبی (نموونەی میتافۆرەکان) خرایە ڕوو، دواتر مارک جۆنسۆن و جۆرج لایکۆف لە کتێبەکەیاندا، (ئەو میتافۆرانەی بە هۆیانەوە دەژین)، بنەمای تیۆرەکەیان دانا.

(ماکس بلاک) دوو ئاستی لە میتافۆر دیاریکرد **ئاستی وشەی** سەنتەر(focus)، ئاستی چوارچێوە (frame) یان بەشەکانی تری ڕستە، وتی وشە دەستبەرداری هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی دەبێت بۆ ئەوەی تایبەتمەندی تری بۆ زیادبێت، ئەمەش لە ئەنجامی کارلێکی نێوان سەنتەر و چوارچێوە دروستدەبێت، کاتێک دەڵێین (کاروان شێرە) ئەوا شێر بەشێکی تایبەتمەندییە ئاژەڵییەکەی دەبەخشێت و تایبەتمەندی مرۆیی بەدەستدەهێنێت، کاروانیش بە پێچەوانەوە سیمای ئاژەڵی بۆ زیاددەبێت، بەم شێوەیە کارلێکدەکەن و دەچنە قۆناغی یەکبوونەوە، لەگەڵ ڕەچاوکردنی جیاوازییەکان، بەرهەمەکە شتێکی نوێ دەبێت. ماکس بلاک ئەم ئاوێتەبوونەی بەهەند وەرگرت و دژی تیۆری(گواستنەوە) بەکاریهێنا بەو پێیەی کاتێک میتافۆرێک بەکاردەهێنرێت، لە بەرانبەر دوو بیرۆکەدا دەبین لەهەمان کاتدا، پەیوەستن بە دەربڕینێکەوە، واتاکەی لە ئەنجامی کارلێکی نێوانییان دروستدەبێت.(Black:١٩٦٢:٢٨)، ئێمە لە بەرانبەر دوو بیرۆکەی جوڵاو داین لە هەمان کاتدا، کە جیاوازن و هەردووکیشیان جەخت لەسەر یەک دەربڕین دەکەنەوە، واتاکەشیان لە ئەنجامی کارلێک بوونیان دەردەکەوێت، بەم جۆرە، واتایەکی نوێ دەستدەکەوێت، کە لە واتا بنچینەییەکە و واتای وشە سەنتەرەکە فراوان دەبێت. بەهۆی ئەمەش دەرکەوتەی میتافۆر و وەرگرتنی واتا و فراوانبوونی واتای وشەی سەنتەر، لە ئەنجامی پێکەوە بەستنی هەردوو یەکەکەوە دروست دەبێت.

میتافۆر، کایەیەکی گەورەی سیستەمی بیرکردنەوە و وێناکردنی مرۆڤە، لە تیۆری کارلێکی، میتافۆر بە شێوەیەکی گشتی لەسەر کارلێکی مرۆڤ و دەوروبەری بەندە، بەپشت بەستن بە تاقیکردنەوە فیزیکییەکان، کە بەشێوەیەکی بەتین بە تاقیکردنەوە جەستەییەکانی مرۆڤ لەگەڵ دەوروبەرییەوە بەستراوە، ئەم تیۆرە لەسەر چەند بنەمایەک بەندە:

بەپێی بنەمای تیۆری کارلێک، میتافۆر کارلێکی مرۆڤە لەگەڵ دەوروبەریدا، لە هەردوو لایەنی میتافۆر(سەرچاوە sorce domain/مەبەست target domain) ڕەنگ دەداتەوە، ئەمانە ڕەخنەیان

لە تیۆری کلاسیکی (گواستنەوەی واتا) گرت و بە کەموکوڕی تاوانباریان کرد، ئەو بیرۆکەیان ڕەتکردەوە، کە میتافۆر دەربڕین بێت، لە گواستنەوە و خواستن پێیان وایە میتافۆر بریتییە لە کارلێک و ئاوێتەبوون. ئەم تیۆرە چەند بنەمایەک بۆ میتافۆر دیاریدەکات، وەک:

ـ میتافۆر بابەتێکی جوانکاریی وێژەیی نییە، بەڵکو بابەتێکی خۆڕسکی بیرییە:

ئەم تیۆرە میتافۆر بە هۆکارێکی سەرەکی بیرکردنەوەی مرۆڤ دادەنێت، لایکۆف و جۆنسن، جەخت لەسەر ئەو بیرۆکەیە دەکەنەوە، کە میتافۆر لە هەموو کایەکانی ژیاندا بوونی هەیە و تەنانەت لە کردەکانی ڕۆژانەشدا ئامادەبوونی هەیە. سیستەمی وێناکردنی مرۆڤ لە بنەڕەتەوە میتافۆرییانەیە (Lakoff and johanson:٢٠٠٣:٢١). زمان لە بنەڕەتەوە خۆی میتافۆرییە و چالاکی لەسەر بونیات نراوە، وێناکانمان ئەو شتانە بونیات دەنێن، کە درکیان پێدەکەین، لەو ڕێگایانەوە مامەڵە لەگەڵ جیهان و دونیای دەوروبەرماندا دەکەین، لێرەدا هزر بەپێی کردەی کارلێک کاردەکات و بە تۆڕێکی سیستەمی وێناییەوە بەستراوەتەوە، نەک هێمای ئەبستراکت و ماتماتیکی. لە ئەزمونی ژیان و جەستەمانەوە هەڵێنجراوە. ئەوەی واتا بەم هێمایانە دەدات، ئەزمون و کۆمەڵگایە.

ـ میتافۆر تەنیا لەسەر خواستن کورت نەکراوەتەوە:

لە تیۆری کارلێکی دا، مەبەستەکانی میتافۆر، تەنیا خواستن و لێکچواندن نییە، (ڕیچاردز) پێیوایە، بەڵکو مەبەست لە لێکچواندن و خواستن زیاترە و دەیەوێت وەسفی هزری شتەکان بکات (ڕیتشاردز: ٢٠٠٢ : ٨٤). میتافۆر کۆکردنەوەی دوو شتە کە سەر بە دوو سیستەمی جیاوازن، پەیوەندییەکە ئەوەندەی جیاوازی و لێکنەچوونە، ئەوەندە لێکچواندن نییە، لەبەرئەوەی ئەنجامی لێکچواندنەکە شتێک دەبێت، زۆر جیاواز ترە، لەوەی کە دروستمان کردووە، بۆنموونە، میتافۆری (کۆترێک لە ئاگر)، ئەم دوو بیرۆکەیە زۆر لەیەکەوە دوورن و هیچ پەیوەندییان بە یەکەوە نییە، بەڵام بەهۆی ئەم میتافۆرە لەیەکەوە نزیک کراونەتەوە.

ـ ئەم تیۆرە بایەخ بە دەربڕینی میتافۆریی دەدات، لە بری ئەوەی گرنگی بە واتای وشەیەک بدات:

بەپێی ئەم بنەمایە، میتافۆر نابێت وەک لادانی واتایی، لێی بڕوانرێت و تەماشای بکرێت، لەبەرئەوەی میتافۆر واتاکەی بە سیاقەکانەوە بەستراوەتەوە، بە تاکە وشەیەکەوە پەیوەست نییە، واتای میتافۆریی بەندە بە کارلێکەکانی نێوان دەقەکان و بەپێی سیاقە جۆراوجۆرەکان دەگۆڕێت و میتافۆر بەرهەمی کارلێکی نێوان یەکەکانە، ڕیچاردز جەخت لەوە دەکاتەوە، کە ئەو واتایەی لەنێوان هەڵگر و هەڵگیراودا دروست دەبێت، نابێت وەک واتایەکی جوانکاری تەماشا بکرێت، بەڵکو وەک کارلێکی نێوان هەردوو واتاکە سەیری بکرێت، واتای میتافۆرقیی نوێی خوڵقاندووە و ناکرێت لە یەکدی جیابکرێنەوە (ریتشاردز:۲۰۰۲: ۱۰۱) .

ـ میتافۆر **نرخێکی ڕەفتاریی مەعریفییانەی هەیە:**

لە چێوەی ئەم تیۆرەدا، ئەوە خراوەتە ڕوو، کە دەکرێت میتافۆر بابەتێک بێت، بۆ بیرکردنەوە و ڕەفتاری مرۆڤ، بەمجۆرە وێناکردنەکانی مرۆڤ تا ڕادەیەکی زۆر میتافۆرییانەن (لایکۆف: ۲۰۰۵ : ۳۸)، لەم ڕوانگەیەوە بیرکردنەوە و هەڵسوکەوت و ڕەفتارمان بە شێوەیەکی سەرەکی بە میتافۆرەوە دەبەستریت، میتافۆرەکان ئامرازی درککردن و تێگەیشتنن و پێگەیەکی بەرزیان لە گەیاندنی واتادا هەیە، بە بۆچوونی ئەمان میتافۆر نرخێکی زۆر گەورەتری هەیە، لەوەی کە تەنیا ئامرازێکی جوانکاریی بێت، ئەم تیۆرە میتافۆر وەک یەکەیەکی تێگەیشتن و درککردن دەبینێت، نەک وەک تیۆری (گواستنەوەی واتا)، کە پشتی بە بنەمای عەقڵ و لۆژیکی وشک دەبەست، بڕوای بە کارلێکی نێوان یەکەکان نەبوو، لەم تێڕوانینەدا، میتافۆر، تەنیا ئەرکی وەسف و لێکچواندنی دەبینی، ڕۆڵی جوانکاری و ڕەوانبێژی پێ بەخشرا بوو، تیۆری کارلێک پێی وایە، کە میتافۆر توانای دروستکردنی واقیعی هەیە، نەک هەر تەنیا وەسفێک بێت بۆ واقیع.

١١ ٣) میتافۆر و گۆڕانی واتا

گۆڕانی واتا (Semantic change)، بریتییە لەو کردەیەی، کە بەپێی پێشکەوتنی کۆمەڵگا وتێپەڕبوونی کات لە خۆوە ڕوودەدات، لە ئەنجامدا، هەندێ وشە واتاکانیان فراوان یان تەسک دەبێتەوە، یان لەبوارێکەوە بۆ بوارێکی تر دەگوێزرێنەوە، لە زمانەوانی نوێدا، وشەی پەرەسەندن بە واتای ڕەهای گۆڕان بەکاردێت، بەبێ ڕەچاوکردنی پێوەری باشی و خراپی پلەی گۆڕانەکە (ابراهیم السامرائی:١٩٨٣: ٢٩).

- زانایانی بواری واتا گرینگییان بە گۆڕان و پەرەسەندنی واتایی داوە، لێکۆڵینەوەیان لە جۆر و شێوە و هۆکارەکانی گۆڕانی واتاییدا کردووە.

زمان پەیوەستە بە هۆش و بیری مرۆڤەوە، نەوە یەک بە دوای یەکەکان بەکاری دەهێنن. ئاخێوەران هەمیشە بەدوای شێوازێکی باشتری دەربڕیندا وێڵن، دیاردەی گۆڕان و نوێبوونەوەی واتا، هاوجووتە لەگەڵ پەرەسەندنی شارستانییەتیدا. بیرو دەرونی مرۆڤ لە زمانەکەیدا ڕەنگ دەداتەوە، عەقڵی پێشکەوتوو بە بەراورد لەگەڵ مرۆڤی بەراییدا، ئامادەگی گۆڕان و نوێبوونەوەی پتری تێدایە. (رجب عبد الجواد: ٢٠٠١: ٨) لەبەرئەوەی وشە و واتاکەی لە پەیوەندی دان، بۆیە هەر ئاڵوگۆڕێک بە سەر جۆری پەیوەندییەکەدا بێت، گۆڕان لە واتادا دەهێنێتە کایەوە (منقور عبد الجلیل: ٢٠٠١: ٦٩).

لە ڕوانگەی کۆمەڵناسی و دەروننناسییەوە، زمان بوونێکی زیندوویی دینامیکی چالاکە، لە دایک دەبێت وگەشەدەسەنێت وپەلوپۆ دەهاوێژێت. دیاردەکانی ناو زمان بە نەگۆڕیی نامێننەوە، هەمیشە لە دۆخێکەوە بەرەو دۆخێکی تر دەڕۆن، هەرچی ئاڕاستەی گۆڕانیشە، بە پێی کات وسەردەم دەگۆڕێت. بایەخدان بە زمان، لە چاخە دێرینەکانەوە مرۆڤی بە خۆیەوە سەرقاڵ کردووە، ئەگەر چاوێک بە میژووی شارستانیەتی گەلاندا بگێڕین بۆمان دەردەکەوێت کە زمان لە گرینگی پێداندا، پلەی یەکەمی وەرگرتووە، سەرەڕای ئەوەی کە تایبەتمەندان و پسپۆڕانی بوارەکە بڕێکی زۆریان لەسەر نوسیوە، لە لایەن فەیلەسوف و پیاوانی ئایینی ومێژوونووس و

زانایانی مرۆڤناسی و دەروننناسی و کۆمەڵناسی و بوارەکانی دیکەشدا، گرینگییەکی زۆری پێ دراوە. هەریەک لەمانە، لە ڕوانگەی بابەتەکەی خۆیەوە گرینگی بە زمان داوە و پێناسینی بۆ کردووە. بەڵام، دوای ئەوەی زمانەوانی بوو بە زانستێکی سەربەخۆ، لێکۆڵینەوەکان بە خودی زمانەوە تایبەتکران. (لەبەرئەوەی لێکۆڵینەوە لە زمان پێویستە سەربەخۆبێت و دوور بکەوێتەوە لە هەربیرێک کە زمان لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا بەرێتە دەرەوە)،(منذر عياشى: ٢٠١٣ : ٦٥).

دیاردەی گۆڕانی واتایی، بەشێکە لە لێکۆڵینەوە واتاییەکان، کە پەیوەندی بە بوارەکانی فەرهەنگ و داڕشتن و دەوربەر و مێژوو و ڕامیاری و ئاین و دەروننناسی و ڕەوانبێژییەوە هەیە (نور الهدى لوشن:٢٠٠٦: ٥٥). هەر گۆڕانێک، کە بەسەر دیاردەکانی ژیان و بواری فەرهنگسازیی و شێوازی بەڕێوەبردنی کۆمەڵ و ڕامیاری و جۆری دەسەڵاتدا بێت، لە زمانیشدا ڕەنگ دەداتەوە. (هەمیشە زمانەکان لە بەردەم ئەگەری گۆڕاندان، ئەگەرچی قسەکەرانی هەر زمانێکیش بە ئاگانین لەوەی کە ئەم گۆڕانانە ڕوودەدەن)، (دەیڤید هاریس: ٢٠٠٧: ٤٦). بۆ ئەوەی خوێنەرێکی کورد ئەمڕۆ لە شیعرەکانی بابا تاهیری هەمەدانی تێبگات، پێویستی بە بەکارهێنانی فەرهەنگ دەبێت، تاوەکو واتای هەندێ وشە و دەستەواژە و ڕستە لێکبداتەوە.

دیاردەی گۆڕانی زمان، تەنیا تایبەت نییە بە زمانێک یان چەند زمانێک، بەڵکو لە هەموو زمانەکاندا ڕوودەدات، بەڵام جۆرو شێواز و ڕادە وچەندییەتی گۆڕانەکە، لە زمانێکەوە، بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێت و جیاوازە. ئە گەر بەراوردێکی زمانی فەرەنسی بکەین، کە لە سەدەکانی دوازدە و سێزدەدا قسەی پێکراوە، لە گەڵ زمانی فەڕەنسی ئەمڕۆدا، ئەوا هەست بە گۆڕانێکی گەورە دەکەین، کە بەسەر وشەکان و هەندێ پێکهاتەدا، هاتووە (عبد القادر المهيرى: ٢٠٠٧: ١٤١). لەوانەیە خوێنەرانی ئەم سەردەمە پێویستییان بە چەندین تێبینی و ڕونکردنەوە هەبێت، بۆ ئەوەی بتوانن بە تەواوی لە نوسینەکانی (ولیەم شەکسپیر)ی شانۆنوس تێبگەن، کە لە

کۆتاییەکانی سەدەی شانزە و سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەدا نووسیویەتی (دەیڤید هاریس: ٢٠٠٧: ٤٦).

لەگەڵ گۆڕانەکانی سەردەمدا، جۆری کەلوپەل و شێوازی بیرکردنەوەش گۆڕانی بەسەردا دێت، بۆیە مرۆڤ هەمیشە هەوڵدەدات، کات و وزەی ئاخاوتن کەم بکاتەوە و زیاتر گرینگی بە لایەنە پراکتیکییەکانی ژیان بدات، بۆ نموونە: شێوازی هەواڵپرسین و چاک و چۆنی بە تێپەڕبوونی کات، بەرەو کورتبوونەوە و ئاسانی دەڕوات، لە ڕوی ماوە و بەکارهێنانی وشە و دەستەواژەکانەوە، ئەم جۆرە گۆڕانە لە ئاستەکانی تری زمانیشدا، هەستی پێ دەکرێت(زمان لە گەڵ پێویستییەکانی سەردەمدا، خۆی دەگونجێنێت و وەک دیاردەیەکی پەیوەست بە پێی لێکۆلینەوەکان لە سەر بنەمای (ئابوری زمان) بەرەو ئاسانبوون دەڕواو باجی ئەو ئاسانبوونەش لە دەستدانی هەندێ لە دەنگەکانی زمانە، زمانیش لە بەر ئەوەی هۆییێکی لە یەکتر گەیشتنە بە بۆچوونی (جەسپێرسن – jespersen)دەکەوێتە ژێر کاریگەری گەشەسەندنێکی سروشتی کە شێوە و ڕێزبوونە ڕێزمانییەکەی دەگرێتەوە، ئەو گەشەسەندنەی زمان بەرە و ئاسانبوونی دەبات، بۆ ئەوەی بەردەوام بێت لە هەموو قۆناغەکاندا و بگاتە باڕێکی وا، کە زۆرترین چالاکی زمانیی بە کەمترین وزە ئەنجام بدات)، (محمد معروف: ٢٠٠٦: ٣٤).

بۆ چوونە دێرینەکان، دیاردەی گۆڕانیان پەسەند نەدەکرد و پێیان وابوو گۆڕان دەرچوونە لەیاسا باوەکان و زمان بەرە و تێکدان دەبات. پیاوانی ئایینی هیندییەکان زوو درکیان بەوە کردووە، کە سروشتی زمان وایە بگۆڕێت، ئەو گۆڕانە سروشتییەی زمان ئەوانی هەراسان کردبوو، چونکە ئەوان باوەڕیان وابووە، کە هەر گۆڕانکارییەک لە خوێندنەوە و تەئویلکردنی کتێبی Ring-Veda دا بکرێت، کتێبەکە پیرۆزی خۆی لە دەست دەدات.)،(سەلام ناوخۆش :٢٠٠٨ : ١٤).

لەسەدەکانی ناوەڕاستەوە، گرینگی بە زمانەنە تەوەییەکان درا، بەڵام پێش ئەو ماوەیە یۆنانی و ڕۆمانییەکان، تەنیا گرینگییان بە زمانی نەتەوەیی

خۆیان دەدا، پێیان وابوو: تەنیا زمانەکانی ئەوان شایانی بایەخ پێدان و لێکۆڵینەوەن، هەرچی زمانانی دیکەیە، بێ بایەخن و بە (بەربەری) و ژاوەژاو، ناویان دەبردن)،(نور الهدى لوشن:٢٠٠٦: ٥) .

هەندێ لە بیرمەندەکان سەبارەت بە گۆڕانی زمان، بیروڕای خۆیان دەربڕیوە، دانتی لەم بارەیەوە دەڵێت: ((لەسەردەمی تێکچوونی تاوەری بابل بەملاوە، هەموو زمانێکی مرۆڤ بەپێی حەزەکانی مرۆڤ سەر لە نوێ پێکهاتۆتەوە چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکە زۆر شیاوی گۆڕانە، زمانیش ناتوانێ نەگۆڕو هەمیشەیی بێت، بەڵکو وەکو هەموو شتەکانی دیکەی مرۆڤ، وەک داب ونەریت و جل وبەرگ، بێگومان بە پێی کات وشوێن دەگۆڕێت))، (حسین یەعقوبی:٢٠٠٧: ٧).

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا گرینکی بە ڕاستییە زمانییە درکپێکراوەکان درا، ئەمەش وەک دەرچوونێک وابوو لە زمانەوانی سەدەی هەژدەیەم، کە گرینگی بە لایەنی لۆجیکی و گشتییەتی لە زماندا دەدا. دۆزینەوەی زمانی سانسکریتیش هۆکارێکی تری پێشکەوتنی زمانەوانی سەدەکە بوو. هەر لەو کاتەشدا، ڕێبازی میژوویی لە لێکۆڵینەوەی زماندا خۆی چەسپاند (میلکا افیتش: ٢٠٠٠ : ٤٥).

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، بیردۆزی داروینDarwinism بەناوی (ڕەسەنی جۆرەکان) کە لەساڵی (١٨٧٥ز)دا، بڵاوی کردەوە، کاریگەرییەکی زۆری لە سەر زانستە سروشتی و زانستەکانی تریش لە ڕووی بیر و ڕێبازی لێکۆڵینەوەدا هەبوو، زانستی زمانیش لەم کاریگەرییە بەدەرنەبوو(احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٣٢٨).

بە پێی ئەم بیردۆزە، هەموو شتێکی ئەم سروشتە لە گۆڕان و پەرەسەندنێکی بەردەوام دایە، بەهۆی پەرەسەندنەوە، بوونەوەرە زیندووەکان دوای ئەوەی لەگەڵ هۆکارە جیاوازەکانی ژینگەدا، دەکەونە ململانێ، لە سادەوە بۆ ئاڵۆز و لە باری بێ هێزییەوە بەرە و بەهێزبوون دەچن، ئەم بۆچوونە لە زانستە ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و قوتابخانە و ڕێبازە فەلسەفی و دەروونیەکانیشدا ڕەنگی دایەوە، هەندێ لە زانایانی

وەک: (**کارل مارکس، برتراند راسل، سیگموند فرۆید، دۆرکهایم**)، ژمارەیەک لێکۆڵەری زمانەوانی بەم بۆچوونە کاریگەر بوون. زمانەوانان، لەم بارەیەوە، پێیان وابوو: زمان وەک بوونەوەرە زیندووەکان بە بەردەوامی لە گۆڕاندایە، بەهۆی گۆڕانەوە زمانەکان پەرەدەسەنن و پێشدەکەون، لە توانای کەسیشدا نییە پێش بە گۆڕانەکە بگرێت.

زۆر کەس باوەڕییان وابوو، ئەو بنەمایانەی کە (**داروین**) لە بارەی بوونەوەرە زیندووەکانەوە داینابوو دەتوانرێ لە بوارەکانی تری چالاکی مرۆڤایەتیدا تیشکیان بخرێتە سەر، بە هۆی گشتیەتی بنەماکانەوە، زمانەوانی ئەڵمانی **ئۆگست شلایشەر** (AugustSchleicher)، ئەم بۆچوونەی لە بواری زمانەوانیداجێبەجێ کرد: زمان دیاردەیەکی سروشتییە، وەک هەر دیاردەیەکی تر کە لە سروشتدا هەیە پەرەدەسەنێ (ملیکا أفیتش:٢٠٠٠: ٥ ــ ٥٨). پێویستە زمان لەگەڵ کات و شوێن و سەردەمدا خۆی بگونجێنێت، هەروەک چۆن بوونەوەرە زیندووەکان، لەگەڵ ژینگە و دەوروبەردا، بەمەبەستی پەرەسەندن خۆیان دەگونجێنن. (لایەنگرانی بیردۆزی داروین، بۆچوونیان وابوو، کە گۆڕان ڕوکارێکی پێوانەیی هەیە و هەمیشە بە ئاراستەی بەرزبوونەوەدا دەڕوات. بەڵام ڕێبازی وەسفی، بیرۆکەی پێوەری ڕەتدەکاتەوە و گرینگی بە دیاردە و تایبەتمەندییەکان دەدات، بۆیە هەندێک پێیان وایە، زاراوەی گۆڕان (change) لە بری پەرەسەندن (Development)بەکاربێت، باشترە)، (احمد محمد قدور: ١٩٩٦ :٣٢٣).

لەگەڵ ئەوەدا، هەندێ زمانەوان بە توندی لایەنگری بیردۆزەکە بوون، بەڵام هەندێکی تر، پێیان وابوو، کە بیردۆزەکە دەستە وەستانە لە لیکدانەوەی هەموو ئەو گۆڕانانەی کەبەسەر زماندا دێت، بە تایبەتی لایەنی واتایی، لە دیارترین بەرپەرچدەرەوەکانیش(ئەسکولی **Ascoli ئیتاڵی، سیس Says، سویت swe، جسپرسن Jespersen، بریل**) بوون. ئەمانە بەشێوەیەکی گشتی نکۆڵییان لە جەبرییەتی گۆڕانی دیاردە زمانییەکان دەکرد. بۆنموونە،(**بریل**) پێی وابوو: هەموو ئەوگۆڕانە واتاییانەی کە لە

زمانـدا ڕوودەدەن، بە مەبەسـتی چاکسـازیی ئەنجـام دەدرێـن، پشـت بە هەوڵـدان وماندووبوونی قسـەکەرانی ئەو زمـانە دەبەسـتن، هەمیشـە ڕووە و تەواوکاری دەڕۆن، گرینگترینیان ئەو هەوڵانەیە، کە ئەدیب و نووسـەران لە هەموو سەدەیەکدا، بۆ سەرخستنی زمان دەیدەن)، (على عبد الوافى:١٩٨٤: ٥٨ ـ ٥٩).

لە سـەدەی نۆزدەیەمەوە، زانایـان، گرینگییـان بە گۆڕان و پەرەسـەندنی واتـا داوە، هەوڵیـان داوە گـۆڕانی واتـا بە یاسـاو ڕێسـای ڕێزمـانییەوە پەیوەسـت بکەن. گـۆڕان و یاسـاکانیان، بەچەند زاراوەیەکـی چـاولێکەری، وەک: (**فراوانبـــوون و تەســـکبوونەوە و خـــوازەی بەڕەڵـــڵا و درکە metonymy و خواسـتن metaphor**) ڕووندەکردەوە. دواتـر دیـاردەی گـۆڕان و پەرەسـەندنی واتـای فەرهەنگـی بە شـێوەیەکی سیسـتەماتیکی لە لایەن (١٩٣١ - stern) و چەنـد کەسـێکی تـرەوە گرینگـی پێـدرا و شیکرایەوە (محمد محمد يونس: ٢٠٠٤: ٦٢).

ڕێزمانناووســـە گەنجەکـــان، کەســـەر بە قوتابخـــانەی **لاییـــزگ** بـــوون، دەورێکی دیار و گەورەیان لە پێشخستنی زمانەوانیدا بینی، نوێنەرانی وەک (**برۆکمـان، ئیسـتهۆف، پاوڵ.....هتـد**) لە سـاڵی (١٨٧٦)دا، ئەمـانە، بـاوەڕی تەواویان بە ڕێکوپێکی گۆڕان هەبوو، بە باوەڕی ئەوان یاساکانی گۆڕانی دەنـگ ناوێزەییـان تێدا نیـیە (سـاجیدە عەبـدوللا فەرهـادی:٢٠٠١:٤٥)، بەڵام (**سـورێنSeuren**) ، وای دەبینێـت، کـە دانـانی یاسـا بـۆ گـۆڕانی واتـا لە زمـانێکی دیـاریکراودا یـان کـۆمەڵە زمانێـک، کە لە یاسـادەنگییەکاندا بەیەک بچن، کارێکی ئەستەمە (١٩٩٨:٨٣: Seuren). لە سـەدەی بیستەیەمدا، بۆ یەکەمجـــار(**میشـــیل بڕیـــل**) کە زانـــایەکی فەرەنســـی بـــوو، زاراوەی (Semantiqu)ی بەرانبـەر بـە زانسـتی واتـا بەکارهێنـا، دواتـر بە زاراوەی (Semantics)بۆزمـــانی ئینگلیـــزی وەرگێـــڕدرا (رجـــب عبـــد الجـــواد ابـــراهيم:٢٠٠١: ١١). لەگەڵ بەرەو پیشـــچوونی واتاســـازییدا، لێکـــۆڵینەوەی زیاتر لە بارەی گۆڕانە واتاییەکانەوە ئەنجامدرا، لە بەرئەوەی واتـا هەمیشـە لە گۆڕانێکی بەردەوام دایە.

لەبەرئەوەی گۆڕان ئاڕاستەیەکی بازنەیی هەیە، مەرج نییە لە هەموو کات و سەردەمێکدا و لە هەموو زمانێکدا، بە هەمان پێوەر و ڕوکار ڕووبدات، دەشێ دیاردە لە ناوچوو یان مت بووەکان، دووبارە بگەڕێنەوە ناو زمان، بە پێی پێویستییەکانی ئەو خەڵکەی کە قسە بەو زمانە دەکەن، هەندێ وشەی مردوو دووبارە بۆ ناونانی دیاردە نوێیەکان بەکاردەهێنرێنەوە. لە میتافۆریشدا هەمان دیاردە هەیە، میتافۆر لە ڕەوتی بەکارهێناندا دووچاری متبوون دەبێتەوە، بەڵام دەشێ دووبارە بگەڕێتەوە ناو زمان، نەک بە تەواوی بمرێت و لەناوبچێت.

بۆیە دانانی یاسا، بۆ گۆڕانی واتا، لە زمانێکدا یان لە نێوان کۆمەڵە زمانێکی دیاری کراودا، کارێکی ئاسان نییە بە پێی ئەو دەرەنجامەی، کە میتافۆر و گۆڕانی واتا پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە، ناتوانرێ، یاسایەکی تایبەت لە زمانێک یان کۆمەڵە زمانێکی دیاریکراو، بۆ دروستبوونی میتافۆر دابنرێت، لەبەرئەوەی لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر یەکسان نییە و شێوازی تایبەتی خۆی هەیە. گۆڕان، لە زمانی کوردیدا ڕێچکەی تایبەتی خۆی هەیە، واتە لەگەڵ ئەوەدا، گۆڕانی زمان ڕووکارێکی گشتی هەیە، بەڵام لە هەر زمانێکدا، ئاڕاستەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە. بۆ نموونە، بۆی هەیە زمانێک لە قۆناغێکی میژوویییدا، پەرەسەندنێکی تەواو بەخۆیەوە ببینێت، بەڵام زمانێکی دیکە لە هەمان قۆناغدا بە بارودۆخێکی خراپدا تێپەڕ بێت و بە تەواوی لەم قۆناغەدا لە گەشەسەندن بوەستێت، بۆیە ناتوانین هەموو زمانەکان لەیەک قۆناغی میژوویییدا لە ڕووی پەرەسەندنەوە وەک یەک بەراورد بکەین، یان بە هاوتایان دابنێین.

گەشە و گۆڕانی واتا دەکەوێتە بواری **زمانەوانی میژوویییەوە**، پەیوەندی بە سیمالۆجی (Semasiology) و واتاسازیی میژووژییەوە (Historical Semantics) هەیە، کە سەرەتا لای ئەڵمانەکان (١٨٠٠) دەستی پێکرد و دواتر گواستراوە بۆ کۆمەڵناسە فەرەنسییەکان، لەم سەردەمەدا هەوڵدرا،

لە گۆڕانی واتای وشەکان بکۆڵدرێتەوە لە سەر بنچینەیەکی لۆجیکی پۆلێنیان بکەن (عەبدولواحید موشیر:۲۰۱۱:۱۹۱).

گۆڕانی واتا، لە چوارچێوەی سیستەمی جوڵەیەکی هێمن و بەردەوامی زماندا ڕووەدات، لە ڕەوتی گۆراندا هێمای زمانیی لە و بواره واتاییه دیاریکراوەی کە بۆی دانراوە، بۆ بواریکی تر دەچێت و دەگوازرێتەوە، ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی خوازەی زمانییەوە، لە کردەی بەکارهێنانی زماندا، دەشێ واتای بنجی وشە و دەستەواژە و پێکهاتە زمانییەکان گۆڕانیان بە سەر دابێت واتای پێگە یان شێوازی و ڕەوانبێژی، جێگەیان بگرێتەوە، بەمجۆرە یەکەی زمانیی واتایەکی نوێ هەڵدەگرێت(منقور عبد الجلیل:۲۰۰۱:۷۰).

زمان، یەکێکە لە گرینگترین ڕەگەزەکانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی، کە ناتوانین پشتگوێی بخەین، لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵدا کارلێکدەکات، بۆیە بە بنەمایەکی سەرەکی پێشکەوتنی مرۆڤایەتی دادەندرێت. قۆناغی دەربڕین بە وشە، بە سەرەتای دەسپێکی شارستانیەتی مرۆڤ دادەندرێت، کە بەهۆیەوە توانیویەتی تۆڕێک لە وشە دابهێنێت، هەر زمانێک سیستەمێکی ناوەکیی هەیە، کە ئاخێوەرانی بەکاری دەهێنن بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ یەکدی و کۆمەڵگاکانی تریشدا، پەرەسەندنی هێما بۆ چەمکی ئەبستراکت و ڕەمز بە واتای پەرەسەندنی ئەرکی هەواڵ و گەیاندن بۆ وێنا و پێکهاتە (داڕشتە) دێت.

ئەو توانایەی لە مرۆڤدا هەیە بۆگواستنەوەی شت و دیاردەکان لە بواریکی بەرجەستەوە، بۆ بواری ئەبستراکت و نابەرجەستە، لە دەربڕینی چەمکە ڕوت و ڕەمزەکاندا ڕێگای پێدەدات، لە بازنەی دەربڕینە سنووردارەکان دەربچێت و گوزارشت لە دیاردە بێسنوورەکانیش بکات، لە گەڵ توانستی نواندن و هەندێ بیروبۆچوون کە لەهەزردا هەن و لە دەرەوەی ئەم گواستنەوەیەدا، بەهیچ شێوەیەک ناتوانین دەربڕینیان بۆ بکەین.

لە زمـانی قسـەکردندا، ناونـانی شـتەکان ڕووداوێکـی گرینـگ بـوو، ئەم ڕووداوە کاریگەرە گۆڕا بۆ کرانەوەیەکی مرۆڤایەتی گەورە، کاتێک ناوەکان لە بـواڕە بنجیـیەکەی خۆیـانەوە لە ڕووی مـادیی و کـات و شـوێنەوە گـوێزرانەوە بـۆ ناونـانی ئەو شـتانەی کە لە ئەرک یـان لایەنێکدا لەگەڵیانـدا هاوبەشن. بەمجۆرە زمان لـە ڕوویچـۆنیەتیەوە، گواسـتنەوەیەکی تریشـی بە خـۆوە بینـی، لە ناونـانەوە بـۆ کردەی چەمـک و شـتە واتاییەکـان، بە هـۆی ئەمەش مرۆڤ تـوانی لە زمـانی ئاسـاییەوە بەرە و ئاسـتێکی بەرزی بـواری ڕۆشـنبیری هەنگـاو بنێـت، دەربڕینـی میتـافۆریی، بە واتـای جیهـانبینی و ئەزموونی قسەکەرانی ئەو زمانەوە دێت، بـۆ پـۆلێنکردنی بیـرو بەکارهێنـانی زمان بە شێوازێکی ڕەمزئامێز.

هەر وشەیەک کە لەبیـری ئـاخێوەردا هەیە، کۆمەڵێک زانیـاری زمـانیی و دونیایی تێدا کۆبۆتەوە، ئاخێوەر لە کاتی ئاخاوتندا بە پێی پێویست، لە بـۆنە و ئـاخـاوتن و بـارودۆخـدا واتـایەکی گونجـاو بەکاردەهێنێـت، واتە: هەر وشـەیەک جگە لەو واتـا بنجییەی کە لەفەرهەنگدا بـۆی دانـراوە، لە بـواری بەکارهێنان و کۆمەڵ ودەوروبەردا چەند واتایەکی تریش هەڵدەگرێت. کە بە پێی مێژوو، هەنگـاو بە هەنگـاو بـۆی دروسـت بـووە. وشـەی (**خواردنەوە**)، سەرەڕای واتا فەرهەنگییەکەی، بە واتای خواردنەوەی کحولیش دێت، کە لە دەوروبەری کۆمەڵایەتی بەپێی بـواری بەکارهێنـان و بە تێپەڕبـوونی کـات، بۆی دروست بووە(**ئازاد دەخواتەوە**) لە بارودۆخێکی زمانیی دیـاریکراودا، بە واتای مەشروب خواردنەوە دێت، ئەم واتایەی بە پێی یاسـای بەشـێک لە گشت(جزء من الكل) بۆ دروست بووە، کە ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی درکە.

خواردنەوە: هەموو جۆرە شلەمەنییەك
(گشت) ↓
خواردنەوە: کهول و جۆرەکانی (بەش)

ـ وشەی (**خواردن**)، جگە لەواتا بنەڕەتییەکەی، کە <جوین و قوتدان وهەرسکردن> ە، بە واتای ئەو شتانەش دێت، کە حەلال نین، وەک: (**پارەکەی خوارد**)، (**ئەوانە سەرمایەی گەل دەخۆن**)، (**حەرام دەخوات**)، (**سوێندیان خوارد**)،...هتد.

وشەی (**پیس**) لە هزری ئێمەدا، سەرەتا ئاوەڵناوێکە و بۆ وەسفکردنی شت و دیاردەی بەرجەستە بەکارهاتووە، بەڵام بە پێپەڕبوونی کات، وەسفی دیاردەی نابەرجەستەشی کردووە، بەهۆی ڕێبازی فرەواتاوە، هەندێک لە وشەکانی زمان لە بواری بەرجەستەوە بۆ بواری نابەرجەستە دەپەڕنەوە، کە ئێمە دەیخەینە چوارچێوەی دەربڕینی میتافۆرییەوە، لە بەرئەوەی وەسفی دیاردەی مەعنەویی دەکەن: لەم ڕستانەی خوارەوەدا، ئاوەڵناوی(**پیس**) وەسفی ناوێکی بەرجەستە دەکات و بە واتای زمانیی بەکارهاتووە:

- ئاوێنەکە پیسە{ + **بەرجەستە** }

(ئۆتۆمبیلەکە، قاپەکە، شوشەکە، کراسەکە، ...هتد) پیسە{ + **بەرجەستە**}

بەڵام، لەم بەکارهێنانانەی خوارەوەدا، ئەم سیمایەی بەزاندووە:

- **چاوی پیسە**
- **دەمی پیسە**
- **دەستی پیسە**
- **زمانی پیسە**

ـ پاشەڵی پیسە، پیس خۆر، پیس نەفەر { ـ بەرجەستە }.

هەروەها، ئاوەڵناوی (**پاک**)، کە دژ واتای (**پیس**)ە، هەمان بەکارهێنانی هەیە: ماڵەکە پاکە، جلەکان پاکن... هتد{+ **بەرجەستە**}

ـ بەڵام لەم بەکارهێنانانەی خوارەوەدا، ئەم سیمایەی بەزاندووە:

- **دەستی پاکە**
- **نیەتی پاکە**
- **دڵی پاکە**
- **مرۆڤێکی پاکە{ ـ بەرجەستە}**

ـ **پاک، پیس:**{ئاوەڵناوە، بۆ وەسفکردنی شتی بەرجەستە}.

ـ **پاک، پیس:**{ئاوەڵناوە، بۆ وەسفکردنی شتی نابەرجەستە}.(میتافۆر)

ئەم بەکارهێنانە میتافۆرییانە، پەڕیونەتەوە بۆ فەرهەنگ و وشەی فەرهەنگیشیان دروستکردووە، بەشێکن لە میتافۆر لەبەرئەوەی جۆرە گواستنەوەیەک، لە نێوان واقیعی و ناواقیعی و بەرجەستە و نابەرجەستەدا، ئەنجام دەدەن.

- وشەی **{پیسکە}** کە بەم شێوەیە دروستبووە:

پیس + (ـ کە) ⟵ پیسکە، بۆ وەسفکردنی کەسێکی لاواز، نابوت یان قرچۆک بەکاردێت.

پیس: ئاوەڵناوە بۆ وەسفکردنی شتی بەرجەستە بەکاردێت: (کراسەکەم پیسە).

↓

پیس: وەک میتافۆرێک بۆ وەسفکردنی شت و دیاردەی واتایی بەکاردێت: (دڵی پیسە).

ـ وشەی **(گرێ)**، بە واتای بنجی، ناوێکە بۆ پەت یاخود گوریس، ...هتد، بەکاردێت. ـ داوەکە گرێ بدە{ **+بەرجەستە**}.

لەم رستانەی خوارەوەدا، بۆ واتای نابەرجەستە، بەکارهاتووە:

- **گرێی دە ڕوونی.**
- **گرێی ئابووری.**
- **گرێی سیاسی{ ــ بەرجەستە}.**

لە رێزماندا،(**گرێی ناوی، گرێی کاری، گرێی ئاوەڵناوی، گرێی ئاوەڵکاریی**) هەیە،کە ئەمانە زاراوەی بواری رێزمانن.

لە ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا، بە واتای گرفت وکێشە، دێت.

- **چەند ئاستەنگ وگرێیەک تێکەڵ بە ژیان بوون.**

لە پەندی پێشینانیشدا، بە واتای کێشە، هاتووە:

- **گرێی دەست، مەخەرە دڵان.**

واتە: کێشەکانت، زوو چارەسەر بکە، با ئاڵۆزتر نەبێت.

وشەی گرێ، بەهۆی فرەیی لە واتاوە، لە بواڕە بەرجەستەییەکەی خۆیەوە بۆ بواری نابەرجەستە، گوێزراوەتەوە. مەبەستمان لە پەرەسەندن، ئەو دۆخە نییە، کە زمان بە ئاڕاستەی بەرزبوونەوە یان نزمبوونەوەدا ببات، چەمکی پەرەسەندن: هەڵگری هیچ بارگە و پێوانەیەکی باش یان خراپ نییە، بەڵکو مەبەست لە گۆڕانە، کە بەسەر هەندێ لە بەشەکانی وشە و پێکهاتەی زمانییدا دێت. وەک: ئەو گۆڕانەی، کە لە دەنگ ومۆرفیمەکانی هەندێ وشەدا ڕووەدات، دواتر گۆرانی واتا، لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت (عبد السلام المسدی: ١٩٨٦ : ٣٨). لێرەدا، تێبینی ئەو دۆخە دەکەین، کە لە هەندێ باردا، گۆڕان لە دەنگەکانی وشەیەکدا، بۆی هەیە واتای نوێ، لەگەڵ خۆیدا بهێنێت، یان بەشێک لە واتاکە بگۆڕێت، کە ئەمەش هۆکارێکی تره، بۆ دروستبوونی مێتافۆر بۆ نموونە، وشەی (**مەرد**)، سەرەتا بۆ هەردوو ڕەگەزی < **نێر و مێ** >، بە واتای <**مرۆڤ** > بەکارهاتووە، بەڵام دواتر بە گۆڕانی دەنگی (**ە**) بۆ (**ێ**)، تەنیا بە واتای ڕەگەزی نێر <پیاوی ژن >، بەکارهاتووە.

مەرد: ← **{+ نێر}**

↘ **{+ مێ}**

تاوەکو ئێستاش بنجێکی بەکارهێنانی <مەرد>، بۆ هەردوو ڕەگەزی نێرو مێ، لە هەندێ دەربڕیندا ماوەتەوە: **ــ ژنێکی مەردە**.

- **{ ئەی کوردینە ئەی مەردینە}**، لە دۆخی بانگکردن دایە، بۆ کۆی نێر و مێ هاتووە، لەم دۆخەشدا، بۆتاکی نێر مۆرفیمی **{ە}** بەکاردێت، بۆ تاکی مێ، مۆرفیمی { ێ } بەکاردێت.

{ یەن }، بۆ کۆ **{ نێر و مێ }**، بەکاردێت (واتە: دەلالەت لە هەردوو ڕەگەز دەکات).

گۆڕانی **{ < ە > بۆ < ێ > }**، لە ئێستادا بۆ **{ + نێر }**.

- **مێرد: پیاوی ژن** ← **{ + نێر }**
  ↘ **{ ـ مێ }**
- **ئەو ژنە مێردەکەی مامۆستایە. (+ ڕەگەزی نێر)**
- **بە میردا نییە، بەخوڵایە. (+ ڕەگەزی نێر)**
- **جوان + مێرد ⟵ جوامێر (بۆ پیاو بەکاردێت).**

ئەندرێ مارتنی، گرینگی بابەتییانەی گۆڕانی واتا دەخاتە ڕوو، پێی وایە: ئەرکی زمانەوان، تۆمارکردنی ئەو گۆڕانە زمانیانەیە، کە لە چوارچێوەی نەریتە زمانییەکاندا ڕوودەدات، بەڵام مافی ئەوەی نییە، فەرمان بۆ گۆڕانە زمانییەکان دەربکات (شهرزاد بن یونس www.lahajat.vanan.net).

گۆڕان لە هەر ئاستێکی زمانـدا، کە ڕوودەدات دەکەوێـتە ژێـر یاسـای سروشتی زمانەکە و لە توانای تاکەکەسدا نییە، ڕەوتی گۆڕان ڕابگرێت، یان ئاڕاستەکەی بگۆڕێت، بۆ نموونە: دیاردەی جێگۆڕکێی دەنگ، کە لەنێوان وشەکانی زار و شێوەزارەکاندا ڕوودەدات، بە پێی یاسای زمانەکە خۆیەتی، وەک:

- **بەفر ـ بەرف**
- **تەزرە ـ تەرزە**
- **هەوراز ـ هەرواز**

هەندێ وشەی وەرگیراوکە لە زمانی عەرەبییەوە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی، بە پێی تاکەکەس و ئاستی خوێندەواری، دەنگەکانیان جێگۆڕکێی پێدەکرێت:

- جومعە ـ جوعمە
- ئەرزاق ــ ئەزراق، روبع ــ روعب، دەعـوەت ــ دەوعەت، تەسـلیم ــ تەسمیل... هتد.

زمـانەوان تەنیـا دۆخـی گـۆڕانە زمانییەکـان و ئەو دیـاردانەی، کە لە سـەردەمێک لە سـەردەمەکان هەبـوون و ئێستا نەمـاون یـان شـێوەکانیان

گۆڕاوە وە سف دەکات، بەڵام بە هیچ جۆرێک فەرمان بۆ جۆری گۆڕان دەرناکات، کە ڕەوتی، کۆمەڵگا دروستی دەکات.

(گـۆرانی واتـایی، بەزۆر شـێوەی وەک: بەرزبـوونەوە و نزمبـوونەوە، تـازەکردنەوە و خستنەسـەریی واتـایی فراوانبـوون و تەسـکبوونەوە و گشتییەتی لە واتادا ڕووەدات. لە پرۆسیسی گواستنەوەدا، واتا هەندێکجار لە بـوارێکی تەسـک و تایبەتمەنـدەوە، بـۆ بـوارێکی فـراوان و گشـتی دەگوازرێتەوە، یان بە پێچەوانەوە، لە بەرئەوەی، زمـان ئامێرێکە بۆ هەڵس وکەوت و بەسـتنی پەیوەنـدی لە نێـوان مرۆڤـدا، لە هەمـوو ئاسـتەکاندا لە پەرەسەندن دایە)، (خالد الزواوی: ٢٠٠٦:٢) ئەم پرۆسەیە لە ئەنجامی چەند هۆکارێـک وەک: کـۆمەڵایەتی و بەکارهێنـان و پەرەسـەندنی ئاسـتی ژیـانی تاکەکـان و زیـادبوونی پێویسـتییەکان، دوچـاری زمـان دەبێـتەوە، ئەم گۆڕانەش هەندێک جار دەبێتە هۆی دەرچوونی هەندێ لە دیاردە باوەکان و یاسـاکانیان و بـۆی هەیە وشـە و دەربڕینـی تـر شـوێنیان بگـرنەوە، بە بۆچـوونی هەندێک، ئەم جـۆرە گـۆڕانە لادانە لە دروستی و لەوانەیە زمـان تێکبدات، لێرەدا بە ڕەنگاری دوو لایەن دەبینەوە:

١ــ لایەنـی نـاوازەیی (Anomalie) بەرانـبەر ڕێکـوپێکی، ئەم ڕێکیـیە چ لەبەکارهێناندا بێت، یان لە پێوانەی ڕێزمان و یاسادا بێت.

٢ ـ بابەتی هەڵە (Incorrection) بەرانبەر بە دروستی.

ئەم دوو بـابەتەش، لە ڕوانـگەی ئەرکیـیەوە لەگەڵ میتـۆدی پێـوەریی (التصور المعیاری)، جیاوازیی هەیە. بەبۆچوونی **سوسێر**، زمان سیستەمێکە لە هێمـاو بەڵگەی زمـانیی، بەرهەمێکی بۆمـاوەیی نەوەکـانی پێشـووە، واتە: زمان پێکهاتەیەکیی ئامـادەکراوە، بەڵام لە ڕەوتی بەردەوامبوونیدا، گۆڕانی بەسـەردادێت، ئەم گـۆڕانەش لە وشـەکانیدا ڕووەدات، کە نـوێنەرایەتی بوونێکی هەستپێکراو دەکەن، هەروەک چۆن لە سیستەمە ئەبستراکتەکەشدا ڕووەدات، بەڵام ئەو گـۆڕانەی کە بەسەرسیسـتەم و یاسـا ڕووتەکـانی زمـانەکەدا دێـت زۆر لەسـەرخۆو بە هێواشـیی دەردەکەوێـت، ئەم لەسـەرخۆییەش، بە تایبەتمەندیی سیستەمی پارێزگاریکردن ناودەبردرێت.

لە بەرئەوەی ئەرکی زمان مسۆگەرکردنی گەیاندنە لە نێوان نەوەکاندا و پا ڕاستنی یەکێتی زمانییە، هەروەک چۆن گلبار (Guilbert)، هەمان بۆچوونی هەیە، بەڵام وشەکانی زمان لەبەرئەوەی پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان بە داهێنان و شتە تازەکانەوە هەیە، پتر دوچاری گۆڕان دەبنەوە(محمد شندول:٢٠١٢: ٢٩).

ئیبن جونی، لە پۆلێنکردنی بەشەکانی ئاخاوتندا، بۆ (ناوازەیی و ڕێکوپێکیی، ناوازەیی بە دوو بنەمای سەرەکیی لە بنەماکانی پەسەندییەتی زمانەوانیی (المقبولیه _ Acceptabilite)، پەیوەستکردووە. کە ئەوانیش، پێوانە و بەکارهێنانن.

ڕێبازەکەش بەمجۆرەیە، ناوازەیی دوو جۆرە: ناوازەیی لە بەکارهێناندا (شذوذ فی الاستعمال)، ناوازەیی لە پێوانەدا (شذوذ فی القیاس)، جۆری یەکەم، بریتییە لە ڕەفتارێکی زمانیی واتایی نەناسراو و نادیار کە لەلایەن خەڵکییەوە بڵاونییە، جۆری دووەم، کە پەیوەندی بە پێوانەوە هەیە، سەرپێچی کردنە لە یاسایەکی دروست و زانراوی زمانەکە)،(ابن جنی:١٩٥٥ / ٢٠٠٠: ٩٧ _ ٩٨).

چۆمسکی، لە زمانەوانی نوێدا، چەمکیی پەسەندییەتی دیاریکردووە، بریتییە لەو دیاردە زمانییەی، کە بە پێی هەردوو بنەمای پێوانە و بەکارهێنان دیاری دەکرێت، یەکەزمانییەکان، کە ئەرکی گەیاندن دەبینن، ئەوانەن کە تاکی قسەکەر ی زمان دایاندەهێنێت، ئەو یاسا ڕێزمانییانەی، کە پێشتر لە هۆشیدا، بوونیان هەیە، بۆ بەرهەمهێنانی ڕستەی تازە، لە کردەی گەیاندندا ڕەنگدانەوەیان دەبێت.

بەمجۆرە، وتەی ناوازەیی، لە دوانەیەکدا، دیاریدەکرێت:

ـــ ناوازەیی، کە بەرانبەر زۆر بەکارهێنان دەوەستێت (ناوازەیی/ زۆر بەکارهێنان).

ـــــ ناوازەیی، کەبەرانبەر قیاس دەوەستێت (ناوازەیی/ پێوانە)،(Chomsky:١٩٧١: ٢٣).

هەریەک لەم دوو دوانەیە، خاوەنی تایبەتمەندی خۆیەتی، بە پێی چەمکی زمانەوانی، مەبەست لە ناوازەیی، زانینی چۆنیەتی دروستبوونی لادانە لە زمانی گشتیدا (Languau Common) بەبێ ئەوەی دووری بخەینەوە لە بەکارهێنان و سیستەمی زمان، ئەمەش ڕێبازی پێوانەیی تێدەپەڕێنێ، کە دیاردەی لادان و ناوازەیی بە خراپ و بێبایەخ دادەنێت، وای بە باش دەزانێ لە زماندا بکرێتە دەرەوە.

لەڕوانگەی پەسەندییەتییەوە، وشەکانی زمان بۆ چەند بەشێک دابەش دەکرێن:

- وشەی باو و ناسراو: ئەو وشانەن کە لەلایەن قسەکەر انەوە بەکاردەهێندرێن و ناسراون.
- وشەی ناوازە: ئەو وشانەن، کە پێچەوانەی باو و ناسراوەکانن، ئەمانە بە وشەی نامۆ و ناباویش ناودەبردرێن، کە بە پێچەوانەی یاسای گشتی زمانەکەوە دروستبوون (السیوطی: ١٩٧٦:٢٣٤).
- وشەی ناچالاک: پلەیان لە وشەی باو و ناسراو کەمترە، ئەو وشانەن کە بە کەمی بەکاردێن، ئاخێوەران هێندە، پێویستیان بەو دیاردانە نەماوە، کە ئەم وشانە ئاماژەیان پێدەکەن.
- وشەی بێسوود وبێ کەڵک: پلەیان نزمە و سود بە زمان ناگەیەنن.
- وشەی مردوو: ئەو وشانەن، کە دیاردەکانیان لە کار کەوتوون و هیچی تر قسەکەران پێویستیان پێی نەماوە، ئەم وشانە لە فەرهەنگدا دەپارێزرێن، دەشێ دووبارە لە ناونانی واتا و دیاردەی تازەدا سوودی لێوەربگیرێت.

لە ڕوانگەی زمانەوانی ئەرکییەوە، کە گۆڕانی زمانیی بە گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە پەیوەست دەکرێت، دەتوانین بڵێین: پەرەسەندن بە چەمکە زمانەواییە گشتییەکەی(بریتییە لە هەر گۆڕانێک کە بەسەر ڕەگەزە زمانییەکاندا دێت)،(رمزی منیر:١٩٩٠: ١٧٩).

(Bertil Malmberg)) دەڵێت: پەرەسەندنی زمان و شارستانیەت بەرانبەر یەکدی دەوەستن، گەشەسەندنی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی

پێویستی بە خۆگونجاندنی زمان لەگەڵ دیاردە نوێ و داهێنەرەکاندا هەیە)،(منذرعياشي: ٢٠١٣:٧٩). بۆیە ناتوانین، بەبێ زمانێکی پیشکەوتوو، باس لە هۆکارەکانی شارستانیەت و داهێنراوەکانی سەردەم بکەین، زمانی گۆشەگیر ناتوانێت لەگەڵ واتاو چەمکە تازەکاندا هەنگاو بنێ و دەریانببڕێت، لەدایکبوونی هەرشتێکی نوێ، پێویستی بە لە دایکبوون یان دووبارە بەکارهێنانەوەی وشەکانی زمان هەیە، بۆ ئەوەی ئەو هاوکێشەیەی کە لە نێوان بیرو واتاو زماندا هەیە لاسەنگ نەبێت.

مبەست لە پەرەسەندن لێرەدا، کەرتبوون و پارچە بوون نییە، بەڵکو بەردەوامی رابردووە لە ئێستاداو ژیانەوەی داهاتووە، بەڵام کەرتبوون، تەقینەوەی زمانێکە و دابەش بوونیەتی بۆ چەند زمانێک، هەروەک چۆن ئەم دیاردەیە، بەسەر زمانی سانسکریتی و لاتینیدا هاتووە. بەمجۆرە بۆمان دەردەکەوێت، پەرەسەندن دەربڕین لە دوو دۆخ دەکات کە نابێ تێکەڵاویان بکەین: یەکەمیان بە واتای بەردەوامبوونی ژیانی کۆمەڵگا و نوێبوونەوەی دێت، کە ئەمەیان دیاردەی گۆڕانی ڕەگەزەکانی زمانە لە بارێکەوە بۆ بوارێکی تر و ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی میتافۆر، بەڵام دووەمیان پچڕان و کەرتبوونە، کە ئەمەیان مەبەست لە پێکهاتنی زارو شێوەزارە، هەندێکجار لقە زمانی ترە، لە زمانە بنچینەییەکەوە پەرەسەندنی سروشتی لە دۆخی ئاساییدا، چوار لایەن دەگرێتەوە:

١ـ پەرەسەندنی زەمەنی: مەبەست لە گواستنەوەی زمانە، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر، بۆجێبەجێکردنی پێویستییەکانی کۆمەڵگا.

٢ ـ پەرەسەندنی شوێنی: مەبەست لە پەرەسەندنی زمانە لە چوارچێوەی جۆگرافیدا.

٣ ــ پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی: مەبەست پەرەسەندنی زمانە لە چوارچێوەی کۆمەڵدا.

٤ ــ پەرەسەندنی تاکیی: مەبەست لە پەرەسەندنی زمانە، لە ژیانی مرۆڤدا لە منداڵییەوە، تاوەکو پیری.(منذر عياشى: ٢٠١٣:٨٥)

واتە: لە پرۆسەی پەرەسەندندا: زمان، یان بە گۆڕانێکی تەواودا تێدەپەڕێت، کە بە پێی قۆناغە میژوویییەکان، هەنگاو بە هەنگاو ڕوودەدات و دروستبوونی زمانی دووەمی لێدەکەوێتەوە، یان گۆڕانەکە لە ناو سیستەمی زمانەکە خۆیدا دەبێت و جۆرە گونجانێک، لە نێوان بونیاتی زمان و گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکاندا دروست دەکات، هەروەک ئەو گۆڕانەی کە لە دوای ڕاپەڕینەوە بە سەر زمانی کوردیدا هاتووە بە بەراورد لە گەڵ قۆناغی پێشووتردا، لە ڕووی فەرهەنگ و پێکهاتەکانی زمانەوە.

ئەندرێ مارتنی (AndreMartinet) کە خاوەنی تێڕوانینی ئەرکییە لە زمانەوانی هاوچەرخدا، لەکتێبەکەیدا، کەبەناوی بنەماکانی زمانەوانی گشتییە (Elements de linguitique general) باسی ئەوە دەکات، کە پەرەسەندنی زمانێک، پەیوەستە بە پەرەسەندنی پێویستییەکانی گەیاندن لە نێوان ئەو کۆمەڵەدا، کە قسەی پێدەکەن (Martinet:۱۹۹۱:۱۷۳).

بەپێی ئەم بۆچوونە، ئەرکی سەرەکی زمان گەیاندنە، گۆڕانەکانی زمانیش، هەموو ئەو پەرەسەندنانە دەگرێتەوە، کە لە چوارچێوەی قۆناغە میژوویییەکانی زماندا ڕوودەدەن، بۆ ئەوەی وەک ئامێرێکی گرینگ ئەرکی گەیاندن بەجێبهێنێت پێویستە لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، کە بۆچوونی جیاواز لە بارەی دیاردەی گۆڕانەوە لە زماندا هەن، هەندێک تێڕوانین، پێیان وایە: کە ئەو گۆڕانانەی بەسەر یەکەکانی زماندا دێن، لە ڕوی دەنگ و وشە و فەرهەنگ و پێکهاتەی ڕستەسازیی و واتا و شێوازی دەربڕینەوە ئەگەر بەپێی پێویستی زمانەکە بێت، زمانەکە دەوڵەمەند دەکات و زیانی پێناگەیەنێت، بەڵام بە بۆچوونی هەندێکی تر زۆربەی ئەو گۆڕانانەی کە لە زماندا ڕوودەدەن، بەپێوەری دروستیی و هەڵەیی، لە دەستوور و ڕێزمان لادەدەن و ناوازەیی دروست دەکەن، لە بەرئەوەی زمان بەهەمان دۆخی پێشووی لە توانایدا هەیە لەگەڵ پێویستییەکانی کۆمەڵدا خۆی بگونجێنێت. ئەو بەرهەمهێنانە زمانەوانییە گشتییانەش، کە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی لە دایک دەبن، لەڕوانگەی پاریزگارانی زمانەوە، تەنیا بەکارهێنانی وشەکانە، لە

بواریکی تردا و ئەمەش دەبێتە هۆی تێکدانی زمان. (محمد شندول:٢٠١٢: ١٦).

بە بۆچوونی ئێمە، ئەگەر بەچاوی ڕێزمانی پێوەری لە دەربڕینە ناوازە و لادانە زمانییەکان بڕوانین، کە بەتێپەڕبوونی کات دەکەونە ناو زمانەوە، هەندێک دەربڕین بە دروست و هەندێکی تر بە هەڵە دابنێین، فەرمان بۆ بەکارهێنانی زمان دەربکەین، زمان لە قالب دەدەین و سنووردارى دەکەین، لەبەرئەوەی سیستەمی زمان خۆی توانای بەرهەمهێنان و لە دایکبوونی وشە و دەربڕینی نوێی هەیە، زمان توانستی خۆگونجاندنی هەیە، ئەو گۆڕانانەش کە لە زماندا ڕووەدات، لە چوارچێوەی یاساگشتییەکانی زمان دەرناچێت وکار لە بونیاتی گشتی زمان ناکات، ئەمەش مانای ئەوەیە، کە سیستەمی زمان بە پارێزراوی دەمێنێتەوە هەرچەندە لە گەڵ پێشکەوتنەکانی ژیاندا، دوچاری گۆڕانی بەردەوام دەبێتەوە، بەمەرجێک ئەم گۆڕانە بە هەژموون نەبێت و کار لە بونیات و پێکهاتە گشتییەکەی زمان نەکات، بەپێی زمانەوانی ئەرکیی (بونیاتی زمان لە بنەڕەتدا، پێکهاتەیەکە بۆ وەڵامدانەوەی پێویستییەکانی گەیاندن و پەیوەندی نێوان ئاخێوەران دانراوە)،(: ٢٢ :Mahmoudian:١٩٧٩).

دەربڕینە میتافۆرییەکان، لە سەرەتادا، ناوازە دێنەبەرچاو، بەڵام ناکرێ بە هەڵەی واتایی دابنرێن، بۆی هەیە بە تێپەڕبوونی کات ناوازەییەکەشیان نەمێنێت و قسەکەر زیاتر بە واتاکانیان ئاشنا بێت. زمانیش وەک هەر دیاردەیەکی تری کۆمەڵایەتی، لەهەموو ڕەگەزەکانیدا، دووچاری گۆڕان دەبێتەوە: لە ڕووی ڕێزمان و دەنگ و ناوەرۆک و واتاوە، ئەم گۆڕان وپەرەسەندنەش هەڕەمەکی نییە و بە پێی یاسا ڕووەدات، هیچ کۆتێک ناتوانێ ڕێگا بە پەرەسەندنە سروشتییەکەی زمان بگرێت (علی عبد الوافی:١٩٤٦:٩١).

هەرگیز زمان لەیەک قالبدا نامێنێتەوە (لەبەرئەوەی زمان هۆکارێکە بۆ پەیوەندی و گفتوگۆ، لە نێوان خەڵکیدا بە گشتی، نەک کەرەسەیەکی

جوانکاری بێت، کە لە گەنجینەی شوشەدا، خەزن کرابێت) (أحمد حماد: ١٩٨٣: ١١٩).

دیاردەی گۆڕان، کە بەسەر ڕەگەزە زمانییەکاندا دێت، ڕوکارێکی پلەبەندی هەیە و بە یەک قۆناغ دروست نابێت، زانایان کۆکن لەسەر ئەو بۆچوونەی، کە گۆڕانی واتا، ڕاستییەکی دانپێدانراوە و نکۆڵی لێ ناکرێت. پلە بە پلە و لەسەرخۆ ڕوودەدات دەتوانین دوو قۆناغی گۆڕانی واتا دەست نیشان بکەین:

- قۆناغی دەستپێکردنی گۆڕان و داهێنان و نوێکردنەوە.
- قۆناغی بڵاوبوونەوەی گۆڕانەکە.

١١٣ـ١) هۆکارەکانی گۆڕانی واتا:

چەند هۆکارێک، کار لە واتا دەکەن و دەیگۆڕن، هەرچەندە، ناتوانین بە ڕەهایی پشتیان پێ ببەستین، لەبەرئەوەی زۆر و جۆراو جۆریشن، بە پێی کات و سەردەمیش دەگۆڕێن، بەڵام بە ڕێژەیی هەندێکیان دیاری دەکەین، کە وەک فاکتەرێک کار لە واتا دەکەن و لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی تر دەیگوێزنەوە، ئەم هۆکارانە، پەیوەندییان بە دروستبوونی مێتافۆر و دەوڵەمەندبوونی فەرهەنگی زمانەوە هەیە، لەبەرئەوەی زۆربەی گۆڕانە واتاییەکان، مێتافۆر دەهێنە کایەوە و مێتافۆر خۆشی دەبێتە هۆی گۆڕانی واتا.

هۆکارە زمانی و دەرەکییەکان، کار لە پێکهاتە و ڕەگەزەکانی زمان دەکەن و ڕەهەندی گۆڕان لە زماندا، دەهێنە کایەوە، هەموو زانایان، لە سەر سروشتی ئەو هۆکارانە کۆکن، کە بەشداری لە گۆڕانی واتادا دەکەن، بەڵام لە پۆلێنکردنی هۆکارەکاندا، جیاوازییان هەیە: هەندێک بۆ دوو کۆمەڵە دابەشی دەکەن: هۆکارە ناوەکییەکان و هۆکارە دەرەکییەکان، بەشێکی دیکە بۆ هۆکارە زمانی و مێژوویییەکان، دابەشی دەکەن، کۆمەڵەیەکی تر، گۆڕانی واتا بۆ کۆمەڵە هۆکارێک دەگەڕێننەوە، کە هەندێکیان پەیوەندی بە بەکارهێنانی وشەوە لە ئاخاوتندا هەیە، هەندێکی تر بە پلەی ڕونی و

شاراوەیی واتای وشەوە، ژمارەیەکیشیان، پەیوەندی بە گۆڕانی دەنگ و ڕێزمانەوە هەیە.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، چەند هۆکارێک دەخەینە ڕوو، کە کاریگەرییان لەسەر گۆڕانی واتا و دروستبوونی میتافۆر لە زماندا هەیە، لە هەمان کاتدا بە ڕێگایەکیش بۆ دەوڵەمەندبوونی زمان دادەندرێن، هەندێکیان زمانین و هەندێکیان پەیوەندییان بە دەوروبەری زمانییەوە هەیە. وەک: هۆکاری کۆمەڵایەتی، میژوویی، کلتووریی، ڕامیاری، ئاین، هۆکاری زمانی وگۆڕانی دەنگ، هۆکاری زانستی و داهێنان، پێویستی ناولێنان، دۆخی گوێزانەوەی زمان، پڕوپاگەندە، کورتکردنەوە و درێژبڕی، هۆکاری دەروونی(تابۆ)، زیادە ڕەویی، گۆڕانی واتا بەهۆی تاکەکەسەوە. هەندێک لەم هۆکارانە بە مەبەست دەکرێن، بۆ نموونە، کۆڕی زانیاری و دەزگا زانستییەکان، کاتێک پێویستییان بە گۆڕینی واتای هەندێک وشە (Vocabulary)دەبێت، بۆ بواریکی تر دەیگوێزنەوە، دوای ئەوەی زاراوەکە پەسەندەدەکرێت و لە لایەن ئاخێوەرانەوە بەکاردەهێندرێت، بە تێپەڕبوونی کات دەبێتە وشەیەکی باو. بەڵام هەندێک جۆری تری گۆڕان بەبێ مەبەست ڕوودەدات، وەک پەرەسەندن و گۆڕانی دەنگ کە دوچاری هەندێک وشە دەبێت و شێوەی گۆکردنەکەی وەک وشەیەکی تری لێ دێت.

(هەروەها دیاردەی تێگەیشتنی هەڵەی هەندێک وشە (FalsceAnalysis)، لێرەدا پێویستە جیاوازی لە نێوان بەکارهێنانی پێوانەیی بکەین، کە دووڕە لە هەڵە، لەگەڵ بەکارهێنانە تاکە کەسییەکان، کە بەهۆی پێوانەی هەڵەوە، دروست دەبێت. مرۆڤ پێوانەی شتە نەزانراوەکان دەکات، بە پێی ئەو شتانەی کە پێشتر دەیانزانێت، لە زمانی عەرەبیدا، وشەی{عتید}، واتاکەی لە هزری ئاخێوەراندا، لە ئەنجامی هەڵە تێگەیشتنەوە بۆ{عتیق} یان{عنید}، پەرەی سەندووە)،(رمضان عبد التواب: ۱۹۹۵: ۱۱۲).

۳٫۱۱ـ ۱ـ۱ـ۱) هۆکاری کۆمەڵایەتی و میژوویی:

گرینگترین فاکتەری گۆڕانی واتا بە هۆکاری کۆمەڵایەتی، بریتییە لە پەرەسەندنی پێویستییەکانی گەیاندن و جۆراوجۆری پەیوەندییە

مرۆڤایەتییەکان. پێشکەوتنی هزریی و گۆڕانە کۆمەڵایەتی و ئابووریییەکان، بەتایبەتی کار لە فەرهەنگ و دواتریش لە ئاستەکانی تری زماندا دەکات.

بەهۆی جۆراو جۆری پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان و پێشکەوتنی شارستانیەتی، بوارەکانی هەڵسوکەوتی نێوان مرۆڤەکان پتر دەبێت، ئەمەش ڕەنگدانەوەی لە ئەزموونی زمانیی تاک و ڕێکخستنی ڕەگەزە زمانییەکاندا دەبێت. تێکەڵاوبوون و پێکداچوونی نێوان زمانەکانیش (Interfere linguistique) ئاکامێکی تری ئەم پەیوەندییانەیە، وەرگرتن و کاریگەربوونی زمانەکان بە یەکتری، بەهۆی بەکارهێنانی وشە و شێوازی زمانێکی تر لە پال زمانی دایکدا، زمانەکان بە تەنیا لە ئاستەکانی دەنگ و مۆرفیم و وشە و ڕستەسازیی و واتاوە کاریگەرییان بۆسەر یەکتری نییە، بەڵکو لەهەمان کاتدا، لە چۆنیەتی شێوازی بەکارهێنانی زمانیشدا، سوود لە یەکتری وەردەگرن، بۆ نموونە زمانی کوردی هەندێ وشە و دەستەواژەی ڕێزمانی بەکاردەهێنێت، کە کاریگەری زمانەکانی تری لەسەرە، شێوازی دەربڕینی داخوازی لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر وەک یەک نییە، هەروەها بە پێی شوێن و پێگە و پلە و پایەی تاکەکانیش دەگۆڕێت. میژووی زمان، لە میژووی کۆمەڵ و بواری ڕۆشنبیری و هۆشەکیی مرۆڤ جیاناکرێتەوە، ژیانی کۆمەڵایەتی، پێویستی بە زمانێکی هاوبەش هەیە. بۆیە زمان لەگەڵ پێویستییەکانی کۆمەڵدا، هەمیشە لە فراوانبووندایە، بۆ نموونە ئەگەر سەیری وشەی (نەتەوە) بکەین، چەند وشەیەکی تری لێ بۆتەوە، وەک: (نەتەوە پەرستی ⟵ نەتەوایەتی⟵زمانی نەتەوەیی ⟵ میژووی نەتەوەیی ⟵ یاسای نێو نەتەوەیی ⟵ بە نەتەوە بوون... هتد).

بە بۆچوونی ئێمە، ئەم جۆرە لە دایکبوونەی وشە، پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە فراوانبوونی ژیان و پیشکەوتنی ڕۆشنبیری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سەرجەم بوارەکانەوە هەیە، وشەکانی زمان بە قۆناغی وەچە نانەوەدا تێپەڕدەبن، بۆ ئەوەی لق و پۆپی تر لە وشە بنەڕەتییەکە بکەوێتەوە، زمان بە زیندووی بمێنێتەوە و بەردەوام چینێک

وشەی نوێ بتوانێت شوێنی وشە ناچالاک و متبوو وشە مردووەکان بگر یتەوە، وەک پارسەنگێک لە نێوان مێژو و ئێستای زماندا، لە بەرئەوەی، مێژووی زمان، مێژووی ئەو کۆمەڵگایەیە، کە قسەی پێ دەکەن، وێنای شتەکانی دەوروبەر، لە زماندا ڕەنگ دەداتەوە، بە ڵکو بیری بەکارهێنەرەکانیشمان بۆ دەگوێزێتەوە، لە مێژووی ناولێنانی زمانی کوردیدا، ئەو نەخۆشییەی کە لەش بەهۆیەوە سوور دەبێتەوە پێی دەوترێت (**سووریژە**): **سوور + (ـ یژە)** **سووریژە**.

(سۆریکە) : سۆر + (ـ یکە)⟵ سۆریکە

بەهۆی ئەو درکپێکردنانەی، کە کۆمەڵگا بۆ ڕەنگی (سور ــ سۆر)، هەیەتی، وشەکانی (سووریژە، سۆریکە ـ سۆرکە) دروستبوون.

واتە: سەرەتا ئاخێوەری کورد، درکی بە ڕەنگی (سور، سۆر)، کردووە، ئینجا ناو لە نەخۆشییەکە نراوە، لە ڕێگای وشەی یەکەمەوە، وشەی دووەم لە دایک بووە. سەرەتا، وێنای (سوور،سۆر)، لە ئاوەزی ئاخێوەراندا بوونی هەیە، پاشان توانیویانە وێنای (سووریژە ــ سۆرکە) بکات، دوای دروستبوونی واتاکەی بە وێنەی (سووریژە ــ سۆریکە ــ سۆریکە)، نمایندەی دەکات.

ئەو زانیاریانەی بە پێی ئەزموون بۆ مرۆڤ دروست دەبێت، لە زماندا ڕەنگ دانەوەی دەبێت، بۆ نموونە (**ملشکان**)، کردەیەکە، بە ئاسانی چاک نابێتەوە، ئەم زانیارییە لە زماندا، ڕەنگی داوەتەوە، ڕۆژانە، ئاخێوەر، چەندین جار ئەم دەستەواژەیە، بە واتای ناڕاستەوخۆ، بەکاردەهێنێت (**ملتبشکێ، ملیانبشکێنە...هتد**)، بەسەرنجدان و وردبوونەوە لە کرداری لێکدراوی (**ملی شکا**)، وێنای وێنەیی دەسەڵاتپێدان دیارە و درکی پێدەکرێت، کە هێزێکی نادیار بۆتە هۆی شکانی ملەکە، هەرچەندە ئاخێوەر لە واتای مێتافۆریدا، بە واتا بەرجەستەییەکەی بەکاری ناهێنێت، بەڵکو مەبەست لە ملشکانی مەعنەوییە، بەڵام ئاخێوەر لە ڕێگای درکپێکردنەکانییەوە لە وێنا وێنەییە فیزیکییەکەوە، هەمان وێنەی بۆ ئەمیش دروستکردووە.

بەم جۆرە، بۆمان دەردەکەوێت، بیری مرۆڤ لە زمانەکەیدا ڕەنگ دەداتەوە، هەر بەهۆی زمانەوە دەتوانین، دەوروبەرمان پۆلێن بکەین و پێوانە بۆ شتەکان دابنێین، وە ک (مەتر، کیلۆمەتر، کیلۆگرام ..هتد)،(تەمەنی هەرزەکاری، تەمەنی لاوی، تەمەنی بێ ئومێدی..هتد). ئەم جۆرە پۆلێنکردنە یارمەتیمان دەدات، کە لە دیاردەکانی دەورەبەرمان وردبینەوە و بە پێی سیستەمی زمان ڕێکیان بخەین. بەڵام پێویستە لێرەدا، تێبینی ئەوە بکەین، کە مەرج نییە هەموو پۆلێنەکان، پێوانەی زۆر وورد و دروست بە دەستەوە بدەن، بۆنموونە: سەرەتای دەستپێکردنی تەمەنی هەرزەکاری، یان پیری لە کەسێکەوە، بۆ کەسێکی تر، دەگۆڕێت و جیاوازە. کەواتە، ئەو سیستەمەی لە زماندا دیاردەکانی دەوروبەری پێ ڕێکدەخەین، بە نەگۆڕی نامێنێتەوە لە بەرئەوەی، سیستەمی زمان، بە سروشتی خۆی سیستەمێکی ناجێگیرە و لە گۆڕاندایە، هەر ئەمەشە، کە دەبێتە هۆی دروستبوونی مێتافۆر لە زماندا.

هەندێجار، دیاردە بەرانبەرییەکان دوچاری ناونانی یەکتایی و بێ لایەنی دەبنەوە، بۆ نموونە، کە دەڵێین: ((**لە پاریس، پازدە ڕۆژ ماینەوە**))، مەبەستمان ((**پازدە ڕۆژ و پازدە شەوە**)) (ڕوبیرمارتان:۲۰۰۷: ۱۵۷). بەڵام بۆ هەردوو دیاردەکە، تەنیا وشەی (ڕۆژ) مان بەکارهێناوە. بە وتەی زارەکی (پازدە ڕۆژ، تەنیا نیوەی کاتەکە وتراوە، دیاردە بەرانبەرەکە، کە (**شەو**) ە، فەرامۆش کراوە.

بەڵام دەوروبەری ئاخاوتن، ئەم بارەمان بۆ چارەسەر دەکات و بە پێی زانیاری پێشینە بە واتای مەبەست دەگەین. مەبەستمان لە سیستەم لێرەدا، سیستەمی تایبەتییە، نەک یاساو بنەما گشتییەکانی زمان، لەبەرئەوەی زمان بە پێی سەردەم و بارودۆخ وچوارچێوەی بەکارهێنانەوە، دوچاری ئاڵوگۆڕبوون دەبێتەوە، هەمیشە بە جێگیری نامێنێتەوە بە هۆی گەشەسەندنی کۆمەڵایەتییەوە، (واتا لە شتی هەستپێکراو و بەرجەستەوە، بۆ شتی ئەبستراکت دەگوێزرێتەوە، ئەم کردەیە پلە بە پلە دەبێت بە یەک هەنگاو ڕوونادات. هەندێجار، واتای بەرجەستە لەناو دەچێت و واتای ئەبستراکت، جێگەی دەگرێتەوە، یان وادەبێت، کە وشەکە بە هەردوو واتای

بەرجەستە و ئەبستراکت لە زماندا دەمێنێتەوە)، (ابراهيم أنيس: ١٩٧٦: ١٦١ – ١٦٢). ئەمەش بە هەنگاوێک بۆ پرۆسەی گۆڕانی واتاو پەرەسەندنی هزر و بیرکردنەوەی مرۆڤ دادەندرێت، لە زمانی کوردیدا، ((**زاخاودان**))، تەنیا لە بواری زەرنگەری و مسگەریدا بەکاردەهات، لە ئەنجامی ئەوەی مرۆڤ هەستی بە پاککردنەوەی میشکی کرد، بە هۆی بینینی چەند دیمەنێکی خۆش و سەرنج راکێشەوە گۆڕا بۆ ((**زاخاوی میشک**))، (عەبدولواحید موشیر:٢٠١١: ٨٨).

وشە لە زماندا، سەرەتا بۆ واتایەکی دیاریکراو دانراوە، بە تێپەڕبوونی کات و بە پێی پێویستی ئەندامانی ئەو کۆمەڵە، کە بەو زمانە ئاخاوتن دەکەن، بۆ واتایەکی تر بەکاری دەهێنن، بەمجۆرە زمان دووبارە چەمکەکان دادەڕێژێتەوە و وشە واتایەکی تر وەردەگرێت و دەبێتە دەربڕینێکی میتافۆریی، بۆ نموونە، ئەگەر سەیری ئەم دەربڕینانەی خوارەوە بکەین ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

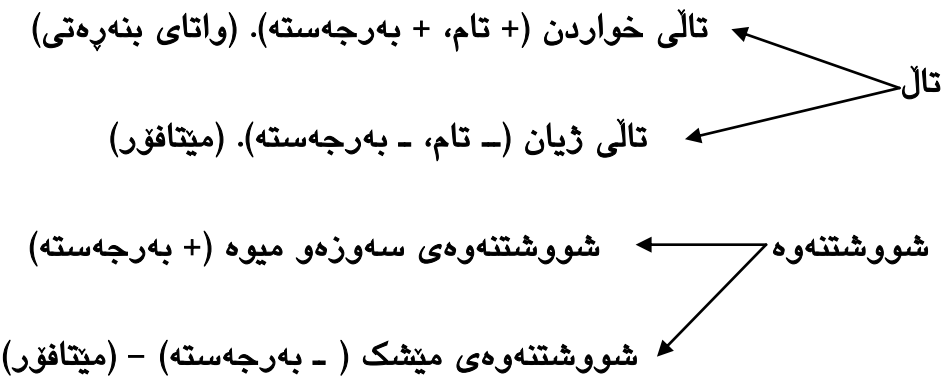
تاڵی خواردن (+ تام، + بەرجەستە). (واتای بنەڕەتی)
تاڵ
تاڵی ژیان (ـ تام، ـ بەرجەستە). (میتافۆر)
شووشتنەوە
شووشتنەوەی سەوزەو میوە (+ بەرجەستە)
شووشتنەوەی میشک (ـ بەرجەستە) – (میتافۆر)

چاوگی (**شوشتنەوە**)، لە دانانی زمانیدا و بە واتای فەرهەنگیی، لەگەڵ شتی بەرجەستە بەکارهاتووە، دواتر بە واتای ئەبستراکتیش هاتووە. لە دەربڕینی (**تاڵی ژیان**) دا، وشەی (تاڵ) کە نابەرجەستەیە، خراوەتە پاڵ(ژیان)، هەرچەندە ئاوەڵناوی (تاڵ) لە بنچینەدا وەسفی شتی بەرجەستە دەکات . زمان یارمەتیمان دەدات، کە دەوروبەرمان، لە پەیڕەوێکی سیستەماتیکیدا ڕێکبخەین، یەکێک لە ڕێگاکانی دیاری کردنی واتا،

شـیکردنەوەی پێکهـاتە واتاییەکـانە بە پێـی ئەم بۆچـوونە، وشـە لە ڕوی واتاوە، لە لێکدان و کۆبوونەوەی چەندین سیمای واتایی دروست دەبێت (منقورعبد الجليل: ٢٠٠١: ٦١).

بـۆ نمـونە: وشـەی (ژن)، خـاوەنی ئەم سـیما واتاییـانەیە: (+ مـێ، + هەراش، +مـرۆڤ). لە پـاڵ ئەم سـیما سـەرەکییانەدا، بە تێپەڕبـوونی کـات، وشە هەندێ سیمای لاوەکی دیکەش وەردەگرێت، کە هەندێکجار میتـافۆر دروست دەکەن، وەک: وشەی (زەعیفە)، کە بۆ ژن بەکاردێت.

ئەم وشـەیە، لە کۆمەڵگـای کوردەواریـدا، وەک میتـافۆرلە لایەن هەنـدێ کەس، بـۆ (ژن)، بەکاردێـت، گوزارشـت لە بیـرو بـاوەڕی تاکەکـانی ئەو کۆمەڵگایە دەکات، بەرانبەر بە تواناو دەسەڵات و پێگەی (ژن).

لە گەڵ ئەوەشدا، دەشێ، بە پێی گۆڕان لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، میتافۆری تر، سەرهەڵبدات کە گوزارشت لە هێزو تواناو هزرمەندی (ژن)،لە کۆمەڵگادا بکات.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بدەین، کە چەمکی وشـەش بە تێپەڕبوونی کات بۆی هەیە گۆڕانی بەسەردابێت، هەندێ وشە و دەربڕین واتایەکی تر وەردەگرن، کە ئەمەش ڕێگایەکی تـرە بـۆ دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتـا لە زمانـدا: ((کاتێک کە باسـی پەیوەندی نێوان وشـە و چەمـکەکەی دەکرێت، پێویسـتە ئامـاژە بـۆ ئەو خـاڵە بکرێـت، کەلەوانەیە، لە وشـەیەکدا چەنـد چەمکێک هەبێت)) بـۆ نمـوونە: وشـە یـان مـۆرفیمی (پەڕۆ) کە بەتەنیـا و سەربەخۆ، بەشداری پێکهاتەی لەم جۆرە وشانەدا، کردووە: (پارچە پەڕۆ، پەڕۆکۆن، پینەوپەڕۆ)، جگە لە (پەڕۆ) کە بە میتـافۆر بەرانبەر بە مرۆڤـی سووک و چروک بەکار دەهێندرێت، قوماشێکیش، بتەوێت سـووکی بکەیت، بە پەڕۆ ناوی دەبەیت.

بەکارهێنـانی (پەڕۆ)، بە و واتـایەی ئەمـڕۆ، نمـونەیەکە، بـۆ نیشـاندانی گۆڕانی واتای وشە:

پەڕۆ: قوماشێکی بێکەڵک.

↓

پەڕۆ: مرۆڤی سووک

هەر گۆڕانێک، کە بەسەر پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا بێت، لەگەڵ خۆیدا چەندین چەمکی نوێ دەهێنێت، کە پێویستیان بە دەربڕینە))، (فاروق عومەر صدیق:۲۰۱۱: ۵۰).

وشەی (باوکایەتی)، واتا سەرەکییەکەی (سۆزو پەروەردەکردنی خێزانە)، هەندێ واتای تری وەرگرتووە:

(باوکایەتی)

- ❖ + دەسەڵات
- ❖ +گەورەیی
- ❖ + بەڕێوەبردنی وڵات
- ❖ + بەزەیی

ئەگەر بڕوانینە هەریەک لە وشەکانی (شێر)، (فیل)، بە تەنیا و سەربەخۆ، بە واتای ئاژەڵ دێت، بەشداری پێکهاتەی ئەم جۆرە وشانەی کردووە:

(شێرەکە ئاسکەکەی گرت).

(فیل گیاندارێکی گەورەیە).

هەردوو وشەکە، وەک میتافۆر بەرانبەر بە مرۆڤی ئازا و بەهێز و مرۆڤی کەتەش بەکاردێن:

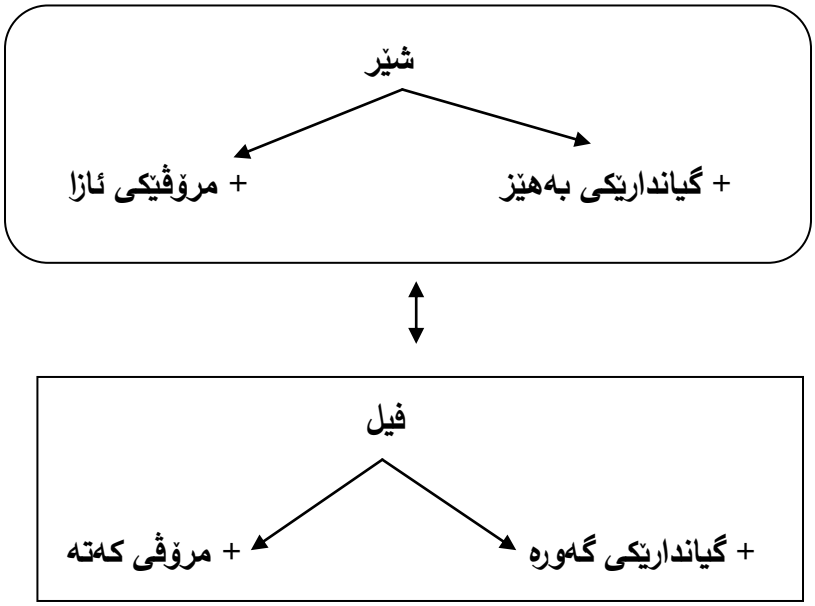

ـ وشەی ڕێوی، خاوەنی کۆمەڵێک سیماو پێکهاتەی واتاییە، بەڵام سیمای <+ فێڵبازیی> لەکۆمەڵگای ئێمەدا، ڕۆشنایی خراوەتە سەر و بەهۆیەوە میتافۆرەکە دروست بووە، وەک لەم ڕستەیەدا، دەردەکەوێت: **{ئەم جا ڕەش ڕێوییەکە هەڵی خەڵەتاندین}** .

لێرەدا، دوچاری ئەو پرسە دەبینەوە: ئایا زمانی کوردی، بە چ ڕێگایەک میتافۆر دروست دەکات، ئایا دەتوانین، تیشک بخەینە سەر تیۆرییەک، کە بە هۆیەوە میتافۆر لە زمانی کوردیدا دروست بکرێت و جیاواز بێت، لە زمانەکانی تر؟. بۆ نموونە: بۆچی لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، لە نێو سیماواتاییەکانی وشەی (**کەر**) دا، سیمای **< + بێ هۆشی >**، زەق کراوەتەوە، **{ کەر }**، لە کۆمەڵگای ئێمەدا، بەو سیمایە دەناسرێتەوە، ئەی بۆچی سیمای **<+ لەسەرخۆیی و ئارامگرتن >**، زەق نەکراوەتەوە و ڕۆشنایی نەخراوەتە سەر، بۆنموونە، لە زمانی عەرەبیدا بە کەر دەوترێ (أبوصبار).

بە بۆچوونی ئێمە، هۆشمەندی و جۆری بیرکردنەوەی کۆمەڵگا، لەدروستبوونی میتافۆردا، کاریگەرییان هەیە و ڕۆڵ دەبینن. واتە: بەزاندنی کۆتەکان و ئەو ڕێگایەی، کە کۆمەڵگای کوردەواری، لەدروستبوونی میتافۆردا، دەیگرێتە بەر، پەیوەندی بە جیهانبینی مرۆڤی کوردەوە هەیە، بۆ نموونە: لە کۆمەڵگای کۆنی کوردەواریدا، بەهۆی زاڵبوونی سیستەمی دەرەبەگایەتی و داگیرکردنی کوردستان، لە لایەن داگیرکەرانەوە، میللەتی کورد لە ڕوانگەی ئایدۆلۆجیای دەسەڵات و هێزەوە، نرخی بۆ کەسانی ناو کۆمەڵگا داناوە. ئەمەش، لە هەردوو میتافۆری**{شێر}** و **{کەر}**دا، ڕەنگی داوەتەوە: ئەگەر بڕوانینە، ئەم دەربڕینانەی خوارەوە، کە ئەم دوو میتافۆرەیان تێدا بەکارهاتووە، دەتوانین ئەم ڕاستییە بسەلمێنین:

ـ ئازاد شێرە! { بەدەسەڵاتە}

ـ ئەو کەرە، نازانێ من کێم ! { ئەو کەسێکی نەزان و بێ دەسەڵاتە، ناتوانێ لە ئاستی مندا قسە بکات، کە من کەسێکی خاوەن دەسەڵات و بە هێزم }.

میتافۆری (**سەگ**)، ئەوە دەردەخات، کە مرۆڤی کورد، لە سەردەمی کۆنەوە، نرخی بۆئەم ئاژەڵە دانەناوە، بەڵکو تەنیا بۆ بەرژەوەندی خۆی، بەکاری هێناوە، هەروەها کاریگەری داب و نەریت و کلتووری نەتەوەکانی دەوروبەریش، وەک میللەتی عەرەب، تورک، فارس ... هتد لەم ڕووەوە ڕۆڵیان هەبووە، بۆیە جیهانبینی مرۆڤی کورد، لایەنە چاکەکانی سەگی نەبینیوە و سیمای وەڕین و گازگرتن، لە دروستبوونی میتافۆرەکەدا، تیشکی خراوەتە سەر و میتافۆری (سەگ)، دروستبووە.

بۆ نموونە، کە دەڵێین: **{فلانە کەس سەگە}**.

مەبەستمان ئەوە نییە، کە کەسێکی باش و بە ئەمەکە، بەڵکو مەبەستمان وەسفکردنی لایەنە سلبییەکانی کەسەکەیە. کۆمەڵگای کوردەواری، وشەی (**مردن**)، وەک میتافۆر لە گەڵ زۆر دەستەواژەدا بەکاردەهێنێت:

< مردم لە برسا >، < مردنم بە چاوی خۆم بینی >، < مان و مردنمان بە یەکەوە دەبی >، < بۆ پارە مردووە >، < بۆ خۆشەویستی تۆ دەمرم >، < لە خۆشییاندا مردم >، < مردنی زمان >،<مردنی هێز> ،< کەسێکی مردووە >، ... هتد.

دروستبوونی میتافۆری (**مردن**) و ڕەنگدانەوەی لە ئاخاوتندا، بۆی هەیە پەیوەندی بە بارودۆخی میللەتی کورد و دۆخی داگیرکاری کوردستانەوە هەبێت. هەر لەو ڕوانگەیەوە، کە دیاردەی نەزۆکی، بەرهەمی لێناکەوێتەوە، ئەم میتافۆرەی خوارەوە دروستبووە:

{کەسێکی نەزۆک ⟷ بیرێکی نەزۆک}

هەروەها، مرۆڤی ئیفلیج، ناتوانێ کاروبارەکانی ڕۆژانەی بەڕێکوپێکی بە ڕێوە ببات، ئەمەش لەم میتافۆرەی خوارەوەدا دەردەکەوێت: {ئیفلیجبوونی مرۆڤ ⟷ ئیفلیجبوونی کۆمەڵگا}.

مەبەست لە هێنانەوەی نموونەکان خستنەڕووی ئەو دۆخە نییە، کە جیهانبینی مرۆڤی کورد سلبییە و بە چاوێکی نەرێنی، سەیری دیاردەکانی

دەوروبەری کردووە و لە چوارچێوەی ئەم تێڕوانینەدا، میتافۆری دروست کردووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە، تێڕوانینی مرۆڤی کورد بۆ هەندێ دیاردەی دیکە، پۆزەتیڤە و لایەنە جوان و باشەکان، لە دروستبوونی میتافۆردا ڕۆشناییان خراوەتە سەر.

هەندێ وشە، کە پەیوەستن بە دیاردەی سروشتی وگیانلەبەرو ڕووەکەوە، لە بەکارهێناندا، واتای تریان وەر گرتووە: (مانگ، ڕۆژ)، کە دوو دیاردەی سروشتین، بە واتای جوانی و ڕووناکی و ئازادیش دێن، هەورە بروسکە، واتای ڕاپەڕین و خێرایی دەدات، ڕەشەبا، چالاکی وبزووتنەوە، خێرو بەرەکەت.....هتد. گوڵ، بۆ واتای جوانی و ناسکی دەخوازرێ، ڕەیحانە: بۆنی خۆش، کانی: ڕەنگی سەوز بە واتای بژێویی و ئاوەدانی بەکاردێت...هتد.

هەرچەندە، بابەتی میتافۆر، لە چوارچێوەی زانستی پراگماتیکەوە، لێکدانەوەی بۆ دەکرێت و شیدەکرێتەوە، بەڵام دەوروبەری کۆمەڵایەتی کاریگەری لەسەر زمان هەیە و ئەمەش، لەدروستبوونی میتافۆردا، ڕەنگدانەوەی دەبێت، بۆیە ناکرێ باس لەو هۆکارە کۆمەڵایەتییانە نەکرێت، کە دەبنە هۆی دەوڵەمەندبوونی وشەی فەرهەنگی و ئاستی واتا لە زماندا.

ژمارەیەکی زۆر لە وشە و زاراوە و دەستەواژە، کە پەیوەندییان، بە مێژوو، ڕووداوەکانی کۆمەڵگای کوردەواریەوە، هەیە، وەک: {هەڵات هەڵات، تاڵان وبڕۆ، سنورداش، تاراوگە} .

هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش، ئەمنە سوورەکە، بەردەرکی سەرا، گەندەڵی، پەناهەندە، سەدەی کۆچ، کۆچڕەو، زیندانی سیاسی، دایکی پێشمەرگە، ئەنفال، کیمیاباران، زیندە بەچاڵکردن، زنجیرسازی، کۆمەڵگای‌چەپێنراو، بن دیوار، تیرۆرکردنی ڕۆژنامە و....هتد } .هەموو ئەم چەمکانە بە شێکن لە مێژووی نەتەوەی کورد و لە زماندا، ڕەنگیان داوەتەوە. دەتوانین فەرهەنگێک بۆ ئەو وشانە ئامادە بکەین، کە بەهۆی ڕووداوی مێژوویی و کۆمەڵایەتییەوە کەوتونەتە ناو زمانەوە.

لە ڕوانگەی فەلسەفەی ئەزمونگەراییەوە، مرۆڤ کە دێتە جیهانەوە، هەڵگری هیچ جۆرە مەعریفەیەکی زگماکی و خۆڕسکی نییە، مەعریفە لە ئەزمونی هەستەکییەوە پەیدادەبێت، ((ئەزمونی هەستەکیش وابەستەیە بە ئۆرگانەکانی هەستکردنەوە، وەکو چاو، گوێ، لووت، زمان و دەست. مرۆڤ لە ڕێگەی ئەم ئۆرگانانەوە هەست بە جیهانی دەروەی بوونی خۆی دەکات))،(کەمال، ۲۰۲۰، ۲۹). بەمجۆرە، ئەم قوتابخانە فەلسەفییە، هەستەکان دەکات بە سەرچاوەی بە دەستهێنانی مەعریفە و پێیوایە، ((ئاوەز توانای تێگەیشتن یاخود سود وەرگرتنی لە ڕوی زانستییەوە لە شتێکدا نییە، ئەگەر هەستی پێنەکات))، (سلێمان، ۲۰۰۹، ۹۸). بەپێی ئەم تێڕوانینە بێت، مرۆڤ بە مەعریفە و کۆزانیاری ئامادەکراوەوە نایەتە ناو جیهانەوە و سەرەتا هزری وەک لاپەڕەیەکی سپی وایە و هیچی لەسەر تۆمار نەکراوە، بەو واتایەی ئەزمونی دەرەکی نەک ئاوەز سەرچاوەی مەعریفەیە و هیچ جۆرە بیرۆکە و مەعریفەیەکی زگماکی لە دەرەوەی ئەزمونەوە بوونی نییە.

ئەم ڕوانگەیەی فەلسەفەی ئەزمونگەرایی، لە بۆچوونە زمانەوانییەکانیشدا ڕەنگدانەوەی هەبووە، بۆ نمونە، قوتابخانەی ڕەوشتکاری، بە هەمان تێڕوانین ـ ئەزمونی دەرەکی دەکاتە بنەما لە کردەی زمان وەرگرتندا، لە ڕوانگەی ڕەوشتییەکانەوە، مرۆڤ کە دێتە ناو جیهانەوەهیچ جۆرە مەعریفەیەکی زمانی لە ئاوەزیدا هەڵنەگیراوە، لە تێڕوانینی ئەواندا ((زمان بریتییە لە پەیدابوونی کۆمەڵێک خووی دەنگیی لە منداڵدا. دایک و باوک و دەوروبەرەکەی لەگەڵ یەکتر و لەگەڵ منداڵدا دەئاخڤن، منداڵ گوێ لە دەنگ و وشەی ئەوان دەگرێت و قۆناغ بە قۆناغ بە دەست بە لاساییکردنەوەی ئەو دەنگانە دەکات ... منداڵ بەم شێوەیە وردە وردە زمانی دایکی فێر دەبێت))، (باتنی، ۲۰۱۵، ۵۷ ـ ۵۸).

بەپێی ڕێبازی ڕۆنانکاری دی سوسێرش زمان لە بنەمادا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و بەدەستهێنان و مەعریفەی زمانی پشت بە فاکتەرە دەرەکی و کۆمەڵایەتییەکان دەبەستێت(غەریب، ۲۰۱٦، ۲۵).

لە کاتێکدا فەلسەفەی ئاوەزگەرایی، بە پێچەوانەی فەلسەفەی ئەزمونگەراییەوە، پێیوایە مەعریفە لە ئاوەزەوە سەرچاوە دەگرێت. لە ڕوانگەی ئەم ڕێبازەدا، مرۆڤ بە ئاوەزێکی بەتاڵ و خاڵییەوە نایەتە دونیاوە، بەڵکو هەر لەگەڵ پەیدابوونییەوە، مەعریفەی زگماکی لە ئاوەزیدا هەڵگیراوە. ئەم مەعریفە زمانییەش هەستەکی نییە و پێویستی بە ئەزمون نییە، لە دیدی ئەفلاتوندا مرۆڤ کە هاتۆتە دونیاوە خاوەنی مەعریفەیەکی زگماکی بووە، بەڵام مەعریفەکەی بیرچۆتەوە، واتە ئەفلاتون ((زانین بە گشتی و هەموو بیرۆکەکان ((هۆشەکی و هەستەکی بە بیرکەوتنەوە دادەنێت. ئەمە ئەو واتایە دەبەخشێت، کە مرۆڤ لە پێشتردا زانینی هەبووە و بیرۆکەکان لەنێو مێشکی دابوون، ئەوەی فێری دەبێت بیرکەوتنەوەی بیرۆکە پێشترەکانییەتی و هۆشی مرۆڤ ئافەریدە کراوە و ئافەریدەکەر بیرۆکە زگماکییەکانی لەنێو هۆشی مرۆڤدا جێهێشتووە))،(کەمال، ٢٠٢٠، ١٥ ـ ١٦).

کاریگەری و ڕەنگدانەوەی ئەم ڕوانگە فەلسەفییە لە کارەکانی چۆمسکیدا بە دیدەکرێت، لە ڕوانگەی چۆمسکییەوە، منداڵ لەگەڵ لە دایکبوونیدا، چەند مەعریفەیەکی زمانی لە ئاوەزیدا هەڵگیراوە کە بە توانست ناوی دەبات، واتە بە یارمەتی ئەو مەعریفە زمانییە ((دەتوانێت ژمارەیەکی بێ کۆتا لە ڕستە دروست بکات و بیانڵێت و لێیان تێبگات و ڕستەی ڕاست لە ڕستەی ناڕاست جیا بکاتەوە. لە ڕاستیدا کاتێک دەگوترێت فلان کەس زمان دەزانێت مەبەست لە زانین هەمان ئەو یاسایانەیە کە بە شێوەیەکی خۆڕسکی لە مێشکی ئەو کەسەدا جێگیر بووە))، (باتنی، ٢٠١٢، ٤٩).

بەپێی زمانەوانی درکپێکردن، مرۆڤ خاوەنی مەعریفە و توانستێکی گشتیی ناوەکییە، ئەم توانستە لەسەر بنەمای ئەزمون تەواو دەکرێت، مرۆڤ ئەزمونەکانی بەرجەستە دەکات پاشان مەعریفەی لەسەر بونیات دەنێت(غەریب، ٢٠١٦، ٢٦).

زمان دەفرێکە بۆ مێژووی ڕۆشنبیری، چەندین وێنا و خوازەی زمانیی، لە بیرو بۆچوون و دابونەریت و کلتور و زانیارییەکانی ناو کۆمەڵگاوە،

کەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەیەوە، پەیوەندییەکی پتەو، لە نێوان مێژووی کۆمەڵ و مێژووی زماندا هەیە هەربۆیەش، لە زماندا، زۆر دەستەواژە و پێکهاتەی ئیدیۆمی هەیە، کە واتاکانییان لەمێژووی کۆمەڵگاوە وەرگرتووە، بۆ گەیشتن بە واتای دروست وبنچینەکانیان پێویستە بگەڕێینەوە، بۆ کات وشوێن وبوارو مێژووی سەرهەڵدان، وەک:

- **لێمان بووە بە خولە پیزە.**
- **دیوەخانی حەمەقەدۆی موسڵ.**
- **سااڵی لافاوەکە.**
- **شاربەدەرییان کرد.**
- **هەر بە ڕبەی تەق تەقە.**

بۆ ئەوەی لە واتاکانیان بگەین، پێویستمان، بە زانیاری دونیایی و کلتوری وبارودۆخی ئاخاوتن و مێژووی دیاردەکە هەیە. ئەگەر نەزانین (**خولە پیزە، حەمە قەدۆ**)، کێن و لە چ سەردەمێکدا هەبوون، ناتوانین لە واتاکانیان تێبگەین، هەروەها، دەبێ بزانین، کەی ئەم لافاوە و لە چ شوێنێکدا ڕوویداو بۆ ئەوەی واتاکەی لێکبدەینەوە، بە هەمان شێوە پێویستە زانیاریمان لە بارەی دیاردەی شاربەدەرکردن و پێوەری ڕبەی تەق تەق هەبێت، تاوەکو واتاکانیان بزانین و شیبکەینەوە.

وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، کات وقۆناغ ڕۆڵێکی بەرچاویان لە سەرهەڵدانی واتای لاوەکی و مێتافۆردا هەیە، بە تایبەتی لە ناوی کەسایەتیی و ڕووداوە مێژووییەکاندا بە هۆی ئەو تایبەتمەندییانەی کە هەیانبووە، دواتر گۆڕاونەتەوە، وەک مێتافۆر بۆ واتای تایبەتی بەکاردەهێندرێت، هەندێک لەمانە، لێکدراون، وەک: {**٠سێوی ئادەم ، کراسی یوسف ، سەبری ئەیوب، سااڵی گرانی، ... هتد**}.

هەریەک لە مێتافۆرەکانی {**خولە پیزە، حەمەقەدۆ، شاربەدەر، سااڵی گرانی**}، کەوتوونەتە ناو زمانەوە و فەرهەنگەکەیان دەوڵەمەند کردووە.

هەندێک ڕووداوی گرینگ، کە لە کۆمەڵگادا ڕوودەدەن، بە هۆی ئەو دەنگدانەوەیەی کە دروستی دەکەن، بە تێپەڕبوونی کات، وەک مێتافۆر لە

لایەن قسەکەرانی ئەو زمانەوە، بەکاردەهێندرێن، کاتێک ڕووداوێکی هاوچەشنە دێتە پێش بۆ بەهێزکردنی واتا و مەبەستی ئاخاوتن، قسەکەر ئەم جۆرە دەربڕینانە دەردەبڕێت بۆ نموونە: (**دڕکی مەم و زین**): میتافۆرێکە ئاماژە بە کەسێک دەکات، کە نێوانی دوو کەس تێکبدات، بەم جۆرە دروست بووە: { **دڕک + ی + مەم + و+ زین** }، (**دڕک**)، سیمای (+ **ڕووەک**) ی هەیە، درواتە پاڵ (**مەم و زین**)، کە پێکهاتووە لە دوو ناوی مرۆڤ.

کلتوری کۆمەڵگاش، کاریگەریی لەسەر دروستبوونی میتافۆر هەیە، هەندێکجار، کلتوری جیاواز میتافۆری جیاواز دروست دەکات، زمان بەشێکە لە کلتور و کلتوریش لە زماندا، ڕەنگ دەداتەوە:

(هێماو میتافۆ ر و پەندەباوەکان، پەیوەندییان بە کلتور و مێژووی کۆمەڵگاوە هەیە و هەر بۆیەش وەرگێڕانیان لەنێوان کلتورە جیاوازەکاندا، کارێکی ئاسان نییە)،(حوسێن یەعقوبی: ٢٠٠٧: ٦٢).وەرگێڕانی ئەم پەند و ئیدیۆمانەی خوارەوە، بۆ زمانێکی دیکە کارێکی ئاسان نییە، چونکە لە کۆمەڵگای کوردەواری لە دایکبوون و پەیوەندییان بە دابونەریتی کوردییەوە هەیە: (بنە کوندە، بنە مۆم، بابردەڵە، بە تەمای فرۆی مانگا زەردە، بشفڕێ هەر بزنە، بە کەرۆشک دەڵێ ڕاکە، بە تانجیش دەڵێ بیگرە، بۆ باجی حەلاوی باسکە، لێمان بووە بە خولە پیزە، بۆرە پیاوە، پیسکەی تەڕپیر، پیاو کەندووە، ژن لە دووە، پەرێزی پاک نییە،...هتد).

ڕاڤەکردن و شیکردنەوەی هەریەک لەم پەند و ئیدیۆمانە، پێویستیان بە ئاوڕدانەوە، لە دەوروبەر و کلتور و شێوازی ژیان و جیهانبینی مرۆڤی کوردەوە هەیە، سەبارەت بە ژیان و ڕووداو و دەوروبەر و کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابوری و سەرجەم بوارەکانی دیکەی ژیانەوە.

دروستبوونی میتافۆر، لەناو کۆمەڵگادا بە ڕێگای کلتورەوە، هۆکارێکە بۆ دەوڵەمەندبوونی فەرهەنگ و ئاستی واتا. دابونەریتی کۆمەڵایەتی وێنایەکی هۆشەکی بۆ دیاردەکان لە هزری مرۆڤدا دروست دەکات، کە دەبنە بنەمایەک بۆ دروستبوونی میتافۆر و بەکارهێنانی وشەکە بە

واتایەکی تر لەو واتا زمانییەی کەبۆی دانراوە. (سەرتاشین)، دیاردەیەکی ئاساییە، بەڵام بەهۆی بارودۆخێکی تایبەتی کۆمەڵایەتییەوە، قسەکەر هەندێکجار، وەک میتافۆر بەکاری دەهێنێت، بۆ نموونە، دەکرێت لە چوارچێوەی ئاخاوتندا، ئەم ڕستەیەی خوارەوە، دوو جۆر لێکدانەوەی بۆ بکرێت:

ـ **((سەری بە تاشین چوو))**. (نەسرین فەخری:١٩٧٦: ٨٨).

واتای فەرهەنگی | **{سەر تاشین}: بڕین وڕێکخستنی قژ**.

میتافۆر | **{سەرتاشین}: تاشینی سەر و ماست پێداکردنی، بە مەبەستی ئابڕوو بردن**.

ــ (**بە بووک بردن**)، دیاردەیەکی ئاساییە، بەڵام لە سیاقی ئاخاوتندا، هەندێکجار بۆ سوککردن و ڕیسواکردنی کەسێک بە کاردێت.

قسەکەر: بە نیازین خۆپێشاندانێک ریکبخەین.

گوێگر: ئەگەر ئەم کارە بکەن، **بە بووکتان دەبەن**. (کلتوری کوردەواری، ئەم واتایەی پێداوە).

(ماستاوکردن): واتای مەعنەوی بەپێی سیاقی بەکارهێنان وەرگرتووە.

ڕۆشنبیری و میژوو، لایەنی بیری و هۆشمەندی هەر نەتەوەیەک، لە میژووی زمانەکەی جیاناکرێتەوە، کەڵچەر و نەریتی کوردی وایانکردووە، ئەم میتافۆرانە بکەونە ناو زمانەوە، هەر نەتەوەیەک، دابونەریتی تایبەت بە خۆی هەیە، پێوەرەکانی ئێستاتیکا و ڕوانگە و ئاسۆی بیری مرۆڤ، وێنای لە زماندا، دەردەکەوێتەوە. **لیۆشتراوس**، باس لە ((پێکهاتەی نەستیی شتەکان)) یان ئەنجامناسی نائاگایانەی زەین دەکات، کە لە پشت دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی دروستکراوی مرۆڤ خۆیان شاردۆتەوە، نەست یان نائاگایی خود، بریتییە لە ((بنەماپێکهاتەیی بنیاتییەکان کە بەسەر زماندا زاڵن. زمان بە وتەی لیۆشتراوس، ئاوەزی مرۆڤانەیە، خاوەنی هزرمەندی خۆیەتی، ئێمە شتێکی ئەوتۆی لێ نازانین))، (بابەک ئەحمەد: ٢٠٠٥: ١٢).

ئەمەش ئەرکە سەرەکییەکانی پێکهاتەی زەین دەنوێنێتەوە، لەڕوونکردنەوەی کار وکەرەستەی ئاماژەی واتایی لە کردەی مرۆڤدا، ژیان

و پەیوەندی لەگەڵ کەسانی تردا، پێویستی بە زمانێکی هاوبەش هەیە، ئەم زمانەش بەکاریگەری ڕۆشنبیری هاوبەش پارێزگاری لێدەکرێت، زمانەوانی لەم بارەیدا، ڕەهەندێکی ڕۆشنبیری و ئایدۆلۆجییە، کە ناتوانرێت پشتگوێ بخرێت، بەهۆی زمانەوەیە، کە زانیاری و ڕۆشنبیری بە تاکەکانی ناو کۆمەڵگا دەگات.

زمان پەیوەستە بە ڕۆشنبیرییەوە، بە هەمان شێوە ڕۆشنبیریش پابەندە بە کارلێککردن لە گەڵ ئەوزمانەی کە دەریدەبڕێت، تاوەکو زمان زیاتر پارێزگاری لە ئاسارو شارستانیەتی کۆمەڵگا بکات، هێندە دەوڵەمەندتر دەبێت و پەرەدەسەنێت، کلتور و ڕۆشنبیری کۆمەڵگا، زمان دەپارێزێت و بە هۆکارێک بۆ مانەوەی زمان دادەندرێت.

لەزماندا، توانایەکی تایبەت بۆ دووبارە بەرهەمهێنانەوەی ئایدۆلۆجییەتی پێشینە هەیە، دەشێ ئایدۆلۆجییەتە کۆنەکان، بەهۆی زمانەوە سەرهەڵبدەنەوە، بەمجۆرە دەشێ، زمان بە تێپەڕبوونی کات ببێتە هۆکارێک بۆ دەربڕینی ئایدۆلۆجییە کۆن ونوێیەکان، هەندێ وشە هەرچەندە دیاردەکانیان لە کارکەوتوون و ئێستا بەکارنایەن، یان زۆر کەم بەکاردێن، بەڵام جارێکی دیکە وەک میتافۆر لە زماندا بەکاردێنەوە و دەکەونە ناو فەرهەنگی زمانەوە :ئەم وشانەی خوارەوە، تاوەکو ئێستاش لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەرانبەر بە مرۆڤ بەکاردێن:

- **{جەنجەڕ} : بۆ کەسێکی شڕو بڕ، بەکاردێت.**
- **{ئاش} : بەرانبەر بە مرۆڤی زۆرخۆر بەکاردێت.**
- **{بنەکوندە} : مرۆڤی کورت وقەڵەو.**

وشە و زاراوەکان، لەناوکۆمەڵدا بەکاردەهێندرێن و پەیوەندییان بەو بیر و واتایانەوە هەیە، کەلە کۆمەڵگادا سەر هەڵدەدەن، کۆمەڵگا پێشکەوتووەکان زاراوە گەلێکی پتریان بۆ دەربڕینی چەمک و واتاکان هەیە، (چەمک و دەربڕینەکان، دەکەونە چوارچێوەی هۆشیاری وبەئاگایی مرۆڤ و شێوازەکانی بیرکردنەوە و چۆنییەتی تێڕوانین بۆ جیهانی دەرەکی، هەروەها تاقیکردنەوە و بەکارهێنانی چالاکی زمانیی، کە دەبێتە

هۆی پەرەسەندن و بەرزکردنەوەی تواناکانی زمان و ڕونکردنەوەی بیرە ناوەکییەکان، بەم جۆرە بەهرەی زمان، بەهرەیەکە بۆ توانامەندی هزر، لە دەربڕین و شیکردنەوەی ناوەکی وخودیی و درکپێکردنی ڕاستی وماهیەتی شتەکان)، (مخلوف سيد أحمد:٢٠١٠: ١٦٠).

توانای زمان لە دەوروبەردا، زیاتر گەشەدەسەنێت و مرۆڤ دەتوانێ بیرە ناوەکییەکانی بە واتا و چەمکی پەرەسەندوو دەربڕێت، بەهۆی تێکەڵاوبوونەوە، وشە و زاراوەی نوێ وەردەگرێت، بەهۆی ئەمەشەوە ئاستی زانیاری بەرزدەبێتەوە.

زمان تەنراوێکە، لە هێما و وشە و پێکهاتەکان لە هزردا خەزنکراوە، بۆ پەیوەندی لە گەڵ کەسانی تر و دووبارە بەرهەمهێنانەوەی بیرو چەمکەکان بەکاردێت. هەندێک وشە هەیە، یەکەی واتایی تایبەتمەندن بەو زمانە، بۆیە هەندێک پێیان وایە، کە (باشترین ڕێگا بۆ لێکۆڵینەوەی زمان، لێکۆڵینەوەیەتی، لە ڕووی ڕۆشنبیری و کلتوور وبیرەوە)، (هدسن: ١٩٨٧:١٣٠) بۆ نموونە، وشەکانی{ **بنپشک، ژن بە ژن، گەورە بە بچووک}** یەکەی واتایی تایبەتمەندن بە کلتوریی کوردەواریی، مەرج نیە لە فەرهەنگی هەموو زمانێکدا، ئەم وشانە هەبن، ماهیەتی شتەکان لە بیر و هزری مرۆڤدایە، کە بەوشە و زاراوە دەردەبڕدرێت، وەک هۆکارێک بەو کۆمەڵگایەی کە بەکاریان دەهێنن.

جۆرێک لە پەرەسەندنی وشەکان، دەچنە چوارچێوەی ناوی میللی کە لەڕێگای ڕێککەوتنی کۆمەڵێک کەسی تایبەتییەوە دروست دەبێت، دەچێتە چوارچێوەی هۆکاری کۆمەڵایەتییەوە، کە لەلایەن خەڵکی ناپسپۆرەوە دروستدەکرێت، وەک:{ **هێزی ئاڕئاڕ، علوج، پۆستاڵ لە پێ، کڵاو سوورەکان، مۆنیکا، مەرزیە، وەنەوشە...هتد }.**

هەریەک لە وشەکان، بۆ شتێک بەکاردێت، کە واتای ڕاستەقینەی خۆی نییە، یان واتایەکی تری وەرگرتووە، بۆ نموونە،{ **پۆستاڵ لەپێ}** : ئەمنەکانی رژێمی بەعس.

-{ **هێزی ئاڕئاڕ}** : **تاڵان و بڕۆ.**

وشەکان کات و بارودۆخی تایبەت بە خۆیان هەیە، ئیستا لە زمانی کوردیدا، وشەیەکی تری میللی دروست بووە { **پیلەقە** }، بەو جۆرە گاز و بەنزینانە دەوترێت، کە لە کوردستاندا پردەکرێنەوە و بۆنێکی ناخۆشیان هەیە، هەرچەندە ئەم جۆرە وشانە، کە دەچنە خانەی میللییەوە، فەرهەنگی زمان دەوڵەمەند ناکەن، بەڵام ئاماژەیەکیان تێدایە، بۆ جوانی یان نرخ یان جۆری دەسەڵات، هەندێک جاریش بۆ پڕوپاگەندەی کاڵاکان بەکاردەهێندرێن.

هۆکارێکی گرینگی سەرچاوەی گۆڕانی واتا، پرۆسەی هەمیشەیی گواستنەوەی کلتوری بووە، نەوەکان دەبێ رێگایەک بدۆزنەوە، بۆ سوود وەرگرتن لە زمانی نەوەی پێش خۆیان لەم پرۆسەیە بەردەوام و بێ کۆتاییەدا، کە بە هۆی ئەوەوە هەموو تاکێک کەڵک لە زمان وەردەگرێ دەبێ بۆ خۆی سەر لە نوێ، زمانی کۆمەڵگا دروست بکاتەوە، لێرەدا، زمان دوچاری ئاڵۆ گۆڕ وگۆڕان دەبێتەوە.

بۆیە ئێمە پێمان وایە، زمان ناتوانێت بە تەواوی لە ڕابردوو دابببڕێت و لە هەمان کاتیشدا لە دۆخێکی وەستاودا نامێنێتەوە، مرۆڤی سەردەم پێویستی بە زمانێکی مۆدێرنی پێشکەوتوو هەیە، کە بتوانێت بە هۆیەوە گوزارشت لە دیاردە نوێیەکانی ژیانی تازە بکات، ئەو ژمارە وشەیەی کە لە فەرهەنگی قۆناغی کشتوکاڵی باب و باپیرانماندا هەبووە هاوشان نیە لەگەڵ ئاستی زانست و تەکنۆلۆژیی ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، بۆیە لەم ڕەوتەدا دووبارە بە سوود وەرگرتن لە قۆناغی پێشوو، زمان بونیات دەنرێتەوە (زمان تەنیا هۆکارێک بۆ لە یەکترگەیشتن ونواردن و پەیامی نێوان مرۆڤەکان نییە، بەڵکو لە گەڵ ئەوەشدا، کەرەسەی ناسین و ناساندنی تاک و کۆیە، سەرەڕای ئەمە ڕەنگدانەوەی کلتور و بەهاکانی کۆمەڵ وهۆکاری مانەوەی ئەم کلتورو بەهایانەشە) (کریستین نۆردنستام:۲۰۰۹: ۸). بەهۆی زمانەوە دەتوانین، کلتوریی میللەتەکەمان دڕێژە پێبدەین و بیپارێزین، ناوی یاری ودیاردە فۆلکلۆرییەکان تۆماربکەین، لە هەندێ بواری نوێدا، دووبارە بەکاریان بهێنینەوە.

گۆڕانی سەردەم، لە دۆخێکی لاساییکردنەوە، بۆ دۆخێکی کارەکیی، بەو مانایە نایەت کە کلتور سیستەمێکی داخراوە، بەڵکولە وێوە دێت، کە کلتوور دەزگایەکە بۆ بونیادنانی مانا، هەوڵ دەدات بەهۆی دووبارە دارشتنەوەی چەمکەکانەوە، لە ڕێگەی ئەزموون و لە بەر ڕۆشنایی دەستکەوتە هەنووکەییەکانەوە بە شێوەیەکی نوێ، مرۆڤی بە میرات بۆ ماوە بگۆڕێت ((هێماو میتافۆرو پەندەکان پەیوەندییان بە کلتوور و میژووی کۆمەڵگاوەیە و زۆربەی کاتەکان وەرناگێڕدرین))، (حسێن یەعقوبی:٢٠٠٧:٦٢)، وەرگێڕانیان کارێکی ئاسان نییە، دۆزینەوەی هاوواتا بۆ ئیدیۆمێکی وەک:(ئاگری بن کایە)، بۆ زمانێکی دیکە، ئاسان نییە.

تەنیا بەگەڕانەوە بۆ میژووی زمان، دەتوانین لێکدانەوە، بۆ هەندێک دیاردەی زمانیی بکەین:وەک ئەوەی، بۆچی لە وشەی (Wright) لە زمانی ئینگلیزیدا، پیتی (W) دەنووسرێت، بەڵام ناخوێندرێتەوە. هەروەها، بەهۆی میژووەوە دەتوانین، لە بارودۆخی هەندێک فەرمان و یاسای ناپێوانەیی ((اللاقیاسی)) (Irreguliere)، کە لە زماندا هەیە تێبگەین چەند هێزێک، کاریگەرییان لەسەر گۆڕانی زمان هەیە، وەک: گۆڕان لەدەنگ وشێوەی مۆرفۆلۆجی و پێکهاتەی سینتاکسی، هەروەها هۆکاری دەروونی و وەرگرتنی وشە لە زار یان زمانانی ترەوە(Crystal:١٩٩٧:١٦). فێردینان برونوت (FerdinandBrunot) دوو جۆرە میژووی زمان جیادەکاتەوە، دەرەکی وناوەکی. میژووی زمانی دەرەکی، وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، هۆکاری پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ڕۆشنبیری و گواستنەوەی کۆزانین(المعرفە)، لە زمان دەڕوانێت. میژووی زمانی ناوەکی، گرینگی بەو گۆڕان وپەرەسەندنانە دەدات، کە پەیوەندی دارە بە زمان خۆیەوە، لە ڕووی بونیات و پێکهاتە دەنگی ومۆرفۆلۆجی و وشەیی وفەرهەنگییەکانەوە(عبد القادر المهیری ٢٠٠٧:: ١٤٨).

گۆڕانی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، دەبێتە هۆی گۆڕان لە چەمک و وشەکانی زمان، بۆیە زمان بە بەردەوامی، پێویستی بە وشە و زاراوەی نوێ دەبێت، (هەر کەسێک زمانی کوردی بزانێت، بێ ئەوەی ئەرکێکی ئەوتۆ

بکێشێ، دەتوانێ چەندین وشەی نوێی وەها ناو بێنێ کە لەم سەردەمەی ئێمەدا پەیدابوون. لەم قۆناغەدا، کە ژیانی ڕۆناکبیری و زانستی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی میللەتی کوردی لە بەرەو دایە و تێکڕای جیهان لە پێشکەوتندایە، بێگومان زمان پێویستی بە وشەی نوێ دەبێ و ڕۆژ بە ڕۆژ، وشەی نوێ پەیدا دەبێت) (ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٨٦: ٤).

((وەک ئەو گۆڕانە بەرچاوەی، کە لەم سەردەمەی ئێستادا بەسەر زمانی کوردیدا هاتووە، هەندێک لە وشە نوێیەکان، کوردی پەتین و ڕەسەنن، هەندێکی تریان وەرگیراون یان جیهانین، لەبەرئەوەی واتا لە زماندا بێ سنوورە و هەمیشە لە زۆربوونیش دایە. لە بواری ئەندازەی کارەباییدا ، پتر لە چوار ملیۆن چەمک هەیە، کەچی گەورەترین، فەرهەنگی هەر زمانێک لە شەش هەزار دەروازە تێپەڕ ناکات)).(علی القاسمی:١٩٨٥: ١).

ــ بەشێکی تر، ئەو وشانەن، کە واتاکانیان گۆڕاوە، یان بەڕێبازی فرەواتادا، چەند واتایەک دەگەیەنن، وەک:

{گۆڕانی واتا}

((چاوی مرۆڤ)) : ((شەڕی دوژمن)) ـ (سەرچاوە)

((چاوی کانی)) : ((شەڕی ژیان)) ـ (ئامانج)

((چاوی کامێرا)) : ((شەڕی زمان)) ـ ((مێتافۆر))

ـ بە هەمان شێوە، ئەم دەستەواژانەی خوارەوە، دوچاری گۆڕانی واتایی بوونەتەوە:

((چەتری باران)) : ((نەزیفی خوێن)) ـ (سەرچاوە)

((چەتری سیاسی)) : ((نەزیفی گەندەڵی)) ـ (ئامانج)

هەروەها، ئەم میتافۆرانەی خوارەوە، بە هەمان ڕێگا دروستبوون: {چاوەی دەرگا، دەفری ئاو خواردنەوە، دەفری بیرکردنەوە، یاری کردن بە عەقڵی خەڵک، قسەی بێ ناوک...هتد}.

مانەوەی میتافۆر، پەیوەستە بەو کاریگەرییە ناوەکییەی کە لە نەستی قسەکەرانی ئەو زمانەدا ڕەگی داکوتاوە، دیاردەی میتافۆر، لە ناو کۆمەڵگادا، سەرهەڵدەدا و ئەندامانی کۆمەڵگاش، بە کاریدەهێنن، دوای ئەوەی، کە ئاخێوەری کورد، ئاشنایەتی لەگەڵ **{تیشکی لێزەر}**دا پەیداکردووە، میتافۆرێکی وەک **{چاو لێزەر}**، کەوتۆتە ناو زمانەکەوە، پێشتر ئەم میتافۆرە لەناو کورددا نەبووە، کەواتە هۆکارێکی سەرهەڵدانی میتافۆر، پەیوەستە بە هزر و دیاردەی نوێوە، مرۆڤ ئارەزوو دەکات دیاردە بەرجەستەکانی دەوروپشتی، بە دیاردەی واتایی بچوێنێت و جۆرە لێکچواندنێک لەنێوانیاندا دروست بکات.

أ ـ { **تیشکی لێزەر**} ⟵ ب ـ{ **چاو لێزەر**}.

< لێزەر >، لە بنەڕەتدا، جۆرە تیشکێکە، بەهۆی کردەی میتافۆرەوە بۆ (چاو)، گوێزراوەتەوە.

مەبەستیش لە (چاولێزەر)، ئەوە نییە، کە چاوێکی تیژی هەیە، بە واتای بنەڕەتی، بەڵکو مەبەست لە کەسێکی چاوپیسە.

ـ بەهەمان شێوە، دوای ئەوەی خەڵکی کوردستان ڕێکخراوی تیرۆرستی (**داعش**) یان ناسی، خەریکە ئەم وشەیە دەکەوێتە ناو زمانەوە و وەک میتافۆرێک بەرانبەر بە کەسی خراپ بەکاردێت، یان بە شێوازی تەنز ئامێز وتوانج تێگرتن و گاڵتەجاڕی، قسەکەران ئەم وشە عەرەبییە بە یەکدی دەڵێن.

أ ـ (داعش): { دولة إسلامية فی العراق و الشام}.

ب ـــ (داعش):{ مرۆڤی خراپ و تێکدەر و توندڕەو}.

هەروەها، لە سەردەمێکدا، کە ئاگردان، بۆ چێشت لێنان، بەکارهاتووە چەند درکەیەکی وەک: **(ئاگردانیان گەرمە)**،(**دوکەڵ لە ماڵیان هەڵناستێ**)، (**ئاگردانیان کوێر بۆوە**)،(**ئاگری ئاگردانیان کوژایەوە**)، (**تاوی مەیدان و**

قسەی بەر ئاگردان یەک نییە)،(وەجاغ کوێر). کەوتۆتە ناو زمانەوە، کە ئێستا شێوازەکەی گۆڕاوە، لەبەرئەوەی ئەو ئامێرانەی کە بۆ چێشتلێنان بەکاردێن، لەم سەردەمەی ئێستادا، گۆڕانیان بەسەرداهاتووە.

أ ـ {ئاگردانیان گەرمە}: بە واتای بنەڕەتی، ئاگردانیان هەیە و چێشت لەو ماڵەدا لێدەنرێت.

ب ـــ {ئاگردانیان گەرمە}: هەبوونن، مالێکی بە میوانن، خاوەن ماڵ ماوە.

بەپێچەوانەوە، (ئاگردانیان کوێربۆتەوە)، بە واتای گەورەی ماڵەکە، یان بنەماڵەکە نەماوە.

- **{ دوکەڵ لە ماڵیان هەڵناستێ}**:

أـ لەو ماڵەدا دوکەڵ نابیندرێت، بە هەر هۆکارێک بێت. (واتای بنەڕەتی).

ب ـ ڕژدن(قرچۆکن)، هەژارن. ـــ (میتافۆر).

ـ هەروەها، لە وشەی (ئاگر)یشەوە، چەندین، میتافۆر کەوتوونەتە ناو زمانەوە، وەک: **(ئاگری بن کایە، دەڵێی ئاگرە، ئاو و ئاگرن بەیەکەوە، ئاگری گەرمە، ئاگری ژێر پۆڵوان بە تینە، ئاگری لەسەر پشتی کردەوە، ئاگری بەردایە ژیانی، ئاگر بە ئاوی پیسیش دەکوژێتەوە، ئاگر بەربوو، لە ماڵم، ئاگر لە ماڵیان ناکرێتەوە، ئاگر بێ دوکەڵ نابێت، ئاگری تێ بەربووە، تەنیا خەرمان ئاگر تێبەردان دەزانێت، ئاگر لە ماڵی بەربێت، بۆن سۆی لێ نایەت، درۆزن ئاگر لە ماڵی بەربێت، کەس بڕوای پێ ناکات، سەرما ئاگر نازانێت، کوچک لە ئاگر گەرم تر نییە، نەبوونی کراسێکی ئاگرە ...هتد).**

ـ ئەگەر بڕوانینە، هەریەک لەو میتافۆرانەوە، کە بەهۆی دیاردەی (**ئاگر**)، وەک بواری سەرچاوە، بۆ دەربڕینە میتافۆرییەکان دروست بوون، جۆرە درکپێکردنێکی مرۆڤی کورد، لەنێوان بواری سەرچاوە، کە (ئاگر)ە، بواری ئامانج، کە دەربڕینە میتافۆرییەکانن، هەست پێ دەکەین،

مرۆڤ لە ڕێی ئەزمونەوە، بۆی دەرکەوتووە، کە ئاگر گەرمە و سوتێنەرە، هەروەها بەهۆی ئاگرەوە دەتوانێت، چێشت لێبنێت و خواردن

دروست بکات و خۆی گەرم بکاتەوە، ...هتد. بۆیە واتای (**+ هەبوونی**)، (**+گەرم وگوڕی**)، (**+چالاکی**)، (**+بەجەرگی**)، ...هتد. لە ئاگر بارکردووە.

لە کاتێکدا، (ئاش بۆ هاڕینی باراش بەکارهاتووە، میتافۆری (**ئاشی نەزان**)، (**ئاشی ئاولێبڕاو**)، (**ئاش و بۆش**)، (**ئاش بە تاڵ**)، (**ئاشە کۆن**)، (**کاولە ئاش**)، (**دەڵێی ئاشە**)، (**ماڵەکەم کاولە ئاشی خۆتە**) ...هتد، کە تۆتە ناو زمانەوە.

ــ پڕۆسەی بە چەمککردنی چەمکی بواڕێک و بیرکردنەوە بەهۆی چەمکێکی دیکەوە، پڕۆسەیەکی سیستماتیکییانەیە، بە واتای ئەوەی میتافۆری چەمکیی پڕۆسەیەکی مەعریفییە، هەوڵی بونیادنانی کۆمەڵێک پەیوەندی سیستماتیکییە، لەنێوان دوو بواری چەمکیدا، لە ڕێگەی کردەی نەخشەکێشانەوە، ئەو مەعریفەیەی لە بواری (ئاش)دا هەیە، دەگوازرێتەوە، بۆ بواری (ژیان) و (گوزەران)، ...هتد.

وەک شاعیری گەورەی کورد، حاجی قادری کۆیی، دەفەرموێت:

((بێ بستە فەلەک ئاشێکی وای ناوەتەوە
بۆ هاڕدنی ئێمە چ عەجایب دەگەڕێت))

لە ڕێگای کردەی نەخشەکێشانەوە، ئەو مەعریفەیەی لە بواری ئاشدا هەیە، دەگوازرێتەوە بۆ بواری فەلەک و ژیان، لە ئەنجامدا، کۆمەڵێک سیمای چەمکی ((ئاش)) بەر ڕوناکی دەدرێن و هەندێک لە سیماکانیشی پەنهان دەکرێن، سیما بەر ڕوناکیدراوەکان بۆ ئاخاوتن بەکاردەهێندرێن، لە بارەی ڕەهەندە ئاشییەکانی ژیانەوە، واتە ئێمە بە شێوەیەکی سیستماتیکی لە بارەی ژیانەوە دەدوێین و ئەو وشە و دەربڕینە زمانییانەی بۆ ئاش بەکاریاندەهێنین، بۆ ژیانیش بەکاریان دەهێنین.

ـ لە ڕێگای چەمکی بەرجەستەی ئاشەوە، میتافۆری (**ژیان ئاشە**)مان دروست کردووە.

أ ـ ئاشی نەزان

ب ـ کارو باری کەسی نەزان. (میتافۆر)

أ ـ ئاشی ئاو لێبڕاو

ب ــ شتێک یان باریک، کە بێ سوود بووبێت. (میتافۆر)

أ ـ ئاش و بۆش

ب ـ شتی بێ ناوەرۆک. (میتافۆر)

لە سەردەمێکدا، سود لە کەوڵ و پێستە وەرگیراوە، میتافۆری (**کەوڵە کۆن**)، کە بەواتای (**کەسێکی پیری پەککەوتە**) دێت، لە زماندا سەری هەڵداوە.

أ ـ کەوڵە کۆن

ب ــ مرۆڤی پیری پەککەوتە.

خاڵی(ب)، شیکردنەوەی میتافۆرەکانی خاڵی(أ)ە.

زمانیش وەک هەر دیاردەیەکی تری سروشت لەگۆڕاندایە (گۆڕان یاساییکی ئەزەلیی ئەم سروشتەیە، باری ئێستای هەر شتێ، جیایە لە هی هەرکات و سەردەمێکی تر. هیچ هێزێ نییە گۆڕین بوەستێنێ.گۆڕان دوو هۆی هەیە، (**ناوەکی**) Internal و (**دەرەکی**) External هۆی(**ناوەکی**) ئەوەیە، کە هێزێکی شاراوە هەیە، کار لە شت دەکات و دەیگۆڕێت، ئەم هێزە هەرگیز کۆنترۆڵ ناکرێت و ڕاناگیرێت.گۆڕین پێوەندی بە دینامیکییەتی ناوەوەی گەوهەری کەرەسەو سروشت خۆیەوە هەیە، هۆی (دەرەکی) کە ژینگە دەگرێتەوە، ڕۆڵی باڵا دەگێڕێت لە ئاڕاستەکردنی سروشتی گۆڕینەکە.ئەگەر سیستەمێک خرایە دوو ژینگەی جیاوازەوە پاش ماوەیێ دەگۆڕێ، لە هەر ژینگەیێک بە جۆرێ و لە ئەنجامدا دەبێ بە دوو سیستەمی جیاواز، هەریەکە بە گوێرەی بار و دۆخی ژینگە تایبەتییەکەی خۆی)، (وریا عومەر ئەمین: ٢٠١١: ٢١).

ئەگەر بەراوردێک، لە نێوان ئێستاو ڕابردووی زمانی کوردیدا، بکەین زۆر وشە و زاراوە دەبینین، کەوتوونەتە ناو زمانەوە، وەک:(**کۆمپیوتەر، داتاشۆ، سڵاید، پاوەرپۆینت، وۆرد، داتا، هۆتمەیڵ، فەیس** بووک، **پەیج، پارالێل، پێرفێکت، ئەتۆم، کۆپی، جینۆساید، پۆزەتیف، نێگەتیڤ، داتاشۆ، مایک، کۆمێنت، سپەیس، لایک، تێلیگرام، ڤایبەر، سایت، ... هتد**).

ـ ژمـاریەک وشـەی دیکـە، چـوونەتە خـانەی وشـەی ناچـالاکەوە، وەک: (**مەشکە، سێگاسن، کوندەڵان، سێپا، دەستار، تەشی، جاجم، سـەرهەویرک، شـەدە، هەیاسـە، گـاجووت، سـەرانە، نـان وسـک، لـۆرکە، نـۆکەر، سـەپان، هەیاسـە، چـۆچە، سەربسـکە، بلـبلە، کرمـۆکە، تـاس، کـوپە، شـەربە، جەنجەڕ....هتد**). لە زمـانی کـوردی ئەمڕۆدا، بەهـۆی نەمـانی دیاردەکانیـان، بەرە و لەنـاوچوون دەڕۆن. بەڵـگەش بـۆ ئەم ڕاسـتییە، جیـاوازی زمـانی قسـەکردنە، لە نێـوان نەوە یەک بە دوای یەکەکانـدا، زمـانی هـەر نەوەیەک، کۆمەڵێک وشەو زاراوەی تازەی تێدەکەوێت، کە جیاوازە لە نەوەکانی پێش خۆی، لە هەمان کاتدا، لە فەرهەنگی کەسە بەسالاچووەکاندا، هەندێ وشە و زاراوە هەن، کە نەوەی تازە پێگەیشتوو، بە کاری ناهێنن، یان هەندێ وشـە بە واتـــایەکی تـــر لە واتـــابنچینەییەکەی خـــۆی بەکاردەهێنن.کەســـە بەســالاچووەکان، لە وەڵامـی چاکوچۆنیـدا، دەسـتەواژەی (خـودا عەفـوت بکات)، بەکاردەهێنن، بەڵام نەوەی تازە پێگەیشتوو، کەمتر بەکاری دەهێنن، یان هەر بەکاری ناهێنن. هەندێ وشـەی وەرگیـراو کەسـە بەسـالاچووەکان بەکاری دەهێنن، بەڵام لە ئاخاوتنی ئەمڕۆدا، زۆر بەکەمی بەکاردێن:

بۆنمـوونە، وشـەی (داسـەکنێ)، لە (سـاکین) ی عەرەبیـیەوە هـاتووە، بە واتـــای (ئـــارامگرتن)، دوای ئەوەی، چەنـــد گـــۆڕانێکی فۆنۆلـــۆجی بەسەرداهاتووە و پێشگری (دا) ی کوردی بۆ وشە عەرەبییەکە زیادکراوە، لە هەندێک بەکارهێنانداً، وشەکە بە تەواوی گۆڕانی بەسەرداهاتووە:

داسەکنێ | داکەسێ

وشـەی (داکەسـێ)، بەگـۆڕانێکی فۆنۆلـۆجی و مۆرفۆلۆجیـدا، تێپەڕیـوە و ئەم شێوەیەی وەرگرتووە.

ـ بێجگە لە گۆڕانە دەنگسازییەکە، پێشگری(دا)ش، چۆتە پێشی وشەکە و بەهۆی ئەمەش بە ڕێگای موتروبەکردن، کە بریتییـە، لـە یـەکگرتنی (پێشـگر یـان پاشـگر)ێکی کـوردی و وشـەیەکی بیـانی، یـان وشـەیەکی کـوردی و وشەیەکی بیانی، وشەکە دروستبووە.

زمان لە هەموو ئاستەکاندا لەگۆڕاندایە، واتاش لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی بواری ژیاندا، پەرەدەسەنێت وگۆڕانی بە سەردادێت دەشێ پەرەسەندنی واتا فراوانتر بێ و خێراتریش ڕووبدات، لە بەرئەوەی واتا پەیوەستە بەو پەرەسەندنانەی، کە لە بوارەکانی زانست و وێژە و هونەردا ڕوودەدەن.هەموو گۆڕانکارییەکی بیرو هۆشیش، دەبێتە هۆی گۆڕانی زمان و بە هۆیەوە دیاردە نوێکان بۆ نەوەکانی تر دەگوازرێنەوە (غازی مختار:٢٢٦:٢٠٠٠) .

هەندێ لێکۆڵەر، جیاوازی دەکەن، لە نێوان گۆڕانی واتا، لە گەڵ ئەو گۆڕانانەی، کە لە ئاستەکانی تری زماندا ڕوودەدات. (فندریس)، وای دەبینێت: (گۆڕان لە وشەدا، لە هەموو گۆڕانەکانی تر لەڕووی ژمارەوە پتر و ئاڵۆزترە، هۆکارەکان بۆ وشە، پتر یارمەتیدەرن و کاریگەرییان زیاترە، وەک: پەیوەندییە کۆمەڵایەتی وپیشەسازی و کلتووری و زانستییەکان و چەند هۆکارێکی تریش، کە وادەکەن وشەی نوێ لە دایک ببێت و وشە کۆنەکانیش لە ناو بچن یان واتایان بگۆڕێت، وشەکانی زمان، لە باریکدا جێگیر نابن، لەبەرئەوەی، شوێنکەوتووی کات و سەردەمن، گەنجینەی وشەکانی زمان زیاد دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا، کەمیش دەکات، لە زماندا چالاکییەکی بەردەوامی وەرگرتن ودەرچوونی وشە هەیە)،

(فندریس:١٩٥٠: ٢٤٦ – ٢٤٧) ئەمڕۆ ئەرکی هەرە گرینگی زمان، گەشەسەندن و چوونەپێش وپێشکەوتنێکی هاوتەریبە لەگەڵ گەشەسەندن وپێشکەوتنی زانست و تەکنۆلۆژیادا.

لە کۆتاییدا، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە گۆڕانی ژیانی کۆمەڵایەتی لە باریکەوە بۆ باریکی دیکە، دەبێتە هۆی گۆڕانی چەمک و واتای وشەکانی زمان و هەندێکجاریش دروستبوونی مێتافۆر، ئەمەش بەمەبەستی گواستنەوەی واتایی و ئابووریکردن لە ئاستی واتادا، لە بابەتی سیاق و کۆتبەندا، زیاتر باسی بەزاندنی ئەو کۆتانە دەکەین، کە کۆمەڵگا لە سەر ئاخێوەرانی دادەنێت، بە مەبەستی دروستکردنی مێتافۆر.

٣١١ـ ١ـ٢) دۆخی گوێزانەوەی زمان

پەرەسەندنی شارستانیەتی، هۆکارێکی تری بۆ گۆڕانی واتای وشەکان هەرکاتێک کۆمەڵگا لە بارێکی دواکەوتوویی‌یەوە، بۆ بارێکی پێشکەوتوو، بچێت، بۆ دەربڕینی واتا و چەمکی نوێ، پێویستی بە وشەی نوێ دەبێت، لە وشەی (شوشتن)ەوە، (شوشتنگە) داڕێژراوە، کە بە واتای (غەسل) دێت، هەروەها لە چاوگەکانی (فێربوون)، (تۆمارکردن)، (پرسین)، خوێندن)، وشەکانی (فێرگە)، (تۆمارگە)، (پرسگە)، (خوێندنگە) دروستکراون. لەم بارەدا، هەندێ وشە، کە لە کۆندا بەکارهاتوون، دەگوازرێنەوە بۆ کاتی ئێستا، هەرچەندە ناوەرۆکی واتاکان، گۆڕانیان بەسەرداهاتووە، ئەمەش بەڕوونی لەو وشانە دەردەکەوێت کە لە چاخێکی مێژوویی‌یەوە بۆ چاخێکی دیکەی مێژوویی دەگوازرێنەوە. دەتوانین ئەم دۆخە بە نوێکردنەوەی ناوەرۆک و واتای کۆن بۆ واتای نوێ دابنێین.

وشەی ship ((کەشتی))، کە لەسەردەمی ئەنجلۆ ساکسۆنییەوە، ئەو ناوەی بۆ دانراوە، لەگەڵ ئەوەدا، کەشتی ئێستا لە زۆر لایەنی وەک شێوە و پێکهاتە وتایبەتمەندییەوە لە کەشتی ئەوکاتە جیاوازە، بەڵام تاوەکو ئێستاش لە زمانی ئینگلیزیدا، وشەی ((ship))، بەکاردێت. پەرلەمانی ئەمرۆ، لە ڕووی یاسا و تایبەتمەندییەکانییەوە، لەگەڵ پەرلەمانی سەدەی هەڤدەیەمدا جیاوازی هەیە، بەڵام تاوەکو ئێستاش، ئەم بێژەیە بۆ واتاکە بەکاردەهێندرێت (محمودالسعران: ١٩٦٣: ١١٤).

هەندێ دیاردە، شێوە، یان ئەرکەکەی دەگۆڕێت، بە ڵام ناوەکەی دەمێنێتەوە(وشەی ((قطار، لە زمانی عەرەبیدا، بە کۆمەڵێک وشتر وتراوە، کە بەدوای یەکدا ڕۆیشتوون، دواتر بەپێی پێشکەوتنی هۆکارەکانی گواستنەوە، واتا بنجییەکەی، گۆڕاوە بۆ ئەو ئامێرەی، کە ئێستا بەکاردێت)، (طالب محمد اسماعیل: ٢٠١٠: ٥٢)، لە زمانی کوردیدا، کاریگەری واتا بنجییەکە ماوەتەوە:بۆ نموونە دەوترێت: (**قەتارەی بەستووە**).

زۆر وشە هەن بە تێپەڕبوونی کات، واتای بنجیان گۆڕانی بەسەردادێت، واتای نوێ وەردەگرن و بەو واتایە نوێیە بڵاو دەبنەوە، بەهۆی زۆر

بەکارهێنانیانەوە، واتابنجییەکەیان لە یاد دەچێتەوە، هەندێ جاریش وشەکە، بە هەردوو واتاکە، لە زماندا دەمێنێتەوە وشەی (الذکاء)، بە واتای گڕی ئاگر هاتووە، دواتر گوێزراوەتەوە بۆ خێرایی لە تێگەیشتندا. گۆڕانی سروشتی ئەو شتەی، کە وشەکە ئاماژەی پێدەکات، دەبێتە هۆی گۆڕانی واتاکەی یان ڕەگەزەکانی، یان ئەرکەکەی، وەک گۆڕانی وشەی **(قوتابی)**، لە شاگردی حوجرەوە، بۆ ئەو واتایەی ئێستا، کە هەیەتی، لە زمانی کوردیدا.

- **قوتابی: شاگردی حوجرە.**
- **قوتابی: خوێندکاری سەرەتایی**.

هەرچەندە (**قوتابی**)، شێوازەکەی گۆڕاوە، بەڵام ناوەکەی بەکاردەهێندرێت.

هەندێک جار، گۆڕان بەسەر بیرو بۆچوونیشماندا دێت، بەرانبەر بە چەمک و واتای وشەیەک(زانا کۆنەکان، وای بۆ دەچوون، کە**{ گەردیلە}**، بچووکترین بەشی مادەیە. لە یۆنانی کۆندا، پێی دەوترا **(ئەتۆم)** ، واتە: ئەو پارچەیەی کە بۆ شتی بچووکتر دابەش ناکرێت، بەڵام زانستی نوێ دەریخستووە، کە بەشی بچووکتر لە گەردیلە، وەک: ئەلیکترۆن ونیوترۆن وپرۆتۆن هەیە. شەراب: لەپێش ئیسلامدا، نیشانەی کەرەم و میواندارى بووە، بەڵام دوای هاتنی ئیسلام، بۆتە دیاردەیەکی حەرام ورێگە پێنەدراو. (سالم الخماش ـ www.angelfire.com) .

سۆفستاییەکان، ڕێبازێکی فەلسەفی سەردەمی ئەرستۆ بوو، بە بۆچوونی لایەنگرانی، لەوکاتەدا جۆرێک لە پێشکەوتوویی هزریی بووە، بەڵام دواتر بە هۆی بێهێزبوون و کەوتنی ڕێبازەکە، ئەم زاراوەیە لە ڕەوتی پێشکەوتنیدا، ڕێرەوێکی تری وەرگرتووە، بۆ وەسفکردنی کەسێک بەکاردێت، کە بۆچوونەکانی نەزۆک و بیرەکانی بێ بەرهەم بێت، زاراوەکە لە بواری لۆجیکی خۆشەویستییەوە چۆتە بواڕێک کە پێچەوانەیەتی، بۆکەسێک کە لۆجیکی نا خۆشەویستی هەبێت. لە زمانی ئینگلیزیدا، {Sophiticated}، بەکاردێت بۆ دەربڕین لە کەسێک کە ئاڵۆزو داواکەر بێت (متکلف)، لە زمانی ئەڵمانیدا، {Sophestere} بۆهەڵەبەکاردێت، لە زمانی فەرەنسیدا، بۆ دەلالەت لە خەوش و درۆ و بەتاڵی بەکاردێت، لە

زمانی ئیسپانیشدا، {Sofesteria}دەڵالەت لەهەڵە بازی و درۆزنی دەکات. هەروەها ئەم زاراوەیە، لە زمانی فارسیدا، بۆ واتای نکۆڵی ڕاستی و بەدیهیەت بەکاردێت. (سمیر شریف: ۲۰۰: ۳۷۹). لەم ڕێبازەدا، هەندێ وشە بۆ واتا کۆنەکەیان بە کاردێن، هەرچەندە لە کاتی ئێستادا گۆڕانیان بەسەرداهاتووە، بەڵام هەندێکجار بەهۆی گۆڕانی بیروبۆچوونەکانمان بەرانبەر دیاردەیەک وشەکە بۆئەو ناوەرۆکە بەکاردێت، کە ئەمڕۆ باوەڕمان پێی هەیە.

بە بۆچوونی ئێمە، دەتوانین سوود لەم ڕێگایە بۆ دەوڵەمەند کردنی فەرهەنگەکەمان وەربگرین، لەبەرئەوەی زمانی کوردی خاوەنی فەرهەنگێکی بە پیت و فراوانی ئەو وشانەیە کە دیاردەکانیان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەسەرچوون یان شێوازەکانیان گۆڕاوە، دەتوانین جارێکی تر ئەم وشانە بە واتاو ناوەرۆکە تازەکانیانەوە بەکاربهێنینەوە.

۳۱۱-۱-۳) هۆکاری زانستی و داهێنان

ئەمەش، هۆکارێکی گرینگی گۆڕانی واتایە، بنەمایەکیشە بۆ دروستبوونی واتای نوێ و زاراوە لە زماندا، کە بەهۆی ئاڵوگۆڕ و گواستنەوەی چەمک و داهێنانە زانستییەکانەوە، دروست دەبێت. داهێنانی چەمک و واتاکان، پێویستی بە زاراوەی نوێ دەبێت، بۆ ئەم مەبەستەش، هەندێ لە وشەکان، بەواتایەکی دی، لەو واتا بنجییەی، کە هەیانە بەکاردەهێندرێن، لە ئاکامدا فەرهەنگی زمان دەوڵەمەند دەکەن.

زاراوە کۆمەڵێک واتا و دەڵالەت لە خۆی دەگرێت، (زاراوە بەرهەمی هزرە، پوختەی زانستەکانن، لە گەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ و بیرو مەعریفەی ژیاریدا، ئەویش دەگۆڕێت و پێش دەکەوێت)،(نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد: ۲۰۱۱: ۳۷). بە هۆکاری زانستی و داهێنان، وشەی فەرهەنگی بە ڕێڕەوی گۆڕانی واتایی وبەکارهێنانی تردا دەڕۆن، بۆ ئەوەی ببن بە زاراوە.

(پشکنین):

واتای فەرهەنگی : ((۱_ گەڕان ، ۲_ هەڵوەشاندنی خوری و لۆکە))، (هەژار موکریانی: ۱۱۰:۱۳٦)

زاراوە : پشکنین: { پشکنینی DNA }، { پشکنینی پزیشکی }

٣١١-١-٤) پێویستی ناولێنان

زمان هۆیەکە بۆ پەیوەندی و بەهۆی هێماوە کاردەکات و ئاماژە بە شتەکانی دەوروبەر دەکات. هەموو کات، لە ململانێ و پارێزگاری مانەوە دایە، بۆ ئەوەی ناو لە دیاردە تازەکان بنێت، پەنا بۆ چەند رێگایەکی وەک: داڕشتن ولێکدان وداتاشین وخواستن و... هتد، دەبات.

هەندێک جار، بەهرەمەندانی بواری ئەدەبی و زمانەوانی وکۆڕە زانستی و زانیارییەکان، وشەی نوێ دادەنێن، یان دەدۆزنەوە، بۆ دەربڕینی بیرو چەمکی تازە، لە سەرەتادا، زاراوەیە، دواتر شوێنی خۆی لە زمانەکەدا دەکاتەوە، بۆی هەیە بە تێپەربوونی کات، وەک وشەیەکی ئاسایی لە زمانەکەدا، بەکاربێت.

ئەمەش لە چەند بواریکدا دەبێت، وەک: ڕێزمان و زاراوەکانی زانست و هونەر....

<< ڕەگ >> :

واتای فەرهەنگی : (ڕەگ) :ڕەگی ڕووەک

زاراوە : (ڕەگ) : ڕەگی دووجا (بیرکاری)

||

ڕەگی چاوگ

<< قەد >> :

واتای فەرهەنگی: (قەد): قەدی ڕووەک

زاراوە: (قەد): قەدی کار

<< کارا >> :

واتای فەرهەنگی : (کارا) : کەسێکی چالاک

زاراوە : (کارا): فاعل

<<پەنجەرە >>

واتای فەرهەنگی : پەنجەرەی خانوو

زاراوە : پەنجەرەی دڵ

ـ زمانی کوردیش، وەک زمانەکانی تر، بۆ ناونانی بەشە زانستییەکان، سوودی لەم ڕێگایە وەرگرتووە، بە بۆچوونی ئێمە، ئەمە ڕێگایەکی گرینگە، بۆ دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتا، لەبەر ئەوەی دۆزینەوەی وشە، بۆ هەموو چەمکێکی زانستی، کارێکی ئاسان نییە و لەوانەیە تەگەرە بخاتە بەردەم زاراوەسازانی بواری زاراوە تەکنیکی و زانستییەکان.

ناوڵێنان لە بوارە زانستییەکاندا، پێویستی بە کەسانی پسپۆری ئەو بوارە هەیە، لە ئاخاوتنی ئاساییدا، هەندێ جار پەنا دەبردرێتە بەر بەشەکانی لەش بۆ ناوڵێنان، ئەمەش ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی درکە و میتافۆر و دواجار دەوڵەمەند بوونی زمان لە چەمک و واتای نوێدا، بەهۆی لێکچوون لە نێوان واتای بنەڕەتی و واتا خوازراوەکە.

مل : ملی شوشە

پشت: پشتی قەڵاکە

سنگ : سنگی داکوتان

دەست: دەسکی ئاونەکە (چاو: چاوی کامیڕا، دەم : دەمی ئاوەکە، ددان : ددانی شمشێر، جەرگ : ناوجەرگەی شار، گوێ : گوێچەم، لووت : لووتکەی چیاکە، زمان : زمانی پێڵاوەکە).

٣١١ـ ١ـ٥) پڕوپاگەندە

پڕوپاگەندەی ڕامیاری و ئابوری هۆکارێکی گرینگی لە دایکبوونی ئەو وشانەن، کە واتای نوێیان هەیە.بازرگانەکان، بۆ بە برەو خستنی کاڵاکانیان، وشە و دەستەواژەی نوێ دادەهێنن، وەک: **{دەشتی بەهەشت، شاری خەونەکان، شاری سەیران}**. دەستەواژەکان، بە شێوەیەکی دیکە گوتراون، کە واتای فەرهەنگیی نین، بۆ نموونە: **{دەشتی بەهەشت}**، لە دونیای ڕاستەقینەدا نییە، بەڵام وەک میتافۆر بەکاردێت.

{شاری خەونەکان}، بە واتای ڕاستەوخۆ، شار بۆ خەون نییە، بەڵکو بۆ نیشتەجێبوونە، بۆ نموونە، ئەگەر سەیری ئەم دوو دەربڕینەی خوارەوە بکەین، ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

{شاری هەولێر} : دەربڕینی ئاسایی

{شاری خەونەکان} : میتافۆر

زۆربەی دەربڕینەکان، میتافۆرن، ئەمەش بۆ زیاتر سەرنج ڕاکێشانی بەرانبەر، هەندێ جار بە ڕستە واتای نوێ دەردەبڕن: (**ژیان لێرەوە دەست پێدەکات، برنجی مەحمود ژیانتان پێ دەبەخشێت، .... هتد).**

هەروەها، دوکاندار هەندێکجار بەمەبەستی بازاڕپەیداکردن، ناوی تازە لە سەوزە و میوەکانی دەنێت: { **ناسکە چەمیلە، خەیاری گوڵ بەدەم، بەشەرتی خوێن**، ...هتد.}

کەسانی ڕامیاریش، بەمەبەستی پڕ و پاگەندە و بڕە و پەیداکردن، هەندێ دەستەواژەی نوێی میتافۆریی بەکاردەهێنن: **{وڵات سەوزدەکەینەوە، واتە: ئاوەدانی دەکەینەوە، کەرکوک دڵی کوردستانە، یەکێتی ئایندەیە، دەیگۆڕین }**.

هەرچەندە، ئەم ڕێگایە زۆر چالاک نییە، بەڵام هۆکارێکە بۆ گۆڕانی واتا و دروستبوونی میتافۆر لە زماندا، دواجار وشە یان دەستەواژە نوێیەکە دەکەوێتە ناو زمان و فەرهەنگی زمانەکە دەوڵەمەند دەکات.

٣١١ـ ١ـ ٦) هۆکاری دەروونی(تابۆ)

ئەمەش دوو هۆکاری گرینگ دەگرێتەوە، کە بریتیین لە: دۆخی قسەکەر لە کاتی ئاخاوتندا و چۆنیەتی فێربوونی زمان لای منداڵ. زۆربەی کردەکانی گەیاندنی زمانیی، کە قسەکەری زمان بەکاریدەهێنێت، پەیوەندی بە بارودۆخی دەروونی ئەو کەسەوە هەیە، بۆ نموونە: ڕۆژنامەنووس، ئەگەر هات و بە پەلەبوو، هەوڵدەدات ئەو وشە و دەستەواژانە دەربببڕێت، کەپێویستییەکانی جێبەجێ دەکەن، بۆیە لەوانەیە، هەندێک لادان لە ڕێزمان و دەستوورەکانی زماندا بکات بەمەش گۆڕانێک لە زماندا دێتەکایەوە، کە هەندێکجار بە داهێنانی زمانیی دادەندرێت و جۆرێکە لە پەرەسەندن. دواتر

بـۆی هەیە وشـە داهێنـراوەکە، بـڵاو ببێـتەوە، واتـا و چەمـکەکەی لەلایەن کەسانی تردوە پەسـەندبکرێت و بەکاربهێندرێت، لەم بـارەدا، ئەگەر وشـەکە دوچـاری ڕەخـنەش ببێـتەوە، دەتـوانێ خـۆی بچەسـپێنێت، لەبەرئەوەی ئاخێوەران پەسەندییانکردووە (محمدشندول: ۲۰۱۲:۱۸).

جـــۆری دووەم: منـــداڵ، وشـــە و دەســـتەواژەکانی لە دەوروبەرەوە وەردەگرێت، لە قوتابخانەشدا فێری ڕێزمـانی نمـوونەیی زمـانەکەی دەبێت، بەم جـۆرە، چەنـد یاسـایەکی نمـوونەیی لە هزریـدا جێگیـر دەبێـت، بەڵام لەتوانای هـیچ کەسێکدا نییە، کە هەمـوو یاسـا نموونەییەکانی زمـانەکەی لە ئاخاوتندا جێبەجێ بکات، تەنانەت ئەگەر بشیانزانێت جگە لەمەش ئەو یاسـا نموونەییانە، کە ئـاخێوەر وەریـان دەگرێت بە تەنیـا پێویسـتییەکانی زمانیـان پێ دەسـتەبەر ناکرێت، بـۆیە بە ناچـاری لاسـایی چەند دیـاردەیەکی بـڵاو و گشـتی دەکـاتەوە وشـە و دەربڕینەکـان کـار لە دە ڕوون و هـزری مـرۆڤ دەکەن، زمـــان بە ڕێککەوتـــن لە گەڵ کۆمەڵـــدا هەنـــدێ وشـــە و زاراوە لە بەکـــارهێنەرانی قەدەغە دەکـــات، لەبەر ئەو واتـــا نەشـــیاوەی، کە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و دە ڕوونییەوە هەیانە. لە زانستی زمانی نوێدا، ئەم وشـانە بە (تـابۆ- Taboo)، ناسـراون. کە بـۆ (ئاخـاوتن یـان ڕسـتەی قەدەغەکـراو، بەکاردێت)، (محمد علی الخولی: ۱۹۸۲: ۲۸۲).

واتای وشە، بە هۆکـاری دە ڕوونـی، گـۆڕانی بەسـەردادێ. ئـاخێوەر، بە شـــێوەیەکی تـــر، ئەو وشـــە و دەســـتەواژانە بە کاردەهێنێـت، کە کـــار لە دەروونیگـــوێگر دەکەن، یـــان لە ڕووی کـــۆمەڵاییە تیـــیەوە، پەســـەند نـــین هەروەهـــا، تـــابۆ، دەچێـــتە چوارچێـــوەی میتـــافۆڕو واتـــای ئیحـــایی و ناڕاســـتەوخۆوە، هەنـــدێکجار ئـــاخێوەر، بـــۆ ئەوەی، کـــاریگەری دەروونیئاخاوتنێک، لەسەر گوێگر کەمبکاتەوە، بە شێوازێکی ناڕاستەوخۆ، ئاخـاوتنەکەی دەردەبڕێت. بـۆ نمـوونە: دەکـرێ هەمـان مەبەسـت، بە دوو شێوازی جیاواز دەربببڕین. کاتێک قسەکەر، دەیەوێت ئاخاوتن لەگەڵ گوێگر بکات، کە هەڵەی کردووە، یان بە باشی کارەکانی ئەنجام نادات:

شـێوازی یەکـەم: **{تـۆ، نازانیـت هـیچ کارێـک بکەیـت، هەمیشـە لە ئەنجامدانی کارەکانتدا، هەڵە دەکەیت}**.

شێوازی دووەم: {**بڕوانە بەڕێز، ئەگەر کارەکانت بە شێوازێکی تر بکەیت، ئەنجامەکەی باشتر دەبێت**}.

هەردوو شێوازەکە، باس لەو هەڵانە دەکەن، کە کەسێک لە کارەکانیدا دەیکات، شێوازی یەکەم، بە ڕاستەوخۆیی دەربڕاوە و دووەم نا ڕاستەوخۆیە، کە بۆی هەیە ئەنجامێکی باشتری هەبێت.

زمان، ئامێرێکی گرینگی دامەزراندنی پەیوەندی نێوان تاکەکانە.کە ئەمەش نموونەیەکی بەرچاوی ئەرکی کۆمەڵایەتی(social function) ی زمانە، وشە تابۆکان پەیوەندییان بە ڕۆشنبیری وکۆمەڵگا وکەڵچەر و جۆری بیرکردنەوە و لایەنی پەروەردەییەوە هەیە، بۆیە تابۆ، لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر جیاوازە و دەگۆڕێت هەندێ وشە لە کۆمەڵگایەکدا بە تابۆ دادەندرێت، بەڵام لە کۆمەڵگایەکی دیکەدا بەدیاردەیەکی ئاسایی دادەندرێت. هەروەها، بەکارهێنانی تابۆ، پەیوەندی بە بابەت و بۆنەی ئاخاوتنەوە هەیە، بۆ نموونە: پزیشکێکی بواری ئافرەتان، بۆی هەیە باسی هەندێ بابەت بکات، کە بۆ کەسانی دی بە تابۆ دادەندرێت.

تابۆ، هۆکارێکە بۆ دروستبوونی میتافۆر، بۆنموونە: قسەکەری زمان، بۆ ئەوەی ئەو کۆتانە نەبەزێنێت، کە کۆمەڵگا لە سەر تاکەکان دایدەنێت، بەجۆرێکی دی و بەشێوازێکی ناڕاستەوخۆ وشە و دەستەواژەکان دەردەبڕێت، ئەمەش لەگەڵ میتافۆردا یەکدەگرێتەوە.

وشەی قەدەغەکراو (تابۆ)، لە چەند بواریکدا، بەکاردێت، وەک:

١\٣ـ ١ـ ٦ـ١) تابۆی سێکسی

لەم بوارەدا، لەبەرئەوەی وشە بنەڕەتییەکان، پەیوەستن، بە ئەندامانی زاوزێ و لایەنی سێکسییەوە، وشەی دیکەیان بۆ بەکاردێت، دەشێ، لە بواری میللیدا، وشە بنجییەکە، بەکاربێت.

وشەی (**سینگ**)، لە بری (**مەمک**)، بەکاردێت .

دەستەواژەی (**دووگیانی**) یان (حامل)، لە جیاتی سکپریی بە کاردێت.

دەستەواژەی (لە دایکبوون)، لەبری (**زان**)، بە کاردێت.

{چۆتە ڕێی خۆی} _ { شووی کردووە }.

{دڵیان بەیە کەوەیە} _ {حەز لەیەکدی دەکەن }، {دەستیان تێکەڵ کردووە}، { دڵی تەڕە }، {چاو لەدەرە}، ...هتد.

٣\١-١- ٦- ٢) تابۆی ئایینی و کۆمەڵایەتی

ئەو وشانەن، کە ئاین ڕێگەی پێ نەداون، قورئانی پیرۆز، ئەو فرمان و وشانەی، کەلایەنی ڕەگەز و سێکس دەگەیەنن، بە جۆرێکی دیکە دەری بڕیون، وەک: (النکاح)، (البأس) (الحرث)، (الملامسة)، (المباشرة)، خودای گەورە دەفەرموێت : [نساؤکم حرث لکم] (البقرة:٢٢٣)، [أولا مستم النساء](النساء: ٢٣)، [ولا تباشرهن وأنتم عاکفون فی المساجد] (البقرة:١٨٣). هەندێ وشە، بە هۆی ڕێزگرتن لە بەها ئاینی و مرۆڤایەتییەکانەوە، لە بۆنە ئاینی و کۆمەڵایەتییەکاندا بەشێوازێکی دی دەردەبڕدرێن:

{ نابینا} ـ { کوێر}

{ ناڕاست} ـ { درۆ }

{ خاوەن پێداویستی تایبەت} ــ {کەم ئەندام }

{ چۆتە جێی خۆی } ــ {مردوو }

قسەکەر: چەند منداڵت هەیە ؟

گوێگر: چوار خزمەتکار (چوار منداڵ)

٣\١-١- ٦-٣) تابۆی ترس

ئەو وشانەن، کە لەبەر ترس لە چاو و زار یان نەخۆشی، یان هێزێکی بەرجەستە، یان مەعنەوی بە شێوازێکی دیکە دەوترێن, ئەمەش گۆڕانی واتایە بەهۆکاری دەروونی، کە دوچاری ئەو وشانەی واتای ترس و ناخۆشی و ئازار دەگەیەنن دەبێتەوە. بۆیە وشە سەرەکییەکە ناوترێت و وشەی دیکە بەکاردەهێندرێت، کە واتای گەشبینی و بەرز ڕوانین بدات. وەک: بەکارهێنانی دەستەواژەی (**کۆچکردن**) لە بری (**مردن**)، بۆ ئەوەی کەمێک لە گرانی بارەکە کەمبکاتەوە، **چاو ساغ**: **کەسێکی شارەزا**. **دەردەکە: بۆ شێرپەنجە.** هەروەها، لە کوردەواریدا بە (جنۆکە) دەوترێت: (لەمەچێتر)، دەستیان لێ وەشاندووە.

{جنۆکە} ⟵ تابۆی ترس

↓

{لەمەچێتر}

واتە: هەندێک تابۆ، بە پێچەوانەی واتای خۆیان بەکاردێن وەک:

بەکارهێنانی وشەی (سالم)، بۆ کەسێکی نەخۆش، (عەنتەر): بۆ کەسێک کە هەست بە بێهێزی خۆی بکات.

سالم

↓

کەسێکی نەخۆش

ـ بە پێچەوانەی ئەم دۆخەوە، هەندێکجار ئاخێوەران لەبەر ترس لە چاو و زار یان هۆکاری دیکە، ناوێکی ناخۆش یان ناپەسەند، بۆ شتێکی جوان یان باش دادەنێن، وەک ناونانی منداڵێکی جوان، بە ناوی دیاردەیەکی ترسناک، یان ناپەسەند لە ڕوویکۆمەڵایەتییەوە. لە مێژووی ناولێناندا، ئەو بارە هەیە، کە دایکان وباوکان، ناوی ناشیرینیان لە منداڵەکانیان ناوە. بە مەبەستی پاراستن لە چاو و زار یان جادوو بۆ ئەوەی لە چەپۆکی (شەوە)، ڕزگاری بکەن، لە کۆمەڵگای کوردەواریشدا، ئەم نەریتە هەبووە، وەک: (گەڕە، شمشێر، شینە، ڕەشۆ، بۆزێ، بۆرە، .... هتد)، (مەحمود زامدا: ٢٠١١: ٢٠).

٣١١ ـ ١ـ ٦ـ٤) تابۆی رامیاری و سیاسی

لە ڕووی ڕامیارییەوە، بەکارهێنانی هەندێ وشە و دەستەواژە ڕێگە پێدراونین، لە کۆمەڵگا دیکتاتۆرییەکاندا ڕەخنەگرتن لە سەرۆک و دەسەڵات قەدەغەیە و دەچێتە چوارچێوەی تابۆوە. لە هەندێ کۆمەڵگادا، پێویستە چەند دەستەواژەیەک، لەگەڵ ناوی سەرۆکدا بوترێت، وەک: {پایەدار، خاوەن شکۆ ڕێزدار، خودا بیپارێزێ...هتد}.

٣\١١ـ ١ـ ٦ـ٥) پۆشین

به شێکی دیکەی وشەی تابۆ، ئەوانەن: کە ماناکانیان، لە وشەی دیکەوە، شاردراوەتەوە. دەچێتە خانەی پۆشین و توانج پۆشییەوە. لەم جۆرە دەربڕینانەدا، لەبەر هەر هۆکارێک بێ، مەبەست بە شاراوەیی دەردەبڕدرێت، لەگەڵ گوتنەکەدا یەکناگرێتەوە، وەک ئەوەی (کاتیک مەبەستەکان بەیەک دادەدەن، واتە: دوو مەبەست د ژ یەک دەوەستن، **(پزیشک: باشبوو زوو هاتیته لام).**

هەرچەندە ڕستەکە لە ڕووکەشدا هەواڵگەیاندنە، بەڵام لە ناوەرۆکدا مەبەست هەواڵگەیاندن نییە، واتە: {نەخۆشی یەکەت خراپە!}.

هەندێک مەبەست بە توانج دەردەبڕدرێت:

{ قسەکەر: گەندەڵی له کوردستان زۆره}.

{گوێگر: هێشتا حکومەتەکەمان ساوایه !}

وشەی (**ساوا**)، بە توانج وتراوە، ئاخێوەر مەبەستێکی تری هەیە.

مەبەستی قسەکەر، بە پێچەوانە دەربڕدراوە، (لە ڕووبەتەمەنەوە، حکومەتەکەمان ساوا نییە، بەڵام کردەوەکانی ساوایە!

{ قسەکەر: ئەمجارش، فیڵ له کورد کرا}.

{ گوێگر: ئێمه دڵمان باشه !}

مەبەستی گوێگر، لە بە کارهێنانی دەستەواژەی (**دڵمان باشە**) دا، واتایەکی تری هەیە.

لە پۆشیندا، ئاخێوەر، لە بەرچەند هۆکارێک، هەندێ لایەنی واتایی دەشارێتەوە و بە ئاشکرا نایڵێت (وشەکە لێرەدا، دەلالەت لە دوو واتا دەکات، لە پێشدا بۆ واتایەک و دواتر بە تێپەڕبوونی کات، بۆ واتایەکی دژ و پێچەوانە، بە کارهاتووە، واتە: وشەکە، دیاردەکە و پێچەوانەکەشی دەگەیەنێت)،(محمود السعران:١٩٦٣: ٤٧).

٣\١١ـ١ـ٦ـ٦) بەکارهێنانی وشەی نهێنی

جۆرێکی تری وشەی تابۆ، بەکارهێنانی وشەی نهێنییە. کە کۆمەڵێکی تایبەتمەند بۆ مەبەستی پاراستن و ئاسایش، یان ئاشکرانەبوونی بارو

دۆخێک، بە جۆرێکی تر وشەکە، دەڵێن، وەک: بەکارهێنانی وشەکانی (هەنار)، (زەماوەند)، ..هتد. بەرانبەر بە وشەکانی (ڕومانە) و (هێرش بردن)، لە بواری جەنگدا.

هەنار: جۆرە خواردنێکە

هەنار: مەمک

هەنار: رومانە

زەماوەند: شایی و خۆشی

زەماوەند : هێرش بردن

١١ـ٣ـ١ـ١ـ٦ـ٧) زیادەڕەویی:

(ئەم جۆرە وەسفکردنە دوو جۆری هەیە: جۆری یەکەم، ئەو وەسفەیە، کە سنوری مرۆڤ تێناپەڕێنێت، بەڵام دووەمیان، لادان و دەرچوونە، لە تایبەتییەکانی مرۆڤ)، (عبد العزیز عتیق: ٩١). وەک: بەکارهێنانی وشەکانی، (**بالاچنار، چاوئەستێرە، ددان مرواری، ئەبرۆکەوان، مانگی چواردە، گەردن بلوور، بێ وێنەیە، شازە... هتد**).

- خودا بۆخۆی دروستی کردووە.
- لە جیهاندا، وێنەی نییە.
- لە حەوت ئاوی داوە و قاچی تەڕ نەبووە.

هەندێکجار، ئاخێوەر وا هەست دەکات، کەبەکارهێنانی وشەی ئاسایی، نایگەیەنێتە ئامانج، بۆ دەربڕینی ناخ و هەڵچوونە سۆزداریەکانی، بۆیە پەنا دەباتە بەر ئەو وشانەی کە سیمای ترسیان تێدایە بۆ وەسفکردنی دیاردە جوانەکان: وەک ئەوەی دەڵێت: (**جوانییەکی تۆقێنەری هەیە**) لە سیاقی ئاخاوتن دا، دەردەکەوێت:

تۆقێنەرە: جوانییەکی زۆری هەیە.

هەژێنەرە: لە ناخەوە، دەتهەژێنێ.

بۆی هەیە زیادەڕەوییەکە، بە هۆی وشە و بێژەوە بێت، وەک: دووبارەکردنەوەی هەمان لێکسیم: {جوانی جوانان }، { لە هەموو جوانان

جوانتری }، { باشترینی باشەکان }... هتد.،دووبارەکردنەوەی هەمان ژمارە: **هەژدە هەژدە قسە دەکات.**

١\٣ـ١ـ ٧) ئاین

هەندێ وشەی سادە، یان داڕێژراو، لە بواری ئایینیدا، واتایەکی تایبەت بەو بوارە پەیدادەکەن، وەک: **نوێژ، دەست نوێژ، سەرچاککردنەوە، سەرفترە، بەرماڵ، وشەی (ڕۆژ)، لە گەڵ پاشگری (ـ وو)، واتایەکی ئاینی دەگەیێنێ. ڕۆژ + (ـ وو) ← ڕۆژوو.**

هەر لە گەڵ بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلامدا، کۆمەڵێک وشە وزاراوەی ئاینی هاتە ناو زمانی کوردییەوە، کە هەڵگری چە مکی ئایینی بوون، بە هۆیەوە فەرهەنگی زمانییان دەوڵەمەند کردووە، وەک: ((زەکات، حەج، کوفر، فەرز، سوننەت، تەلاق، نیکاح، ڕەحمان، شەیتان....هتد)) (حوسێن محمد عزیز:٢٠٠٥:٤٣). بە هەمان شێوە، چەند دەستەواژەیەکی نوێ، کەوتۆتە ناو زمانەکەوە، کە هەڵگری چەمکی ئاینین: (**بیسمیللا، سەلام وعەلەیکوم، ئەستەغفیروللا، سوبحانەڵڵا، ئەعوزو بیللا، ئەلحەمدولیللا....هتد**). بەهۆی ئەوەی، ئەم وشانە کار لە چەمک و بیرو باوەڕی قسەکەران دەکەن، دەبنە هۆی گۆڕانی واتاش، لەبەرئەوە ، ئاین بە هۆکارێکی تری گۆڕانی واتا، لە زماندا، دادەندرێت.

ئەونەتەوانەی، کە زمانی ئاینی و زمانی نەتەوەییان یەکە، زمانە ئاینییەکە کاریگەری دەبێت لە سەر گۆڕان و پەرەسەندنی زمانە نەتەوەییەکە، بۆ نموونە: زمانی عەرەبی لە گەڵ هاتنە خوارەوەی قورئانی پیرۆزدا، پەرەسەندنی بە خۆیەوە بینی، هەروەک چۆن دوای هاتنە خوارەوەش بەهەمان شێوە گۆڕا و پەرەیسەند (منذر عیاشی: ٢٠١٣: ٧٩). هەروەها، ئاینی ئێزیدی ویارسان، ژمارەیەکی زۆر، وشەو زاراوەی کوردی تێدایە، لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا، هەندێ وشە وەک مێتافۆر لە بواری ئایندا بەکاردێت: وەک: { ڕۆژووشکاندن، دەست نوێژ شکاندن، کە بە واتای مەعنەوی بەکاردێت}.

کرداری (**شکاندن**)، کۆتی هەڵبژاردنی بەزاندووە، لە گەڵ بەرکارێکدا هاتووە، ئەو مەرجانەی تێدا نییە، کە (شکاندن)، داوای دەکات، بۆ نموونە، ئەگەر بەراوردی ئەم دوو ڕستەیەی خوارەوە بکەین، ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

ئەو پەنجەرەکەی شکاند. <+بەرجەستە، +بەخشینی دەنگ، +بەجێمانی پاشماوە >

↓

ئەو ڕۆژوەکەی شکاند. < ـ بەرجەستە، ـ بەخشینی دەنگ، ـ بەجێمانی پاشماوە >

↓

ئەو دەستنوێژەکەی شکاند. < ــ بەرجەستە، ــ بەخشینی دەنگ، ــ بەجێمانی پاشماوە >

۳\۱ـ۱ـ ۸) هۆکاری زمانی:

زمان کۆمەڵە دەنگێکە کە بەپێی سیستەم ڕێکخراوە، هەر نەتەوەیەک بۆ مەبەستەکانی خۆی بەکاری دەهێنێ، دەنگەکان لە پێکهاتەی مۆرفیمەوە، بۆ وشەی سەربەخۆ دەگۆڕێن، چەند وشەیەک بەپێی یاسای زمانیی فرێز پێکدەهێنن، ڕستەش لە پێکهاتە سینتاکسییەکان، دروست دەبێت، کە واتاکەی لە وشەو دەستەواژە فراوانترە، ژیانی زمانیش بەندە بە واتا و بەکارهێنەرەکانییەوە (زمان لە دۆخێکدا جێگیر و وەستاو نییە، لە هەموو ئاستەکانی دەنگ و پێکهاتە و ڕەگەز و شێوە و واتای وشەکان لە پەرەسەندن دایە، هەرچەندە هەندێکجار پێشکەوتنەکەی بە هێواشی دەڕوات، هەروەها پلە و ڕادەی گۆڕانەکە، لە ماوەیەکی زەمەنییەوە بۆ ماوەیەکی ترو لە بەشێکەوە بۆ بەشێکی تر دەگۆڕێت، ئەگەر بە وردی بەراوردێکی دوو کاتی جیاوازی مێژووی زمان بکەین، ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت)، (ستفن اولمان: ۱۹٦۲: ۱٥٦).

گـۆڕانی واتـا، هەنـدێکجار بەهـۆی زمـان خـۆیەوە دەبێـت، لەبەرئەوەی زمان، لە هەمـوو پێکهاتەو ڕەگەزەکانیدا، دووچـاری گـۆڕان دەبێتەوە وەک ئەوەی، گـۆڕان لە دەنگەکانی زمان، گـۆڕان لە واتا دەهێنێتە کایەوە.

(غـازی مختـار: ۲۲۷:۲۰۰۰). دیـاردەی گـۆڕانی دەنـگ لە زمانـدا، جـۆراو جۆرە، بۆ نموونە: ((کە دوو دەنگی کۆنسنانت لە سەرەتای وشەدا، بە سـەر یەکەوە دەردەکەون، یەکێکیان دەسـوودێت))، (طالب حوسین: ۱۹۸۹: ۵۹).

ددان ⟵ دان

دان ۱: ددانی مرۆڤ

دان ۲: دانەوێڵە

هاوشـێوەبوونی دەنگەکـانی دوو وشـە، وا دەکـات: هەمـان وشـە دوو واتـای جیـاوازی هەبێـت، ئەمەش، دەبێـتە هـۆی گـۆڕانی واتـا. هەنـدێکجار، هۆکاری زمانیی لە گۆڕانی واتادا، بە هۆی وەرگرتن و وەرگێڕانـی وشـەوە دەبێت، لە زمـانێکەوە بـۆ زمـانێکی تـر، کە بەوەرگرتنـی وشـە ناوەبردرێت، ئەمەش دیاردەیەکە لە نێوان زمانەکاندا ڕووەدات.

۱\ ۳ـ ۱ـ۹) هۆکاری ڕەوانبێژی (کورتبڕی و درێژبڕی)

گـۆڕانی واتـا، بە هـۆی ڕێبـازی کـورتکردنەوەی هەنـدێ وشـە و دەستەواژە و ڕستەوە دێتەکایەوە، کاتێک ڕستە، یـان دەستەواژەیەک، بە مەبەسـتی ئـابووریکردن لە زمانـدا، کورتـدەکرێتەوە، بـۆی هەیە بە تێـپەڕ بوونی کات، گۆڕان لە پەیوەندی نێوان واتای یەکەم و واتای دووەمدا، بێتە کایەوە (رجب عبد الجواد: ۲۰۰۱: ۹۵). کە دەڵێین: **{ئەوان هەبوون}**. بۆ کاتی ئێستا، کورتکراوەی ڕستەی **{ئەوان سامانیان هەیە}**یە.

جورجـانی لە وەسـفی کـورتکردنەوەدا، دەڵێت: (بـواریکی وردی ڕەفتـارە، کەم بێژییەکـی جـوان وسـەرنج ڕاکێشـە وەک ئەفسـوون وایە، لادان و کورتکردنەوەی هەندێ بەشە، بە مەبەستی کەمکردنەوەی ئەرکی ئاخاوتن وجوانی دەربڕین)، (عبد القاهر الجرجانی: ۱۹٦۵: ۲۲).

هەنـدێ کەرەسـە لە ڕێزمانـدا، لادەبـردرێ، بەڵام بە زۆری کەرەسـەیەکی تـر، جێگـای دەگـرێتەوە، وەک: جێنـاوە لکاوەکـان، کـە جێگـای جێنـاوە

سەربەخۆکان دەگرنەوە: کراسەکەی تۆ جوانە ⟵ کراسەکەت جوانە. بەڵام لە ڕەوانبێژیدا، بە هۆی ناوهێنانەوە، یان زانیاری و بە بیرهاتنەوە، کەرەسە لابردراوەکە، دەدۆزینەوە. جاحز، بەم شێوەیە چەمکی کورتکردنەوەی دیاریکردووە: ((کۆکردنەوەی واتایەکی زۆرە بە ژمارەیەکی کەمی وشە))،(عبد العزیز عتیق: د.ت ١٧٤).

کورتکردنەوە دوو جۆرە:

١-_ کورتکردنەوە، بەبێ لابردن: لێرەدا، واتایەکی زۆر بە ژمارەیەکی کەمی وشە دەردەبڕدرێت، بەبێ لابردنی بەشەکان.

٢ _ ئەو جۆرەیە، کە بەهۆی لابردنی وشەیەک یان ڕستەیەک یان دەستەواژەیەک یان زیاتر ڕووەدات، لەگەڵ هەبوونی قەرینەیەک، کە ئاماژە بۆ لادانەکە دەکات.

هەرچی دریژبڕییە، بەکارهێنانی بێژە و کەرەستەی زمانی زیاترە بۆ ڕوونکردنەوەی واتا، ئەمەش بە مەبەستی بەهێزکردنی واتا و جەختکردنەوەیە، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی واتایی و سوود وەرگرتن لە واتا بە کاردەهێندرێت، بە چەند شێوازێک، جێبەجێ دەکرێت:

أ ـ ڕوونکردنەوەی نادیار وشاراوە.

ب ـ ناوهێنانی شتی تایبەتی لە دوای گشتی یان بە پێچەوانەوە.

ج ـ دووبارەکردنەوە.

د ـ خستنەسەر یان هێنانی ڕستەیەک لە دوای ڕستەیەکی تر بۆ سەر واتاکەی، بە مەبەستی جەختکردنەوە (طالب محمد اسماعیل:٢٠١٠: ٧٧).

نالی لە دێرە شیعرێکدا، دەڵێت:

نەمردم من ئەگەر ئە مجارە، بێ تۆ

نەچم شەرت بێ هەتا ئەم خوارە بێ تۆ (دیوانی نالی:١٣٧٩ه:٣٩١).

لە نیوە دێری یەکەمدا، بە مەبەستی جەختکردنەوە، جێناوی (من)ی، بەکارهێناوە.

دریژبڕی و کورتبڕی، کە لە بواری ئەدەب و ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا هەیە، هۆکارێکی تری بۆ گۆڕانی واتا، بۆ نموونە، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا یان لە

شیعردا، ئاخێوەر یان شاعیر، کە وشەیەک دووبارە دەکاتەوە، مەبەستی دەربڕینی واتایەکی ناڕاستەوخۆیە، ئەم دۆخەش دەچێتە چوارچێوەی ئیحا و واتای شاراوەی زمانەوە.

٣\١١ـ ١ـ ١٠) گۆڕانی واتا بەهۆی تاکە کەسەوە:

ئەو واتایەیە، کە بە هۆی تاکە کەسەوە، لە لایەن بەکارهێنەرانی زمانەوە، نێرەر و وەرگرەوە بۆ وشەیەک دروست دەبێت. زمانەوانان، پێیان وایە: ئەم جۆرە واتایەیە، کە بەهۆی جیاوازی تاکە کەس و ئەزموونەکانیان بەرانبەر ئەو وشەیە دروست دەبێت، لە واتای کۆمەڵایەتی، گرینگی کەمترە، چونکە واتاکە خودییە، نەک بابەتی. تێڕوانینی تاکەکان و تەئویلکردنیان بۆ وشەکانی زمان و سروشکاری و پلەی گرینگی پێدان و سەرنجیان بۆ واتای تایبەتی جیاوازی هەیە (طالب محمد اسماعیل: ٢٠١٠: ٥٨).

لەم ڕووەوە، ئەگەر سەیری وشەی { سەرکەوتن } بکەین، واتاکەی بە پێی جیاوازی کەسەکان لێکدەدرێتەوە.

ئەندازیار: باڵەخانەیەکی باش

خوێندکار: دەرچوون لە تاقیکردنەوە

بازرگان: مامەڵەیەکی بازرگانی

پزیشک: نەشتەرگەرییەکی سەرکەوتوو

لە گەڵ ئەوەدا، ئەم چوار کەسە و کەسانی دیکەش، کۆکن لە سەر چەقی واتای سەرکەوتن (سەنتەری واتاکە)، کە بەجێهێنانی ئەرک و گەیشتن بە ئامانجە، بەڵام لەگەڵ هەر دەوروبەرو ناوێکدا، واتایەکی تایبەتی هەیە، هەروەها واتای بنەڕەتی سەرکەوتنیش، بە مانای بەرزبوونەوە بۆ شوێنێکی بەرز دێت، لەگەڵ واتای هەموویان جیاوازە.

٣\١١ـ٢) تایبەتمەندییەکانی گۆڕانی واتایی:

(١ـ گۆڕانی واتایی بە هێواشی و لە سەرخۆیی ڕوودەدات، واتای وشە لە ناکاو و لە پڕ ناگۆڕێت.بەڵکو قۆناغ بە قۆناغ و پلە بە پلە دەبێت.

٢ ـ هەبوونی پەیوەندی لە نێوان واتای بنجی و ئەو واتایەدا، کە گۆڕاوە)، (طالب محمد اسماعیل: ٢٠١٠: ٥٤).

(٣ـ هەموو زمانەکانی جیهان هەمیشە لە گۆڕاندان و لە توانای کەسدا نییە ئەم گۆڕانە ڕاگرێت یان کەمی بکاتەوە یان بە تەواوی نەیهێڵێ، چونکە گۆڕان لەگەڵ هەڵکەوتی زمان خۆیدایە.

٤ ـ مەرج نییە گۆڕان زمان بەرەو تێکدان و هەڵوەشاندن و لە ناوچوون بەرێ، بەڵکو گۆڕان لەوانەیە زمانەکە ئاسانتر بکات و وزەپارێز بێت.

٥ـــ گـۆڕان بە پێـی یاسـاو دەسـتوور ڕووەدات و لە خـۆوە و بـێ ڕێوشـوێن نابێت، هەر لەبەرئەمەشـە، کە تەنیا چەند جۆرێک لە گۆڕان لە زمانی مرۆڤدا دەبینرێت و هەر ئەمانەش بە گۆڕانی ئاسایی دادەنرێن.

(محمد معروف فتاح::١٩٨٧ ٩١).

(فەرهەنگـی وشـەی زمـان بەردەوام لە گـۆڕان دایە. گـۆڕانی فەرهەنـگ دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆیەک: ١) **خواستن** ٢) **گۆڕانی واتایی** ٣) **گۆڕان لە شـێوەی دارشـتنی وشـەدا**. بۆنمـوونە: وشـەی (**ئیمەیـڵ**) لە ئینگلیـزییەوە وەرگیراوە، وشـەی (**پێ**) بە واتـای (**یەکەیەکی پێوان**) لە ئەنجامی گـۆڕانی واتاییەوە هاتووە، وشـەی (**زانکۆ**)، لە ئەنجامی گـۆڕان لە شـێوەی دارشـتنی وشەدا پەیدابووە)، (محەمەدمەعروف فەتاح:١٩٩٠، ١٣٤).

٤١١) شێوەکانی گۆڕانی واتا:

گۆڕانی واتا بەچەند شێوەیەک ڕووەدات، وەک:

٤١١ـ١) تەسکبوونەوەی واتا (Nerrowing):

لێرەدا، باس لەو گـۆڕانە دەکەین، کە بەهـۆی دیـاردەی تەسـکبوونەوە و تایبەتمەندبوون، دوچـاری واتـا دەبێتـەوە، وشـەی تەسـکبوونەوە لە زمانـدا، بەرانبەر فراوانبوون و گشتییەتی واتایی دەوەسـتێت، دەتـوانین بەم شـێوەیە پێناسـەی بکەین: بەکارهێنـانی وشـەیەکە، کە واتـایەکی گشـتی یـان فراوانـی هەیە، بۆ واتایەکی تەسک.

((لێرەدا، وشـەیەک واز لە واتاگشتییەکەی خۆی دەهێنێت و پسـپۆری لە واتـایەکی تەسـکتر پەیـدا دەکـات. لەوانەشـە وشـەکە هەر دوو واتـاکەی بپارێزێ، لە هەمان کاتدا))، (محمد معروف فتاح: ١٩٨٧: ١٠١).

لەم بوارەدا، واتاگشتییەکەی وشە فەرهەنگییەکە، تایبەت دەکرێت بە تەنیا بواریک لە بوارەکان، بەپێچەوانەی فراوانبوونی واتاوە، وشە لەپاڵ واتا بنەڕەتییەکەیدا، واتایەکی تایبەت وەردەگرێت و تەسک دەبێتەوە. ((وشەی (**نیشتە**)، لە بنەڕەتدا، بۆ هەموو مادەیەکی (**نیشتوو**)، بەکاردێت، بووە بە زاراوەیەکی تایبەتی، بۆ واتایەکی تایبەتی بەکاردەهێندرێت، کە دەوترێ (**نیشتەی کیمیاوی**) تەنیا بە واتای (الراسب فی الکیمیاء) بەکاردێت)) (جەمال عەبدول: ۲۰۰۱: ۱۵).

وشەکە: (نیشتە)

واتاکەی پێش تەسکبوونەوە (تایبەتمەندبوون) : هەموو مادەیەکی نیشتوو.

واتاکەی دوای تەسکبوونەوە (تایبەتمەندبوون): نیشتەی کیمیاوی.

جورجانی بەم شێوەیە پێناسەی تەسکبوونەوەی واتایی دەکات:(هەر وشەیەک کە بۆ واتایەکی زانراو دیاری بکرێت)، (الجرجانی: ۱۹۸۹: ۵۱).

ئیبن قوتەیبە لەم بارەیەوە دەڵێت: دانراوێکە، کە خەڵک بەکاری دەهێنن، بەرانبەر بە دانانی یەکەمی وشەیەک (محمد محی الدین ۱۳۸۲ه : ۲۰) زانایان دیاردەی تەسکبوونەوەی واتایی، بە کۆبوونەوەی هەردوو هۆکاری پەرەسەندنی مێژوویی واتا و وێنای هۆشەکیی ورد بۆ دیاریکردنی واتاکان، لێکدەدەنەوە.(وێنای هۆشەکی، بریتییە: لە بەکارهێنانی وشە، بۆ واتایەکی زانستی ورد، پێشکەوتنی زانستی، ئەوە دەسەپێنێت، کە واتاو چەمکە زانستییەکان، بە وشەی تایبەتمەند دەربڕدرێن مرۆڤ لە ژیانی ئاساییدا، ئارەزووی واتای گشتی و هەمەکی ناکات کە تەنیا لە هزردا هەن، بەڵکو بەو واتا دیاریکراوانە کاریگەر دەبێت، کە لەگەڵیدا دەژین، وەریاندەگرێ و دەیانبیستێ)، (ابراهیم أنیس: ۱۹۸٤ ۱۵۵).

بەڵگەش بۆ ئەمە، ئاینی ئیسلام، ژمارەیەکی زۆر لەو وشانەی، کە لەسەردەمی جاهیلیدا واتایەکی گشتییان هەبوو، بۆ بواری ئاینی تایبەتمەند کردووە، وشەی (**حەج**)، کە بە واتای زیارەتکردن بۆ هەموو شوێنێک دەهات، واتاکەی تەنیا بۆ زیارەتی کەعبە تەسککرایەوە، وشەی (الصلات)،

کە بە واتای هەموو جۆرە دوعاکردنێک هاتووە، لە سەردەمی ئیسلامدا بۆ جێبەجێکردنی ئەرکێکی ئایینی بەکارهاتووە دوو هۆکار بۆ تەسکبوونەوەی واتایی هەیە: ١) کورتکردنەوە لە هزردا، بۆ درککردنی واتا گشتییەکانی وشە، مرۆڤ بۆ هەر شتێک ناوێکی تایبەتی دادەنێت، بۆ ئەوەی واتاکەی بە ئاسانی بناسێتەوە.

٢) بۆ کورتکردنەوە و ئاسانی دەربڕین، ئەو وشانەی بۆ بواریکی گشتی دانراون لە بواریکی تەسک و تایبەتدا بەکاریان دەهێنێت، بۆ ئەوەی بە وردی شتەکە دەربببڕێت. (ابراهيم أنيس: ١٩٨٤، ٣٩) ((لە زمانی ئینگلیزیدا، وشەی (Meat) بە واتای خواردن هاتووە، دواتر تەنیا بۆ واتای گۆشت، بەکارهاتووە))، (أحمد محمد قدور: ١٩٩٦:٣٢٢).

Meat (**خواردن**)

(**تەسکبوونەوەی واتا**).

Meat (**گۆشت**)

وشەی (**نان**)، لە بنەڕەتدا، بە واتایەکی فراوان بە کارهاتووە، هەموجۆرە خواردنێکی گرتۆتەوە، بە مانای بژێویش هاتووە (محمد معروف فەتاح ١٩٨٧:١٠١)، وەک: ئەم نموونانە:

- **نانیان بڕی { لە کار دەرکرا}.**
- **بە دوای ناندا دەگەڕێت: { بژێوی }.**
- **نان ئەو نانە ئەمڕۆ لە خوانە: {گرینگیدان بە کاتی ئێستا}.**

نان {خواردن: واتای گشتی }

(تەسکبوونەوەی واتا)

نان {بەشێک لە خواردن، تایبەتی }

لە چەند دەستەواژە و ئیدیۆمێکیشدا، هاتووە:

{ نان ودۆ }، {نان و سک}، { ئەو نانە بە و رۆنە }، {نان و هەروا}، { نانە وشکە }، {نان و پیاز}، { کەسێکی نان بدەیە }، ... هتد.

لە تەسکبوونەوەی واتاییدا، واتای گشتی وشە، بۆ واتای تایبەتی، دەگوازرێتەوە. وشەی (دار)، بە هەموو داڕێک دەوترێت لە گەردوندا، ئەمەش، واتایەکی گشتییە، بەڵام ئەگەر بڵێین داری پرتەقاڵ، واتایەکی تایبەتی هەیە. ڕێبازی تەسکبوونەوەی واتا، لە بواری زانستیدا، سودی لێوەرگیراوە، وشەکە لە واتا زمانییەکەوە، بۆ بوارێکی زانستی دەگوێزرێتەوە هەریەک، لە زاراوەکانی (**ڕووبەر، لاکێشە، چوارگۆشە، پاڵاوتە، لاتەریب، ڕەگ، کوتان، ...هتد**)، بە ڕێگای تەسککردنەوەی واتایی بوون بە زاراوە و لە بوارێکی زانستیدا، بەکاردەهێندرێن:

کوتان: أ ⟵ ب < ئەوەی کە دەکوترێ >

ب ⟵ أ < دەرزی >

دەتوانین، دوو جۆر، تەسککردنەوەی واتایی، دیاری بکەین:

یەکەمیان، ئەو جۆرەیە، کە سەرەتا بۆ واتاکان کراوە، بۆتە هۆی دانانی زاراوە، لەبوارەکانی ژیاندا.وەک: زاراوەکانی{ڕستن، چنین، کێڵان، نانەوا، تەونکردن، ئاژەڵداری ...هتد}، کە هەریەکەیان تایبەت کراون بە بوارێک، لە کۆمەڵگای کوردەواریدا.

١. جۆری دووەم، ئەو تەسکبوونەوەیە، کە دواتر، ڕوویداوە، لە قۆناغی دواتری دانانی زاراوەدا.

واتا پێش گۆڕان	واتا دوای گۆڕان
گەڵا: پەلکی ڕووەک	گەڵا: (١٠٠) دۆلار
دەفتەر: پەڕاو	دەفتەر (١٠٠) وەڕەقە

ئێمە پێمان وایە، کە تەسکبوونەوەی واتا، شێوەیەکە بۆ گۆڕانی واتا و کاریگەری بۆسەر هەردوو ئاستی فەرهەنگ و دەوڵەمەندکردنی زمان هەیە، دەتوانین لە بواری زاراوەی زانستیشدا، سودی لێ وەربگرین، ڕێبازێکە بۆ دروستبوونی فرەواتا، کە دەچێتە چوارچێوەی بابەتی دەربڕینە میتافۆرییەکانەوە، بە تێپەڕبوونی کات پێویستمان بە تایبەتکردنی واتای هەندێک لە وشەکان دەبێت، بۆ ئەوەی لە بواریکی دیاریکراودا، بەکاریان

بهێنین، لەو کاتەدا، وشەکە دەبێتە هەڵگری واتای بنجی و واتای میتافۆری، کە لە چوارچێوەی بەکارهێناندا، وەری دەگرێت، ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم دیاردەیە، لە هەموو زمانەکاندا، وەک یەک نییە و جیاوازی هەیە.

٢-٤١١) فراوانبوونی واتا (Widening):

(بریتییە لە گواستنەوەی وشەیەک، لە واتایەکی فەرهەنگی تەسکەوە، بۆ واتایەکی فراوان)، (طالب محمد اسماعیل: ٢٠١٠:٥٠). لێرەدا، وشە واتاکەی فراوان دەبێت و جگە لە واتا بەنەڕەتی و ڕاستەقینەییەکەی خۆی، واتای دیکە وەردەگرێت، هەندێ وشە کە دەلالەت لە شت یان دیاردەیەک دەکەن، واتاکانیان فراوان دەبێت بۆ ئەوەی دیاردە و شتی تر بگرێتەوە.

زمانەوانان، تێبینی ئەوەیان کردووە، لە زماندا ژمارەیەکی زۆر وشە هەیە واتاکانیان فراوانبووە و واتای نوێیان وەرگرتووە، کە پێشتر لەلایەن قسەکەرانی زمانەوە بەو واتایە بەکارنەهاتوون، بەو هۆیەوە، واتایەکی تایبەتی بۆ واتایەکی گشتی دەگوێزرێتەوە، بە مەبەستی دۆزینەوەی واتایەکی فراوان و ئاسان بۆ دەربڕین (ابراهیم ڕنیس: ١٩٨٤: ١٥٥). پلەی لێکچوون لە نێوان ئەم واتایانە بەهێزە، بەڕادەیەک، واتاکان کە بەرانبەر دەکرێن، بە ئاسانی لەیەکدی جیاناکرێنەوە. ئەمەش وادەکات، خەڵکی ئاسایی واتایەک لە جێگای واتایەکی تر بەکاربهێنن، دواتر واتاکان دەپەڕنەوە بۆ بواری وێژەیی و لە لایەن شاعیران و نووسەرانیشەوە بەکاردەهێندرێن، دوای تێپەڕبوونی ماوەیەک بۆی هەیە بە تەواوی بچەسپین زانایان، دیاردەی فراوانبوونی واتا، بەوە لێکدەدەنەوە، کە هۆکارێکە بۆ کەمکردنەوەی وزە و ئەو ئەرکەی، کە مرۆڤ لە وردی دەربڕیندا بە فیڕۆی دەدات، بەوەی کە بۆ هەر شتێک ناوێکی تایبەتمەند دابنێت.

زمان: { واتای فەرهەنگیی دانانی زمانی:ئەندامێکی لەش}

↓

زمان: { شێوەی ئاخاوتن }

بارهەڵگر: له بنەرەتدا، بۆ ئەو ئاژەڵانە بەکارهاتووە، کە باریان هەڵگرتووە، ئێستا بۆ هەموو هۆکارێکی گواستنەوە، بەکاردێت (عەبدورەحمانی زەبیحی: ۱۹۷۹: ۲۵).

{ بارهەڵگر }: (ئاژەڵ)

↓

{ بارهەڵگر }: (هۆکاری گواستنەوە)

له فراوانبوونی واتادا، ژمارەی ئەو شتانە، کە وشەکە، ئاماژەیان پێ دەکات پتر دەبێت وبواری بەکارهێنانەکەشی فراوانتردەبێت، هەندێکجار، فراوانبوونی واتایی، بە گشتیەتی لە واتادا ناودەبردرێت ((فراوانبوونی واتا، چەمکی وشەیەکە لە تایبەتییەوە بۆ مانایەکی گشتی وتێکڕایی)) (محمدالمبارک: ۱۹۷۵: ۲۸).

وشەی **{ البأس}** لە زمانی عەرەبیدا، سەرەتا واتاکەی تایبەت بووە بە جەنگ و شەڕکردن، دواتر بۆ هەموو ناخۆشی وپەشێوییەک بەکارهاتووە، **(ئەستێرە)**، بە واتای دیاردەیەکی سروشت هاتووە، دواتر بە واتای پلەی سەربازیی هاتووە، واتاکەی فراوان بووە (أحمد مختار عمر: ۱۹۹۸: ۲٤۳).

وشەی (salary)، لە زمانی ئینگلیزیدا، بە مانای (بەشە خوێی سەرباز) هاتووە، دواتر گۆڕاوە، بۆ واتای (پلەی سەربازیی)، دواتریش بۆ هەموو جۆرەکانی پلە.

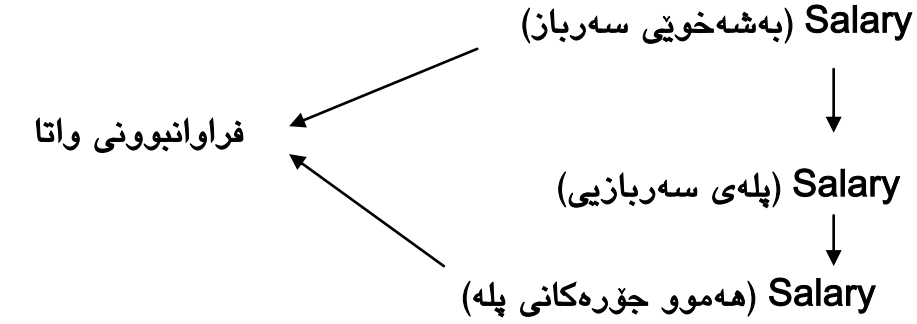

ـ (لە زمانی فەرەنسیدا، وشەی (Arriver) تەنیا بە واتای گەیشتن بە کەنار بەکارهاتووە، دواتر واتاکەی فراوان بووە، بۆ هەموو جۆرە گەیشتنێک بەکاردێت)، (غازی محمد طلیحات: ٢٠٠٠، ٢٣٣).

نموونەیەکی تری فراوانبوونی واتا، لە زمانی کوردیدا، ((وشەی نووسینگە کە واتا فەرهەنگییەکەی شوێنی نووسینە و تەنیا بۆ جێگای قەڵەم بەکارهێنان لە ڕواڵەتدا بەکاردێت، بەڵام بەهۆی ڕێبازی ئاوەڵواتاوە ئێستا بووە بە زاراوەیەک و بۆ مەبەستێکی فراوان تر بەکاردەهێندرێت، بۆ مەڵبەندی بەڕێوەبردنی هەموو کارێکی میری))، (کامل حەسەن بەسیر:١٩٧٩، ٦٠).

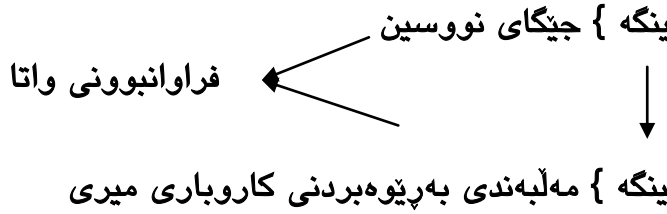

شەکراو: أ ⟵ ب < تێکەڵەیەک، کە لە شەکرو ئاو پێکهاتووە>
ب ⟵ **أ** < ئاهەنگی ماڕەکردن و ژن هێنان>

بە پێی ئەو نموونانەی هێنامانەوە، دەتوانین، یاساییک، بۆ فراوانبوونی واتا دابنێین، پەیوەندی نێوان { أ ، ب} و { ب ، أ}پەیوەندییەکی ئەرێیە، لەسەر بنەمای هاوبەشییێتی دامەزراوە، ئەگەر نموونەیەک بۆ واتای بنەڕەتی و واتای پەرەسەندووی وشەیەک بهێنینەوە، ئەم بارەمان بۆ دەردەکەوێت:

بارهەڵگر [+ **ڕۆیشتن و گواستنەوە**] سیمای هاوبەشە لەنێوان هەردوو واتاکەدا، هەردوو واتاکە سەر بەهەمان کێڵگەی واتایین. وەک لە نموونەکاندا، دەردەکەوێت، فراوانبوونی واتا، کردەی گواستنەوەی واتای وشەیە بۆ مەبەستی تایبەتی، بەهۆیەوە (ژمارەی ئەو شتانەی، کە وشە ئاماژەیان پێ دەکات پتردەبێت و بواری بەکارهێنانەکەشی، فراوانتر دەبێت)، (أحمد مختار عمر:١٩٩٨: ٢٤٣).

پەرەسەندنی واتایی دەبێتە هۆی فراوانبوون و گەشەکردنی سامانی وشە، جۆرێکە لە فراوانبوونی زمان ولە ئەنجامی پەرەسەندنی هزرییەوە دروستدەبێت کە بە هۆیەوە، دیاردەی بەرجەستە، بۆ ئەبستراکت دەگوێزرێتەوە. ئەم جۆرە پەرەسەندنە، دەبێتە هۆی پەرەسەندنی سامانی وشە، جۆرێکە لە جۆرەکانی فراوانبوونی وشە، (بریتییە لە دەربڕینی دیاردە ئەبستراکت و واتاییەکان بە هۆی گواستنەوەی وشە هەستییەکانەوە)، (حسن ظاظا: ١٩٧٦: ٤٦). واتای وشە بە پێی لایەنگرانی ئەم تیۆرییە، بە چەند ئەدگار و سیمایەک دیاری دەکرێت، کە وشە لە خۆی دەگرێت، (Lyons.Johon: ١٩٧٧: ٣٢) ئەمەش بە پێی ئەم هەنگاوانەی خوارەوە:

١ـ دەستپێکردن بە دیاریکردنی پەیوەندییە واتاییەکان، کە وشەکانی ئەو بوارە واتاییە، یان هەر بوارێکی تری واتایی بەیەکەوە پەیوەست کردووە، لە بەرئەوەی بەپێی ئەم تیۆرە واتای وشە بە سەرخۆیی دیاری ناکرێت، بەڵکو لە پێگەیەکی واتایی و بوارێکی واتایی تایبەتدا دیاریدەکرێت (حلمی خلیل: ١٩٩٣:١٤٤).

٢ـ زانیاری لەبارەی میتۆدی سیاقیی، لە بەرئەوەی هەنگاوێکی بەراییە بۆ میتۆدی شیکاریی (المنهج التحلیلی) لیۆنز دەڵێت: فەرهەنگنووس لەسەرەتادا، ژمارەیەک سیاقی بەیەکچوو کۆدەکاتەوە کە وشەیەکی دیاریکراوی تێدا بەکاردێت، دوای ئەوەی لە کۆکردنەوەی سیاقەکان و پێدانی زانیاری دەوەستێت، واتە: هیچ سیاقێکی دی نادۆزێتەوە، کە زانیاری نوێ لە بارەی وشەکەوە بدات، بواری کارەکیی کۆتایی دێت و ڕێگا بۆ میتۆدی شیکاریی ئاسان دەبێت، (Lyons.Johon: ١٩٧٧: ٣٣٢٧).

٣ ـ پەیوەستکردنی کۆمەڵە وشەی بوارێکی واتایی دیاریکراو، بە کۆمەڵە وشەیەک لە بوارێکی تری واتاییدا، بە شێوەیەک، لێکۆڵینەوەی واتایی هەر کۆمەڵەیەک بەجیا ئەنجام بدرێت و ئەوە ڕوون بکاتەوە، کە ئەم کۆمەڵە وشەیە، پەیوەندی بە کۆمەڵە جیاوازەکانی وشەکانی دیکەی زمانەوە هەیە. ئەمەش وەک زنجیرەیەکی بەیەکەوە بەستراوە، هەر بازنەیەک نوێنەری

کۆمەڵەیەکی واتایی (کێڵگەیەکی واتایی) دەکات، هەر کۆمەڵەیەکیش بەوانی ترەوە بەستراوە. (حلمی خلیل: ١٩٩٣: ١٤٤).

٤ ـ دیاریکردنی واتای وشەکانی کێڵگەیەکی واتایی، لە چوارچێوەی دەق و بەکارهێنانی وشە لە سیاقە جیاوازەکاندا. بەپێی ئەم بۆچوونە، دەتوانین بڵێین: تیۆری شیکاری پێکهاتەیی(Coponentialanalysis) سیما واتاییەکانی (Semanticsfeatures) هەر وشەیەکی کێڵگەیەکی واتایی دیاری دەکات، بەهۆی جیاکردنەوەی واتای وشەکانی هەر کێڵگەیەک.

بۆنموونە وشەی (زمان)، خاوەنی ئەم سیما واتایی یانەیە< **+ ئەندامێکی لەش، ئاڵ وگۆڕکردنی خواردن، + یارمەتی دانی قسەکردن**>.

بۆئەوەی فراوانبوونی واتایی هەر وشەیەک بناسین، پێویستە پەیوەندییەکانی بە وشەکانی تری هەمان کێڵگەی واتاییەوە دیاری بکەین، کە لەگەڵیدا هاوبەشە. کە بەهۆی سیماواتاییە (Semanticsfeature) هاوبەشەکانی نێوانیان جیادەکرێنەوە.ئەمەش بە پەیوەستکردنی ئاماژە (دال) و ئاماژەبۆکراو (ناولێنراو) (مەدلول)، یان دالو وێنای هۆشەکییەوە دەبێت، بۆ ئەوەی واتاکە ڕوون بێتەوە. فندرێس لەم بارەیەوە دەڵێت: (هزر هەموو کاتێک ئارەزووی کۆکردنەوەی وشەکان دەکات، هەروەها دۆزینەوەی پەیوەندییەکی نوێ کە کۆیان بکاتەوە، وشەکان هەمووکات بەهۆی خێزانی زمانییەوە دەچەسپێن و دەردەکەون)

(فندریس: ١٩٥٠: ٣٣٣) . لەبەرئەوەی هەردوو بواری پەیوەندییە واتاییەکان (Semanticrelation) و یەکە فەرهەنگییەکان (Lexems)پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە، دەتوانین دیاردەی فراوانبوونی واتایی، بەوە لێکبدەینەوە، کە دەرەنجامی کەوتنی هەندێک لەو سیما واتاییانەیە، کە وشەکەی پێ جیادەکرێتەوە (أحمد مختار: ١٩٩٢: ٢٤٥) لە نموونەکەی پێشوودا (زمان)، کە بۆ فراوانبوونی واتا هێنابوومانەوە، سیمای جوین وهارین و قوتدانی خواردن، بەلاوەنراوە، سیمای یارمەتیدانی ئاخاوتن هیشتراوەتەوە. بەهۆی ئەمەشەوە واتاکەی فراوانبووە، وەک

شێوازی قسەکردن بەکاردێت. دەتوانین واتای وشەیەک، لە چوارچێوەی تیۆری پێکهاتەی شیکاریدا، بەم جۆرە شیبکەینەوە:

[وشەکە: بارهەڵگر

پێکهاتە واتاییەکانی پێش فراوانبوون: ئاژەڵی بار هەڵگر

پێکهاتە واتاییەکانی دوای فراوانبوون: هەموو هۆکارێکی گواستنەوە {ئۆتۆمبیل، کەشتی، ...هتد}.

سیمای کەوتوو: ئاژەڵ، چوارپێ.

سیمای ماوە:سواربوون، هۆکاری گواستنەوە].

بەهۆی ڕێبازی فراوانبوونی واتایی وشەکانەوە، دەتوانین واتای بنجی وشە فراوان بکەین و بۆ بواریکی گشتی دیکە، بەکاری بهێنین، شێوەیەکی چالاکی گۆڕانی واتایە، دەتوانین لە بواری زاراوەسازیشدا، سوودی لێ وەربگرین، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، زۆرجار پێویستمان بەوە دەبێت، واتای وشەیەک فراوان بکەین، بۆ ئەوەی چەندین بوار بگرێتەوە، بۆ نموونە هەریەک لە وشەکانی (**بڕ، کێش، هێز، تەنۆچکە، لوولەک، ڕەگ**....) جگە لەوەی واتایەکی ئاساییان هەیە، بوون بە زاراوەش لە بواریکی تایبەتی زانستیدا.

بۆی هەیە فراوانبوونی واتا، پەیوەندی بەچەند هۆکارێکەوە هەبێت، وەک:

١) کەمی وشە و یەکەی زمانیی، لەلای ئاخێوەرانی ئەمڕۆی زمانەوە بەهۆی نەگەڕانەوەیان بۆ فەرهەنگ و بە دوادانەچوون و نە دۆزینەوەی وشە بۆ دیاردە تازەکان، لە بەرانبەردا پەنا بۆ فراوانبوون و گواستنەوەی واتایی دەبەن.

٢) هەژاری زمانی کوردی بەرانبەر بە دەربڕینی بابەتە زانستییە نوێکان، کە پاڵ بە قسەکەرانەوە دەنێت توانا زمانییەکانیان بەکاربهێنن بۆ ئەوەی واتایەکی زۆری پێ دەربڕن.

٣ـ٤١١) نزمبوونەوەی واتا

مەبەست لە نزمبوونەوەی واتا ئەو بارەیە، کە وشە تێیدا، لە واتایەکی بێلایەن یان بەهێز و کاریگەرلە دەرونی قسەکەراندا، بۆ واتایەکی نزم دەگۆڕێت. بەهۆی ئەمەش، دوچاری هەندێ بێهێزی دەبێتەوە و پێگە کۆمەڵایەتییەکەی ون دەکات. (سالم الخماش: www.angelfire.com).

وشەی (الکرسی)، کە لە قورئانی پیرۆزدا بە واتای (العرش) هاتووە، خودای گەورە دەفەرموێ: [وسع کرسیه السموات و الارض]، بەڵام ئێستا واتاکەی نزمبۆتەوە، بۆ (کورسی مەتبەخ، کورسی گەشت، ...هتد . دەتوانین بڵێین: ((گۆڕانی واتای وشەیەکە، بە تێپەڕبوونی کات))، (محمد علی الخولی: ١٩٨٢: ٦٧) لێرەدا، وشەکە پێشتر واتایەکی باش یان بێ لایەنی گەیاندووە. بەڵام ئێستا واتاکەی نزمبۆتەوە، سوکی و ڕیسوایی دەگەیەنێت.

وشەی (بۆر)، لە بنەڕەتدا واتایەکی بێ لایەنی هەبووە، ((ڕەنگی خۆڵەمێشی)). (عەبدورەحمانی زەبیحی: ١٩٧٩:١١٤) بەڵام دواتر، بارودۆخێکی نزم یان خراپی گەیاندووە:

- **بۆرە پیاو: ((ئەو کەسەی لە بنەماڵەی ئاغاو خان وبەگ نەبێ)) (عەبدورەحمانی زەبیحی:١٣٦٧ ه:٣٥٦).**
- **بۆرە خزم: خزمی دوور**
- **بۆرە زەلام: کابرایەکی نەناسراو**
- **بۆرە سوار: سوارێکی نەناسراو، سوارێکی لات.**

لە پەندی پێشینیاندا، وشەی (بۆر)، هاتووە:

بۆرە بۆرەم بۆ کرد نەهاتەوە
بازە بازەم بۆ کرد نەهاتەوە،
دواجار بەپێی خۆی هاتەوە ! (عەلی شارەزووری:٤٧: ١٩٨٠).

(بۆر) لێرەدا لە ڕووی سووکییەو، بە کەسێکی تۆراو دەوترێت، کە بەقسەی خۆش و بە شوێندا چوون نەیەتەوە، دواجار بە پێی خۆی بێتەوە.

(**کونە با**)، لە سەرەتادا واتایەکی بێ لایەنی هەبووە، دواتر بۆتە ئیدیۆم، بۆمرۆڤی ئاژاوەگێڕ، بەکارهاتووە.

{کونەبا} : (کەلێنێک کە بای پێدا بێتە ژوورەوە)

↓

{کونەبا } : (مرۆڤی ئاژاوەگێڕ)

ژمارەیەکی زۆری وشە، لە هەموو زمانێکدا، دوچاری نزمبوونەوەی واتایی دەبنەوە، ئەمەش، بەهۆی چەند هۆکارێکی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی وسۆزداری، بۆ نموونە، دەسەڵاتێکی سیاسی، هەندێک نازناو و پلە و پایەی تایبەت بە خۆی هەیە، دواتر بە نەمانی ئەو دەسەڵاتە، واتای وشەکان، بەرەو نزمبووەنەوە دەچن(حاتم صالح الظامن: ۱۹۸۹: ۹۱). لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا، وشەکانی وەک: { پاشا، بەگ، ئاغا، ئەفەندی...هتد}، ئەو بارودۆخ و پلە و پایە ناگەیەنن، کە پێشتر هەیانبووە. نزمبوونەوەی واتاییش، هۆکارێکی دیکەیە بۆ گۆڕانی واتا، لە بواری زاراوەسازیدا هێندە چالاک نییە، بەڵام لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، هەندێک وشە، بەهۆی ئەوەی ئەرک یان دیاردەکانیان لەکاردەکەوێت، یاخود شێوازەکەیان دەگۆڕێت، یان هەندێک جار بەبێ ئەم هۆکارانەش، واتاکانیان نزم دەبێتەوە، بۆیە بۆ بواریکی تر و پێگەیەکی نزم تر بەکاردەهێندرێن، بۆ نموونە: لە زمانی کوردیدا، ئەو کاتەی کە بەگ و ئاغاکان، دەسەڵاتیان هەبووە، ئەم وشانە لە پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز بەکارهاتوون، بەڵام بە گۆڕانی جۆری دەسەڵات، ئیستا ئەم وشانە بۆ کەسی ئاساییش بەکاردەهێندرێن، بۆی هەیە هەندێکجار، ئەم وشانە لە بواری توانج تێگرتندا وەک میتاقۆر بگوترێن. بەهۆی بەرزبوونەوەی ئاستی زانستی، چەند وشەیەکی دیکە، وەک (**دکتۆر، مامۆستای زانکۆ**) ئێستا وەک نازناو بەکاردێن، لە بواری ڕامیاریدا، (**بەرپرس، پەرلەمانتار**) پێگەی ڕامیاری بەرزیان هەیە، کە بۆی هەیە، ئەم وشانەش لە قۆناغێکی تردا بەرەو نزمبوونەوەی واتایی بڕۆن و وشەی تر جێگایان بگرنەوە:

٤١١ـ٤) بەرزبوونەوەی واتا:

بریتییە لە گۆڕانی وشە، لە واتایەکی ئاسایی یان بێهێزەوە، بۆ واتایەکی بەهێزو بەرز، وەک:

وشەی (marshal)، واتای بنچینەیی خزمەتکاربووە، بەڵام، ئێستا لە زمانی ئینگلیزیدا، بە واتای بەڕێوەبەری پۆلیس دێت (فندرس: ۱۹۵۰:۱۱).

Marshal (خزمەتکار)

بەرزبوونەوەی واتا

Marshal (بەڕێوەبەری پۆلیس)

لە بەرزبوونەوەی واتاییدا، وشەیەک، بارودۆخێکی خراپی گەیاندووە، دواتر وازی لەو واتایە هێناوە و واتایەکی باشتری وەرگرتووە لە زمانی عەرەبیدا، وشەی **(فەنان)**، بۆ **(کەری کێوی)**، بەکارهاتووە، دواتر بۆ کەسێکی لێزان وبە توانا، لە جێبەجێکردندا بەکارهاتووە. (لە ئینگلیزی چاخی ناوەڕاستدا، وشەی (nice) ی ئێستا، کە بە مانای چاکی وجوانی دێت، مانای (foolish) ی دەدا، واتە (گەمژە) و هەندێجاریش بە مانای (shy) دەهات، واتە (شەرمن) و ئەو مانایەی ئێستای نەدەدا (کەمرێ:۲۰۰۷ ۵۱).

هەندێجار وادەبێت، کە وشەیەک واتایەکی خراپی گەیاندووە، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات، واتایەکی نوێی وەرگرتووە، کە لە لایەن قسەکەرانەوە، خۆشەویست بووە، بۆی هەیە لەم بارەدا، وێژە و بەکارهێنانی هونەری یان ڕاگەیاندنەکان ڕۆڵیان هەبێت، نوسەر یان هونەرمەند یان ئەو کەسانەی لە بواری ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەکاندا کاردەکەن، وشەیەکی ئاسایی بۆ بواڕێکی دی دەگوێزنەوە، پێگەیەکی بەرزتری پێدەدەن، وشەی **(گەندەڵ)**، بە واتای خراپبوونی ناوەرۆکی ڕووەک و شتی تر دێت، بەڵام لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا بۆتە زاراوەیەکی سیاسی و لە ڕاگەیاندنەکان و بواری ڕۆژنامەنووسیدا گرینگییەکی زۆری پێدەدرێت لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا، وشەی (**خۆپێشاندان**)، سەرەتا واتایەکی ئاسایی هەبووە، بەڵام ئێستا واتایەکی ڕامیاری وەرگرتووە، بەهۆی ئەوەی لە ڕاگەیاندنەکاندا بەو واتایە بەکار هاتووە.

لەم جۆرە گواستنەوەیەدا، واتا بە تێپەڕبوونی کات بە ئاڕاستەی بەرەو ژوور، پەرەدە سەنێت، (وشەی (**شۆخ**)، لە قۆناغێکی پێشتردا، بە واتای (**بێ**

حەیا) بە کارهاتووە)، (محەمەد مەعروف: ١٢٤:١٩٩٠). بە بۆچوونی ئێمە، دەوروبەری ئاخاوتن و قۆناغی مێژوویی و سیاقی بەکارهێنانی وشە کاریگەرییان لە دیاردەی بەرزبوونەوەی واتاییدا هەیە، هەندێکجاریش وێژە و هونەر ئەم ڕۆڵە دەبینن، بۆ نموونە، کاتێک نوسەرێک لە بەرهەمەکەی خوێدا، داهێنانێک دەکات، وشەیەک بە واتایەکی بەرزتر لە واتا فەرهەنگییەکەی بەکاردەهێنێت، دواتر ئەم واتایە، دەکەوێتە ناو فەرهەنگی زمانی ئاخێوەرانەوە و بەکاریدەهێنن، بۆشی هەیە واتای وشەیەک بەهۆی ڕاگەیاندن یان بواری ڕامیارییەوە بەرزبێتەوە، دواتر بەپێی ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتییەوە هێزێکی تایبەت وەردەگرێت.

لە کۆتاییدا، بۆمان ڕوونکردەبێتەوە، کە هەریەک لە شێوەکانی تەسکبوونەوە و فراوانبوون و بەرزبوونەوە و نزمبوونەوە و گواستنەوەی واتایی، فاکتەرێکی گرینگن بۆ گۆڕانی واتا و بەکارهێنانی وشە لە بواڕێکی تردا، کە ئەمەش هەنگاوێکە بۆ دروستبوونی مێتافۆر و دەوڵەمەندبوونی ئاستی واتای فەرهەنگیی، گرینگە لێرەدا ئاماژە بە دیاردەیەکی تری گۆڕانی واتایی بکەین، ئەویش پڕۆسەی بە وشە بوونە، ئەو لایەنانەدەگرێتەوە، کە هێزێکی تایبەتی وشە وەردەگرن، بە چەند هۆکارێک دروست دەبێت، ئەم بوارەی (بە پێکهاتە بوون)، پێویستی بە پەسەندکردنی کۆمەڵایەتی هەیە، لە ڕووی ڕێزمانەوە، چەند وشەیەک بە هاوڕێیەتی ڕێزدەبن، دواتر بەهۆی هێزێکی تایبەتییەوە، ڕێککەوتنی لەسەردەکرێ و واتایەکی تر وەردەگرن، بەرەو واتای مێتافۆریی هەنگاو دەنێن:

{بن دیوار}: مێتافۆرێکە، بەهۆی باردۆخێکی ڕامیارییەوە دروستبووە، لە ڕووی ڕێزمانەوە سەرەتا چەند وشەیەک بە هاوڕێیەتی ڕێزبوون، دواتر ڕێککەوتنێکی کۆمەڵایەتی لەسەرکراوە، بۆ ئەوەی واتایەکی دیکە وەربگرێت.

{تۆزوبا}: بە شتێک دەوترێت، کە بەخۆڕایی دەست کەوتبێت، ئەم وشەیە پێشتر واتایەکی ئاسایی هەبووە، کەرەستەکان بە پێی یاسای ڕێزمانی ڕێز

بوون، دواتر ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی لەسەرکراوە، بۆ ئەوەی مەدلوولی دووەم وەربگرێت.

دەتوانین بەم جۆرە لێکدانەوەیان بۆ بکەین:

وشەکە: **بن دیوار**

پێکهاته واتاییەکانی پێش گۆڕان: شتێک له بن یان پاڵ دیوار دانرابێ (یان ئەو کەسانەی، که له پاڵ دیوار دانیشتوون).

پێکهاته واتاییەکانی دوای گۆڕان: ئەو فەرمانبەرانەی موچه وەردەگرن و دەوام ناکەن.(یان به فێڵ ناویان تۆمارکراوە).

سیمای کەوتوو: { دانیشتنێکی ئاسایی، موچه وەرنەگرتن }.

سیمای ماوە: {کارنەکردن}.

٥١١) میتافۆر و ڕێگاکانی دەوڵەمەندکردنی زمان:

سەرەڕای هۆکارو شێوەکانی گۆڕانی واتا، چەند ڕێگایەکی دی هەیە، که زمان بەمەبەستی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگەکەی پەنایان بۆ دەبات، له بەرئەوەی لێکۆڵینەوەکەمان هەردوو بەشی میتافۆرو دەوڵەمەندبوونی زمان دەگرێتەوە، ئاماژە به چەند ڕێگایەک دەدەین:

به شێکی زۆری وشەکانی فەرهەنگی زمانەکەمان، ئەوانەن که به بنەڕەتی دادەندرێن و له میتۆوویەکی کۆنەوە، له زمانەکەماندا هەبوون به وشەی ڕەسەن وپەتی ناودەبردرێن، که زۆربەیان له ڕووی ڕەگەوە، دەچنەوە سەر زمانی ئێرانی و سەرچاوەی هیندۆ ئەوروپی، وەک: مەرد، برا، خوشک، ژمارەکان..هتد.

ژمارەیەکی دیکە، ئەو وشە خوازراوانەن، که زمانەکەمان به تێپەڕبوونی کات له زمانانی دیکەوە وەریگرتووە، سەرەڕای ئەم دوو بەشە چەند ڕێگایەکی دیکەش هەیە، که زمانی کوردی بۆ دروستکردنی زاراوە بەکاریان دەهێنێت: بووژانەوەی بواڕەکانی ژیانی نەتەوەیەک، دەبێتە هۆی چالاکی زاراوە لەم زمانەدا، به پێچەوانەوە سستی و بێهێزی بواڕەکانی ژیان کاردەکاتە سەر بێهێزی زاراوەکانیش. زاراوە بەشێکە له فەرهەنگی زمانەکەمان و پێویستە گرینگی پێ بدەین و بەرەو پێشەوەی ببەین، بۆ

ئەوەی بتوانین، لەگەڵ ڕەوتی زانستیی ئەم سەردەمەدا هەنگاو بنێین. زاراوەی پەیوەست بە چالاکی زانستی و بیری ئەگەری مانەوە و بەردەوامبوونی زۆرە و بۆی هەیە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ بمێنێتەوە، لە کات و شوێنێکەوە بپەڕێتەوە بۆ کات و شوێنێکی دیکە و سنوورو ناوچەی جوگرافی ببەزێنێت، زاراوەکە دەبێتە بەشێکی بۆماوەیی شارستانی زۆرێک لە گەلانی جیهان. (ئەگەر سەیری زاراوەی **(فەلسەفە)** بکەین، وەک دەربڕینێک، کە بۆ واتای دۆزینەوەی حەقیقەت و حەزکردن بە دانایی بە کارهاتووە، لەگەڵ ئەوەی ئەم واتایە وەک ڕێسایەکی گشتی چەسپاوە، زاراوەکە لە سەردەمێکی کۆنەوە درێژەی کێشاوە تێبینی ئەوە دەکەین، کە واتاکەشی پەرەی سەندووە، لە ئاخاوتنی ئەمڕۆدا بۆ وردبینی و وردبوونەوە لە کارکردندا بەکاردێت، کە دەڵێین: (ئازاد فەیلەسوفە)، وەک پێدا هەڵگوتنێکە بۆ بیرو وردبینی و تێڕوانینەکانی.تاوەکو ئێستاش ئەو زاراوانەی کە ئەرستۆ (٣٢٢ پ. ز) داینـاوە، لە کتێبەکانی (هونەری شیعر)، (دوانـدەری)، لە بوارەکـانی لۆجیـک و وێـژەدا بەکاردەهێنـدرێن)، (سـمیر شـریف: ٢٠٠٨: ٣٤). زاراوە لە هەمـوو زانسـتەکاندا هەیە و پێویسـتە لە زانستی زمانیشدا، گرینگی بەم بوارە بدرێت، ئامانج لە زاراوەی زمانەوانی و چەمکەکەیـدا، ڕێگانیشـاندانە، چـۆن شـارەزایی و کـارامەیی گرینـگ بەکـاردەهێنین، لە بـارەی زانیـارییە زینـدووەکانەوە، کە دەمانەوێـت وەک پەیڕەوێکی زانستی تێیبگەین.

فێربـوون و شـارەزایی پەیـداکردن، تەنیـا بە خوێنـدنەوەی بابەتەکـانی زمانەوانی نابێت، بەڵکو بە هـۆی ئەو چەمـک و واتایانەشـەوە دەبێت، کە لە زاراوە زمانەوانییەکاندا هەن و پەرتوکی تایبەتیان بۆ تەرخان کراوە.

هەر زاراوەیەکـی زمـانەوانی وەربگـرین کۆمەڵێـک چەمـک و زانیـاری هەڵگرتووە، کە پێویستی بە لێکدانەوە و شیکردنەوەی پسپۆریی بابەتەکەوە هەیە، هەریەک لە زاراوەکانی (دەنگسازیی، وشەسـازیی، ئاستەکانی زمـان)، هەڵگـری چەنـد سـیما و تایبەتمەنـدییەکی بـواری زمـانن و پێویسـتیان بە شیکردنەوە و ڕاڤەکردن هەیە، بۆیە بە بۆچوونی ئێمە شارەزایی پەیداکردن

لە زاراوەکانی هەر زانستێک، دەستکەوتنی بڕێکی باشی زانیارییە لەو زانستەدا، زاراوە لە هەموو زانستێکدا، بریتییە لە کۆبوونەوەی کۆمەڵێک چەمک و ناوەرۆکی زانستی، بۆ نموونە زاراوەی {بۆشایی ئاسمان}، تەنیا بریتی نییە لە دەربڕینی یەک واتا، بەڵکو کۆمەڵێک چەمک و واتا لە ناو ئەم زاراوەیەدا، هەیە، هەر زانستێک لە چەند بەش و بابەت و پێکهاتەیەک دروست بووە، کە بە زاراوە ورد دەکرێتەوە و دەردەبڕدرێت، بابەتی ڕێزمان لە کۆمەڵێک بەش پێکدێت: (بکەر، بەرکار، ئاوەڵناو، ئاوەڵکار، کار، ناو....)، ئەگەر زاراوە نەبێت، گرینگی بەشەکانی ئەو زانستە دەرناکەوێت. واتە:زاراوە سروشتێکی ڕێکخراوەیە هەیە، بەوەی کە زانستە جۆربەجۆرەکان، لە چەند بەش و پارێکدا، کۆدەکاتەوە و ڕێکیان دەخات، بۆنموونە: زانستی پزیشکی (**پزیشکی چاو، پزیشکی دەروونی، پزیشکی هەناو، پزیشکی دەماری**...هتد)، بەبێ سیستەم، زانست ناڕوات بەڕێوە، ئەگەر زاراوەش نەبێت، سیستەم و ڕێکخراو نابێت.

پێویستە ئاماژە بەوەبدەین، کە دانانی زاراوە کارێکی ئاسان نییە و بە شێوەیەکی هەڕەمەکی ئەنجام نادرێت، بەڵکو زاراوە، زانستێکە زۆر بوار و لایەن دەگرێتە خۆی، وەک: لایەنی سیستەماتیکی، دەبێتە هۆی ڕێکخستنی زانیارییەکان، بۆ ئەوەی زانست بە سیستەم بێت، بواری لۆجیکی کار لەسەر ئەوە دەکات، کە بۆ ئەم زانیاریانە لۆجیکێک هەبێت شییان بکاتەوە، بۆ نموونە لە بەکارهێنانی زاراوەی (کاری تێپەڕ)، لۆجیکی ئەو کارە دەردەخەین و وەسفی دەکەین، کەپێویستی بە بەرکاری ڕاستەوخۆ هەیە. واتە: لۆجیکی کاری تێپەڕ ئەوەیە، کە پێویستی بە چاڵی بەرکاری ڕاستەوخۆ هەیە.

لۆجیک تەنیا سیمای زانستی ڕێزمان و وشە نییە، بەڵکو سیمایەکە لە سیماکانی زانست بە گشتی، زاراوەش ئامرازی دەرخستنی لۆجیکە.
تایبەتمەندییەکی دیکە کە لە زاراوەدا هەیە، لایەنی ئەبستراکتە بۆیە دەتوانین بڵێین، تایبەتمەندی ئەبستراکت، گرینگییەکی زۆری لە لایەنی هزریی و واتایی زاراوەدا هەیە، بەیەکێک لە سیما گرینگەکان دادەندرێت، تەجرید بە ئاشکرا لە زاراوەدا دەردەکەوێت، بۆ نموونە: بیری مۆرفیم لە

بنچینەدا، بیرێکی ڕووتە داهێنانی زاراوە، پەیوەندی بە داهێنانی زانستییەوە هەیە، ئەمەش لە زانستی زمان و زانستەکانی تریشدا، هەر بەم جۆرەیە، دەشێ داهێنان لە بەشێکی بچووکی زانستدا بێت، زاراوەکەش، بۆ ئەو بەشە بچووکە دەبێت، دەشێ زاراوەکە بۆ بوارێکی گەورەی زانستی بێت، ئەو کاتە، واتایەکی فراوان دەدات، بۆ نموونە: زاراوەی (**بزوێنە بێ دەنگەکان، مۆرفیمە وشە داڕێژەکان**)،...هتد، یان زاراوە بۆ داهێنان بۆ تیۆرێکی هەمەکی بێ، وەک: (**تیۆری بەرهەمهێنان و گواستنەوە، یان تیۆری ئەرکی**..) لەو ڕوانگەیەوە کە داهێنان چالاکی بیرییە، ئەرکی چالاکی بیریش ئەوەیە کە ناوەستێت، بۆیە داهێنان و دانانی زاراوەی زانستیش بەردەوام دەبێت.

بەهۆی ئەوەی زاراوە، لە هەموو زانستێکدا، ناوەرۆکێکی زانستی دەردەبڕێت، پێویستە بە وردیی کاری لەسەر بکرێت و پسپۆری بوارە زانستییەکە و زمانەوانیش لە دانانی زاراوەکەدا، بەشداری بکەن، مەبەستمان لێرەدا ئەوەیە، کە زاراوەکە بتوانێت مەبەستە زانستییەکە بگەیەنێتە بەرانبەر، بۆ نموونە، کە دەڵێین: (ڕستەی ڕێزمانی)، بە واتای ئەوە دێت، کە ڕستەکە لە لایەن قسەکەرانی زمانەوە پەسەندە، بە پێچەوانەوە، (ڕستەی نا ڕێزمانی)، لە لایەن قسە پێکەرانەوە، پەسەند نییە، لە هەموو زانستەکاندا، بە هۆی چەمکی زاراوەوە، وێنای تیۆری بۆ وێنای واقیعی دەردەهێندرێت و دەگوازرێتەوە.

زاراوە:پەیوەستە بە بواری زانستی و پسپۆرییەوە، تایبەتە بە کەسانی تایبەت لە بوارێکی تایبەتیدا، هەربوارێک لە بوارەکانی زانستدا، زاراوەی تایبەت بەخۆی هەیە، زانست لە ڕووی هەڵسوکەوتەوە لەگەڵ زاراوەدا دابەش دەبێت بۆ: زانستەمرۆڤایەتییەکان، (وەک: کۆمەڵناسیی، دە روونناسیی، زمانەوانی...هتد) زانستە مادییەکان (وەک: کیمیا، فیزیا...هتد)، زانستە تەکنیکییەکان(وەک: پیشەییەکان و بەرهەمەکانی) بەمجۆرە بۆمان دەردەکەوێت، کە زاراوە وشەیە، بەڵام وشەیەکی ورد و تایبەتمەندە، وشە واتاکەی کراوەیە بواری بەکارهێنانی لە سیاقی جۆراو جۆردا هەیە، بە پێچەوانەی زاراوەوە، کە واتاکەی بەندە بە بوارێکی دیاریکراوەوە.

تایبەتمەندی فێربوونیش، لە دیارترین تایبەتمەندییەکانی بیرو چەمکی زاراوەیە و بۆی هەیە بە هێزترینیان بێت، بۆ نموونە، ئەگەر پرسیارێک بکەین، چۆن دەتوانین فێری زانست ببین، ئە گەر زاراوەی تێدا نەبێت؟ لەوانەیە بیرۆکەکە ئاڵۆزتر دەربکەوێت، ئەگەر بڵێین: بەبێ زاراوە، دەتوانین فێری زانست ببین؟! دانانی زاراوە وا دەکات، واتاو چەمکەکان بۆ فێربوون شیاوبن. (سمیر شریف:٢٠٠٨: ٣٥٢).

زۆر بواری دیکە هەیە، کە پێویستە لە زانستی زاراوەدا، گرینگی پێبدرێت، بە بۆچوونی ئێمە زمانی کوردی لە بواری زاراوەسازیدا، لە هەردوو لایەنی تیۆری و پراکتیکیدا، هێشتا نەگەیشتۆتە ئاستی پێویست، بۆیە تاوەکو ئێستاش نەمانتوانیوە زمانی زانست بە تەواوەتی بەکوردی بکەین، زاراوەی پێویستمان بۆ سەرجەم بەش و بواره زانستییەکان نییە، لە بەرئەوەی زمانی ئاخاوتن لە زمانی زانستی جیاوازە، بەڵام بەهۆی چەند ڕێگایەکەوە، دەتوانین هەردوو بوارەکە دەوڵەمەند تر بکەین و زیاتر گرینگیان پێبدەین، چەند ڕێگایەک لە زمانی کوردیدا، بۆ دروستکردنی وشە و زاراوە هەیە، کە سودێکی زۆر بە فەرهەنگی زمان دەگەیەنن، میتافۆریش بە ڕێگایەک دادەندرێت، بۆ دروستکردنی زاراوە و دەوڵەمەنکردنی فەرهەنگی زمان، هەروەها بەشێکی زۆری وشەی دروستکراو، لە زمانی کوردیدا، لە ڕێگای لێکدانی ناڕاستەوخۆی پێکهاتەکانیانەوە واتا دەبەخشن، میتافۆر، لەم بارەدا ڕۆڵێکی گرینگی لە دیاریکردنی واتاکاندا هەیە، وەک لە خوارەوە، ئاماژەی پێ دەکەین:

١\٥-١) بەکارهێانی وشەی تاک (سادە)

تاکە وشە یان وشەی سادە، لە زانستە مرۆڤایەتییەکان و زانستەکانی دیکەشدا زۆر بەکاردێت، بەکارهێنانی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە وشەی سادە، بەرهەمیکە لە بەرهەمەکانی زاراوە. پێویستە لێرەدا، ئاماژە بەوە بدەین، کە زۆربەی جار ئەم وشە سادانە لە بوارەکەی خۆیەوە بۆ بواری دیکە دەگوازرێنەوە، واتایەکی تر دەگەیەنێت، بۆیە میتافۆر لەم ڕووەوە

ئەرکێکی بەرچاو لە دروستکردنی زاراوەی زانستیدا دەبینێت، ئەم دۆخەش لە زانستی زمان و زانستەکانی تریشدا بەرچاو دەکەوێت، وەک:

{ ڕەگ، چاوگ، کار، پیت...هتد}.

٢\٥\١١) لێکدان و میتافۆر (Compounding):

لێکدان، بریتییە لە کردەی دروستبوونی وشەیەکی نوێ، لە دوو مۆرفیمی سادەی واتادار یان زیاتر، وەک: شاجوان، باڵابەرز، خوێندنی باڵا، نانکردن..هتد.

لێکدراو (وشەیەکە لە سەرە و دیارخەرێک پێکدێت)، (محمد علی الخولی: ١٩٨٢: ٥٠) دەشێ ناو بێت، وەک: تۆپی پێ، یان ئاوەڵناو بێت، وەک: چاوجوان، یان کردار بێت، وەک: خەمخواردن، لە تۆپی پێدا، (تۆپ)، سەرەیە و (پێ) دیارخەرە، لە (باڵابەرز) دا، (باڵا) سەرەیە و (بەرز) دیارخەرە، لە (خەمخواردن) دا، (خەم) سەرەیە و (خواردن)، دیارخەرە).

لێکدان بە ڕێبازێکی چالاکی دروستکردنی زاراوە دادەندرێت، بە چەندین ڕێگا وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا دروستدەکرێت، مەرج نییە واتای وشە لێکدراوەکە، لە واتای ڕاستەوخۆی کەرتەکانییەوە بێت، بۆیە لەم ڕێبازەشدا، میتافۆر ڕۆلێکی گرینگی هەیە سەرەڕای ئەمەش بەشێکی زۆری وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا، جگە لە واتای بنەڕەتی واتایەکی تریش دەگەیەنێت، وەک: { **سەری گەورە، دەست بە سەر، دەم ڕووت، سەر ڕاست، لێو بە بار، چوارچاو، گوێ سووک، خوێن گەرم، ئێسک گران، خوێن شیرین، دەست پاک**...هتد}.هەریەک لە وشەکانی (**خوێن گەرم، ئێسک گران، سەری گەورە، دەم ڕووت، سەرڕاست**)، وەک ئیدیۆم بە ڕێژەیەکی بەرچاو لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەکاردێن و چالاکن.

هەندێک وشەی لێکدراو دەکرێت، بە هەردوو واتای ڕاستەوخۆ و میتافۆر لێکبدرێنەوە، وەک (**دەست درێژیی**)، کە دەشێ، مەبەست لە (دەستیدرێژ بێت)، لە ڕووییێوانەوە، هەروەها، دەشکرێت، مەبەست لە زۆرداریی بێت، کە میتافۆرە.

بەڵام هەندێکی تر تەنیا بە واتای ناڕاستەوخۆ، لێکدانەوەیان بۆ دەکرێت، وەک(**خوێن گەرم**)، (**خوێن سارد**)، (**دەم ڕووت**)، واتە: واتای وشە

لێکدراوەکان، لە گەڵ واتای بەشە پێکهێنەرەکانی یەک ناگرێتەوە، بۆ نموونە، ئەگەر بڕوانینە وشەی { خوێن شیرین }:

خوێن + شیرین ـــــــــەخوێن شیرین

وشەی (**خوێن**)، لە ڕووی زانستییەوە، خاوەنی چەند سیمایەکی تایبەت بە خۆیەتی، بەهۆی تامەوە تایبەتمەندییەکانی شیناکرێتەوە، لە واقیعدا خوێن بە تامی شیرینی و تاڵییەوە ناناسرێتەوە، بۆیە بە واتای ڕاستەوخۆ لێکدانەوەی بۆ ناکرێت. هەروەها، ئاوەڵناوی (**چوارچاو**)، لە دۆخی خستنە پاڵدایە، دیارخەر و دیارخراو، لە ئاستی واتاسازیدا یەکناگرنەوە:

{ **چوار چاو**}: (**لە دونیای ڕاستەقینەدا، مرۆڤی چوارچاو نییە**)، دەتوانین هەمان لێکدانەوە بۆ وشەکانی تریش بکەین.

بە بۆچوونی ئێمە، پێویستە، بە تۆژینەوەی سەربەخۆ، بە دوای هۆکاری دروستبوونی ئەم جۆرە میتافۆرانە لە زمانی کوردیدا بگەڕێین، کە ژمارەیان لە وشەی لێکدراودا زۆرە، بیرمەندیی تاکی کورد لە وشەکاندا، ڕەنگدانەوەی هەیە، بۆ نموونە، تاکی کورد، درکی بەوە کردووە کە لە ساردیدا، سیمای خاوبوونەوە هەیە و لە گەرمیدا وزە بەخشین هەیە، ئینجا هەردوو میتافۆری { **خوێن گەرم**}،{ **خوێن سارد** }، هاتۆتە ناو زمانەکەیەوە، کە دواجار ئەمانە بە ڕێژەیەکی فراوان دەکەونە ناو زمانەوە و فەرهەنگەکەی دەوڵەمەند دەکەن، بە ڕادەیەک ئێمە دەتوانین فەرهەنگێک بۆ ئەو وشە لێکدراوانە دابنێین، کە واتای خوازراویان هەیە { **لچ شۆڕ، لووت خوار، گوێ سووک، بێ مێشک، دوو ڕوو، دوو زمان، دەم شڕ، چاو زەق، چاوپان، دەست کورت، دەستلێهەڵگرتن، چاولەدەر..هتد** }.

۱\۵-۳) **بە پێکهاتە بوون:**

لەم بارەدا، بەشەکان تەنیا پێکهاتەن، دواتر پەسەند دەکرێن و وەک وشەیەکی دی بەکاردێن: بۆ نموونە هەردوو وشەی(**گسک**) و(**کارەبا**)، لە دۆخی خستنە پاڵدا چوونەتە پاڵ یەک و وشەی {گسکی کارەبایی} پێکهاتووە. هەر بەهۆی پێکهاتە بوونەوە، بۆی هەیە، ئەو وشانە بچنە پاڵ یەکتری، کە هاوڕێیەتییان نییە:

{ **خەندەیەکی شیرین، یادگارییەکی تاڵ، ڕوویەکی ترش**}.

ـ تێکەڵکردن (هاوپێچکردن):

بەرکار + کار = کارێکی بە وشە بوو

سوێند + خواردن ⟵ { سوێندخواردن}

شیرینی + خواردنەوە ⟵ شیرینی خواردنەوە { بۆ بۆنەی بووک گواستنەوە }.

٥\١١ـ٤) داڕشتن:

دروستکردنی وشەیەکی نوێیە لە فۆرمێکی سادە، بەیاریدەی گیرەکەکان، یان مۆرفیمی ڕەگ، لەگەڵ پێشگر و پاشگرە وشە داڕێژەکان ئەم ڕێبازە بە تایبەتی لە زمانە لکاوەکاندا زۆرتر بەکاردێت (Agglutinative)، بۆ نموونە: بێ + هێز ⟵ بێهێز

ب + کوژ ⟵ بکوژ. بەڵام زمانە ناوگرییەکان، بە زۆری بەهۆی ناوگرەوە، وشەی داڕێژراو دروست دەکەن. (محەمەد مەعروف فەتاح: ٢٠٠٦: ٥٧).

گوێگر،کە ئەم وشانە لە چوارچێوەی ئاخاوتندا دەبیستێت، دەتوانێ تێیان بگات، بە هۆی ڕوونی پارچەکانییەوە، بۆنموونە: وشەیەکی وەک (دارستان)، پێکهاتووە لە (دار) و پاشگری (ستان)، واتاکەی ڕوونە بە واتای شوێنێک دێت، کە داری لێ بێت (Stagaberg: ١٢١). واتای وشەی داڕێژراو ڕوونە، بەهۆی ڕوونی ئەو بەشانەی، کە وشەکەی لێ پێکهاتووە،

هەتاوەکو ژمارەی وشەی داڕێژراو و لە زماندا، کەمتر بێت، شیمانەی ڕوونی واتایی، کە لە پەیوەندی نێوان وشە و واتاکەیدا، دروست دەبێت، کەمتر دەبێتەوە، ئەو کات، بۆ دیاری کردنی واتای وشە دەبێ بگەڕینەوە بۆ بەکارهێنانەکانی لە ئاخاوتندا، واتە: بۆ دیاری کردنی واتاکەی، ئەو سیاقە دیاری بکەین، کەوشەکەی تێدا هاتووە، دەکرێ بەهۆی ڕێبازی داڕشتنەوە، ژمارەیەکی زۆر وشە دروستبکەین، هەندێک لە وشەکان، لە واتای بنجی دوور دەکەونەوە و واتای دیکە بە دەستەوە دەدەن.دارشتن، ڕۆڵێکی گرینگی هەیە، لە دروستکردنی وشەو زاراوەی زمانی کوردیدا، لە پاڵ ئەمەشدا، زۆربەی وشە داڕێژراوەکان، واتای خوازراویش زمانەکەمانە.

دەرزی + (ـ لە) ⟵ دەرزیلە { جۆرە گیایەکە}.

دەست + (ـ ە)⟵ دەستە { دەستە ژن}.

١١ـ٥ـ٥) پۆلگۆڕین:

لێرەدا، وشەیەک لە بواریکەوە بۆ بواریکی دی یان بەشێکی دیکە یان لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی دی دەگوازرێتەوە، وەک: پۆلگۆڕین، لە بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵناوەوە، بۆ بەشە ئاخاوتنی ناو، ئاوەڵکار.

هەژار: ئاوەڵناوە، (پیاوێکی هەژارە).

وشەی (هەژار)، لە زمانی کوردیدا، پۆلی خۆی دەگۆڕێت و لە بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵناوەوە، بۆ بەشە ئاخاوتنی (ناو)، وەک:

{ **هەژار جوان دەنووسێت**} گواستراوەتەوە بۆ بەشە ئاخاوتنی ناو.

١١ـ٥ـ٦) وەرگرتنی زاراوە:

بریتییە لە گواستنەوە و وەرگرتنی زاراوە بۆ زمانی دایک، ئەم ڕێگایە دانان و دروستکردنی زاراوەی تێدا نییە، بەڵام بە ڕێنووسی ئەو زمانە دەنووسرێت، کە زاراوەکەی وەرگرتووە. لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا، ژمارەیەکی زۆر وشەی خوازراو هەیە، وەک: سەلاجە، سەیارە، ئەلەمنیۆم، نمایش، قەرباڵغ، باڵیۆز، مەتحەف..... هتد.

وەک هەر زمانێکی دیکە ئێمەش دەتوانین، فەرهەنگێک بۆ ئەو وشانە ئامادە بکەین، کە وەرمانگرتوون، بۆ ئەوەی لە وشە ڕەسەنەکانی زمانەکەمان جیایان بکەینەوە، لە هەمان کاتدا بۆ ئیتیمۆلۆجی زمانەکەشمان بە سودە، لە زمانی کوردیدا، ژمارەیەک زاراوەی بواری جۆراوجۆرمان وەرگرتووە، وەک:

- بیروباوەڕێکی تایبەتی ئایینی: زەکات، حەج.
- زاراوەی زانستی: مۆرفیم، بەکتریا، مایکرۆ، کامیرا.
- ئابووری: سپلیت، مۆبایل.
- تەکنۆلۆجی: کۆمپیوتەر، ئینتەرنێت، داتا، ئیمەیل، فەیسبووک.
- کۆمەڵایەتی: پێرفێکت، سۆشیال، پرۆفیشنال...هتد.

(هەندێکجار وشە بە شێوازێکی ناڕاستەوخۆ، دەچێتە ناو زمانێکی دیکەوە، وشەی (سلام) ی عەرەبی، خەڵکی مەلایۆ وەریانگرتووە، بە (salang) گۆی دەکەن، دواتر ئینگلیزەکان لە مەلایۆیان وەرگرتووە بە (solong) گۆی دەکەن)،(ابراهیم ڕنیس: ۲۰۰۳: ۱۲۳).

((زمان، بە بەشێک لە ڕۆشنبیری وکەڵچەری کۆمەڵگا دادەندرێت، پەیوەندی زمان بە کۆمەڵ، پەیوەندی بەشە بە گشت))، (هدسن: ۱۹۸۷: ۱۱). بەهۆی ئەم پەیوەندییەوە، کارێکی نامۆ نییە، زمانێک وشە وەربگرێت و بیخاتە ژێر ڕکێفی دەستوورو یاسای خۆیەوە. بۆ نموونە ئەگەر سەرنجی شێوازی وەرگرتنی ئەم وشانە بکەین، لە زمانی کوردیدا، چۆنیەتی ئەم گونجان و ڕێککەوتنە دەبینین، وەک: (**ئیسپات، ئەساس، سەروەت، مەتەڵ، فرسەت، قەرز، ئیمزا، ئەلعان، وەرشە،... هتد)**، کە لە (**أثبات، أثاث، ثروة، مثل، فرصة، قرض، أمضاء، الآن،** work shop)دەوە، هاتوون.

ئەم جۆرە دەستکاریکردنەی وشە، کارێکی گرینگ وپێویستە، لەبەر ئەوەی وشە وەردەگیرێت، بۆ ئەوەی لە سەر وشەکانی زمانی کوردی کەڵەکە بکرێت، بەم جۆرە دەستکاری کردنەش، هەندێک جار بە جۆرێک جێگیردەبن ودەچەسپێن، نەک تەنیا تەنگ بە وشەی کوردی هەڵدەچنن، بەڵکو گەلێ جار شوێنیشیان دەگرنەوە، ئەم ڕێگایە بە گونجێنراو یان تێکهەڵکێش ناودەبرێت، ڕێبازێکە لە نێوان وەرگرتنی زاراوە و گونجاندنی لە گەڵ یاسا و ڕێسا ڕێزمانییەکان دایە، زمانی کوردی سوودی زۆری لەم ڕێگایە وەرگرتووە، لە ڕووی دەنگسازی و وشەسازییەوە، دەستکاری ئەو وشانەی کردووە، کە هاتوونەتە نا و زمانەکەوە، ئەم ڕێگایە، هەندێکجار بە (بەکوردیکردن)، ناو دەبردرێت، لە ڕووی دەنگسازییەوە، ئەو دەنگانەی، کە لەگەڵ زمانی کوردیدا ناگونجێن لا دەبردرێن، یان دەگۆڕێن بە دەنگی دیکە، بۆ نموونە ئەو دەنگانەی لە زمانی کوردیدا، بۆ گۆکردن ئاسان نین، یان ئەو دەنگانەی کە لە زمانی کوردیدا، فۆنیم نین، بە پڕۆسەی تێچوونی دەنگدا تێپەڕ دەبن، یان بە فۆنیمێکی دیکە دەگۆڕێن، لە وشەی (عن

القصد)دا، دەنگی (ص) لە کوردیدا فۆنیم نییە، بۆیە دەگۆڕێت بە (س)، لەم وشەیەی خوارەوەدا:

- عن القصد ⟵ ئانقەست

ئا س ت

ئانقەست

- (ساعة) ⟵ سات
- (workshop) ⟵ وەرشە

هەندێک وشە، بە جۆرێک گۆڕاون، لە ڕووی دەنگ و ڕێنووسەوە، بە ئاسانی هەستیان پێناکرێت، کە ئەو وشانە بە ڕەسەن کوردی نین: ((المسجد))- ((مزگەوت))، ((ظبط))- ((زەوت))، ((حجة))- ((ئەنجەت))، ((خدمة))- ((خزمەت))، ((بحث)) – ((باس)) ، **((طعم)))) – ((تام))، ((عن القصد)) – ((ئانقەست))، ((کل وجه)) – ((کلۆج))، ((مشعل)) – ((مەشخەڵ))، ((ساعة)) – ((سات))، ((شؤم)) – ((شووم))، ((معاملة))، – ((مامەڵە))**....هتد.لەبەرئەوەی، زمانەکان لەجیهاندا، پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە، وشە لە زمانێکەوە دەچێتە ناو زمانێکی دیکە، ئەو وشانەی دێنە ناو زمانەوە، هەڵگری واتا وچەمکی تازەن.بۆیە لە زمانە نوێیەکەدا، کار لە ئاستی واتا دەکەن و دەیگۆڕن.ئەمەش، لە وشە ئاینی ورامیاری و ئابووری وزانستی و کۆمەڵایەتییەکاندا دەردەکەوێت.

ڕێبازی وەرگرتن، بە زۆری لە ئاستی وشەدا دەبێت، دواتر بەشداری لە پێکهاتەو فرێز و ڕستەدا دەکات. بارودۆخی بازرگانی و زانستی وئابووری وتەکنۆلۆژی و تۆرە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەندی، هۆکارێکی گرینگن، بۆ وەرگرتنی وشە و گۆڕانی واتا لە زماندا، لەبەرئەوەی، وشە هەڵگری واتایە، بۆیە کاتێک دێتە ناو زمانەوە، ئەگەر بە هۆکاری پێویستی بێت، کاریگەری لە سەر ئاستی واتادا دەبێت ودەوڵەمەندی دەکات.کاتێک، وشەی وەک: (**ئینسکلۆپیدیا، ئینتەرنێت...**هتد)، دێتە ناو زمانەوە، ئاخێوەران، پێویستییان بەوە دەبێت، لە چەمک و واتای ئەم وشانە تێبگەن، بەمەش

ئاستی زانیاری و فەرهەنگی بیریان فراوانتر دەبێت. بۆیە بە بۆچوونی ئێمە نابێت بە بێ ئەوەی پێویستمان بە وشەی زمانانی دیکە هەبێت وەریانبگرین، لە بەرئەوەی زیان بە فەرهەنگەکەمان دەگەیەنێت، بەڵام دەبێ ئەو ڕاستییە لە بەرچاو بگرین، کە وشەی وەرگیراو بەشێکە لە پێکهاتەی فەرهەنگیی هەموو زمانێک، بۆیە نابێت سڵ لە وەرگرتنی ئەو وشانە بکەینەوە، کە زمانەکەمان پێویستی پێی هەیە، لە لایەکی دیکەوە ئەو وشانەی کە وەریاندەگرین، واتاو چەمکی تایبەتیان هەڵگرتووە، کە ئەمەش هۆکارێکی تری دەوڵەمەندبوونی ئاستی واتایی قسەکەرانی زمانە، وشەیەکی وەک (داتاشۆ) کە دێتە ناو زمانەوە، سەرەڕای ئەوەی ئامێرێکە، هۆکارێکیشە بۆ شارەزابوون لە کلتوور و زانست و شێوازی گۆڕینی کار، لەبەرئەوەی واتا و چەمکی وشە وەرگیراوەکان کار لە ئاستی بیرکردنەوە و تێڕوانینی تاکە قسە پێکەرەکانیش دەکەن و بەرە و پێشەوەی دەبەن، لەبەرئەوەی وشە لە ناوەرۆکدا هەڵگری چەندین زانیاری و سیمای تایبەتییە.

هەروەها، کاتێک وشە لە زمانێکەوە، دەگوێزرێتەوە بۆ زمانێکی دیکە، لە پرۆسیسی گوێزانەوەدا، دوچاری دەستکاری و گۆڕان دەبێتەوە، کە ئەمەش بارێکی دیکەی گۆڕانی واتای وشەکانی زمانە.یان بە پێچەوانەوە، ئەو وشانەی کە دێنە ناو زمانەوە و بۆ هەمان واتا وشەی بەرانبەر لەو زمانەدا هەیە، بۆی هەیە ببێتە هۆی ئەو دۆخەی کە گۆڕانێکی واتایی لە وشە ڕەسەنەکە ڕووبدات، یان هەندێک زانیاری دیکەی بچێتە سەر، یان تەنیا لە لایەن چینێکی تایبەتییەوە بەکاربهێندرێت. بەشێک لە وشە وەرگیراوەکان دەتوانن، شوێنی وشە ڕەسەنەکە بگرنەوە، یان هەردووکیان شانبەشانی یەکدی لە زمانەکەدا بەکاربهێندرێن، وەک: ((فەقیر، ئەرز، فکر، عیلاج، عەقل، دەماغ، فەقەرە، ...هتد، کە لە زمانی کوردیدا، (هەژار، زەوی، چارە، هۆش، مێشک، بڕبڕە... هەیە)) (ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٥:٤٦).

هەندێ لەو وشانەی وەرمانگرتووە، بە چەند واتایەک بەکاردێت، وەک: وشەی (Stress)، لە ئاستی مۆرفۆلۆجیدا، دەکرێ بەم جۆرە، پێناسەی

بکەین: ((زیادە وزەییێکی دەنگییە لە پڕ لە سەر یەکێک لە بڕگەکانی وشە سەر هەڵدەدا))، (وریا عومەر ئەمین: ٢٠٠٤: ٢٨٤).

لە بواری تریشدا، بە کاردێت:

- ستریێسی دەروونی
- ستریێسی سۆزداری
- ستریێسی کۆمەڵایەتی
- ستریێسی تاقیکردنەوە...هتد

١١\٥-٧) ڕێبازی شوێنکەوتوویی و پێوانەسازی:

مەبەست لە شوێنکەوتن لێرەدا، لاسایی کردنەوە نییە، بەڵکو مەبەست دانانی زاراوەیە بە ڕێگایەکی دیاریکراو بە پێی ئەو یاساو ڕێسا باوانەی کە لەپێشتردا هەبوون و دەبنە پێوانەیەک بۆ دروستکردنی زاراوەی نوێ، ئەمەش لە داهێنان بە دەرنییە، بەڵام شوێنی میتۆد یان قوتابخانەیەکی دیاریکراو بۆ دروستکردنی زاراوە دەکەوێت، بۆ نموونە: ژمارەیەکی زۆری ناو و زاراوەی ڕووەکناسی زمانە رۆژئاواییەکان لە زمانی لاتینییەوە وەرگیراون.

زاراوەدانان، بە پێی پێوانە و شوێنکەوتنی ڕێبازی کۆن، لە زمانی کوردیشدا، سوودی لێ وەرگیراوە، هەندێک جار زاراوە لەسەر هەمان پێوەری وشە فەرهەنگییە کۆنەکان دروست دەکرێتەوە، بۆ نموونە پاشگری ((گە))، یەکێک بووە لەو پاشگرانەی کە لە کۆنەوە چەندین زاراوەی پێ دروست کراوە، فەرهەنگی ڕەسەنی زمانەکەمان بەو وشانە، ئاشنایە: { هەوارگە، کێڵگە، بازاڕگە، سەیرانگە، کۆڵەگە، پەناگە، ئاشگە، نزارگە، کارگە، ئارامگە، حەشارگە، مەلەوانگە} لە سەر هەمان پێوەر، چەندین زاراوە دروستکراوە: (**نشینگە: مطار، شوشتنگە: غسل، تۆمارگە، خەڵوەتگە، دایەنگا، خوێندنگا، فەرمانگە، خواردنگە، پرسگە، خێوەتگا، پەیمانگا، پەرستگا، دادگا، ((ڕوانگە، ئێستگە))** ، (مەسعود محەمەد:٢٠١١: ٨٩).

ڕێبازی شوێنکەوتن، کە پێوانەسازیشی پێدەڵێن، ڕێگایەکی دیکەیە بۆ هاتنەکایەوەی وشەی نوێ لە زماندا، لەسەر هەمان پێوانەی وشە

دروستکردن، کە لە پێشتردا هەبووە، زمانی کوردی سوودی زۆری لێ وەرگرتووە، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشدا، دەتوانین لە بواری زاراوەداناندا کەڵکی لێ وەربگرین و بەهۆیەوە زمانەکەمان دەوڵەمەند بکەین، دەتوانین دووبارە یاسا کۆنەکان ببوژێنینەوە و بەکاریانبهێنینەوە.

٥\١١ـ ٨) موتوربە کردن:

هەندێکجار، ئەگەر بۆ زاراوەیەک ڕەگێکی کوردی نەدۆزرێتەوە، لە زمانێکی دیکەوە وەریدەگرین، یان پەنا دەبەینە بەر موتوربەکردن، کە وشە یان بناغەی زمانێکی تر وەردەگرین، لەگەڵ وشەیەکی کوردی لێکی دەدەین، یان پاشگرو پێشگری کوردی بۆ زیاد دەکەین، وەک: { ئیسلام بوون، حەجکردن، عەباپۆشین..هتد }. لەم ڕێگایەدا، بەشێک لە وشەکە کورددییە، بەشەکەی دیکەش وەرگیراوە، بۆ نموونە، لە وشەی (حەجکردن) دا، وشەی حەج عەرەبییە، کردن، چاوگێکی کورددییە، بە هەردوو بەشەکە چاوگێکی تازەیان دروست کردووە.

٥\١١ ـ٩) داتاشین (Clipping):

((داتاشین، ڕێبازێکە بۆ سازکردنی زاراوەی نوێباو لە دوو وشەی سادە، پاش قرتاندن وفڕێدانی دەنگێک یان زۆرتر لە یەکێک لە وشە سادەکان یان هەردووکیان، ئینجا دانەوە دەم یەکیان و پێکهێنانی زاراوەیەکی نوێ))، (جەمال عەبدول:٢٠٠١: ١٩) ئەم ڕێبازە بۆ داڕشتنی وشەی ئاسایی و زاراوەی زانستییش سودی لێ وەردەگیرێت، بە زۆری بۆ دروستکردنی ناو بەکاردێت:

وشکانی + ئاوەکی ـــــ وشکاوەکی

هەندێک، وایدادەنێن، داتاشین زانستییە، لەو باوەڕەدان کە هەموو وشە داتاشراوەکان، بونیاتێکی دریژیان هەیە، بەهۆی ئەم ڕێبازەوە دروست دەکرێن. پێیان وایە، ڕێبازی داتاشین لە هەندێ باردا پێویستە و دەبێ بەکاری بهێنین. زمانەکان، لە کۆنترین شێوەیاندا، کەبەدەست ئێمە گەیشتوون، ئەو وشانەی بەکاریانهێناوە، لە ژمارەیەکی زۆر دەنگ پێکهاتوون و بونیاتێکی دریژیان هەبووە و بڕگەی زۆری تێدابووە، ئەم

زمانانە بە تێپەڕبوونی کات بەرەو کورتی و کەمبوونەوەی بڕگەکان چوون. (هیچ گومانێک لەوەدا نییە، کە ئاڕاستەی گشتی لە هەموو زمانەکاندا، بەرەو کورتکردنەوەی پێکهاتەی وشەکانە)، (ابراهیم أنیس:۲۰۰۳: ۷۷).

ئەمە پێمان وایە، لەبەرئەوەی لەم ڕێبازەدا، بونیاتی وشەکان کورتدەکرێتەوە و هەندێ لە دەنگەکان دەقرتێندرێن، ئەم ڕێگایە بۆ زاراوەدانان زۆر چالاک نییە و بە ڕێژەیەکی کەم بەکاردەهێندرێت، بەڵام لە هەندێ باردا بەمەبەستی کورتکردنەوە و ئابووریکردن لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، یان لە بواری زاراوەسازیدا سوود لەم ڕێگایە وەردەگیرێت.

۱\۵ -۱۰) ڕێبازی وەرگێڕان و وەرگێڕانی دەربڕینە میتافۆرییەکان

وەرگێڕان ناوەندێکە لە نێوان دوو زماندا، هەڵگری زانیاری دوو ڕۆشنبیرییە، پەیوەستبوونێکی زانستی نێوان دوو هۆشە، هەروەها هۆکاری پەیوەندی نێوان دوو شارستانییەتە. وەرگێڕان هۆکارێکە بۆ دەوڵەمەندکردنی زمان و پەرەسەندنی وشە و زاراوە. بەهۆی وەرگێڕانەوە، هەندێ وشە و واتا و چەمکی تازە و هەندێکجار بەکارهێنانی نوێ، دەکەوێتە ناو زمانەوە. ئەگەر وەرگێڕان کارایەکی هزری و بیری بێت، کاریگەری لەسەر پەرەسەندن و بووژانەوەی هزر دەبێت، پاڵنەرێکیشە بۆ گۆڕان و پەرەسەندنی زمان بۆ ئەوەی بتوانێت لەگەڵ ئاستی پیشکەوتن و تەکنۆلۆژی گەلانی تر بەڕێوە بڕوات(منذر عیاشی : ۲۰۱۳ : ۳۵) بەهۆی وەرگێڕانەوە، ژمارەیەک وشە و دەستەواژە و فرێز و ڕستە، کەوتوونەتە ناو زمانەوە، لە ڕووی هزرو واتاشەوە، زمان دەوڵەمەند دەکەن، پێویستە تێبینی ئەوە بکەین، کە وەرگێڕانی دەربڕینە میتافۆرییەکان کارێکی ئاسان نییە و پێویستی بە وردبوونەوە هەیە، ئەمەش لەبەرئەوەیە میتافۆر پەیوەندی بە کۆمەڵگاو کلتوورەوە هەیە، لەم ڕووەوە هەر زمانێک، تایبەتمەندی خۆی هەیە، نابێ دەربڕینە میتافۆرییەکان بە واتای ڕاستەوخۆ وەربگێڕین، مەرجیش نییە ئەو میتافۆرەی لە زمانێکدا هەیە، بەرانبەرەکەی لە زمانێکی تردا هەبێت، بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا، هەندێ لێکچواندن و میتافۆر بە ڕێگای وەرگێڕانەوە دەکەونە ناو زمانەوە و دەوڵەمەندی دەکەن،

بۆ نمونە، لە زمانی عەرەبیدا (یعمل کالنحلة)، لە زمانی کوردیدا دەبێتە(وەک مێروولە کاردەکات: واتە: چالاکە)، هەروەها (As old as hills) لە زمانی ئینگلیزیدا، دەبێتە (وەک هەولێر کۆنە)، لە زمانی کوردیدا، (محمود عکاشە:٢٠٠٥ :١٨٢). دەربڕینی یەکەم، وەک خۆی وەرگێڕدراوە، بەڵام لە دووەمدا، سوود لە بیرۆکەکە وەرگیراوە.

لێرەدا، بۆمان دەردەکەوێت، کە هەندێک لە دەربڕینە میتافۆرییەکانمان، ئەوانەن، کە لە زمانانی دیکەوە بۆ زمانی کوردی وەرگێڕدراون، بۆ نموونە زۆرجار لە ڕۆژنامەکاندا یان لە ڕاگەیاندنەکانە کوردییەکاندا، چەند دەستەواژە یان کورتە ڕستەیەکی وەک: { **شەقامی کوردی، شەقام بەم بڕیارە ڕازی نابێت، کاردانەوەی شەقام، مااڵی کورد یەکدەخەینەوە، بەهاری کوردی و بەهاری عەرەبی**} بەرچاو دەکەوێت، کە بیرۆکەکانیان لە هەر سێ وشەی (شارع) و (بیت) و(ربیع)ی زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوە و زاراوەی بواری ڕامیارین. ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە، لە زمانانی دیکەوە کەوتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە، لە ڕێگای تێکەاڵو بوون بە ڕۆشنبیری میللەتانی دیکە، یان لە ڕێگای هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە، لەم قۆناغەی ئەمڕۆی زمانی کوردیدا، پێویستە زیاتر گرینگی بە وەرگێڕانی ئەو بابەتانە بدەین کە لە ڕووی زانستییەوە گرینگن لەم ڕووەوە سەرەڕای گرینگی پێدانی لەالیەن تاکەکەس و زانایانەوە، پێویستە بە بڕیارێکی سیاسی باڵا دەزگای تایبەت، بە وەرگێڕان و دامەزراوە و خولی تایبەت و گۆڤار و بڵاوکراوەی بۆ تەرخانبکرێت.

١١ـ٥) **بچووککردنەوە:**

لەزمانی کوردیدا، کۆمەاڵێک پاشگر هەیە، کە ڕۆاڵی بچووککردنەوە دەبینن، یان واتای خۆشەویستی و نازداری دەگەیەنن، هەندێکجاریش بۆ کەمکردنەوە و شکاندنەوەی بەرانبەر بەکاردێن، هەندێکیان چالاکن و هەندێکیان ئەوەندە چالاک نین.

ئەم ڕێگایە، سەرەڕای ئەوەی بۆ بچووککردنەوە بەکاردێت، هەندێکجار لە دروستکردنی وشەی نوێدا، ڕۆل دەبینێت، بۆ نموونە:پاشگری (**یلە**)، لەم

نموونـــانەی خـــوارەوەدا، جـــگە لە بچـــووککردنەوە، نـــاوێکی نوێشـــی دروستکردووە:

ئەنگوست + (یلە) ⟵ ئەنگوستیلە

خڕ + (یلە) ⟵ خڕیلە

هەروەها، پاشگری (یلکە)، کە پاشگرێکی بچوککردنەوەیە، وەک:

قۆدی + (ـ یلکە) ⟵ قۆدیلکە

گۆم + (ـ یلکە) ⟵ گۆمیلکە

جام + (ـ یلکە) ⟵ جامیلکە

ـ هەروەها، بۆ بچووککردنەوەی ناویش، سوود لەم پاشگرە، وەرگیراوە

فاتم + (ـ یلکە) ⟵ فاتیلکە

بەڵام لە وشەی (چاویلکە)دا، ناوی ئامێری دروستکردووە.

١١ـ ١٢) داهێنان Invention

((گۆڕینی واتای هەندێ وشەیە، بۆ گەیاندن و سازکردنی هەندێ بیر و زاراوەی نوێ)) (شێرکۆحەمەدەمین قادر: ٢٠٠٢:١٤).

ڕا + کێشان ⟵ ڕاکێشان { بەرانبەر بردنی کەسێک بۆ دەرەوەی وڵات}.

هەندێکجار زاراوەیەک، پێش سەرهەڵدانی ناوەرۆک و چەمکەکەی پێشنیاز دەکرێت، ئەمەش دەچێتە خانەی داهێنانەوە، (هەروەک چۆن سوسێر، وێنای ئەو زانستەی کرد، کە لەنیشانەکان دەکۆڵێتەوە، کە لەو کاتەدا، بووونی نەبوو، ناوی لێنرا (زانستی نیشانەکان)، (سمیر شریف:٢٠٠٨: ٣٥٤).

١١ـ ١٣) لاسایی کردنەوە (وشە دەنگییەکان) Echoism

ئەو وشانەن، کە لە ئەنجامی لاسایکردنەوەی دەنگ ودیاردەکانی سروشتەوە پەیدادەبن، وەک: خوڕەخوڕ، گڤە گڤ، هاژە هاژ، لووڕە لووڕ...هتد. بەهۆی ئەم ڕێگایەوە، ژمارەیەکی زۆر وشە دەکەونە ناو فەرهەنگی زمانەوە، هەندێکجار ئەو وشانەی کە لە ئەنجامی لاساییکردنەوەی دیاردەکانی سروشت و ناوی دەنگەوە پەیدابوون،

واتاکانیان دەگۆڕێت و بۆ بواری تر بەکاردێن، کە دەبنە هۆی دەوڵەمەندکردنی ئاستی فەرهەنگ و واتا، بۆنموونە: (پرتەپرت)، وشەیەکە، لە بنجدا، لەلاساییکردنەوەی دەنگی سروشتییەوە پەیدابووە، بەڵام بۆ مرۆڤ گوێزراوەتەوە:

- پرتەپرت

فانۆسەکە{ پرتەپرت دەکات } ⟵ {ئاگرەکەی پێدەبێت و دەکوژێتەوە} .

|

ژنەکە{ پرتەپرت دەکات } ⟵ {لە بەرخۆیەوە قسە دەکات}.

- تەپەتەپ

: تەپەتەپی تۆپ.

|

: تەپەی پێ.

: خانووەکە تەپی {ڕوخا}.

: باری ئابووریمان داتەپیوە. { میتافۆر}.

ـ لە چیرۆکی فۆلکلۆردا:

{ ئەوە کێیە تەپە تەپ دەکات
کاسە و کۆتم پڕ لە خۆڵ دەکا
میوانم هەیە و شەرمەزارم دەکا}.

- بۆرە بۆر

ـ بۆڕە بۆڕ: مانگاکە بۆڕەبۆڕ دەکات.

ـ بۆڕەم لێدەکات.

ـ گارە گار: مریشکەکە گارەگار دەکات { هێلکەی پێیە}

گواستنەوە بۆ مرۆڤ: { ئەو پیاوە هەمیشە گارە گار دەکات}.

- نوکە

نوکە نوک: دەنگی گریان.

نوکە: دەنگی مۆبایل {نوکەم بۆ دەکات}ـــ{زەنگ دەنێرێ و دەیکوژێنێتەوە}.

١١٥ـ١٤) وشەی کورتکراوە curtailed Word

(بـریتییە لە وەرگرتنـی وشـەیەک، لە وشـەیەکی دیکـە، بە ڕێگـای کورتکردنەوە، وەک وشـەی docکە کورتکراوەی Doctor) ە، (محمد علی الخولی:١٩٨٢: ٦٢).

١١٥ـ ١٥) ئەکرۆنیم:

بـریتییە لە وەرگرتنـی نـاوی پیتـی یەکەمـی وشـەکان و خوێندنەوەیان بەسەریەکەوە، وەک:

- یەکێتی نشتمانی کوردستان{ ی.ن.ک}
- پارتی دیموکراتی کوردستان{ پ.د. ک}

ئەم ڕێگایە لە زۆر بواردا سوودی لێوەرگیراوە، هەروەک لەو ڕێکخراوە جیهانییەدا دەیبینین، کە پێیدەوترێت (یونسکۆ) ــ (UN).

١١٥ـ ١٦) ڕێگای تێکەڵکردن و تێکهەڵکێشکردن (Blending)

دروستبوونی وشـەیەکە، کە لە یەکگرتنی دوو وشـە یـان زیـاتر پێکدێت، لەگەڵ پاراسـتنی بەشـە پێکهێنەرەکـانی، وەک: (ڕۆژمـار)، کە داڕێـژراوە، لە (ڕۆژنـامە + گۆژمـار) لە ئەنجـامی وەرگرتنـی بەشـی یەکەمـی وشـەیەک و لێکدانی لەگەڵ بەشی دووەمی وشەیەکی دیکەدا دروست بووە.

١١٥ـ ١٧) بنجەوانی میللی (Folk etymology):

گۆڕینی واتا یان شێوەی گۆکردنی وشەیەکە، بۆ ئەوەی زیاتر بگونجێت، لەگەڵ وشـە ناسـراو و باوەکـان، کە ئێسـتا لە زمـانەکەدا هەیە. (هەندێکجار قسەکەر، شێوەی گۆکردنی وشەیەک بە هەڵە دەبیستێ، وا دەزانێت، بنچینە ڕاستەقینەکەشی هەر وایە، لە بنجەوانـی میللیدا، گۆڕانی شێوەی گۆکردن وا دەکات، شیکردنەوەی هەڵە بۆ واتای وشـەکە بکرێت وشـەی (الثورة)، لە زمـانی عەرەبیـدا، بەهـۆی هەڵە تێگەیشـتنەوە بیسـتەر بە (الفـروة) وەری دەگریت، دواتر بواری چاککردنی نابێت و وشەکە بە واتا نوێیەکە لە هزریدا دەمێنێـتەوە). (أحمـد عبـدالرحمن حمـاد:١٩٨٣ ، ١١٧)، لە زمـانی کوردیـدا، زۆرجـار (حفصـة)، بە (حەفسـەت)، کـە قسـەکەران بـە هەڵـە وا دەزانـن، ئـم

وشەیە ژمارەیە، بەڵام بنچینە ڕاستەکەی ئەوەیە، کە ئەم وشەیە لە بنجدا ناوة و لە عەرەبییەوە هاتۆتە ناو زمانی کوردییەوە.

١١٥ـ ١٨) جێگۆڕکێی ڕەوانبێژیی (Antonomasia):

ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی وشە و واتای نوێ، هەندێ لە پەیوەندییە واتاییەکان، دەچنە ناو ئەم بوارەوە، وەک:ـ پەیوەندی دژ یەکیی: لێرەدا، سیمای دژ، دەدرێتە پاڵ وشەیەک و بەهۆیەوە مێتافۆرەکە، دروست دەبێت، کە ئەمەش بە ڕێگایەک بۆ دروستبوونی مێتافۆر دادەندرێت، ئەو وشانە لەگەڵ یەکدیدا کۆ دەبنە کە خاسیەتی پێچەوانە و دژیان هەیە، وەک ئەوەی وشەکە لەبنچینەدا سیماو خاسیەتی ڕەنگی (سپی) هەیە، بەڵام وشەی (ڕەش) دەخرێتە پاڵی(**بەفری ڕەش، ڕۆژی ڕەش، ئازایەکی ترسنۆک، تاڵییەکی شیرین، ڕقم لە خۆشەویستییە، شێتی عاقل، بیرمەندێکی نەفام، خەونی ڕاستی، کۆترێک لە ئاگر، درۆی ڕەش، درۆی سپی، ئەستێرەی کوێر...هتد**).

هەریەک لە مێتافۆرەکان بەهۆی خستنەپاڵ یەکخستنی دیارخەرێکی پێچەوانە یان دژ دروست بوون.

- **بەفری ڕەش**

بەفر، سیمای{ +سپی} هەیە، کە دیارخەرێکە پێچەوانەی{+ ڕەش}ە.

بەفری سپی (واتای فەرهەنگیی، پیتی)⟵ (بەفری ڕەش): (مێتافۆر).

ـ بەفری ڕەش، (بەفری ڕەش)، (لە واقیعدا نییە)، لە بارو دۆخێکدا دەبێت، کە بەفر بارینەکە، کارەساتێکی لێ کەوتبێتەوە.

ڕۆژ {ڕووناک} + دیارخەرێکی پێچەوانە {ڕەش} ـــــ ڕۆژی ڕەش، بۆ بارودۆخێکی نائاسایی بەکاردێت

ئازا { هێز و بڕوا } + دیارخەرێکی پێچەوانە {ترسنۆک} ـــــ ئازایەکی ترسنۆک، سەرکێش کەرە.

{تاڵ} + {شیرین} ـــــ (تاڵییەکی شیرین) پێچەوانەی یەکترین.

{ڕق} + {خۆشەویستی} ـــــ ڕقم لە خۆشەویستییە، لە واقیعدا، ڕق و خۆشەویستی، پێچەوانەی یەکترین.

{بیرمەندێکی نەفام} ـــــــ لە واقیعدا، بیرمەند و نەفام، پێچەوانەی یەکترین، لە دۆخێکی خستنە پاڵی دژیەکدا، دەستەواژەیەکی میتافۆریی دروستکردووە.

{درۆی ڕەش} ـــــــ لە واقیعدا، درۆ دیاردەیەکی ئەبستراکتە و ڕەنگی نییە.

(ئەم بواره پتر لە ڕەوانبێژیدا بەکاردێت، بە ڕێگایەک بۆ گۆڕینی واتاو دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتا دادەندرێت، وشەکان لەڕووی واتاوە، جێگۆڕکێان پێدەکرێت و هەریەک لە میتافۆرەکان، لەگەڵ کەرەسەیەکدا هاتوون کە لە ئاخاوتنی ئاساییدا، هاوڕێیەتییان لە گەڵیدا نییە، ئەو واتایەی کە قسەکەر لە ئاخاوتندا دەریدەبڕێت، پەیوەستە بە چەند جۆرێک لە پەیوەندی واتایی، وەک پەیوەندی جێگرتنەوە وپەیوەندی گونجان، کە سوسێر بە(associative) ناوی دەبات)، (محمد محمد یونس:٢٠٠٤: ٣١) بۆ نموونە، ئەگەر قسەکەر بیەوێت، فەرمان بە پەڕاندنی سەری کەسێک بدات، دەڵێ:{ لە ملی بدەن، یان ملی بپەڕێنن }، نالێت: (گەردنی بپەڕێنن)، لە گەڵ ئەوەدا، جۆرێک لە هاوواتایی درکپێکردن لە نێوان مل و گەردندا، هەیە.

جۆرێکی تر، لە جێگۆڕکێی ڕەوانبێژیی، بەکارهێنانی ئاوەڵناوە بۆ ناوێکی تایبەتی، بۆنموونە: ئەم ئاوەڵناوانەی خوارەوە، بۆ دەربڕینی بێژەی خودای گەورە بەکاردەهێندرێت: (**ڕەحمان، ڕەحیم، غەفور، عەزیز، مەجید، ڕەزاق...هتد**). هەندێکجار پڕۆسەی دەربڕینی ناوێک یان کارێک یان ئاوەڵناوێکی گشتییە، لە ناوێکی تایبەتی(محمد علی الخولی: ١٩٨٢ :١٨)، وەک:(**جەلالی و مەلایی**)، ئەم دوو وشەیە، بەکاردێن بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە سەر بەو دوو پارتە بوون، واتە:ئەمانە سەرەتا ناوی تایبەتی بوون، بەڵام دواتر بوون بە گشتی.

جۆرێکی دیکەی میتافۆر، کە بەهۆی ئەم ڕێگایەوە دروست دەبێت، بەکارهێنانی نازناوە، لەجیاتی ناوەکە، وەک: **{ شاعیری سروشت} ــ گۆران،{دایکی موسوڵمانان } ـ عایشە،{ پاکیزە }: مریەم ...هتد. بەهۆی ئەم ڕێگایەوە، نازناوی(شاعیری سروشت), لەجیاتی ناوی (گۆران)بەکاردێت.**

بەشی دووەم: میتافۆر لە وشەی فەرهەنگیدا

١\٢) سیاق و کۆتبەند لە گواستنەوەی واتادا

زمان سیستەمێکی ئاڵۆز و بەیەکداچووی نێوانە یەکەکانە، هەموو زمانێکیش بازنەیەکی کراوەیە بۆ نوێکردنەوە و گۆڕانکاریی لە بونیاتە فەرهەنگیی و پێکهاتەییەکەیدا، بۆ دیارکردنی واتای وشە، پێویستمان بە دیاریکردنی سەرجەمی ئەو سیاقانە دەبێت، کە وشەکەی تێدا بەکاردێت، تیۆری سیاقیش بەوە دەناسرێت، کە پێی وایە، وشە بەتەنیا خاوەنی واتای فەرهەنگیی نییە، مارتینی دەڵێت: (لە دەرەوەی سیاقدا واتای وشەمان دەست ناکەوێت)، (سالم شاکر: ١٩٩٢: ٣١).

میتۆدی تیۆری سیاقی، بە یەکێک لە میتۆدە بابەتییەکانی واتایی دادەندرێت، کە نموونەیەکی کردەیی بۆ دیاریکردنی پێکهاتەی زمانیی پێشکەش دەکات، ژمارەیەکی زۆر لە زانایان گرینگییان بەم بواره داوە، (ویتگنشتن) (Wittgenstein)، دەڵێت: (بەدوای واتای وشەدا مەگەڕێ، بەڵکو بە دوای ئەو ڕێگایانەدا بگەڕێ، کە تێیدا بەکاردەهێندرێت)، (منقور عبد الجلیل: ٢٠٠١: ٨٨) بەهۆی ڕێگاکانی بەکارهێنانەوە، دەتوانین وشە بۆ واتای سەرەکی و ئەو واتا پەراوێزی و لاوەکییانەی، کە بەهۆی وێنە شێوازییەکەیەوە وەری دەگرێت پۆلێن بکەین.

ستیڤن ئۆڵمان دەڵێت: (تەنیا سیاق بۆمان ڕوون دەکاتەوە، کە وشە بە واتای بابەتی پەتی دەربڕاوە، یان مەبەست لە بەکارهێنانەکەی دەربڕینی سۆز و هەڵچوونەکانە)،(ستیفن أولمان:١٩٨٨: ٦٣) چەمکی سیاق گەشەسەندنێکی زۆری بەخۆوە بینیوە، بەڕادەیەک نەک هەر لەبواری زمانەوانیدا، بۆ ڕوونکردنەوەی واتای داڕشتە و پێکهاتە زمانییەکان، گرینگی پێدەدرێت، بەڵکو لە بوارەکانی تریشدا وەک: بارو دۆخ و پێگە، کە پەیوەندیی و گەیاندن و سیما فسیۆلۆجییە دەروونییەکانی قسەکەری تێدا دەردەکەوێت گرینگی پێدەدرێت. واتە: دەتوانین لە سیاقدا (لە نێو لیستی چەمکە شیمانەکراوەکاندا، چەمکێکی گونجاو بۆ دەربڕینێکی فرەواتا هەڵبژێرین، بۆ ئەم مەبەستەش پێویستمان بە بڕێک زانیاری هەیە، دەشێ

هەندێک جاریش بکەوینە هەڵەی تێگەیشتنەوە بۆ لێکدانەوەی ئەو دەربرینە زمانییانەی، کە لە واتایەک زیاتر هەڵدەگرن، بەڵام دەتوانین بەهۆی سیاقی زمانیی یان وتار، یان بەهۆی بارودۆخی پەیوەندی گەیاندنەوە ئەم تەمومژییی و نادیاریییە نەهێڵین و بە واتای مەبەست بگەین)، (عبد القادر الفهری الفاسی: ١٩٨٦ : ٣٧٢)، هەبوونی واتای جۆراوجۆر بۆ وشەیەک، بەو واتایە دێت، کە ئەم وشەیە، خاوەنی واتایەکی مەرکەزی (سەنتەریی ــ چەقیی) سەرەکییە کە ئەویش (ناوک ـ چەقەکەیەتی)، لەگەڵ چەند واتایەکی تر، کە لە ئەنجامی خولانەوە لە چوارچێوە و دەوروبەری ئاخاوتنی جیاوازدا وەری دەگرێت، لێرەدا واتای سەرەکی وەک ڕۆشنکەرەوەیەک و سەنتەرێک بۆ واتاکانی دیکە وایە، کە لەسیاقە جۆراوجۆرەکاندا بە دەوریدا دەخولێنەوە، بەتایبەتی ئەمە لە وشە فرەواتا و بەکارهێنانە میتافۆرییەکاندا، بە ڕوونی دەردەکەوێت، بەڵام وشە هاوبێژەکان کە بنچینەی پەیدابوونەکانیان جیاوازە، سیاقی بەکارهێنان واتاکە ڕوونەدەکاتەوە.

ـ سیاق بەهەردوو لایەنی تیۆری و پراکتیکییەوە، بە تیۆرێکی کارەکی پەیوەست بە سیستەمی زمانەوانییەوە دادەندرێت، بەهۆی ئەو بەجێهێنان و دیاریکردنانەی کە بۆ ڕستە و هۆکارە دەرەکییەکانی وەک پێگە وشوێن و دۆخی ئاخاوتن دەیکات، بە قۆناغێکی بەرایی بۆ تیۆری شیکردنەوە دادەندرێت، دوای ئەوەی سەرجەم سیاقەکانی بەکارهێنانی وشەیەک کۆدەکرێتەوە، بواری کارەکی کۆتایی دێت و بواری میتۆدی شیکردنەوە دەست پێدەکات.

لایەنێکی تری گرینگ، کە پێویستە، ئاماژەی پێبکەین، دۆخی بەیەکەوەهاتن و گونجانی وشەکانە لە چوارچێوەی سیاقدا، زاناکان بۆ ئەم مەبەستە زاراوەی (ڕیزکردن، ڕێکوپێکی)بەکاردەهێنن، کە ڕەچاوی بەیەکەوە هاتنی وشە هاوسێیەکان دەکات و بەیەکێک لە پێوەرەکانی دیاریکردنی واتای وشە دادەندرێت، گونجانی داڕشتە زمانییەکان هۆکارێکی گرینگی دیاریکردنی بواری واتایە، (فێرث) پێی وایە: لە لیستی وشە ڕیزبوو، بەدوای یەکداهاتووەکاندا، هەر وشەیەک بەشێک لە واتاکە دیاری دەکات،

ئامادەبوونی هەر وشەیەک، دەبێتە هۆی ئامادەبوونی زنجیرەیەک لە وشەکان.

لەم بەشەدا، هەوڵ دەدەین واتای وشە لە بەکارهێنان و سیاقی جیاوازدا ڕوون بکەینەوە، دواتر باسی ئەو کۆتانە دەکەین، کە زمان بەمەستی پاراستنی سیستەمەکەی لەسەر ئاخێوەرانی دادەنێت وەک کۆتی ڕێزمانی و کۆمەڵایەتی و واتایی، لە گەڵ دەرخستنی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان پەرەسەندن و کۆتە زمانییەکاندا هەیە. لە هەمان کاتدا ڕۆشنایی دەخەینە سەر ئەو دۆخەش، کە چۆن وشەکان، چەند کۆتێکی واتایی دەبەزێنن و واتا لە بواریکەوە بۆ بواریکی تردەگوێزرێتەوە، ئەمەش هەنگاوێکە بۆ دروستبوونی میتافۆر و واتای ناڕاستەوخۆی دەربڕین. یاساکانی بەکارهێنانی زمان چەند کۆتێک لەسەر قسەکەران دادەنێن، بەڵام زۆرجار بەکارهێنەری زمان، لە سیاقی دیاریکراوی ئاخاوتندا کۆتێک یان زیاتر بە مەبەستێکی تایبەتی دەبەزێنێت، بەو هۆیەش چەند جۆرێک لادانی زمانیی و واتایی دێتە کایەوە، کە میتافۆریش جۆرێکە لەم لادانە زمانییانە، هەروەها ئەو تێڕوانینە زمانەوانییەی کە لە نێوان گۆڕان و دۆخی جێگیریی زماندا هەیە، لە گەڵ ناوازەیی و هەڵە و داهێنان و پەرەسەندنی زمانیی دەخەینە ڕوو. هەموو ئەم بابەتانە، پەیوەندییان بە واتاوە هەیە، بابەتی واتا بابەتێکی گرینگی لێکۆڵینەوەی زانستی زمانە، لە بەرئەوەی زمان هەروەک ناسراوە، بێژە و واتایە. هەروەها، واتا بنەڕەت و پایەی زمانە، ئەرکەکانی زمان بە هۆی واتاوە جێبەجێ دەکرێت، واتا پێوەری مانەوە و پاراستنی زمانە(عباس محمود العقاد: ٧٥).

واتاسازی، زانستێکی ئاڵۆزە لە چەند ئاستێکی جۆراوجۆر، لە واتا دەکۆڵێتەوە، لە ئاستی فەرهەنگدا سەرەتا لە واتای فەرهەنگییەوە دەستپێدەکات بۆ واتای دەستەواژە و پێکهاتەکان، دواتر بۆ پەیوەندی سیاقە جۆراوجۆرەکان لە چوارچێوەی وتاردا، کەپەیوەستە بە بەکارهێنانی وشە لە بارودۆخی جیاوازدا، ئەم بوارەش پەیوەستە بە پراگماتیکەوە. (النصراوي: ٢٠٠٩: ٢٦).

واتاسازیی، لە دابەشکردنەکانیدا پشت بە پێوەری سروشتی یان عەقلی یان نەریتی دەبەستێت، بەهۆی ئەمەش ئاماژە بۆ چەند جۆرێکی واتا کراوە، وەک: واتای سروشتی و واتای مەنتیقی و واتای عورفی و واتای دانانی، هەروەک، زانایانی واتا، ئاماژەیان بۆ جۆرێکی تری واتا کردووە، کە وشە لە چوارچێوەی سیاقی زمانیدا وەریدەگرێت، بە بەهای شێوازی یان دەربڕین، ناویان بردووە (منقور عبد الجليل: ٢٠٠١: ١٨١) . (بەڵام ئەو واتایەی، کە لە سیاقێکی دەروونی و پێگەییدا قسەکەر بەرهەمی دەهێنێت، پشت بە دوو ڕەهەند دەبەستێت:

١ ـ ڕاست وتنی قسەکەر، کە ئەمەش کارێکی دەروونییە، لە دەرەوەی سیستەمی زمانیی دایە.

٢– مەرجی ڕاستی بوونی واتای بێژەکە لە دەقەکەدا، کردە زمانییەکەش، لە وتە و سیاقدا دەردەکەوێت. ئەگەر بڵێین: { زانا مەزنە}، واتای ئاماژەپێکراو، واتایەکی شاراوەیە، لە بەرئەوەی مەزنایەتی زانا، لە زانستەکەی دایە ئەمەش جۆرێکە لە واتای ئیحایی، لەو وشانەدا ، کە توانستێکی ئاماژەیی و سروشکارییان تێدایە)، (أحمد موختار عمر: ١٩٩٢:٣١).

لە بەرئەوەی بەکارهێنانی وشە لە سیاقدا، پەیوەندی بە واتاوە هەیە، بە پێویستمان زانی، پێناسەیەکی کورتی واتاسازی بکەین Semantics ، ئەم زانستە، لەڕووی سەرهەڵدانەوە، تاڕادەیەک نوێیە، بە بەراورد لەگەڵ بە شەکانی دیکەی زانستی زماندا Linguistics، پێناسینی زۆری لە لایەن تۆێژەرانەوە بۆ کراوە، بۆ نموونە بە تەنیا (ئۆگدن و ریچاردز) پتر لە شانزە پێناسەیان بۆ ئەم بابەتە، پێشکەش کردووە، بەڵام پشکی هاوبەش لە نێوان پێناسەکانی زانستی واتادا، بریتییە لە: ((واتاسازی ئەو زانستەیە، کە دیراسەی واتا دەکات))، (مجدی ابراهیم محمد: ٢٠١٣: ١٩٠). ئەمەش هەمان ئەو پێناسەیە، کە (Foder)بۆ واتاسازی کردوویەتی Semanti is the study of Meaning)) (Jon deanfoder: ١٩٨٢:٢)))، .بە پێی ئەم پێناسەیە بێت، بواری واتاسازی، هەموو ئەو لایەنانە دەگرێتەوە، کە

پەیوەندییان بە واتاوە هەیە، جا چ لێکۆڵینەوە، لە واتای تاکە وشەکانی زمان بێت، یان لێکۆڵینەوە لە واتای ڕستە و دەربڕین بێت، یاخود دەرخستنی پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان یەکە زمانییەکان بێت، بۆ گەیشتن بە واتای دروستی وشە، پێویستە چەند هەنگاوێک بنێین:

١ــ دەرخستنی واتای لاوەکی (پەراوێزی) وشە، کە بە پێی پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاقی زمانی، وشەکە وەری دەگرێت.

٢ ــ ڕوونکردنەوە و دەرخستنی پلەی هاوشێوە بوون و گونجان، لە نێوان واتای بنەڕەتی Designation و واتای لاوەکی Connotation، لە پاڵ ئەو واتا لاوەکییەی کە وشە وەری دەگرێت، هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی بڕێک لە هاوبەشی نێوانیان یارمەتی دەرە بۆ دەرخستنی پەیوەندی لە نێوان هەردوو واتاکەدا، زمانەوان پشت بەوبڕە پەیوەندییە دەبەستێت بۆ دیاریکردن و شیکردنەوەی واتاکە. (مجدی ابراهیم:٢٠١٣: ١٩٠) واتای وشەیەکی تاک بەهۆی ئەو کارلێکە واتاییانەوە سەرهەڵدەدات، کە وشەکە لە سیاقێکی دیاریکراودا وەریدەگرێت(صابر الحباشة:٢٠١٢: ٦)، (کولیچەیەکی ناسک: **خەندەیەکی ناسک**)، (چەقۆیەکی تیژ: **بیرێکی تیژ**). واتای وشەی (**ناسک**)، بەهۆی ئەو کارلێکانەوە دروست دەبێت، کە لە سیاقی بەکارهێنانداوەری دەگرێت، لێرەدا وشە، وەک ڕەگەزێکی کیمیا وایە، لەناو پێکهاتەکاندا دەتوێتەوە و کارلێکیان لەگەڵدا دەکات:

کچێکی ناسک

کولیچەیەکی ناسک

خەندەیێکی ناسک

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، لە بابەتی میتافۆردا زیاتر تیشک دەخەینە سەر واتای تاکە وشە، کە گرینگییەکی زۆری هەیە، بەهۆی چەند یاسا و ڕێسایەکەوە، بە واتای مەبەست لە سیاقی بەکارهێنان دەگەین.

تیۆری سیاقی (Contextualtheory): دەگەڕێتەوە بۆ زمانەوانی بەریتانی (جۆن روبرت فێرث) (J.R.firth)، ئەم تیۆرە دەڕوانێتە واتا بەو سیفەتەی ((ئەرکێکە لە سیاق))، بەهۆی ئەمەش گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە تێڕوانین بۆ واتا ڕوویدا، کە لە گۆشە نیگای پەیوەندیی هۆشەکییەوە لە

نێوان شتە ڕاستەقینەکانی واقیع و ڕەمز (هێما)ەوە سەیری دەکرا، هەروەک (ئۆگدن و ڕیچاردز) لە سێگۆشە واتاییە ناسراوەکەیاندا وێنایان بۆ کردبوو، بۆ پێکهاتەیەک لە پەیوەندییە سیاقییەکان.

لەم تیۆرەدا، سیاق بە واتایەکی فراوان بەکارهاتووە، کە سیاقی دەنگی و مۆرفیمی و سینتاکسی و فەرهەنگی دەگرێتەوە واتای ویستراو (مەبەستی قسەکەر)، تەنیا بە ڕەچاوکردنی ئەرکە واتاییەکانی یەکە و وشە بەکارهاتووەکان دەردەکەوێت، لەسەر ئەم بنەمایەش (فێرث) جیاوازی لەنێوان پێنج ئەرکی سەرەکی پێکهاتەی واتاییدا کردووە:

١ـ ئەرکی دەنگیی (Phonetic function)

٢ـ ئەرکی مۆرفیمی (morphological function)

٣ـ ئەرکی فەرهەنگیی (Lexical function)

٤ـ ئەرکی سینتاکسیی (syntactical function)

٥ـ ئەرکی واتایی (semantic function)، (محمد محمد یونس ـ www.ta٥atub.com).

هەر ئەرکێک لەم ئەرکانە لە چوارچێوەی میتۆدێکدا دیاریدەکرێت، کە بە میتۆدی خستنە بڕی ـ گۆڕین، ناسراوە.method of substitution، واتای هەر ڕەگەزێکی زمانیی، لە هەریەک لەم ئاستانە، بە جیاکردنەوە و ئاڵ و گۆڕکردنی ڕەگەزە بەرانبەرەکانی دەردەکەوێت. کە دەتوانن لە هەمان سیاقدا، لە شوێنیدا بێن یان جێگەی بگرنەوە.

ـ وشەی (مۆڕ) لە دەرەوەی سیاقی (کۆڕ و مۆڕ) دا، واتای نییە، هەروەها{ مەختە }، لە دەرەوەی سیاقی{ تەختەو مەختە }واتای نییە، { مت }، لە دەرەوەی سیاقی { شت و مت } دا واتای نییە (وریا عومەر ئەمین:٢٠٠٤: ٤). لەبەرئەوەی ئەرکێکی سیاقییان نییە، واتاکەیان بە بوونی جێگرەوەیەک لەم سیاقەدا، دیاریدەکرێت. (وانێ)، لە وشەی (مااڵەوانێ)، لەبەر ئەوەی ئەرکی نییە، واتاشی نییە. چونکە، جێگرەوەیەک نییە کە شوێنی بگرێتەوە.

بەڵام لەم نموونەیەدا، (**پێنج خوێندکار هاتوون**)، هەر ڕەگەزێک لە ڕەگەزەکان واتای هەیە، لە ئاستی فەرهەنگدا، وشەی (هاتوون)، دەتوانرێت بە چەند ڕەگەزێکی تری وەک: ئامادەن، دەرچوون، تۆژینەوەیان کردووە... بگۆڕدرێتەوە))،(طالب حسین:۱۰:۱۹۹۸).

وشەی خوێندکار دەتوانرێت، بە مامۆستا، کرێکار... هتد ئاڵوگۆڕ بکرێت. هەروەها، لە ئاستی مۆرفۆلۆجیدا، (هاتوون)، لە تافی ڕابردوودایە، کە دەتوانرێ بە شێوازی تری ڕانەبردوو، داهاتوو، فرمان، بگۆڕدرێتەوە.

(فێرث)، لە تیۆرەکەیدا گرینگی بە ئەرکە سیاقییەکانی ڕەگەزە زمانییەکان دەدات، واتای هەر ڕەگەزێک، بەهۆی ئەو ئەرکەوە دیاریدەکرێت کە لە سیاقێکی دیاریکراودا، دەیبینێت. کاتێک ڕستەیەک، لە شوێن و پێگەیەکی زمانیی دیاریکراودا بەکاردەهێندرێت، ئەرکە واتاییەکەی بەجێ دەهێنێت، بەڵام بە گۆڕانی ئەرک یان پێگەکەی، واتاکەی دەگۆڕێت، وەک ئەوەی لە واتای هەواڵییەوە بگۆڕێت بۆ پرسیاری یان داخوازی...هتد.

وشە لە سیاقی جۆراو جۆردا، ئەرکی جۆراو دەبینێت، بۆیە دەکرێت بڵێین: واتای تەواوی وشە بریتییە، لە ژمارەی بەکارهێنانەکانی.

(جفری ئەلیز JeffryEllis) جیاوازیکردووە، لە نێوان واتای سیاقی هەنوکەیی- ئێستایی و واتای سیاقی شاراوە یان گریمانەیی و شیمانەکراودا:

سیاقی هەنوکەیی: ئەو واتایەیە کە لە کات و شوێن و دەق و پێگەیەکی دیاریکراو و نموونەیەکی ئاشکرادا، دەزانرێت و دەوترێت، بیستەر یان خوێنەر تێیدەگات و لێکدانەوەی بۆ دەکات. سیاقی شیمانەیی: هەموو ئەو سیاق و چوارچێوە زمانییانە دەگرێتەوە، کە بۆ یەکەیەکی زمانیی گریمانە دەکرێت لەکاتێکدا، کە لە دەور و بەرو چوارچێوەی بەکارهێنان دادەبڕێنرێت، دەکرێ چەند واتایەک، لە دەرەوەی سیاقی بەکارهێنان بۆ یەکەیەکی زمانیی پێشبینی بکرێت، بەڵام کاتێک لە پێگەیەکی ئاخاوتنی دیاریکراودا بەکاردەهێندرێت دەبێتە وتەیەکی کردەیی. (J.Ellis:۱۹۷۹:۸۱).

(هالیدای- haliday)، پەیوەندییە سیاقییەکان، بۆچوونەکانی هالیدای و ڕەقیەکانی دەربارەی پەیوەندییە ناوەکییەکان: لە پەیوەندییە ناوەکییەکاندا، ڕەگەزە زمانییەکان بەیەکەوە دەبەستڕێنەوە، هەر ڕەگەزێک واتاکەی لە ڕەگەزەکانی دیکەی ناو زمانەوە وەردەگرێت.بەڵام لە پەیوەندی دەرەکیدا، واتای ڕەگەزی زمانیی، بە واتای دەور و بەرەوە پەیوەستە یەکەی زمانیی، واتاکەی لەو دەوروبەرەدا، وەردەگرێت کە تێیدا بەکاردەهێندرێت.

بەم جۆرە، لە ڕێگای هەردوو پەیوەندییەکەوە، مەبەستی تەواوی قسەکەر دیاری دەکرێت، لەبەرئەوەی یەکەی زمانیی لە بەکارهێناندا، واتای جیاواز وەردەگرێت بۆیە، هەندێک پێیان وایە، ((دەوروبەر باشترین ڕێگایە بۆ تێگەیشتن و واتای کتومتی وشە، چونکە بەکارهێنانی وشە لە دەوروبەری جیاوازدا، هۆیەکە بۆ گۆڕانی واتاکەی، بۆنموونە وشەی (دەرچوون) لای قوتابی واتای (سەرکەوتن) لە وانەکانی دەگەیەنێت، لای شوفێرێک واتای (ڕۆیشتن) دەگەیەنێت))، (عەبدولواحید موشیردزەیی: ٢٠١١: ٨٧).

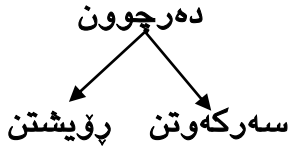

وشە لە فەرهەنگدا، خاوەنی ڕەهەندی واتایی جۆراو جۆرە، کە ئەمەش وای لێدەکات، شیاو بێت لە چوونە ناوسیاقی جۆراوجۆردا، سیاق نرخی وشە دیاریدەکات، لە هەر بەکارهێنانێکدا، واتایەکی تایبەتی پێ دەدات و واتا کۆنەکانی وشەکە لە یادەوەریدا دەسڕێتەوە و واتایەکی هەنووکەیی پێدەدات. وشەی{ **دەرچوون** }، بە پێی شوێن و بۆنە و بارودۆخی ئاخاوتن، ئەم دوو واتایەی وەرگرتووە، ئەگەر(شوێن)، زانکۆ یان خوێندنگایێک بێت، خوێندکار لە بارودۆخی وەرگرتنەوەی ئەنجامەکانی تاقیکردنەوەدا بێت، بە واتای (سەرکەوتن)، لە تاقیکردنەوەدا دێت، بەڵام ئەگەر (شوێن) ژینگەی دەرەوەی خوێندن بوو، ئاخاوتنەکە لە نێوان دوو شوفێردا بوو وشەی(**دەرچوون**)، بەواتای (**ڕۆیشتن**) دێت.

١٢\١-١) جۆرەکانی سیاق ـ دەوروبەر

وشـە واتـای جۆراو جـۆر وەردەگرێت بە پێی جۆراوجـۆریی و سـیاقی بەکارهێنانەکـانی، واتە:بە پێـی دابەشـبوونە زمانەوانییەکـانی، زاناکـان چەنـد جۆرێک لە سیاقیان جیاکردۆتەوە:

١٢ ١ ـ٢) سیاقی زمانیی

دەوروبەری زمانیی، جۆرێکی گرنگیی دەوروبەرە، لە خستنەڕووی واتـا و مەبەسـتی سـەرەکی دەربڕاوەکانـدا، ڕۆڵ و بایـەخێکی زۆری هەیـە، ئـەو واتایەی کە بە فلتەری دەوروبەردا تێدەپەڕێت، واتایەکی وردە، دەوروبـەری زمـانیی((بـە یاسـا و ڕێسـای زمـان و وشـە و ڕێزبەندییـە جیاوازەکانـەوە پابەندە))، (موعین، سازان ڕەزا: ٢٠٠٥ : ٧٢)). واتە: مەبەست لە دەوروبەری زمانیی،بەکارهێنانی وشەیە لـەناو ڕستەدا، بـە هاوڕێیـەتی لەگـەڵ وشـەکانی دیکـەدا، بەمشـێوەیە هەنـدێکجار ئـەو واتایـەی کـە لـە دەوروبـەری زمانیـدا بەدەست دەهێندرێت، لـە واتـای فەرهـەنگیی وشـەکان جیـاوازە، واتاکـەی بـۆ واتایەکی دیکە دەگۆڕێت.

مەبەست لە کۆمەڵە دەنگێک یان وشەیەک یـان ڕستەیەکە، کە واتایەکی دیـاریکراو دەبەخشـن، یـان بە شـێوەیەکی دیکـە بـریتییە، لە هەمـوو ئەو بـارودۆخ و ڕەگەزە زمانییـانەی کە لە دەوری وشـەکەدا کۆبـوونەتەوە لە ڕێی پرۆسە ڕێزمانییەکانی (فۆنۆلۆژی- مۆرفۆلۆژی ـ سینتاکس ـ سیمانتیک) دەوە، جفرە هاوبەشـەکانی نێوان قسـەکەر و گـوێگر لێکدەدرێتەوە ((دەبێت قسـەکەر و گـوێگری زمـانی کـوردی بەردەوام دەسـەڵاتشکانەوەیان بەسـەر زمانی کوردیدا بشکێتەوە، بۆ ئەوەی بتوانن بەردەوام بەشداریی لە کردەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا بکەن، ئەو دەسـەڵات شکانەوەیان بەسـەر زمـانەکەدا، دروسـتەی فـۆرم و گـۆکردن لەتەک دەربـڕین و تێگەیشتندا دەگرێتەوە))، (محەمەدی مەحوی:٣:٢٠٠٤).

تەنیـا بەهـۆی سـیاقەوە، دەتـوانین لە واتـای تەواوی وشـەیەک تێبگەین، بۆنمـوونە: ئـێمە چەنـد کـاری جیـاواز بەکـاردەهێنین، کە دەڵێـین ((**بەرگـد ڕووەکە قوماشەکەی بڕی**))، ((**ئازاد بە پێ ڕێگاکەی بڕی**))، ((**ئەمساڵ پۆلی**

شەشەمی ئامادەیی بڕی))، ((نانیان بڕی))، ((قۆڵیان بڕی))، ((پارەکەیان لێ بڕی))، ((زمانت دەبڕم))، ((گوێیان بڕی)) یان کە دەڵێین: ((دەرگاکە کراوەتەوە))، ((بەهرەی کراوەتەوە))، ((بەختی کراوەتەوە))، (مالّی کراوەیە)).

(فێرث) پێی وایە: سیاقی بەکارهێنان، واتای تەواوی وشەیەک دەردەخات، لە بەرئەوەی هەموو یەکە زمانییەکان، پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە و لە بەکارهێناندا هاوڕێیەتی و دراوسێیەتی، لە گەڵ یەکدیدا پەیدا دەکەن (رجب عبد الجواد ابراهيم: ٢٠٠١:٢١).

دەتوانین، ئەمە لە بەکارهێنانی وشەی (دەست) دا، ڕوون بکەینەوە :

- **دەستی کار ⟵ هێزی کارکردن**
- **دەستی ڕۆژگار⟵ توانا و دەسەڵات**
- **دەستیان بڕی⟵ فێڵیانلێکرد**
- **دەستی غەم ⟵ نەهامەت**
- **دەستی کورتە ⟵ هەژارە...هتد.**

واتا لە سیاقی زمانیدا، بە هۆی پەیوەندییە وشەییەکانەوە، دیاریدەکرێت و بە واتای وشەکانی ترەوە بەندە. بۆنموونە کە دەڵێین: منداڵەکە بە ئاوی بارانەکە تەڕبووە، دەستەواژەی (ئاوی باران)، وەکو کۆتێک وایە، ڕێگە لەوە دەگرێت، کە پێشبینی بکرێت، منداڵەکە بە هۆکارێکی تر تەڕ بووبێت. ئەم جۆرە کۆتانە کۆتی زمانین. سیاقی زمانیی سەرپەرشتی گۆڕانی واتای وشە دەکات، بە پێی گۆڕانی بەریەککەوتن و ریزبوونی کەرەسەکانی ڕستە و پێکهاتە، وەک پێشکەوتن و دواکەوتنی ڕەگەزەکانی ڕستە بۆنموونە: (شیلان دیاری یەکەمی پێشکەش کرد)، واتاکەی جیاوازە لە واتای (دیاری یەکەم شیلان پێشکەشی کرد).

١\٢ ـ٢ ـ١) دەوروبەری فۆنۆلۆجی

((لێکۆڵینەوەیە لە فۆنیم لەو دەوروبەرەیدا، کە تێیدا ڕوودەدات)).(فەرەج، شاخەوان جەلال، ٢٠١١، ١٢٣). واتە: فۆنیمەکانی پێش و دوای فۆنیمە دەربڕاوەکان، بۆ فۆنیمی مەبەست دەبنە دەوروبەر، لەم نمونەیەی

خوارەوەدا، فۆنیمی /ش/ لە وشەی (بەشدار)دا بە دەنگی [ژ] دەربڕاوە، بەڵام لە وشەی (شێر) دا، بە دەنگی [ش] دەربڕاوە.

١\٢ ـ٢ـ٢) دەوروبەری مۆرفۆلۆجی

مۆرفیمەکان بە هەمان شێوەی فۆنیمەکان دەبن بە دەوروبەری مۆرفۆلۆژیی وشەکان، دەوروبەری مۆرفۆلۆجی بە گشتی دەرکەوتنی مۆرفیمە بەندەکان، یان سەربەستەکانن، لە دەوری وشەیەکی فەرهەنگیدا، کە لە ئەنجامدا، وشەکە واتایەکی ڕێزمانی یان واتایەکی فەرهەنگی نوێ بەرهەم دەهێنێت))،(عەلی، بەکر عومەر و حسەین، ئازاد ئەحمەد، ٢٠١٣، ٤١). بۆنمونە مۆرفیمی (گەر)، لەگەڵ وشەی (ئاسنگەر)دا دێت، بەڵام لەگەڵ وشەی (چیا)دا نایەت، چونکە دەوروبەری مۆرفۆلۆژی ڕێگە بەم بەیەکەوە هاتنە نادات.

١\٢ ـ ٢ـ٣) دەوروبەری سینتاکسی

پێکەوەهاتنی وشە و فرێزەکانە بە شێوەیەکی یاسابەند، بەپێی پەیوەندی ئاسۆیی و ستونی، کە لەلایەن (دی سۆسێر)ەوە، باسی کراوە، پەیوەندی هاوڕێیەتی و گونجانی دەربڕاوەکانە لە دەوروبەری سینتاکسیدا، بۆ ئەوەی مەبەست و ڕۆنانی نوێ بەرهەمبهێنن، بۆنموونە:

أـ گورگەکە لوراندی.

ب ـ پیاوەکە لوراندی.

لە ڕستەی (أ)دا، کرداری (لوراندی)، بەشێوەیەکی گونجاو بەکارهاتووە، بەڵام لە ڕستەی(ب)دا، کرداڕەکە لەگەڵ مرۆڤدا نەگونجاوە.

١\٢ ـ٣) دەوروبەری نازمانیی:

بە پێچەوانەی دەوروبەری زمانییەوە، کە لێکۆڵینەوە لە ناوەوەی زمان دەکات، ئەم دەوروبەرە بە دەرەوەی زمانەوە پەیوەستە، دەوروبەری نازمانی چەند جۆرێک دەگرێتەوە:

١\٢ـ٣ـ١) سیاقی بارودۆخ (بار):

ئەو دەوروبەرەیە، کە ئاخاوتن، یان دەقەکانی تێدا بەرهەمدەهێندرێت، ((فێرث)، گرنگی بە لایەنی کۆمەڵایەتی واتا داوە، بە لەبەرچاوگرتنی چوارچێوەی دەربڕاوە زمانییەکان، بۆ ئەمەش دەستەواژەی (Context of

(Situation ی بـــه واتـــای دەوروبـــەری بـــار، یـــان بـــارودۆخ بـــەکارهێناوە)،(عبـــدالقادر، بوزبوحـــة، ۲۰۰۷: ۹). لـــەم دەوروبـــەرەدا، دەربڕاوەکان بە ڕەچاوکردنی بارودۆخەکە شیدەکرێنەوە، هەروەها ئاخێوەر لە ڕوانگەی بارودۆخەکەوە پەیامەکانی دەگەیەنێت.

مرۆڤ لە دەوروبەردا، دەتوانێت ئەم توانستە بە دەست بهێنێت و بـەردەوام گەشـــەی پێبـــدات و بـــەکاریبهێنێت، واتـــە توانســـتی بەســـەر وشـــە و دەســـتەواژەکانیدا دەشـــکێت، بەمـــەرجێک لەگـــەڵ کـــات و شـــوێن و بارودۆخەکەدا بگونجێت، بەمجۆرە دەکرێت بگوترێت: دەوروبەری بارودۆخ دەوروبەرێکی سەرو_زمانییە، کە تێیدا دەربڕاوێک دەخرێتە بەر باس.

۲\۱-۳- ۲) سیاقی سۆزداریی و دەروونی

مەبەست لەو کـۆمەڵە هەسـت و سـۆز و هەڵچوونـانەیە، کە لە واتـای وشـــەکانی زمانـــدا، کـــۆدەبنەوە، واتـــای هەریەک لە وشـــەکانی (مـــردن)، **(کوشتن)**، (**تیرۆرکردن)** جیاوازی هەیە.

وشەکان بەپێی ئەو دەوروبەرە سـۆزداریەی، کە تێیدا بەکاردەهێندرێن واتـای جیـاواز دەبەخشـن، هەروەهـا ئەم جۆرە دەوروبەرە ئامـاژەکردن بۆ ئەو واتـا دە ڕوونیـیـانە دەڕەخسـێنێت، کە قسـەکەر دەیەوێـت لای گـوێگر بیوروژێنێـت وەک ئەوەی دەربڕینـی وشـەی (**نەخـۆش**) لە دەوروبەرێکـی فیزیکیـدا ڕەنـگە بە نەخۆشـخانە و پزیشـک و ئەم جـۆرە کەرەسـتانەوە بمانبەستێتەوە، بەڵام دەربڕینی هەمـان وشـە، لە دەوروبەرێکی دەروونیدا، گوێگر ئاڕاستەی چەشـنێک لە هەڵچوونەکان دەکات و بەمەش وشـەکە لەو دەوروبەرەدا واتـایەکی تـایبەت لە واتاکـانی تـری دەگەیەنێت هەروەهـا، ((دەوروبەری دەروونـــی، وەک هەلـــومەرج لە زمـــانەوانی دەروونیـــدا psychology کاردەکات کار لەسەر چۆنێتی ئامادەکردنی ئەو دەوروبەرە دەروونییە دەکـات کە پێویسـتە بـۆ زمـانپژان و فێربـوونی زمـانی بێگـانە و چـۆنێتی هەڵگـرتن و شـیکردنەوەی داتاکـان ئەو هەڵچـوون و داچوونـانە دەگـرێتەوە، کە قســەکەر تێیـدا چـۆن مەبەســتەکانی دەردەبڕێـت و لە بەرانبەردا، گـوێگر چـۆن داتاکـان شـیدەکاتەوەو لێکدانەوەیان بـۆ دەکـات))، (ئاوێستا کەمال:۲۰۰۹: ۱۷).

لە سیاقی سۆزداری و هەڵچوونداا، واتای وشە و پێکهاتە بەهۆی پێوانەی بەهێزیی و لاوازی هەڵچوون دیاریدەکات، ئەم جۆرەی دەوروبەر پابەندە، بە پلەو ڕادەی هەڵچوونی کەسێکەوە لەگەڵ ئەوەدا هەندێک یەکەی زمانی واتاکانیان هاوبەشە (**هاوبێژە**)، بەڵام لە ڕووی درککردنەوە جیاوازییان هەیە، وەک: واتای وشەکانی (**شەهیدبوون**) و (**کوشتن**)، سەرەڕای پێوەرە کۆمەڵایەتییەکان، هەردوو کارەکە ئاماژەیەکییان بۆ پلەی سۆزداریی و هەڵچوونیش تێدایە، کردەی (**شەهید بوون**)، پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەرزی هەیە، پاڵنەری سیاسی لە پشتە، بەڵام کاری (کوشتن)، واتای جیاواز هەڵدەگرێت، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئەو ئامرازانەی کە بۆ کردەکە بەکاردەهێندرێن، جگە لەوەش کەسی کوژراو مەرج نییە لە کۆمەڵدا، پێگەیەکی بەرزی بۆ دابندرێت. (منقور عبد الجليل:٢٠٠١: ٩٠).

١١٢-٣- ٣) سیاقی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی:

مەبەست لە ساقی ڕۆشنبیری ئەو چوارچێوە ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتییانەیە، کە وشە واتاکەی لێوەردەگرێت، واتە: ڕۆشنبیری ڕۆڵێکی گرینگی لە دیاریکردنی واتادا هەیە، وشەی (ڕەگ)، لای جوتیار واتایەکی هەیە، لای زمانەوان، واتایەکی تری هەیە، لای زانای بیرکاریش واتایەکی تری هەیە، سیاقی ڕۆشنبیری ئەم واتایانەی پێداوە.

هەریەک لەم دوو دەوروبەرە، پەیوەندییەکی بەهێز لەنێوانیاندا هەیە و بەیەکەوە پەیوەستن، دەوروبەری ڕۆشنبیریی لەناو دەوروبەری کۆمەڵایەتییدا دەردەکەوێت، زاراوەی دەوروبەری کۆمەڵایەتی هەموو ئەو ڕێسا و یاسا کۆمەڵایەتییانە لەخۆی دەگرێت، کە قسەکەر و گوێگر بەیەکەوە دەبەستێتەوە (ئاڤێستا کەمال مەحمود، ٢٠٠٩، ١٠). بەهۆی ئەم یاسا کۆمەڵایەتییانەوە دەتوانرێت ئاست و پێگەی قسەکەر و گوێگر بزانرێت،هەروەها چین و ڕەگەزی قسەکەر و گوێگریش دەردەخات.

١١٢-٣- ٤) سیاقی بابەت

لە چوارچێوەی سیاقی ڕۆشنبیریدا، واتای وشە شیدەکرێتەوە، لەگەڵ ئەوەدا هەندێک زاراوە، پەیوەندییان بە بواریکی زانستییەوە هەیە، بەڵام

ناتوانین بڕیاری ئەوە بدەین، کە زمان لە وشە و زاراوەی سەربەخۆپێکهاتووە، کە بەتەواوی سەربەخۆو دابڕاون لە کۆمەڵگاو دەوروبەرو ئەو چوارچێوە رۆشنبیرییەی کە تێیدا سەرهەڵدەدەن. وشە و زاراوەکان، پەیوەندییەکی بەتینیان بە بارودۆخ و دەوروبەرەوە هەیە، واتای وشەی (**ئەنفال**)، لای مرۆڤی کورد جیاوازە، لەگەڵ ئەو واتایەی لای کەسانی دیکە هەیەتی. تەنانەت واتاکە لای کورد خۆشی بە پێی جیاوازی کەسەکان لێکدانەوە و شیکردنەوە و کاریگەریی جیاوازی بۆ دەکرێت، هەندێک وشە و دەستەواژە، بەمەبەست لەلایەن قسەکەرەوە، لە سیاقی ئاخاوتندا بەکاردەهێندرێن، بۆنموونە: بەکارهێنانی دەستەواژەی (**شمال العراق**)، (**باکوری عێراق**)، لە سیاقێکی دیاریکراودا، بە بەراورد لەگەڵ (**کوردستانی باشور**)، مانای تایبەتی خۆی هەیە. بەکارهێنانی دەستەواژەی (**باکوری عێراق**)، کردەیەکە، پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە، لە بواری ڕامیاریدا بۆچی بەکاردێت، چۆن لە واتای ئەم دەستەواژەیە تێدەگەین و، چ یاسایەکی تایبەتی هەیە، ئەمە شیبکاتەوە؟

ــ دەستەواژەی (**باکوری عێراق**)، لەلایەن دەسەڵاتدارانی عێراقەوە بەکاردێت، کە مەبەستی دانپێدانەنانی کوردستانی لەپشتە.

یاسای دانراو لەم سیاقەدا، یاسای چەندیەتییە وەک ئەوەی، لە ڕووی ڕامیارییەوە، تا چ ڕادەیەک قسەکەر، دان بە سەربەخۆیی و رزگاربوونی کوردستان دادەنێت. وشەی (**ناوک**) کە لە فەرهەنگدا، بەواتای (سرة البطن) و (بذرة) هاتووە و لە کیمیا و فیزیادا بۆ (نواةالذرة) یش بەکاردێت، ئەم وشەیە لە زانستی بایۆلۆژی کیمیادا، (بۆ ناوکی خانە) گوێزراوەتەوە (جەمال عەبدول:٢٠٠٨:٦٨).

هەموو کۆمەڵگایەک کۆمەڵێک کۆدی هەیە کە لەسەر ئاخێوەرانی دادەنێت، ئەمەش ڕەنگدانەوەی سروشتی دەروبەریەتی لەسەر بیرکردنەوەی تاکەکانی، بەم پێیە زاراوەی دەوروبەری کۆمەڵایەتی، هەموو ئەو پەیوەندی و ڕێسا و یاسا کۆمەڵایەتییانە لە خۆدەگرێت، کە قسەکەر و گوێگر بەیەکەوە دەبەستێتەوە بۆ ئەمەش هالیدای پراگماتیک بەلایەنە

کۆمەڵایەتییەکەوە دەبەستێتەوە بە بناغەی گەشەکردنی دەزانێت.بۆنموونە کۆمەڵگای ژاپۆنی چەندەها فۆرمی جیاجیای هەیە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی نێوان قسەکەرو گوێگر لە کاتێکدا دەستەواژە و ڕستە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگایەکی تر ئەگەر کەمیش بن کردە گەیاندنەکانی خۆیان جێبەجێدەکەن، لە بەرئەوەی هەرزمانێک سیستەمێکی تەواو و پڕ اوپڕی خۆی هەیە بۆ چۆنیەتی کارکردنی دەوروبەری کۆمەڵایەتی لە بواری پراگماتیکدا (ئاوێستا کەمال:٢٠٠٩:١٥).

لە دەوروبەری کۆمەڵایەتیدا، بەهۆی ئەو یاسایانەوە، کە ڕێگەیان پێدەدرێت، هەندێک لە گوتەکان، بە مەرج و کۆتەکانەوە دەردەبڕدرێن و بەهۆی ئەمەش جۆرەها کردەی لێکگەیشتن بەرهەم دەهێندرێت.ئەم کۆتە کۆمەڵایەتییانە، لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و ئیدیەم و شیعری میللیشدا، هەندێکجار ڕەنگیانداوەتەوە، بۆنموونە:

((ڕێزی خۆت بگرە، ڕێزت لێ دەگیرێ،

ئەوەندە بڵێ گوێت لێبگیرێ)).(کاروان عوسمان:٢٠٠٩:٨٩).

لەم پەندەدا، هەندێ ڕێسای کۆمەڵایەتی دەردەکەوێت، وەک ڕێزگرتن لە خەڵکی و کۆتی داب و نەریت و چۆنیەتی ڕەفتارکردن و ڕادە و چۆنیەتی دەستپێکردن و کۆتایی هێنان بە قسەکردن، هەر لەسەر ئەم بنەمایەش لە زماندا چەند دەستەواژەیەکی تریش دەبیسترێ، وەک: (کەمدوو، زۆربڵێ، زۆروەڕ، زۆرزان، بێزمان، بێ دەم و پل... هتد)، ئەم وشە و دەستەواژانە، ڕەنگدانەوەی ئەو کۆتانەن، کە کۆمەڵگا لەسەر زمان و شێوازی ئاخاوتنی قسەکەران دایدەنێت، زانایان ئاماژە بەوە دەکەن، پێویستە ئاخێوەرانی زمانێکی دیاریکراو باکگراوندێکی ڕۆشنبیرییان لە بارەی زمانەکەی خۆیانەوە هەبێت بۆ ئەوەی کردەی پەیوەندی و گەیاندن بەجێ بگەیەنن، لەبەرئەوەی هەرزمانێک خاوەنی سیمای ڕۆشنبیری تایبەت بەخۆیەتی، هەرئەمەشە زۆربەی جار دەبێتە بەربەستێک لەبەردەم تێگەیشتنی زمانێکی تردا.

١\٢-٣- ٥) سیاقی فیزیکی

مەبەست لە سیاقی فیزیکی، ڕوونکردنەوەی شوێن و ڕووداو و پێگەی پێشکەشکردنی بابەتە و شیاویی شوێنی ڕستە و گۆکراوەکان، تاقی دەکاتەوە گونجاو و نەگونجاویان لەڕووی نەرێتە تایبەتی و گشتییەکانەوە دەخاتە ڕوو)، (ئاوێستا کەمال مەحمود:١٣:٢٠٠٩)،

(شوێنی (س) لە قەبارەی شوێنی (س، ص)، لە پێوانەی (زیاتر یان کەمتر)، پەیوەستبوونەکانی گوێگر بەیاساکانی شوێنەوە (ک).

- **کاتی سەردانیکردنی نەخۆش دیاریکراوە.**
- **پێش چوونە ژوورەوە قاچەکانت بە دیتۆڵ بشۆرەوە.**
- **جگەرە کێشان قەدەغەیە.**
- **تکایە بێدەنگی بپارێزن.**

کاتێک (س)، شوێنی نەزانراوە و گۆڕاوە، (ص) قەبارە و فراوانی ئەو شوێنەیە، کەکردەکانی تێدا ڕووداوە، (ک) پابەندی گوێگر بە یاساکانەوە دیاریدەکات، تا چ ڕادەیەک بەیاساکانەوە پابەندە، ئەم ڕستانە، بە پێی پابەندبوون بە کۆتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، لە گەڵ ڕەچاوکردنی بچووکی قەبارەی شوێنەکە، ئەگەر خاوەن ماڵێک بە میوانەکەی بڵێت، لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، جۆرێکە لە ڕووشکاندن و بەزاندنی بنەمای ڕێزگرتن. بەڵام بە گەڕاندنەوەی ڕستەکان بۆ دەوروبەرێکی فیزیکی فەرمانگەیەک یان نەخۆشخانەیەک، جۆرێک لە کردەی قسەیی جێبەجێدەکات. واتە: دەوروبەری فیزیکی جۆرێکە لە دەوروبەری نازمانی، بە واتای کات و شوێن دێت، دەربڕاوەکان بە پێی دەوروبەری کات و شوێن، واتا و مەبەست و دروستەی جیاواز وەردەگرن.

١\٢-٣- ٦) سیاقی پێگە و بۆنەی ئاخاوتن

مەبەست لەو پێگە دەرەکییەیە، کە دەبێتە هۆی گۆڕانی واتا، واتای وشە بە پێی پێگە و بۆنەی بەکارهێنان دەگۆڕێت زانایان ناو لەم جۆرە واتایە دەنێنن، واتای پێگەیی (دلالة المقام).

واتای پێگەیی و بۆنەی ئاخاوتن: بریتییە لەو واتایەی کە لە هەڵوێستێکی دەرەکی وتەدا، تێی دەگەین یان بەهۆی ئەو پەیوەندییە دەرەکییانەوە دەبێت، کە لەو هەڵوێستە کۆمەڵایەتییانەی دەقەکەی تێدا وتراوە وەریدەگرێت، پێگە یان بۆنەی ئاخاوتن، ئەو جیهانە دەرکییەی، کە دەقی تێدا بەرهەم دەهێندرێت، بەهۆیەوە واتاو مەبەستی دەقەکە، دیاری دەکرێت، بۆی هەیە نەتوانین تێگەیشتن و واتای مەبەست بەدەست بهێنین، ئەگەر دەق لە سیاقی دەرەکی دەربهێنین و یان دوچاری هەڵەی تێگەیشتن ببینەوە بەهۆی سەرنج نەدانمان لە پەیوەندییە دەرەکییەکانی وەک: کات و شوێن و بەشداربووانی ئاخاوتن و بۆنەی ئاخاوتن و کەناڵی پەیوەندی، زانایانی موسوڵمان سودێکی زۆریان لە سیاقی پێگە (سیاقی دەرەکی)، وەرگرتووە، لە شیکردنەوەی دەقی قورئانی پیرۆز و هەڵێنجانی یاسا شەرعییەکاندا، لە هۆکارەکانی هاتنەخوارەوە و بارودۆخی دەرەکییان کۆڵیوەتەوە، کەپەیوەندییان بە دەقەوە هەیە (محمود عکاشە:۲۰۰۵: ۱۷۱). وشە زیاتر لە واتایەکی هەیە، سیاقی زمانی و سیاقی دەرەکی، واتاکە دیاریدەکات، بۆنموونە، ئەگەر بڕوانینە واتای وشەی (**هێنایەوە**)، لەم سیاقە زمانیانەی خوارەوەدا:

((**هێنایەوە**)):

- **کراسەکەی هێنایەوە .**
- **خواردنەکەی هێنایەوە.**
- **دەستی هێنایەوە.**
- **هەڵەی کردبوو، بەڵام تێی هێنایەوە.**

سیاقی زمانی واتای مەبەست دیاریدەکات. هەروەها، ئەگەر بڕوانینە بەکارهێنانی ئەو وشانەی خوارەوە لە دەوروبەردا، ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

((**زەردەهەڵگەڕا**)):

- **دارەکە زەرد هەڵگەڕا**
- **پیاوەکە زەرد هەڵگەڕا.**

((بەرز)):

- چیاکە بەرزە (چەند کیلۆمەترێک)
- دیوارەکە بەرزە (چەند مەترێک)
- شەقامەکە بەرزە (چەند سانتیمەترێک)
- سەری بەرزە (بەرەوشتە)، { لایەنی واتایی }

((شۆڕ)):

- کراسەکە شۆڕە.
- سەری شۆڕە.

((خوار)):

- دیوارەکە خوارە.
- لووتی خوارە.

دواتر لە بابەتی میتافۆر لە بەشەکانی ئاخاوتندا، زیاتر ئەم بوارە ڕوون دەکەینەوە.

ــ دەستەواژەی (بوەستە)، لە چوارچێوەی سیاقی دەرەکی و بۆنەی ئاخاوتندا، واتاکەی شیدەکرێتەوە:

(بەردەوام مەبە لە ڕۆیشتن: لە شوێنی خۆت نەجوڵێیت، وەستان لە قسەکردن: ئەوەندە مەڵێ، وەستان لە کارکردنێکی زۆر:خۆت زۆر ماندوو مەکە، فەرمانکردن بە واتای داخوازی یان هەڕەشەلێکردن و ترساندن: (ئۆتۆمبیلەکەت راگرە!).

بەهەمان شێوە، کە هالیدای گرینگی بە پەیوەندییە ناوەکی و دەرەکییەکان دەدات، (فێرث)، لە تیۆرەکەیدا گرینگی بە سیاقی پێگە داوە، وای دەبینێت: سیاقی پێگە، زاراوەیەکی فراوانە، تەنیا لە سیاقی زمانەوانیدا چڕنابێتەوە، بەڵکو سیاقی ڕۆشنبیری و وتە و کردەکانی ئاخاوتن و کاریگەریی ڕووداوی زمانیی و شتی تریش دەگرێتەوە. تیۆرەکەی (فێرث)، بە سیاقی دەنگیی دەست پێدەکات و بە سیاقی واتایی کۆتایی دێت. سیاقی پێگە و بۆنەی ئاخاوتن دەگرێتەوە. بەکارهێنان هۆکارێکی گرینگە لە دیاریکردنی واتادا. ڕەوانبێژە کۆنەکان، گرینگییان بە سیاقی ناوەکی گوتار داوە، لە ڕێگای سروشتی ئەو پەیوەندییانەوە کە بەشداری بەرهەمهێنانی

دەکەن و بڕیار لە بارەی بونیات و واتاکانیانەوە دەدەن، هەروەها گرینگیان بە سیاقێکی تری دەرەوەی وتار داوە، بە زاراوەی پێگە (المقام)، دەربڕینیان بۆ کردووە، کە بەهۆی چەند هاوبەڵگە (قرینە) بۆ چوونێکەوە، واتاکانیان مەزەندە دەکرێت، ئەم گریمانانە، شێوەی جۆراوجۆر وەردەگرن، کە هەندێکیان پەیوەندییان بە کات و شوێنەوە هەیە، هەندێک تویژەر، جیاوازی لە نێوان واتای سیاقی و واتای پێگەیی دەکەن، پێیان وایە:سیاق فراوانترو گشتی تر، بەوپێیەی سیاق دووجۆرە، سیاقی دەرەکیی و سیاقی ناوەکی، بەڵام پێگە تەنیا دەرەکییە و پەیوەستە بەسیاقی دەرەکی وتارەوە، جۆرێکیان پەیوەندییان بە دۆخی ئاخێوەر و وەرگرەوە هەیە، ئاستی دەق لە نێوان ڕێبازە چاولێکەری (سوننەتی) و ئسوولّی نەحویی و ڕەوانبێژییەکاندا، جیاوازە و دەگۆڕێت، ئەم هۆکارەیە وادەکات، دەق بە کات و شوێنەوە پەیوەست بێت، لەگەڵ وەرگر و خوێنەردا بژی و هەر خوێنەرێک بە پێی ئاستی تێگەیشتنی خۆی دەق هەڵدەسەنگێنێ و لێکدانەوەی بۆ دەکات. (عبد الواسع الحميری:٢٠١٠ : ١١٨).

هەندێکجار ڕەخنە ئاڕاستەی ئەم تیۆرە دەکرێت، بەوەی ئەم تیۆرە لە دیاریکردنی واتادا، بە ڕێژەیەکی زۆر پشت بە سیاق دەبەستێ، بە شێوەیەک، کەلایەنی ئاماژە و هێماکاری دەرەوەی زمان و دونیای واقیع پشت گوێ دەخات، لەو کاتەدا، کەواز لە وێنای هۆشەکیی وشەکان بۆ دنیای دەرەوە دەهێنێت، هەروەها ئەو مەرجانەی، کە پەیوەندییە واتاییەکان دەستنیشان دەکەن، وەک: هاوواتایی ودژیەکی و گونجان و تێهەڵکێش و پێچەوانەیی، وای دەبینێت، سیاق تاکە سەرچاوەیە، کە یەکە زمانییەکان واتای لێ وەردەگرن. بەڵام ئەوانەی ڕەخنەی لێدەگرن پێیان وایە: وشە خۆی توانای خۆگونجاندنی لەگەڵ دەوروبەری جیاوازدا هەیە، لەبەرئەوەی، (وشە وەک ئاو نییە، ڕەنگی ئەو کەل وپەلە وەربگرێ، کە تیایەتی، بەڵکو وەک خشۆکێکە، ڕەنگی خۆی بە پێی ئەو شوێن و ژینگەیە دەگۆڕێت، کە لێیەتی، واتە: وشە خاوەنی توانایەکی دیاریکراوە، کە لە شوێنی گونجاوی خۆیدا، دەردەکەوێت)، (محمد محمد يونس: ١٩٩٣ : ٦-١٠).

ئێمە پێمان وایە، کە بۆ دیاریکردنی واتا جۆراوجۆرەکانی وشە، سیاقی بەکارهێنان گرینگە، بەهۆی ئەو کارلێکەی کە وشەکە لەگەڵ کەرەسەکانی دەوروبەردا دەیکات، بەڵام دەبێ ئەو ڕاستییەش لەبەرچاو بگرین، کە وشە خۆشی ئەو توانایەی تێدایە، بۆئەوەی لەگەڵ دەوروبەری جیاوازدا خۆی بگونجێنێت، ئەو سیما و تایبەتمەندی و زانیارییانەی، کە لە وشەدا کۆدەبنەوە بۆ خۆگونجان لەگەڵ ژینگەی جیاوازدا ئاڕاستەی دەکەن.

واتای پێگەیی: بەوە لە واتای ئاماژەیی (semthiotics) جیادەکرێتەوە، کە بە پێی شوێن و پێگەی ئاخاوتن دەردەکەوێت و واتایەکی تایبەتمەندە، لە تاکە وشەوە دەست ناکەوێت، بەڵکو لە کات و شوێن و چوارچێوەی قسەکردنەوە دێت، بەڵام واتای ئاماژەیی پشت بە ڕەمزو هێماکاری دەبەستێت، بریتییە لەو واتایەی کە وشە یان هێما تایبەتمەند ودیارەکان لە ڕستە یان دەقێکدا دەیدەن. ئەم جیاکارییەش لەسەر بنەمای ئەو واتایە دەبێت کە وشە و ڕەمز و هێما دیاریکراوەکان لە ڕستە یان دەقدا دەیبینن. (تەرنس هوکز: ١٩٨٦: ١١٥). بەشێک لە واتای دەق، لە ڕەمز یان هێمای تایبەتمەندەوە، وەردەگیرێت، کە ئاماژە بۆ ناوەرۆکی بابەتەکە دەکەن، دەتوانین چەند جۆرێک لە ڕەمز و ئاماژەی زمانیی دیاری بکەین:

٢\٢) هێمای بابەت: (اشارة الموضوع):

لە هێما یان ئاماژەی بابەتیدا، چەند واتایەک لە ژێر یەک بابەتدا، کۆدەکرێتەوە، بۆ نموونە: مەحوی، شیعرێکی بەناوی(زنجیری شێتی) هەیە، خوێنەر دوای ئەوەی شیعرەکە دەخوێنێتەوە، لە مەبەستی شیعرەکە تێدەگات و دەزانێ، ئاماژە بۆچی دەکات، ئەم هەموو واتایەش، لە ناونیشانەکەدا، دەردەکەوێت، واتە: ناونیشانی بابەتەکە، ئاماژەیەکی تێدایە بۆ واتای ناوەرۆکەکە.

- زنجیری شێتی

سەر کە جۆشێکی نەبێ، من زڕکە تاڵم بۆ چییە!
دڵ کە هۆشێکی نەبێ شیشەی بەتاڵم بۆ چییە!
دەرد و داغێکی دەروونی گەر ببێ، با ڕەنگ و ڕوو

سیس و موغبەڕ بی، کە مالّم بوو جەمالّم بۆ چیە! (دیوانی مەحوی:١٣٨٥ ه:١٦٣).

لە وتاری ڕۆژنامەدا، هەندێک واتا لە ناونیشانەکەدا دەردەکەوێت، بەڵام بە خوێندنەوەی ناوەرۆکەکە، خوێنەر واتاکەی بە تەواوی بۆ ڕوون دەبێتەوە و لە مەبەستی ناونیشانەکە تێدەگات. هەندێک جاریش ناونیشان بە شێوەی ناڕاستەوخۆ یان میتافۆر دەردەبڕدرێت.

بۆنموونە: (**گاندی زیندوو دەبێتەوە**)، ناونیشانی وتارێکی ڕۆژنامەی ئاسۆیە، خوێنەر لە سەرەتادا ، ئەم ڕستەیە بە نامۆ دەزانێت و وای بۆدەچێت، کە لەگەڵ لۆجیکدا ناگونجێت، کەسێکی مردوو زیندوو بێتەوە بەڵام بە خوێندنەوەی ناوەرۆکی وتارەکە، لە مەبەستی نووسەر تێدەگات، لە لایەکی ترەوە، ئەگەر خوێنەر زانیاری لە بارەی گاندییەوە هەبێت، لەوە تێدەگات، کە ڕستەکە بەواتای ناڕاستەوخۆ بەکارهاتووە، لە بەرئەوەی وا باوە کە گاندی مرۆڤێکی ئاشتی خواز بووە بەمجۆرە، (**گاندی زیندوو دەبێتەوە**) واتە: (**ئاشتی زیندوو دەبێتەوە**).

١\٢ ٢ـ١) ئاماژەی ڕەمزیی

کاتێک شاعیرەکان، داستانی (**سیزیف**)، لە کارەکانیاندا بەکاردەهێنن، دەبێتە هۆی ئەوەی هەست بەوە بکەین، کە (**سیزیف**) ڕەمزێکە بۆ هەوڵدان وناخۆشی و کەبت.هتد، بەم جۆرە (سیزیف)، ئیشارەیەکی(ئاماژەیەکی) ڕەمزییە.

٢\٢ـ٢) ئاماژەی ئەزموونیی (تەجریبی):

ئەم جۆرە ئاماژەیە، ئامانجی ئەوەیە کە بار یان کارێک، ئەزموون بکات. بۆ نموونە: هەندێک وڵات، ئەگەر بیەوێت کاردانەوەی شەقام لە نێوخەڵکیدا، لە بارەی بابەتێکەوە بزانێت، بۆ ئەم مەبەستە دەنگۆیەک بڵاودەکاتەوە، لە سەرەتادا، بڕێک گریمانە لە ڕووی ئەڕێی ونەڕێیەوە لە بارەی بڵاوکراوەکەوە پێشبینی دەکرێت. ئەگەر ئەنجامەکان، هاوشێوەی ئەو گریمانە و پێشنیازانە بوو کە پێشبینی دەکرا، دەنگۆیەکە لەم بارەدا، دەبێتە ئاماژەیەکی ئەزموونی.

نموونەیەکی تره ئەم جۆرە ئاماژانە، هەندێ دەربڕینی وروژێنەرە، کە بە هەندێ کەس دەوترێت، بۆ ئەوەی کاردانەوەیان بەرانبەر بابەتێک بزانرێت، ئەم دەربڕینانەش ئاماژەیەکن بۆ گریمانەی پێشینە.

٢١٢ـ٣) ئاماژەی شارستانییەتی

بۆ هەر شارستانییەتێک سیمایەکی تایبەت هەیە، کە کاریگەری لە وشەگەل و پێکهاتەو دەقەکاندا دەردەکەوێت بۆ نموونە، خوێندنەوەی داستانە کۆنەکانی کوردی و بەیتی میللی و فۆلکلۆری سەردەمی میرنشینەکان، ئاماژەیەکیان بۆ ژیانی ئەو سەردەمە تێدایە. هەروەها، شیعری بەرگری و بەرهەڵستی سەردەمی شاخ، زۆر لایەن لە ژیان و بارودۆخی ئەو کاتە ڕوون دەکاتەوە، پەندە کوردییەکان، ئاماژەیەکیان بۆ جۆری بیرکردنەوە و ژیانی کۆمەڵایەتی میللەتی کورد تێدایە، ئەمەش لە جیاکردنەوەی هەموو شارستانیەت و هەموو زەمەنێکدا دەبینرێت. هەندێک لە پەندە کوردییەکان، بارودۆخی ئەو سەردەمەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە پەندەکەی تێدا وتراوە، (**ئەگەر هەر کەر کەر بووایە، هەر کەرێک سەد دیناری ئەکرد!**)، بۆمان دەردەکەوێت، ئەم پەندە لە سسەردەمێکدا، گوتراوە، کە (سەد دینار، پارەیەکی بە نرخ بووە، هەروەها کەر سەرچاوەی کار و کاسبی بووە).

((کۆمەڵی کوردی، هەندێ پەندی وتووە، کە لە شێوەی بەراورد دان لە نێوان نێر و مێ دا، مەبەستی سەرەکیش لە بەراوردەکە خستنەڕووی جیاوازییەکانە، کە نەک تەنیا جیاوازن بەڵکو تەواو دژ یەکن، وەکو:

- **کوڕ گۆی زێڕینە، کیژ مارێ خەرکینە.**
- **کوڕ تاڵان گێڕەوەیە، کچ تاڵان بەرە.**
- **زەلام بۆ کوشتن، ژن بۆ دانیشتن.**
- **پیاو بە بێ کەس هەژار دەبێ، ژن بەبێ کەس هار دەبێ.**
- **لە گەڵ کوڕم کێو دەبڕم، لەگەڵ کچم بۆ کێ بچم ؟))**، (هێمن عەبدولحەمید:٢٠١٣:٩٠).

((**زۆر گـوتن قورئـان خۆشـە**))، ئەم گـوتەیە، لە کـۆمەڵی کوردەواریـدا دەوترێت، ئاخێوەران زانیـاری هاوبەشـیان هەیە و لە دەوروبەرێکدا دەژین و ئاینەکەشیان، ئاینی ئیسلامە.

ئەو واتایـانەی کە ڕەمـزو هێمـا دیاریکراوەکـان لە دەقێکـی دیـاریکراودا، ئاماژەی پێ دەدەن، جیایە لە واتای فەرهەنگیی وشـەکان و ئەو واتایەی کە وشە لە پێگەی بەکارهێناندا، وەریدەگرێت.

واتای فەرهەنگیی وشە - **Lexicon Meaning**: واتای وشەیەکە، کە ڕێککەوتنـی کـۆمەڵی لەسـەرە، فەرهەنـگ لە نـاوەرۆک و مەبەسـتی وشـە دەکۆڵێتەوە لە ڕووی واتای بنجی و هاوواتایی و دژواتایی و شـیکردنەوەی واتا و پەیوەندی واتایی نێوان وشەکان، بەمەش، فەرهەنگ هەندێ زانیـاری لەبـارەی وشـەکەوە بە دەسـتەوە دەدات، وەک: گەشەسـەندنی مێژوویـی: {وشـەی سەرماوسـۆڵە: لـە وشـەی (سـەرما و سـەهۆڵ)ەوە، هـاتووە، دوای ئەوەی دەنگی (هـ) لەناوچووە و دەنگی(ە)، لەکۆتایی وشەی (سەرماوسـۆڵ) زیادبووە، بووە بە (سەرماوسۆڵە)}. زانیاری لەبارەی لێداتاشراوەکانی وشە و دروسـتکردنی وشـەی تـازە، هەروەهـا هەنـدێجار بـاس لەو سـیاقە زمانیانەش دەکات کە واتاکە ڕوون دەکەنەوە.

وشـەی فەرهەنگیـی خـاوەنی چەنـد پێکهـاتەیەکی واتـاییە، سـیمای جیـاکەرەوەی وشـەیەک بەرانـبەر وشـەیەکی تـر، واتـای فەرهەنگـی دیـاری دەکات کە ((پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی لە هزری بەکارهێنەرانی زمانداهەیە)). (Sebstian Lonbe: ٢٠٠٢, ٢٢).

گوزارشـتێکی سـادە یـان ئـاڵۆز کە پێویسـتە بناسـرێتەوە، ئەگەر توانـای داڕشتەی ئاوێتەیی (ئیدیەم) نەبێت، ئەوا هەڵگری واتای فەرهەنگییە، هەمـوو ئەو وشە و داتا زمانییـانەی، کە لە هۆشـی مرۆڤدا خەزنکراوە، دەگرێتەوە، پێکهاتە واتاییەکانی وشە، لە ئاستی واتاسازیدا لێکدانەوەی بۆ دەکرێت، کە لە پەیوەندی نێوان هێمـا و شـت یـان تەن لە دەرەوەی زمـان دەکۆڵێتەوە ((گرینگترین بواری لێکۆڵینەوەی پەیوەست بە فەرهەنگی ئاوەزییەوە لەمـانەدا کۆکراونەتەوە: أ- ناسینەوەی وشە،ب ڕێکخراوەیی ناوەوەی سیمانتیکیانەی

مۆرفۆلۆجیانەی فەرهەنگی ئاوەزی، پ ـ هێنان و گونجاندنی زانیارییەکان لە ناوەرۆکی گفتوگۆ یان لە ناوەرۆکی دەقدا))، (تریفە عومەر ئەحمەد:٢٠٠٨: ٢٩). فەرهەنگ، تەنیا گرینگی بە وشەی تاک نادات، بەڵکو لە پێکهاتەی زاراوەیی و مەتەڵ و قاڵبی ئیدیۆمی و دەستەواژەش، کە یەکێتییکی واتایی پێکدەهێنن، دەکۆڵێتەوە. بۆ واتای خوازراویش بەڵگە و نموونە دەهێنێتەوە.

لە ئێستادا بواری لێکۆڵینەوەی فەرهەنگ فراوان بووە، هەموو بوارە زانیاری وبوارە مرۆڤایەتییەکان دەگرێتەوە، تەکنیکی سەردەمی تێدا بەکاردێت، هەوڵدەدات چەمکەکە لە بیر و هزر نزیک بکاتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، فەرهەنگ ناتوانێ هەموو مەبەستەکان بەدەستەوە بدات، وشە و دەستەواژە، واتایەکی سەربەخۆ و دابڕاویان نییە، لەو سیاق و چوارچێوە ڕۆشنبیرییەی کە تێیدا بەکاردێن بۆیە زمانەوانەکان ئاماژەیان بە چەند کێشە و گیروگرفتێکی زمان داوە کە لە چوارچێوەی واتای فەرهەنگیی هۆشەکیدا چارەسەرناکرێت، وەک: ((١-کێشەی ڕەگەزدۆزی و فرەواتایی ٢ ـ واتاو بەکارهێنان، شێوە و شوێنی لێڵی لە زماندا))، (کلۆد جێرمان، ریمۆبلان: ٢٠٠٦: ٢٦ ــ ٣٦) بۆ ڕوونکردنەوە و ڕاڤەکردنی ئەم کێشەیەش پەنایان بۆ واتای ڕستە بردووە، ئەوەی کە مالینوفسکی ناوی دەنێت سیاقی هەڵوێستی وشە (الموقع السیاقی للکلمة) context of situation (غازی مختارطلیحات: ٢٠٠٠: ٢١٣) لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی نوێدا، گرینگییەکی زۆری پێدەدرێت، واتە: هەموو ئەو شتانەی لەدەوروبەری وشەدا کۆبۆتەوە، لە بارودۆخ و ڕووداوەکان، کەیارمەتی پێگەیشتن دەدەن، بۆیە ناتوانرێت، تەنیا پشت بە واتای فەرهەنگیی وشە ببەسترێت، بەڵکو ئەو مەبەستانەشی دەخرێتەسەر کە سیاق دەیدات. واتە: وشە دوو ڕەگەزی هەیە، کە واتاکەی دیاریدەکەن، ڕەگەزێکی وشەیی کە لە فەرهەنگدا دیاری دەکرێت، ڕەگەزێکی سیاقی کە شوێن ـ پێگە (بۆنەی ئاخاوتن)، واتاکەی دیاریدەکات، (وشە یان ڕستە و دەربڕینەکان، کاتێک بە دەوروبەرەوە

دەبەستریٚنەوە، واتای فەرهەنگی خۆیان ون دەکەن و بە پێی دەوروبەر، واتای نوێ وەردەگرن) (عبدالله عزیز محمد:٦٥:١٩٩٠).

وشەو پێکهاتەکان، خاوەنی واتایەکی سەربەخۆی دەرەوەی سیاقی زمانیی نین، ئەو بۆچوونەی، کە دەڵێ وشە واتایەکی سەربەخۆی هەیە، پەسەند ناکرێت، وشە، پەیوەستە بە دەوروبەر و چوارچێوە زمانی و ڕۆشنبیری و ژینگەیی و کاتییەکەیەوە، تەنانەت، هەندێ لە وشانەش کە وێنای ئەوەیان بۆ دەکرێت واتای سەربەخۆیان هەبێت، وەک:(**مەدینەی منەوەرە**)، (**مەککە**)، سەربەخۆنین، لەوانەیە، ئەو کەسانەی کە لەدەرەوەی کلتووری ئیسلامدا بن و هیچ زانیارییەکیان لە بارەی ئەم وشانەوە نەبێت، بەشێوەیەکی دی لێکدانەوە بۆ واتاکانیان بکەن، بۆ نموونە: دەشێ، کەسێکی بیانی واتای (**مەدینەی منەوەرە**)، بەوشێوە لێکبداتەوە: کەشارێکی ڕووناکە، دوور لە چوارچێوە و ڕەهەندە ئاینییەکە، لە دەستەواژە کە بڕوانێت). ناوی ((**مەککە**))، ناوێکی دابڕا و و موجەڕڕەدە لە واتا ڕۆحییەکەی بۆ کەسانی ناموسوڵمان، ئەم ناوە لەلایەن ئەو کەسانەوە، کە زانیاری پێشینەیان لە بارەی چەمکەکەوە نییە، گرینگی و بایەخی پێ نادرێت.

هاوشێوەی ئەم دۆخە، لە کلتوور و ڕۆشنبیرییەکانی تریشدا کە ئێمە زانیارییەکی ئەوتۆمان لە بارەیانەوە نییە بەرچاو دەکەوێت، بۆ نموونە لەوانەیە، ئێمە گرینگی بە واتای وشەیەکی وەک: ((**شەبەحەکانی ئیبسن**))، نەدەین تەنانەت، هەندێکجار لە واتاکانیشیان تێنەگەین، ئەو کەسانەی، کە زانیاریان لەبارەی دیاردەکەوە هەیە لەهزریاندا ئامادەگییەک بۆ ناسینەوەی ئەو دیاردەیە هەیە. (محمود عکاشە: ٢٠٠٥: ١٥٧ـ ١٥٨) لە زمانی کوردیدا، بەهۆی ئەو چوارچێوە و دەوروبەرە ڕۆشنبیری و کلتوورییەی کە لە ئاینی ئیسلامەوە، وەرمانگرتووە، لە واتاو مەبەستی وشەکانی وەک: ({ڕۆژووگرتن، سەرفترە، زەکات، حەج ...هتد) تێدەگەین.

جیاوازی ئاخێوەرانیش، کار لە واتای وشە دەکات، ئاخاوتنی کەسێکی موسوڵمان لە سیاقێکی دیاریکراودا، لە بارەی ڕۆژو گرتنەوە، لەگەڵ کەسێکی ئاشوری یان یەزیدی ناموسوڵمان لە بارەی هەمان دیاردەوە

جیاوازی هەیە. ئاخاوتنی دووکەس، کەسەر بەدوو کلتووری جیاوازبن، چەند مەبەستێکی لێدەکەوێتەوە، تەنیا لەدۆخێکدا، لە واتا و چەمکی وشەیەک دەگەین، کە سیاقێکی دیاریکراو واتاکەی ڕوون بکاتەوە. بەهەمان شێوە، واتا بە سیاقی دەرەکی وشەوە، کاریگەر دەبێت، وەک: نێرەر، کات، شوێن.

دیسانەوە، وشە بە پێی پێگە و شوێن، چەمکی دیاریکراو دەگەیەنێت، بۆ نموونە، دەستەواژەی (**شەهادە هێنان**)، لە هۆڵی دادگادا، واتا و مەبەستێکی هەیە، جیاوازە لەو واتاو مەبەستەی کە لە مزگەوتدا لەلایەن خەتیب ومەلای مزگەوتەوە دەوترێت (محمود عکاشە: ٢٠٠٥: ٢٥٩).

ڕادەی تێگەیشتنمان، بەندە بە بڕی ئەو زانیارییەی کە لە بارەی وشەکانەوە، لە دەوروبەردا، وەرمانگرتووە، زانیارییە دونیاییەکان لەلایەن قسەکەرەوە هەڵدەهێنجرێن و بە جفرە دەنێردرێن بۆ گوێگر، گوێگریش بە پێی ئەو باکگراوندەی هەیەتی شیدەکاتەوە و واتایەک یان چەند واتایەکی تر دەدات بەو ڕستە و فۆرمەی پێی گەیشتووە.بەڵام هەندێک وشە، بە هۆی ئەوەی زۆر بەکاردەهێندرێن و لە لایەن قسەکەرانەوە ناسراون، پێویستیان بە پێدانی زانیارییەکی زۆر نییە. بۆنموونە، وەک وشەکانی: (**نوێژ، زەکات، حەج، ئاگری نەورۆز...هتد**).

لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، ئاخێوەر بە ئاسانی لە واتای ئەم وشانە تێدەگات، لەبەرئەوەی ئەو وشانە لە زمانەکەماندا ناسراون و زۆربەکاردێن.

لێرەدا دەردەکەوێت، کەلەزماندا دووجۆر وشە هەیە، ئەوانەی بۆ تێگەیشتن، پێویستیان بە پێدانی زانیاری و چوارچێوەیەکی ڕۆشنبیری هەیە، ناو لەو جۆرە وشانە دەنێین نادیار یان سێبەری واتایی، ئەوانەش کە بۆ تێگەیشتن لێیان، تەنیا پێویستمان بەو بڕە زانیارییە هەیە کە وەرمان گرتووە، ئەمانە لە ڕووی واتاوە سەربەخۆن و دەتوانین ناویان بنێین وشە بڵاوەکان(گەڕان بە دوای واتادا، بریتییە لە تێگەیشتنی چییەتی وشەکان و ڕستەکان، واتە:وشەکان و ڕستەکان چۆن واتا وەردەگرن یان واتادار دەبن)، (على زوين:١٩٨٦:٩١).

جگە لە شوێن، چەمکی واتا بەپێی تایبەتمەندی کەسیی و بواری پسپۆریش دەگۆڕێت، وشەی (کتاب)، لەلای بەڵێندەرەکان بە واتای مەرج یان پەیمان دێت، لای پیاوانی نامەبەر واتای (نامە ـ پەیام)ی هەیە، بۆ کەسانی ئاینییش، زۆر واتای هەیە، پێکهاتە و دەستەواژە زمانییەکان، یان لە ڕێگەی سیاقەوە واتا وەردەگرن یان بەهۆی پێگە و ئەو بۆنە ئاخاوتنەی پێکهاتەکە تێیدا دەردەکەوێت، لە هەریەکێکیاندا واتای تایبەت بەو ڕێگایە دەردەکەوێت، بۆ نموونە، دەوترێت :ئەمە واتای سیاقییە، واتە: سیاق ئەو واتایەی پێداوە، یان دەوترێت واتای پراگماتیکی، واتە: واتاکەی لە پراگماتیکدا، دەردەکەوێت.، هەمان وشەی (کتاب)، بە پێی سیاقی بەکارهێنان، واتای جیاواز دەبەخشێ.

- **من کتابێکم لەسەر شاری کۆیە نووسیوە.**
- **من بە کتابێکی فەرمی ئاگادار کراومەتەوە.**

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (کتاب)، بەواتای دانراوێک هاتووە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، بە واتای نووسراوێکی فەرمی هاتووە. لە سیاقدا، دوو ئەرکی واتایی بەجێدەهێندرێت:

یەکەم: چەسپاندنی واتایەکی دیاریکرا و بۆ وشەکە.

دووەم: نەفیکردنی هەر واتایەکی تر کە شیمانە و پێشبینی دەکرێت بۆ وشەکە.

بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە وشە لە سیاقێکدا لە واتایەک زۆرتر هەڵناگرێ، بۆنموونە:

- **{شیری کڕی}.**

دەکرێ مەبەست لە وشەی {شیر}، شمشێر یان شیری خواردن بێت.

بە بۆچوونی هەندێک، وشەی تەداول بە واتایەکی فراوانتر لە وشەی (پراگماتیک)ی ئینگلیزی بەکاردێت، کە چەند بواریک دەگرێتەوە: یەکەم: خوازە و خواستن و درکە، دووەم: واتای پێگە و بۆنەی ئاخاوتن، سێیەم: واتای ئاماژەیی(سمیر شریف: ٢٠٠٨: ٢٨٨).

سەرەڕای وشە و دەستەواژە، واتای ڕستەکانی زمانیش، بەهۆی سیاقی دەوروبەرەوە ڕوون دەبێتەوە، سیاق ڕۆڵێکی گرینگ لە دەستنیشانکردنی واتای ڕستەدا دەبینێ لەبەرئەوە زانایانی زمان وەسفی واتای فەرهەنگی دەکەن، بەوەی کە فرەواتایە(علی زوین: ١٩٨٦ :١٨٥).

بە پێی بۆچوونی زمانناسە پراگماتیکییەکان، ڕستە بە تەنیا دەتوانرێت، لە دەوروبەردا، ڕاڤەی بۆ بکرێت وشیبکرێتەوە. یان ئەگەر بە ڕستەیەکی پێش خۆیەوە بەستراییتەوە، بۆ نموونە:

Amazingly he already loves her.

هیچ کام لە جێناوەکانی (he–her)، دیار نییە بۆ کێ دەگەڕێتەوە، هەروەها دەستەواژەی (Amazingly) بە واتای بە سەرسوڕمانەوە، نازانرێت، بۆچی بەکارهاتووە. بەڵام، ئەگەر ڕستەیەکی تر لە پێشیەوە هەبێت، واتاکەی ڕوونتر دەبێتەوە.

Jon met maryYesterday _

Amazingly he already loves her _

بە هۆی ڕستەی یەکەمەوە، دەزانرێت، کە (he)) بۆ (John) و (her)بۆ(Mary)دەگەڕێتەوە.

هەروەها، بۆ زیاتر تێگەیشتن لە ڕستەکە، پێویستمان بە هەندێ زانیاری تر دەبێت، وەک ئەوەی (John) و (Mary) کێن و لە کەیەوە یەکتریان خۆش دەوێت، هەروەها زانیاری لە بارەی کات و شوێن و بۆنەی ئاخاوتن جۆری پەیوەندی نێوان قسەکەر و گوێگر...هتد.

ڕوودانی دەقی گفتوگۆ،((context))، بە شێوەیەکی ئاسایی لە نێوان قسەکەر و بیستەر و هەندێک جار کەسی سێیەمیشدا، دەبێت (Victoria Fromkin:٢٠٠٢:٢٠٨).

ڕستە بە پێی پێگە و بۆنەی ئاخاوتن، واتای جۆراو جۆر وەردەگرێت، هەر ڕستەیەک بە پێی بواری بە کارهێنانەکەی، دەشێ زیاتر لە واتایەک هەڵبگرێ، بۆ نموونە: کاتێک قسەکەر دەڵێت:

- **جەنابت درەنگ گەیشتیت!**

دەکـــرێ ئەم ڕســـتەیە، لە دەوروبەرو بـــۆنەی ئاخاوتنـــدا، چەنـــد لێکدانەوەیەکی بۆ بکرێت:

دەشێ، ئەم ڕستەیە تەنیا بۆ هەواڵگەیاندن بێت، کاتێک لە دەوروبەرێکی تایبەتی ئاخاوتندا، ئاخێوەر، دوای چاوەڕوانییەکی زۆر، ئەمە بە گوێگر بڵێ، بۆ ئەوەی بوار بە ڕۆیشتنەکەی خۆی بدات.

بەکارهێنانی ڕستەیەکی وەک ((**بەڕێزتان درەنگ گەیشتن!**))، بە واتای نا ڕاستەوخۆ، دەربڕین و ریزبوونی وشەکان، لە ئەرکە سەرەکییەی خۆیان دەخەن، بۆ نموونە بە پێی لێکدانەوەی یەکەم، بێژەی ((**بەڕێز _ جەناب**)) بەمەبەستی گاڵتەپێکردن و تەوس و ڕاکێشانی سەرنجی بەرانبەر هاتووە. (سمیر شریف:٢٠٠٨:٢٨٩) لە زمانی کوردیدا، هاوشێوەی ئەم بەکارهێنانە زمانییە لە ئاخاوتندا بەرچاو دەکەوێت:

بۆ نموونە، کە دەوترێت: {کوڕی باوکی خۆیەتی}.

مەبەست هەواڵدان نییە لە بارەی کوڕەکە و باوکەکە، چەمکی ڕستەکە لە واتای ڕاستەوخۆوە نایەت، بەڵکو چەمک و مەبەستی ڕستەکە، لەو واتایەوە دێت، کە خەڵک لە نێوان خۆیاندا، بە پێی بوارو هەڵوێستی نێوان قسەکەر و گوێگر پێی دەدەن، واتە: هەمان هەڵسوکەوت و خوڕەوشتی باوکی هەیە، چ بە باش، یان بە خراپ.

دەستەواژەکانی وەک (**ناوی خودا بهێنە**)، (**درود بۆ پیغەمبەر بنێرە**))، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا زۆر بەکاردێت، بە پێی سیاقی بەکارهێنان، مەبەستی جۆراو جۆر دەگەیەنن و لە چەند بارودۆخێکدا، بەکاردێن وەک:

١. کەسێک زۆر تووڕە بێ.

٢ ـ کەسێک بە خراپە ناوی خەڵکی بهێنێ.

٣ ـ کەسێک دووڵ یان ترسنۆک بێ.

٤ ـ کاتێک دوو کەس شەڕیان دەبێت.

(واتا بوارێکە کە تێیدا، بوونێک یان چەمک و ڕووداوێک بەهۆی هێمایەکەوە دەردەبڕدرێت، یان نوێنەری دەکرێت)،(بیارغیرو: ١٩٨٦: ١٥) مەبەست لە هێما لە چوارچێوەی دەقێکدا، بێژە یان وشەیەکە، کە ئامرازی

واتایە، نرخی واتایی وشەیەک لەو مەبەستە جۆراو جۆرانە دایە کە دەیان گەیەنێت. ناتوانین واتا وەک یەکەیەکی دابڕاو لە دەوروبەر سەیر بکەین، بەڵکو بوونی واتا دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی نێوان ئەو شتانەی کە بەشداری لە پێکهاتنەکەیدا دەکەن.

کاتێک سوالْکەرێک لە ڕێگادا، پێمان دەڵێت: (**ئایا هیچ وردە پارەی زیادەت پێ نییە).**

پێویستی بە پارە گۆڕینەوە نییە، بەڵکو داوای پارەت لێدەکات.

- ئاگرت پێیە؟ (جگەرەیەکم بدەرێ).
- دەستێک بە گیرفانتدا بهێنە. (پارە سەرف بکە).

واتای ڕاستەوخۆی ئەم ڕستەیە، لەگەڵ واتای مەبەستدا جیاوازی هەیە، بەم جۆرە دەبینین، دیاردەی زمان دوو لایەنی تێدا بەدیدەکرێت:

(أ- لایەنی هەست پێکراو کە سیاقی وشەکان دەگرێتەوە، ئەمەش بەهۆی درکاندنەوە گوێمان لێ دەبێت، یان بە نووسراوی دەیخوێنینەوە.

ب - لایەنی دووەمیش بریتییە لە واتا کە لەو سیاقەدا لێی تێدەگەین، مەبەست لە سیاقیش ئەوژینگە زمانییەیە کە لە دەوروبەری وتەیەکدا دەخرێتە ڕوو)، (عزمی اسلام: ١٩٨٥ :١٣).

پەیوەندییەکی ئاڵۆگۆڕ لە نێوان واتا و سیاقی وشەکاندا هەیە، هەردووکیان بەیەکەوە بەستراونەتەوە و یەکتریش تەواو دەکەن، ناکرێ بە جیاوازی تەماشابکرێن.

سیاقی بەکارهێنان، ڕوونی دەکاتەوە، وشەی (**گوڵ**)، لەم ڕستانەی خوارەوەدا، بەواتای حەرفی یان میتافۆر بەکارهاتووە:

- ئەم گوڵە بگرە، بۆ تۆیە. [واتای حەرفی]
- ئەم دیاریە، شایەن بە تۆی گوڵە! [میتافۆر]
- ئەم گوڵە کێیە؟ [میتافۆر]

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (**گوڵ**)، واتای ڕووەکی وەرگرتووە، لە ڕستەی دووەمدا، واتای مرۆڤی وەرگرتووە.ئەمەش ئەو پەیوەندییە ئاڵۆگۆڕەیە، کە لە سیاقدا، لە نێوان وشەو واتاکەیدا هەیە:

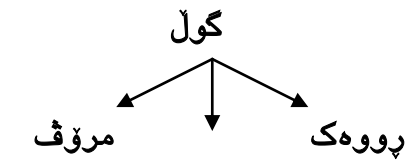

((سیاقی بەکارهێنان))

واتای گوتە، لە سیاقدا ڕوون دەبێتەوە، مەبەست لەگوتەی واتاداریش، ئەو واتایانەیە کە سیاقی زمانییان لێ پێکدێت نەک ئەو ڕێژانەی کە کۆمەڵێ وشە بەسەریەکەوە پێکدەهێنن و لە سیاقی زمانی خۆیان دوورخراونەتەوە. بۆنمـــوونە: **{دەرگـــاکەم بە ئەو چـــاککردەوە }**، ئەم گـــوتەیە ڕەنـــگە بە ڕووکەشـی واتـایەکی دیـاری کـراوی هەبـێ لەگەڵ ئەوەشـدا، ، لەدەرەوەی ســیاقدا گەلـــێ زانیـــاری و شـــتی نادیـــار بەخـــۆیەوە دەگرێـــت، بەڵام لە چوارچێوەی ئەو سیاقەی کە تێیدا بەکاردێت زۆربەی زانیارییەکان ڕوون دەبێتەوە.

لە لێکـــۆڵینەوە واتاییەکانـــدا، بەو دەســـتکەوتە گەیشـــتوون، زمـــان تەنیـــا هەڵگـــری بیـــر وهـــزر نیـــیە، بەڵکـــو بەشـــداریییەکی کـــارای لە شـــێوەگرتن وپێکهـــاتنی ئەو بیرانەشـــدا هەیە، وشـــە تەنیـــا هەڵگـــری واتـــا نیـــیە، بەڵکـــو بەشداریییەکی کارای لە پێکهێنانی واتای گشتی ڕستەدا هەیە. (مقبول علی بشیر:٢٠٠١: ٨٤) (جورجانی باوەڕی وایە کە کۆکردنەوە و خستنە پاڵیەکی وشـەکان بە هـۆی سیسـتەمی زمـانەوە دەبـێ (وشـە تاکەکـان تەنیـا هێمـای زاراوەیین بۆ ئاماژەکردن بە شتێک نەک بۆ ئاماژەکردن بە حەقیقەتـی ئەو شـتە، لەبەرئەوەی وشـەی تـاک دەلالەت لە واتـای (**مجـرد**) دەکـات، بـۆیە سەدان واتا هەڵدەگرێ، وشـە دەبێتە خـاوەن واتـایەکی دیـاریکراو ئەگەر لە سیاقێکدا بەکارهات)، (محمد زکی العشماوی:٣٠٣:١٩٧٦).

وشەی (بردنەوە)، شیمانەی دووبارە بردنەوەی شتێک بۆ شوێنێک یـان پێشکەوتن لەیاری یان بواریکی ژیانی بۆ دەکرێت. فتگنشـتن دەڵێت: ((زمـان خـــاوەنی ژمێریـــاریەکی وردنیـــیە، کە هەر وشـــەیەک تەنیـــا واتـــایەکی دیاریکراوی هەبێت، هەر ڕستەیەک تەنیا یەک ئەرکی هەبێت، بەڵکو وشـە واتـای جـۆراو جـۆر بە پێی بەکارهێنـان وەردەگرێت، لە زمـانێکی ئاساییدا،

هەروەها ڕستە واتای جۆراو جۆر دەبەخشێت، بە پێی ئەو سیاقەی کە تیایدا بەکاردێت ، لە وتارێکدا واتا لە پەیوەندی نێوان وشەکانەوە دەست دەکەوێت، لە سیاقێکی دیاریکراودا)، (محمود فهمی زیدان: ١٩٨٥: ١٠٦).

((لە قسەکردندا زۆر بابەت بەرچاو دەکەوێت کە ڕستەسازیی ناتوانێ چاری بکا))، (قەیس کاکل تۆفیق: ٢٠٠٢: ١٠).

بایەخدان بە زمانی دەرەکی (External Language) دەگەڕێتەوە بۆ قوتابخانەی دروستەیی چاوليكەری بلومفیلڈییەکان، کە لە فێربوونی زماندا پشتیان بە دووبارە کردنەوە و لاسایکردنەوە و کۆکردنەوەی ڕستە بەستووە، بەبێ ئەوەی لە شیکردنەوەکانیاندا بۆ لایەنە هۆشەکییەکانی مرۆڤ بگەڕێنەوە، بلۆمفیلڈ لە ڕوانگەی ڕەفتارناسی دە ڕوونناسییەوە دەڕوانێتە زمان و بە بەشێک لە ڕەفتاری مرۆڤی دادەنێت، لەسەر بنەمای وروژێنەرو وەڵامدانەوە{ کارو کاردانەوە} شیکردنەوە بۆ زمان دەکات، بەم واتایە هۆکارە دەرەکییەکان کاردانەوەیان لەسەر فێربوونی زمان دەبێت (Lyons: ١٩٩٠:٢٢٠). سوسێر پێی وایە، زمان فۆرمە نەک ناوەرۆک، لە پێڕەوێکی هێمایی سەربەخۆ پێکهاتووە(چۆمسکی زمانی دەرەکی لە زمانی ناوەکیی ـ Internal language و هەردوو زاراوەی توانست و توانا (چالاکی) لە یەک جیاکردەوە، بە شێوەیەک، ئەم دوو زاراوەیە، نزیک بە دوو چەمکە زمانەوانییەی سوسێر بەکاردەبردرا)،(Cook:١٩٩٧:٣).

واتای میتافۆر لە واتای ڕاستەوخۆی ریزبوونی کەرەستە و ڕستەکانی زمانەوە دەست ناکەوێت، بۆیە پێویستە لە ئاستێکی سەرووی ڕستەوە لێکدانەوەی بۆ بکرێت، کە ئەویش ئاستی پراگماتیکە شیکردنەوەی پێکهاتە میتافۆرییەکان بە واتای حەرفی، لە ئاستی واتاسازیدا هەڵە دەردەچێت، ئاخاوتن، بەشێکە لە چالاکی تاکەکەس، میتافۆریش یاسای ئاخاوتن، نەک زمان دەبەزێنێ.

شیکردنەوەی میتافۆریش بۆ مەدلوولی دووەم و مەدلوولی یەکەمی وشەکانە، بەڵام ڕەخنەگر کە یاساکان شیدەکاتەوە، دەچێتەوە قۆناغی

ئاڵوگۆڕ، هەروەها، کاتێک ئاخێوەر یان شاعیر وشە بە مەدلوولی دووەم بەکاردەهێنێت، دوو کردە بەجێ دەهێنێت:

١ ـ تێکدانی یاساکانی ئاخاوتن.

٢ ـ بونیاتنان و داهێنانی واتا.

بەم جۆرە، مەدلوولی دووەم، هەم تێکدانە، هەم بونیاتنان، لەبەرئەمە دەشێ، لە دەربڕینێکی زمانیدا، چەند بیرۆکەیەک کۆبکرێتەوە، کە یەکدەگرێتەوە لە گەڵ شارەزایی مرۆڤدا: بۆ نموونە، ئەگەر بەواتای حەرفی، لە میتافۆر بڕوانین، دەربڕینێکە یەک بیرۆکە دەستنیشان دەکات، بەڵام لە ڕاستیدا، بۆ دەستنیشانکردنی بیرۆکەیەکی تر و دەرخستنی واتایەکی شاراوە بەکارهاتووە. میتافۆر بەشێکی گرینگی واتای وشەکانە، بەبێ میتافۆر توانستی ئاخاوتنمان ڕەوان و کاریگەر نابێت و، پێکهێنەرێکی گرینگە بۆ گەشەکردنی زمان.

ئەگەر میتافۆر بە واتای زمانیی ڕاڤە بکەین، بۆی هەیە هەندێ دەربڕین نامۆ دەربچێ، وەک: Walls have ear.

- **{دیوار بە گوێیە}** واتا بنەڕەتییەکەی ئەم میتافۆرە، بریتییە لە (ئەگەر بە ئاشکراش،کەس گوێی نەگرتبێت، لەوانەیە دەنگت ببیستربێت).

لێکدانەوەی وتەکە پێویستی بە زانیاری هەیە، لەبەرئەوەی واتا حەرفییەکەی جیاوازە لە مەبەستە شاراوەکە، هەروەک چۆن لێکدانەوەی حەرفی ئەم ڕستەیەی خوارەوە، لە واتا شاراوەکەی جیاوازە:

ئۆتۆمبیلە تازەکەم لیمۆیە (My new car is lemon) .

- بە واتای شازە (**دەگمەنە**).

بەڵام ئەگەر ئەم ڕستەیە لەناو گفتوگۆکردندا، بەکارهات وتای تەواوی خۆی دەبەخشێت، کە بریتییە لە:ـ

١ــ ئۆتۆمبیلێکی منالانە کە لە شێوەی لیمۆیەک دروست کرابێت.

٢ ــ واتای دووەم میتافۆرە، بۆ ئۆتۆمبیلێک بەکاردێت، کە بە نوێیی کڕابێت و هەمیشە خەریکی چاککردنەوەی بین.

کلتوور، پێکهێنەرێکی بەهێزی میتافۆرە، بۆ نموونە: ئۆتۆمبیلەکەم لیمۆیە، ئەگەر کۆمەڵگایەک لیمۆ و ئۆتۆمبیلی نەبێت، لە واتاکەی تێناگەن، وەک ئەو مرۆڤانەی (لە باکوری گرین لاندا) دەژین.

شەکسپیر، وشەی (fortune) کە بەواتای (سامان) دێت، بۆ (ژن) بەکارهێناوە، لەم وتەیەدا: Iam a man whom fortune hath univers scratched)) , (Fromkin:٢٠٠٢:٢٠٤)

واتای ئەم وتەیە، لەو کۆمەڵگایانە لیکدەدرێتەوە، کە ژنیان وەک سامان سەیرکردووە.

لێرەدا، چەند ڕستەیەک شیدەکەینەوە، کە چۆن لە دەوروبەردا، بە پێی بواری بەکارهێنان، میتافۆر دەگەیەنن:

ــ { **دکتۆر ئازاد قەسابە**}، ئەم ڕستەیە دوو واتا دەبەخشێت:

١ــ دکتۆرێکە لە قەسابخانەی سەربڕینی ئاژەڵاندا کاردەکات.

٢ ــ واتا میتافۆرییەکەی، ئەوەیە: دکتۆر ئازاد کەسێکی زیان بەخشە، بکوژە.

بۆ ئەوەی بە تەواوی لە واتای میتافۆر تێبگەین، پێویستمان بەوە دەبێت، کە زانیاریمان لەبارەی واتای حەرفی و حەقیقی دونیاوە هەبێت بەم جۆرە دەتوانین شیکردنەوەیەکی لۆجیکی بۆ هەندێ دیاردە بکەین: وەک لەم نموونەیەدا، دەردەکەوێت: (کات پارەیە) (ــ Time is Mony) .بۆ زانینی واتا میتافۆرییەکە، پێویستە بزانین، ئێمە لە کۆمەڵگا کاردەکەین و پارە وموچە وەردەگرین بە پێی ژمارەی کاتژمێر و ڕۆژەکانی کارکردن. بەڵام لە ڕاستیدا، ((کات))، بیرۆکەیەکی گوزارەییە وبابەتێکی هەمەچەشنەیی میتافۆرییە، لە چەند دەربڕینێکدا دەردەکەوێت، وەک: {**کات بەرجەستە دەکەین**}: (**کات**)، سیمای(+ **ئەبستراکت**)ی هەیە و بە دەست ناگیرێت، بەڵام بە دیوێکی تردا، بە بەراورد کردن، لە گەڵ میتافۆری{ **کات پارەیە** }، دەتوانین، بەم جۆرە ڕوونی بکەینەوە:

بە پێی واتای ڕووکەشی ئەم ڕستەیە:

(**کات = پارە**):

پارە، سیمای (+ بەرجەستە) ی هەیە، لە کاتدا پارە بە دەست دەهێنین:
کەواتە، ئێمە دەتوانین: پارە بەرجەستە بکەین = بەدەست بهێنین.
هەر بەمجۆرەش، دەتوانین: کات بەرجەستە بکەین = بەدەست بهێنین.
پارە سیمای {+ **بەرجەستە** }ی هەیە، کاتیش سیمای{ +بەرجەستە}ی پێدرا.

ئەم جۆرە ڕاڤەکردنە، بەهۆی بەراوردکردنی میتافۆر بە میتافۆرەوە شیکراوەتەوە، بەڵام لە ڕووی فیزیکییەوە کات نابێ بە پارە.

هەروەها، ئەگەر بە واتای حەرفی لە میتافۆری{ **کات بە فیڕۆ دەدەین** }، بڕوانین، دەتوانین بەم جۆرە لێکدانەوەی بۆ بکەین: ئێمە لە کاتدا، هیچ کارێکی بە سوود ناکەین، بۆیە، هیچ دەستکەوتێکمان نابێت، کەواتە، کاتەکەمان لە دەست چووە.

-{**کات ڕێکدەخەین** }: لە واقیعدا، دووبارە بوونەوەی شەو و ڕۆژەکان، لە دەسەڵاتی مرۆڤدا نیە، تاوەکو بتوانێت ڕێکیان بخات، بۆیە ئەوەی مرۆڤ ڕێکی دەخات، کارە نەک کات.

تەنانەت، لە پەند و وتەی بە نرخدا، کات بە خەنجەر و شتی بەرجەستە دەچوێنرێت:

- { **کات وەک خەنجەر وەهایە، ئەگەر نەیبڕی دەتبڕێ**}.

{**کات**}، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، بە { خەنجەر }، چوێنراوە، کە دیاردەیەکی بەرجەستەیە.

- کاتم نییە بۆ تۆی خەرج بکەم.

لە واقیعدا، شتی بەرجەستە، سەرف دەکرێت، نەک کات، بەڵام بە دیوێکی تردا، کات سیمای شت و بەرجەستەی پێدراوە.

میتافۆری کات، لەو ناخود ئاگاییەوە هاتووە، کە لەنەستی مرۆڤدایە، ئەویش بریتییە لەو دۆخەی، کە کات لە ژیانی مرۆڤ خۆیدا دیاریکراوە، ئەگینا (**کات**)، لە ڕووی فیزیکییەوە، جێگیرە هەمان دیاردەی گەردوونە، کە دووبارە دەبێتەوە.

هەروەها ئەگەر لە دەربڕینی { **دوعا دوو سەری هەیە** }، بڕوانین، بێگومان نامۆ دەردەچێت، لە دونیای ڕاستەقینەدا، (**دوعا**) ، ناوێکی ئەبستراکتە و (**سەر**) ناوێکی بەرجەستەیە، دوعا نەک دوو سەر، سەرێکیشی نییە.

لە واقیعدا، سەر بۆ شت و دیاردەی بەرجەستە بەکاردێت، نەک واتایی.

مەبەست لە ڕستەکە، هەواڵدانێکی ڕاستەوخۆ نییە و واتای مەبەست لە واتای وشە و کەرەستەکانەوە دەست ناکەوێت، بەڵام، بە دۆزینەوەی چوارچێوەی تایبەتی، قسەکەر دەتوانێ لە واتاکەی تێبگات و لێکدانەوەی بۆ بکات.

{ ـ ئەگەر نازانیت، پشتی سەریشم چاوە !}

واتای میتافۆرەکە، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە واتای وشەکانەوە نایەت، بۆیە لە ئاستی واتاسازیدا، لێکدانەوەی ڕستەکە نامۆدەردەچێت، چاو، لە پێشەوەی سەرە نەک پشتی سەر. لە دەوروبەرێکی تایبەتیدا، واتاکەی بریتییە لە: ئاگاداری هەموو شتێکم.

سیاق واتای یەکەی ئاخاوتن، لە سێ ئاستی جیاوازی شیکردنەوەی دەقدا دیاری دەکات:

(یەکەم ـ ئەوە دیاری دەکات کە کام ڕستە دەربڕاوە، ئەگەر بە فیعلی ڕستەیەک دەربڕابێت.

دووەم ـ ئەوەمان پێ دەڵێت، کە کام بابەت (مەسەلە) دەربڕاوە، ئەگەر بابەتێک، لە ئارادا هەبێت.

سێیەم: یارمەتیمان دەدات، کەبڵێین، ئەو بابەتەی کە دیراسەی دەکەین، بە پێی جۆرێکی تایبەت لە هێزی نائاخاوتن دەربڕاوە)، (جون لاینز: ۱۹۸۷: ۲۲۲).

بەڵام واتای یەکەی ئاخاوتن، زۆربەی جار، ئەوە تێدەپەڕێنێ، کە دەو تریت، بەڵکو ناوەرۆکی مەبەست و واتای شاراوەش دەگرێتەوە یان ئەوەی، کەپێش وەختە گریمانە کراوە، سیاق، پەیوەندییەکی بەتینی بەو بەشەی واتای یەکەی ئاخاوتنەوە هەیە، بەم جۆرە دەتوانین، دوو جۆری واتای یەکەی ئاخاوتن دیاری بکەین: لایەنی ئاخاوتن و لایەنی نائاخاوتن.

بەهۆی هێزی ئاخاوتنەوە، سیاق، جۆری ئەو ڕستەیەمان بۆ دیاری دەکات، کە دەمانەوێ دەری ببڕین.بەهەمان شێوە دەشێ دەرکەوتە جیاوازەکانی ئاخاوتن، ئەنجامی ڕستەی جیاواز بێت، لە بۆنەی جیاوازدا، ئەمەش بەهۆی تەمومژی ڕێزمانی یان فەرهەنگی لە ئاخاوتندا ڕوودەدات.

بۆ نموونە، ئەگەر بڕوانینە ئەم ڕستەیەی خوارەوە:

- (**بیرێکی قوواڵی هەیە**).

دەوروبەری بەکارهێنان دەریدەخات، کە مەبەست لە بیر، چاڵە یان هەزرە، تەمومژی ڕستەکەش، بەهۆی هاوبێژی وشەی (**بیر**) هەوە دروستبووە، کە دوو واتا دەبەخشێت، بەڵام لەم ڕستەیەی خوارەوەدا:

- **لە نووسیندا، بیرێکی قوواڵی هەیە.**

بەهۆی هاوڕێیەتی وشەی (نووسین)، لەگەڵ (قووڵ) دا، گوێگر خوێنەر تێدەگات کە مەبەستی قسەکەر هزرە نەک بیری ئاو.

لێرەدا، بۆمان دەردەکەوێت، کە سیاق ڕۆڵێکی گرینگ لە دیاریکردنی واتای یەکەی زمانیی، لە بۆنە جیاوازەکانی ئاخاوتندا دەبینێت واتای کردەی قسەیی لە بەکارهێناندا ڕوون دەبێتەوە، ئەم تیۆرە بۆمان ڕوون دەکاتەوە، کە سیاق واتای تەواوی ڕستەمان بۆ دەردەخات، ((لەو ڕستەیە دەکۆڵێتەوە کە لە کارکردندایە و وەکو تەنێکی زیندوو سەیری دەکات کە کردەوە ڕادەپەڕێنێت وجێبەجێ دەکات))، (قەیس کاکل:۲۰۰۲:۷۲).

لایەنێکی تری سیاق، بریتییە لە ڕوونکردنەوەی ئاماژە و ئاماژەپێکراوەکان، ئامرازی (نە)، دەتوانێت، لەگەڵ ژمارەیەکی بێ کۆتایی ڕستەدا بێت، بەڵام لەم ڕستەیەی خوارەوەدا، بۆ دیاریکردنی ئەم دەربڕینە هاتووە{ **من دوێنێ ئازادم نە دیوە**}.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئاخاوتن، پێویستە کاتی ڕوودانی کردەکە دیاری بکەین، بۆ نموونە، لەو ڕستەیەی پێشوودا، قسەکەر دەستەواژەی (نەمدیوە) ی بە ئاوەڵکاری (دوێنێ)هوە پەیوەستکردووە، کە بەهۆیەوە پرۆسەی بەکات بوونی کردەکەی ئەنجام داوە، ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ئەم ڕستەیە: {**من ئازادم نەدیوە**}.

قسەکەر، کاتی ڕووداوەکەی دیاری نەکردووە، دەشێ مەبەستی ئێستا بێت، نەک کاتژمێرێک پێشتر یان دوێنێ یان هەفتەیەک یان ساڵێک...هتد.

لێرەدا پێویستە، ئاماژە بەوە بدەین، کە ئێمە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، بەبێ ئەوەی ئاگامان لێ بێت بۆ لێکدانەوەی یەکەکانی ئاخاوتن، زانیارییە سیاقییەکان بەکاردەهێنین، بۆیە زۆربەی جار بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکەین، تەمومژیی و نادیاری ڕێزمانی یان فەرهەنگیی بەسەرماندا تێپەڕ دەبێت. هۆکاری سەرەکی ئەم دیاردەیەش ئەوەیە، کە زانیارییە سیاقییەکانمان، لە ڕووی ناوەرۆکی بابەت و ڕوونی و ئاشکراییەوە جیاوازی هەیە، لەگەڵ ئەو کەسەدا، کە بەشداری ئاخاوتنمان لەگەڵدا دەکات، واتە:مەرج نییە، هەموو قسەکەرانی زمانی کوردی هەمان ئاستی زانیاریی سیاقییان هەبێت، کاتێکیش، کە لە مەبەستی قسەکەر تێناگەین دوودڵ دەبین لە هەڵبژاردنی شیکردنەوەکان، چەند لێکدانەوەیەک بۆ ئاخاوتنەکە دەکەین، یان ناتوانین بە تەواوی مەبەستی قسەکەڕ لێکبدەینەوە، چونکە بە هەڵە لێی تێدەگەین.

نووسەرانی کۆمیدیی و دەقی گاڵتەجاڕیی، زۆربەی جار سیاق بە شێوەیەکی وا ئامادە دەکەن، کە بینەر بە شێوەیەکی هەڕەمەکی پشت بە شیکردنەوەیەکی دیاریکراو لە سیاقێکی دیاریکراو ببەستێ، دواتر بۆیان دەردەکەوێت، کە مەبەستە سەرەکییەکە شتێکی تر و بەشێوەیەکی نا ڕاستەوخۆ دەربڕاوە. لەپاڵ ئەمەشدا، هەندێکجار، وێنەیەکی ڕوون بۆ سیاق، بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی دیاریکراونییە، واتە: دەقەکە دوو شیکردنەوە یان زیاتر بەخۆیەوە دەگرێت. ئەم بارە بە شێوەیەکی سروشتی لە ئەدەبدا، سوودی لێ وەردەگیرێ، دەربڕینەکان لە هزری خوێنەردا، دوو شیکردنەوە یان زیاتر بە خۆیەوە دەگرێ. گوێگر/ خوێنەر، دوو دڵ دەبێت، لە هەڵبژاردنی یەکێک لە شیکردنەوەکان، یان لە کۆی هەموو شیکردنەوەکاندا، شیکردنەوەیەک هەڵدەبژێرێت.

- **بەفر**

بە باوەشێک پشکۆوە

خزایە خەڵوەتگەی پیری
بە نووری کل،
چاوی پیرە ژن و
دیدەی پیرەمێردانی رشت
بە بۆنی خورما و ڕۆن، پێستە چرچەکانی
مەساج کردن (قوبادی جەلی زادە: ٢٠٠٥ :٤٩).

مەبەستی سەرەکی شاعیر، لە پشت کەرەستە زمانییەکانەوە، دەردەکەوێت، لە دونیای ڕاستەقینەدا، بەفر و پشکۆ بەیەکەوە نایەن و دژیەکییەکی تەواو لە نێوان ساردی بەفر و گەرمی پشکۆدا هەیە، لە واقیعدا، ئەگەر بەفر پشکۆ لە باوەش بکات، خۆی لەناو دەچێت و دەتوێتەوە، (کل)، تاریک و ڕەشە و نوری نییە.

دواتر، بە سەرسامییەوە باس لە گەرمی (**بەفر**)، دەکات، بەوهۆیەش دژیەکییەکی تەواو لە نێوان هەردوو دیاردەی ساردی و گەرمی دروست دەکات:

- **بەفر**

ئەو هەموو گەرمایە لە کوێوە دەهێنێ (قوبادی جەلی زادە:٢٠٠٥:٥٠).

بەفر سیمای < + **بەستن** > ی هەیە، شاعیر سیمای < + گەرم > ی پێداوە.

هەروەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، واتای تەواوی وشە و یەکە زمانییەکان لە دەوروبەر و بەکارهێناندا ڕوون دەبێتەوە، مەبەستی تەواوی قسەکەر لە بۆنە و بارو دۆخی وتندا دەردەکەوێت، بۆیە هێزی نائاخاوتنیش لە دیاریکردنی واتادا ڕۆڵێکی گرینگی هەیە کە لێرەدا، بە کورتی ئاماژەی پێدەدەین:

٢\٢ـ٣ـ١) میتافۆر و زمانی جنێوفرۆشی

جۆرێکی دیکەی پراگماتیک، لە بارەی بەکارهێنانی زمانەوەیە، بۆنموونە لە دەستەواژەیەکی وەک **{کوڕی سەگ}**دا، مەبەستمان دەربڕینی زانیاری

لەبارەی ئاژەڵانەوە نییە، بەڵکو جۆرێکە لە جنێو و ئیهانە کردن لەم دەستەواژەیەدا گواستنەوەیەکی واتایی، لە ئاژەڵەوە بۆ مرۆڤ ڕوویداوە، بەڵام زانیاری زمانیمان ئەوەمان پێ دەڵێت، کە مەبەست لە{ **سەگ** }، مرۆڤە نەک ئاژەڵەکە، بەهۆی بەکارهێنانی وشەی {**کوڕ**}ەوە. لەبەرئەوەی لە زمانی کوردیدا، وشەی { **بێچوو، گوجیلە** }، نەک {**کوڕ**} ، لەگەڵ سەگدا بەکاردەهێندرێت.

هەروەها، بەپێی بۆچوونی نوێ، کارلێک لەنێوان دوو بیرۆکەدا ڕوویداوە، (سەگ)، بەشێک لە تایبەتمەندییەکانی خۆی بە (کوڕ)، بەخشیوە، (کوڕ)یش، هەندێک خاسیەت و تایبەتمەندیی لە (سەگ)، وەرگرتووە.

بێچووە سەگ ⟵ بەکارهێنانی ئاسایی.

گوجیلە سەگ ⟵ بەکارهێنانی ئاسایی.

{ کوڕ + ی + سەگ⟵ کوڕی سەگ} : میتافۆر

سیاقی بەکارهێنان، ئەم کۆتە زمانییەی بەزاندووە و وشەی **(سەگ)**، **(کوڕ)**، کە هاوڕێیەتیان نییە، کەوتوونەتە پاڵ یەکتری و ئەم فریزەیان دروستکردووە:

لێرەدا، کۆتێکی واتایی بەزێنراوە، کە هاوڕێیەتی نێوان وشەی { **کوڕ**} و وشەی{ **سەگ** }ە زمانی جنێو فرۆشی، ژمارەیەکی زۆر میتافۆری تێدایە، کە مەبەست بە ڕاستەوخۆیی دەرنابڕن: کاتێک، ئاخێوەر دەڵێت: (**کەرباب**)، مەبەستی ئەوە نییە، کە ئەو کەسە باوکی کەرە، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە خاسیەتی کەری هەیە، (کەر)، بەشێک لە تایبەتمەندیی خۆی بە (باوک)بەخشیوە، (باوک)یش هەندێک خاسیەتی لە (کەر) وەرگرتووە. یان مەبەست لە دەستەواژەی (نێرە کەر)، دەربڕینی زانیاری لە بارەی ئەم ئاژەڵەوە نییە. بڵکو تایبەتمەندییەکانی دراوەتە پاڵ کەسێک.

لە گەڵ لۆجیکدا، ناگونجێت، کەسێک میێشکی نەبێت، بۆیە ناتوانین بە واتای حەرفی، دەستەواژەی {**بێ میێشک** }، ڕاڤە بکەین. دەربڕینی ڕووکەش لە گەڵ واتای مەبەستدا، یەکناگرێتەوە:

هەروەها، سیاقی بەکارهێنان، بۆمان ڕوون دەکاتەوە، کاتێک ئاخێوەر، دەستەواژەکانی (**کەرباب**)، (**نێرەکەر**) بەکاردەهێنێت مەبەستی وەسفکردنی ئەو گیانلەبەرانە نییە، بەڵکو وەک مێتافۆر بەرانبەر بە کەسێک، بەکاریان دەهێنێت.

زۆرجار ئەم جۆرە گواستنەوە واتاییانە لە زمانی جنێوفرۆشی و لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، بە دیدەکرێت: قسەکەرلەم ڕستەیەی خوارەوەدا، وشەی **{تەپاڵە}** لە فیلّدی{ئاژەڵەوە} بۆ فیلّدی {مرۆڤ} دەگوازێتەوە: ــ {مێشک تەپاڵە}.

گواستنەوەی وشەی {بەرد} لە بێگیانەوە بۆ گیاندار{مێشکی بەردە}

٣\٢) سیاق و هێزی نائاخاوتن:

هێزی نائاخاوتن، وەک کردەی قسەیی ناڕاستەوخۆ، ئەو بارانە دەگرێتەوە، کەمەبەستی قسەکەر بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەگاتە گوێگر. واتە جیاوازییەک لە نێوان جۆری ڕستەکە و جۆری کردەی قسەیی دێتە ئاراوە. دەتوانین، هەمان ڕستە، بە چەند شێوەیەک لە هێزی نائاخاوتن دەربڕین، لە بارودۆخ و بۆنەی جیاوازدا:

- **{دوێنێ نەهاتبووی}.**
- **{ پارەکەت هێناوە ؟}.**

ئاخێوەران، ڕۆژانە ڕووبە ڕووی ئەم جۆرە دەربڕینانە دەبنەوە، هەرجارەی بە جۆرێک و لە هەڵوێستێکی جیاوازدا.ئەگەر بڕوانینە ڕستەی یەکەم، بە پێی سیاقی بەکارهێنان زۆر مەبەست بە خۆیەوە دەگرێت: دەشێ قسەکەر مەبەستی(ئاگادارکردنەوە، یان سزادانی کەسی بەرانبەر بێت، یان هەر تەنیا مەبەستی هەواڵپرسین بێت، لە بارودۆخی ئەو کەسە. ڕستەی دووەم، فرمانە، بەڵام لە شێوەی پرسیار دەربڕاوە). (بەشێکی زۆری ڕەوشتە زمانییەکانمان، بە جۆرەکانی تری ڕەوشتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بەستراوەتەوە زۆربەی کات دەتوانین پێشبینی ئەوە بکەین، یەکەی ئاخاوتن، هێزێکی نائاخاوتنی دیاریکراوی هەیە، بەڕێگەی هەڵوێستێکی

دیاریکراوی کۆمەڵایەتییەوە ئەنجام دەدرێت، یەکەی ئاخاوتنیش دەبێتە بەشێک لە هەڵوێستە کۆمەڵایەتییەکە)، (جون لاینز:١٩٨٧: ٢٢٧).

بارودۆخی پەروەردەیی و ڕێڕەوی ژیانمان، لە ئاخاوتنەکانماندا ڕەنگ دەداتەوە، لە مانّی کەسێکی بێگانەدا، دەست بە نان خواردن ناکەین، تاوەکو داوامان لێ نەکرێت. بۆیە لایەنێکی گرینگ لە سیاق ئەوەیە، کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان نیشان دەدات وەک: پلەوپایەو جۆری پەیوەندی وبۆنە و بارودۆخی ئاخاوتن و دەسەڵاتی قسەکەرو گوێگر.

وشە و دەربڕین، لە ڕووکەشدا، واتایەکی ئاسایی هەیە، بەڵام زۆربەی جار، واتای یەکە زمانییەکان، جیاوازە لەوەی کە بە کردەوە دەیڵێین، بۆ نموونە: ئەگەر لە ڕەوش و بارودۆخی کەسێک بپرسین، بۆی هەیە وەڵامێکی ئاوامان دەست بکەوێت:

- **{ ئەگەر نانێکی هەبێت، لەگەڵتدا کەرتی دەکات}.**

قسەکەر، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ نەیوتووە، (ئەو کەسێکی دڵ باشە)، بەڵام واتای ناوەکییی ئەم وتەیە ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەو مەبەستە دەدات.

زۆربەی ئەو زانیارییانەی کە ڕۆژانە، لە قسەکەرەوە، بەگوێگر دەگات واتای ناوەکی و ناڕاستەوخۆیان هەیە، لە هەندێ دۆخدا، واتای ڕوون نادەن بە دەستەوە، لە هەندێ باری تردا، ئەگەر قسەکەر بیەوێت گوێگر بگاتە ئەنجامێکی دیاریکراو یان نا، ئەمەش بوار بۆ بەهەڵە تێگەیشتن و لادان و هەڵخەڵەتاندن دەکاتەوە، واتە، گویگر مەرج نییە تەنیا بە ئەنجامێکی پێوانەیی ئاخاوتنەکە بگات، بەڵکو پێویستە پێشبینی هەموو ئەو دەرئەنجامانەش بکات، کە ئاخێوەر لە واتای ناوەکییدا مەبەستیەتی.

لە نموونەکەی پێشوودا، بۆی هەیە گوێگر بگاتە ئەو ئەنجامەی کە مەبەستی قسەکەر ئەوەیە، کە کەسێکی دڵباشە، بۆشی هەیە، قسەکەر ڕستەکەی بە گاڵتەجارییەوە وتبێت، مەبەستی پێچەوانەی ئەمە بێت.

سیاقی بەکارهێنان، واتای ویسترا ڕوون دەکاتەوە. بە باوەڕی گرایس، ئاخاوتن، چالاکییەکە، بە هاریکاری دێتە ئەنجام، ئێمە پێشبینی ئەوە دەکەین، کە خەڵکی بە شێوەیەکی لۆجیکی و هاوکارییەوە، هەڵسوکەوتمان لەگەڵدا

دەکەن، بـۆیە لـۆجیکی و لەسـەر بنەمـای هاوکـاری، شـیکردنەوە بـۆ ئاخاوتنەکانیان دەکەین. گرایس، بنەمای هاریکاری، بۆ چەند جۆرێک دابەش دەکـات: (چەنـدییەتی، چـۆنیەتی، پەیوەنـدی، دروسـتی). هەریەک، لەم نـاو نیشـانانە، کـۆمەڵە پێکهـاتەیەکن بـۆ بنەمـایەک یـان زیـاتر لە بنەمـایەک، کە ئاخێوەر جێبەجێیان دەکات، یان فەرامۆشیان دەکات.

بۆنمـوونە، بنەمـای چـۆنیەتی، بـریتییە لە: ((بـا گـوتنەکەت ڕوون بێـت، دوور بێـت لە فرەواتـایی و دوو واتـایی و لێڵـی، بـا ڕووداوەکـانیش بە ڕیزبێن،(جون لاینز: ۲۳٤:۱۹۸۷).

- { چووە بازاڕ و نانەکەی کڕی}.

ئەم بنەمایـانە، ڕێنمـان، کەنەریتـی ئاخـاوتن دیـاری دەکەن، بەڵام وانەی ئاکـاری نـین، واتـا مەرج نیـیە، قسـەکەر ئەم بنەمایـانە پەیـڕەو بکـات، بەڵام گـوێگر هەمیشـە چـاوەڕێی ئەوەیە، کە بنەماکـان نەبەزێنـرێن. هەرچەنـدە، قسـەکەر بەمەبەست دەتوانێ بیانبەزێنێت، بۆ نموونە:

- {قسەکەر: بەڕێوەبەرە تازەکەتان چۆنە؟ }
- { گوێگر:ئەمساڵ باران زۆر باریوە.}

وەڵامی گوێگر، پەیوەندی بە پرسیارەکەی قسەکەرەوە نییە و لە بنەمـای پەیوەندی لایداوە.

زانایـانی واتاسـازی پێکهـاتەیی، پێیـان وایە: ئەو بنەمایـانەی کە گـرایس باسیان دەکات، ناتوانن لێکدانەوە بۆ هەندێ دیاردەی وەک: کردەی قسـەیی ناڕاستەوخۆ و میتافۆر و لێکەوتەی ئاخـاوتن، بکەن. بـۆ ئەم مەبەسـتە، بە نمـوونەیەک بنەمـای هاریکـاری گـرایس، لە شـیکردنەوەی میتـافۆردا دەهێنینەوە: **{ئازاد پڵینگە}**.

ـ ئایـا ئـازادی مـرۆڤ لە دونیـای ڕاسـتەقینەدا، دەبێتە پڵینـگ، کە سـەر بە کێڵگەی واتایی ئاژەڵە درندەکانە؟

زۆربەی زمانەوانـان، پێیـان وایە، کە ڕسـتەی لەم جـۆرە، لە ئاسـتی واتاسازیدا، ناوێزەیە و ناتوانرێت، لێکدانەوەی حەرفی بۆ بکرێت، لە یەکەم ڕووبوونەوەدا، وا تێدەگەین، کە ناتوانین هیچ لێکدانەوەیەکی حەرفی

بۆ ئەم ڕستەیە بکەین، لەبەرئەوەی (ئازاد)، هێما بۆ مرۆڤ دەکات. بەڵام، دەشێ چەند بارودۆخێکی ئاسایی هەبێت، کە ئەم ڕستەیەی تێدا بگوترێت، وەک: (ئازاد پڵینگە)، هێما بۆ (پیاو یان کوڕێک) دەکات، لەبارەی بابەتێکی ڕاستەوە.وەک ئەوەی ئازاد، ڕۆڵی پڵنگێک دەبینێ، لە نواندنێکدا، کە بۆ ئاژەڵان سازکراوە.

{ ئازاد لە دراماکەدا، ڕۆڵی پڵنگێک دەبینێت}، لەم بارودۆخەدا بابەتی

{ ئازاد پڵینگە }، بە شیکرنەوەی حەرفی دروست دەردەچێت، دەرهێنەر دەتوانێت، بەم جۆرە ڕۆڵەکان ڕێکبخات و ئاخاوتن بکات:

- **ئازاد پڵینگە.**
- **نەوزاد ڕێوییە.**
- **شێرزاد کەرە... هتد**

ئەم نموونەیەمان، بۆ ئەو جۆرە ڕستانە هێنایەوە، کە لەیەکەم هەنگاودا، واپێشبینی دەکەین، کە ناتوانین هیچ جۆرە لێکدانەوەیەکی حەرفی یان بۆ بکەین.

واتە: هەندێک لە دەربڕینە میتافۆرییەکانیش، لە سیاقی دیاریکراودا، دەکرێ لێکدانەوەی حەرفییان بۆ بکرێت:

دەتوانین، ئەم دەربڕینەی سەرەوە بە دوو جۆر لێکبدەینەوە:

١ ـ ئازاد لە درامایەکی منداڵاندا، ڕۆڵی پڵینگێک دەبینێت.

٢ ـ ئازاد لە ئازایەتیدا، وەک پڵینگ وایە (میتافۆرە).

بەڵام بە دۆزینەوەی دەوروبەری ئاخاوتن، بۆمان دەردەکەوێت، کە پڵینگ بە واتای حەرفی بەکارنەهاتووە، بەڵکو بۆ وەسفکردنی (ئازاد)، بەکارهاتووە، کە مرۆڤە.

پێویستە سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشین، کە ناتوانین ئەوە بسەلمێنین، ئەو پەیوەندییەی لە نێوان واتای حەرفی و مەرجی ڕاستی بوون (دروستیەتی)دا هەیە، بەتین تر لەو پەیوەندییەی کە لە نێوان میتافۆر و مەرجی ڕاستی بوونداهەیە. بۆنموونە، کە بەشێوازی هەواڵگەیاندن، ڕستەیەکی میتافۆری وەک: (ئازاد پڵینگە) دەردەبڕین، مەرجی ڕاستی

بـوون تێیـدا، بەهەمـان شـێوەی ڕسـتەکانی وەک (**ئـازاد چـالاکە**)،(ئـازاد خـراپە)یە. کـاتێ، قسـەکەر ڕسـتەیەکی هەواڵـی لەم جـۆرە دەڵێـت، دەشـێ وابێت(هەواڵەکە ڕاست بێت)، بۆشی هەیە وانەبێت مەبەستمان ئەوە نییە، کە دەربڕینە میتافۆرییەکان بە مەرجی ڕاستی بوونەوە دیاری بکەین، بەڵکو دەمانەوێ بڵێین: دەربڕینە میتافۆرییەکان لە ڕووی نادیاری و شاراوەیی واتـاییەوە لەگەڵ دەربـڕینە ئاسـاییەکاندا، جیـاوازییەکی ئەوتۆیـان، لـە ڕووپیابەندبوونیانەوە بە سیاقەوە نییە.

لە کۆتاییـدا، دەتـوانین بڵێـین: هێـزی نائاخـاوتن، ڕۆڵێکـی گرینگـی لە دیـاریکردنی واتـای یەکە زمانییەکانـدا هەیە، بـۆی هەیە مەبەسـتی قسـەکەر لەگەڵ واتای حەرفی دەربڕاوەکە یەکنەگرێتەوە، بۆیە پێویستە گوێگر خۆی بەدوای واتـای ویسـترا و مەبەسـتی قسـەکەردا لە دەوروبەری گونجـاوی وتەدا بگەڕێت، لە میتـافۆردا، بنەمـایەک یـان زیـاتر لە بنەماکانی هاریکاری گرایس دەبەزێنرێت، دەتوانرێ، لێکدانەوەی حەرفیش بۆ هەندێ لە دەربڕینە میتافۆرییەکـان بکرێـت، ناشـتوانین ئەوە بسـەلمێنین، کە واتـای حەرفـی بە تەواوی بەمەرجـی ڕاسـتیی بـوونەوە پەیوەسـتە. ئـێمە پێمـان وایە، هەنـدێ دیـاردە هەیە، وەک فرەواتـا و هـاوبێژ و هاوواتـا، واتاکانیـان پەیوەنـدی بە سـیاقەوە هەیە، چەنـد پەیوەنـدییەکی واتـایی وەک:هـاوڕێیەتی و گونجـان و دژخـی خسـتنەپاڵی، واتاکانیـان ڕوون دەکـاتەوە، بـۆیە لێـرەدا، ئامـاژە بە هەندێک لەمانە دەدەین:

٢\٣ـ١) فرەواتایی:

پێویسـتە ئاگـاداری ئەوە بین، کە واتاکانی وشـەی فرەواتـا، جیـاوازە لەو واتا سیاقیانەی، کە وشە لە بەکارهێنـاندا، وەری دەگرێت واتـا جیاوازەکـانی وشـەیەک، بەهـۆی زۆر بەکارهێنـانەوە لە لایەن قسـەکەرانەوە، دروسـت دەبێـت، ئەگەر سـەیری ئاوەڵنـاوی (جـوان)، بکەیـن، لەم دەسـتەواژانەی خوارەوەدا، وشەی (جوان)، بە پێی بەکارهێنان چەند واتایەک دەردەگرێت:

- **کچێکی جوان.**
- **نووسینێکی جوان.**

- **خانوویێکی جوان.**
- **قسەیێکی جوان.**
- **کراسێکی جوان....هتد.**

وشەی (ئاست)، بۆ واتای بەرجەستەو ئەبستراکت، بەکارهاتووە:

- **ئاستی زانیاری.**
- **ئاستی دەرچوون.**
- **ئاستی ئاوەکە.**

وشەی (کردە)، لە بواری سەربازیی و بیرکاریدا، جیاوازییە، هەیە:

- **کردەی سەربازی.**
- **کردەی بیرکاری.**
- **کردەی ئابووری.**

(وشەی‌چاندن)، لە چەند بواریێکی جیاوازدا بەکاردێت:

- **چاندنی ڕووەک**
- **چاندنی ددان**
- **چاندنی مین**

بەکارهێنانی وشە لە سیاقی جۆراوجۆردا، دەبێتەهۆی ئەوەی، کە لەپاڵ واتا بنجییەکەدا، واتای تریش وەربگرێت، بەپێی هاوڕێیەتی ئەو وشانەی کە لەگەڵیدا دێن، بەڵام هەموو واتاکان لە چواردەوری یەک واتای چەقدا دەخولێنەوە، بۆنموونە، سیمای پەسەندییەتی، وەک چەقێک وایە لە وشەی باشدا، بە پێی دەوروبەری جیاواز لەگەڵ چەند وشەیەکدا دێت، کە تایبەتمەندییەتی خۆیان هەیە، بۆنموونە: (**نانێکی باش**)، سیمای جۆری گەنم و ئاردو دروستکردنی نانەکە و سوورِبوونەوەی تێدا کۆبۆتەوە، بەڵام (**دیوارێکی باش**)، سیمای جۆری خشت و چیمەنتۆو وەستای باش و بناغەی پتەوی تێدا کۆبۆتەوە، چەمکی (**پەسەندییەتی**) لە ڕووی چەشنەوە، چەقی هەردوو واتاکەیە. پێویستە تێبینی ئەوە بکەین، کە لە فرەواتادا، وشەیەک هەیە، چەند واتایەکی تێدا کۆبۆتەوە، بە پێی دەوروبەری

بەکارهێنان واتاکان دەردەکەون: (**بەربوونەوە**)، بەم واتایانەی خوارەوە، فرەواتایە:

بەربوونەوە: ١ ـ ئاوەکە بەربۆوە

٢ ـ منداڵەکە بەربۆوە

فرەواتایی دیاردەیەکی گرینگە، لە زۆربەی زمانەکاندا، بەدی دەکرێت، بەڵام ڕادە و چەندییێتییەکەی بەندە بەجۆری زمانەکەوە، لە ڕووی چەندییێتی پەنابردنە بەر پیشگرو پاشگر و ڕادەی بوونی وشەی یەک بڕگەیی یان مۆرفیمی لە زمانەکەدا، فرەواتایی دەبێتە هۆی دەوڵەمەندکردنی زمان و کەمکردنەوەی وشە و ئەرکی دانانی فەرهەنگ و کاری فەرهەنگنووسی ئاسان دەکات.

پێناسەی فرەواتایی بەوە دەکرێت:

((هاتنی دانەیەکی فەرهەنگی بە زنجیرەیەک واتای جیاوازەوە))،

(Crystal:١٩٩٧:٣٠٧). ڕێبازی فرەواتایی بۆ دانانی زاراوە سوودی لێ وەردەگیرێت، بەهۆیەوە دەتوانین واتایەکی دیکە بە هەندێ وشەی فەرهەنگی بسپێرین و مەبەستێکی نوێ بخەینە سەر مەبەستەکەی پێشوومان وبیانکەین بە زاراوە.

دیاردەی فرەواتایی، لە وشەو یەکەی گەورەترو بچووکتریش لە وشە بەدی دەکرێت، بەبۆچوونی ئێمە، فرەواتایی پەیوەندی بە مێتافۆرەوە هەیە، لەو بارەدا کە وشەیەک بۆچەند واتایەک بەکاردەهێندرێت و جۆرێک لە گواستنەوەی واتایی لە بواریکەوە بۆ بواریکی تر تێبینی دەکرێت، بەڵام واتاجیاوازەکانی وشەی فرەواتا، لە یەک سەرچاوەوە هەڵقوڵاون و پەیوەندی واتایی لە نێوانیاندا هەیە. لە فرەواتادا، هەمان وشە چەند واتایەک بە پێی بواری بەکارهێنانەکەی دەبەخشێت، ئەگەر سەیری وشەی (سەرچاوە) بکەین لە زمانی کوردیدا، چەندین واتا دەگەیەنێت بەپێی ئەو بوارو دەوروبەرەی کە تێیدادێت.

سەرچاوە:١ـ **سەرچاوەی ئاوەکە (شوێنی هەڵقوڵان).**

٢ـ سەرچاوەی خوێندنەوە (کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە...هتد.).

٣ـ سەرچاوەی ئاژاوە (هۆکارەکانی دروستبوونی شەڕو ناخۆشی).

کەچی لە میتافۆردا، بۆی هەیە واتای وشە، لە فیلدێکی واتاییەوە، بۆ فیلدێکی واتایی دیکە بگوازرێتەوە، هەروەها کارلێک لەنێوان دوو واتاکە ڕوودەدات، وەک: گواستنەوەی (شێر)، (کەر)، (وشتر)، (مانگا)، لە فیلدی {ئاژەڵەوە} هوە، بۆ فیلدی {مرۆڤ}، گواستنەوەی (هەنار)، (لیمۆ)، (ڕەیحان)، (گوڵ)، (سێو)، لە فیلدی ڕووەکەوە، بۆ فیلدی {مرۆڤ}، هەروەها (مانگ)، (ئەستێرە)، (چیا)، (زەوی)، لە {دیاردەی سروشتییەوە}، بۆ واتای {جوانی و گەورەیی چاو و خۆڕاگری و دایک} ... هتد.

وشە لە فرەوتادا، بە پێی دەوروبەری ناوەوەی ڕستە، واتاکانی لێکدەدرێتەوە، بۆنموونە:وشەی (مانگ)، لە هەندێ ڕستەدا فرەواتایە و سەر بەئاستی سیمانتیکە، بەڵام لە هەندێ دەربڕاودا، میتافۆرە و پەیوەستە بە واتای دەوروبەرەوە:

أ ـ مانگ بە ئاسمانەوە دیارە.

ب ـ سەری مانگ دەچین بۆ گەشتەکە.

((ج ـ روخساری مانگ بوو دەدرەوشایەوە))،(تریفە عومەر ئەحمەد:٢٠٠٨: ٤٦).

وشەی (مانگ)، لە (أ، ب) دا، فرەوتایە نواندنی فۆرمێکی لۆجیکییە، لە ڕستەو دەقدا، بەپێی دەوروبەری ناوەوەی ڕستەکان واتاکەی لێکدەدرێتەوە و لە فەرهەنگەوە وەرگیراوە.

لەدەربڕاوی (ج) دا، (مانگ)، میتافۆرە، پەیوەستە بە پراگماتیکەوە و بە پێی دەوروبەرێکی گونجاو واتاکەی لە جوانی و ستایشکردنی کەسێکدا لێکدەدرێتەوە.بەکارهێنانی زمانە لە دەربڕیندا.

واتاکانی فرەواتاش، بەهەمان شێوەی میتافۆر، لە دەوروبەردا ڕوون دەبێتەوە، بۆ نموونە:

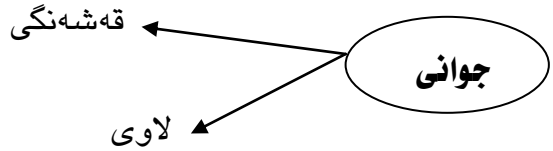

((١- شوێنێ كه ئاوی زۆر بێ
٢- میوەی تەڕو تازه كه ئاوی زۆر هەبێ
٣ – ڕەنگی به بڕیقه و به ورشه ورش)) (عەبدولرەحمانی زەبیحی: ١٩٧٩: ٨٣-ـ ٨٤).

(١ـ سەرتۆپی قوماش
٢ـ لە جوانیدا، یان لە ئازایەتیدا)، هەژارموكریانی:١٣٦٧ه: ٤٣٥).

سیاق، ڕوونی دەكاتەوە، مەبەست لە سەرتۆپ، قوماشە یان جوانی و ئازایەتییە.

١ـ وێكهاتن
٢ـ توڕەبوون

٢ـ٣\٢) هاوبێژی

هەردوو دیاردەی فرەواتایی و هاوبێژیی، پەیوەندییان بەیەكەوە هەیە، بۆیە جیاكردنەوەیان كارێكی ئاسان نییە، بەبێ ڕەچاوكردنی چەند خاڵێك ناتوانین هەردوو دیاردەكە، بە تەواوی لیك جیابكەینەوە. دەربارەی جۆری پەیوەندییەكەش، بۆچوونی جیاواز هەیە: (هەندێ لە زانایان باوەڕیان وایە، كە ئەمانە، دووبابەتی سەربەخۆن، بەڵام هەندێكی تر، باوەڕیان وایە، كە ئەمانە دوو وێنەی هەمان دیاردەی زمانین، كە ئەویش، جۆراو جۆری واتاییە ئەم دوو دیاردەیە، لەوەدا لە یەك دەچن، كە فۆرمێك چەند واتایەكی جیاواز دەبەخشێت، بەڵام لە هاوبێژیدا، جیاوازی واتاكان، لە سەر ئاستی هەمان وشەدا نییە، بەڵكو ئەمانە واتای جیاوازی فۆرمی جیاوازن و

وشــەکان پەیوەنــدییان بە یەکەوە نیــیە، لە فەرهەنگیشــدا، دوو دەروازەی جیاوازییان بۆ دادەندرێت، بەڵام لە فرەواتاییدا هەمان وشە، چەند واتایەکی لــێ بــۆتەوە، واتاکــانیش پەیوەنــدییان بە یەکەوە هەیە)، (حلمــی خلیــل: ١٩٩٣:١٢٦ ــ ١٢٥).

هــاوبێژ، ئەو وشــانە دەگــرێتەوە، کە لە نووســین و خوێنــدنەوەدا وەک یەکن، بەڵام واتایان جیاوازە، ئۆڵمــان بەم جۆرە پێناســەی ئەم دیاردەیەی کردووە ((گونجــانی دوو وشــە یــان زیــاتر لە شــێوە و پێکهاتنــدا بە ڕێگــای ڕێکەوت)) بۆ ئەم مەبەستەش، وشەی (Sound)ی لە زمانی ئینگلیزیدا، بە نمــوونە هێنــاوەتەوە. کە دوو واتــای هەیە و ســەرچاوەی پەیــدابوونیان لەم زمانەدا، جیاوازە، دەڵێ: (Sound) بە واتای(دەنگ)و بە واتــای (Healthy)، تەندروست، لە بنچینەدا وشەیەکی جێرمانییە، ئەم وشەیە بەرانبەرەکەی لەو زمــانەدا (gesund) کە تــاوەکو ئێســتاش بە واتــای تەندروســتی دێت، بەڵام Sound، بەواتای دەنگ بۆ وشەی فەرەنسی Son دەگەڕێتەوە، دەنگی (d)لە کۆتایی یەکەیدا، لە ئەنجامی پەرەسەندنی دەنگییەوە لە زمانی ئینگلیزیدا، پەیدابووە(ستفن اولمان:١٩٨٦: ١٢٥).

لە زمــانی کوردیــدا، ئەم دیاردەیە هەیە، ژمــارەیەک وشــە بە ڕێکەوت، لە ڕووی دەنــگ و ڕێنووســــەوە وەک یە کــن، بەڵام واتاکانیــان جیــاوازە و سەرچاوەی پەیدابوونی واتاکانیش یەک نییە، وەک:

- **بیر١: چاڵێک ئاوی تێدا بێت**
- **بیر٢: هزر**
- **خاڵ١: برای دایک**
- **خاڵ٢: نوقتە**
- **شیو ١: دۆڵ**
- **شیو٢: چێشت**
- **تیر١: تیری کەوان**
- **تیر٢: خەست**

بەڵام لێکدانەوەی دیاردەکە، بە پێی تێڕوانین و میتۆدەکان دەگۆڕێت، بۆنموونە: ئەگەر لە ڕوانگەی مێژوویی و بە پێی ڕێبازی Historical لە دیاردەی هاوبێژی بڕوانین، لێکدانەوەی دیاردەکە کارێکی ئاسان نابێت، ئەنجامی باوەڕپێکراو بە دەستەوە نادات بەهۆی ئەو دابڕانەی کە لە نێوان ئێمە و قسەپێکەرە سەرەتاییەکانی زماندا ڕوویداوە.

بۆیە واباشترە بۆ لێکدانەوەی دیاردەکە پشت بە ڕێبازی وەسفی ببەستین، ئەم ڕێبازە لەکاتی ئێستادا لە هاوبێژ وەک دیاردەیەک کە لە زمانی ئەمڕۆی ئاخاوتندا هەیە دەکۆڵێتەوە، وشەی هاوبێژ لە سیاقێکی ئاخاوتندا، بەهۆی ئەو پەیوەندیی یەوە دیاری دەکرێت، کە لەگەڵ وشەکانی تری ئەو سیاقەدا هەیەتی. ئەمەش واتایەکی گونجاوی پێدەدات، بەڵام هەمان وشە لە سیاقێکی تردا، واتایەکی تر دەدات، لەبەرئەوەی جۆری پەیوەندی وشە هاوبێژەکە لە گەڵ وشەکانی ئەم سیاقەدا، لەگەڵ سیاقی یەکەمدا جیاوازە، بۆنموونە:

- {ئەمڕۆ ئاش لێنانێین}.
- {ئاشەکە لەکارکەوتووە}.

ئەمەش مانای وایە، سیاق ڕۆڵێکی گرینگ لە دیاریکردنی واتای وشەی هاوبێژدا دەبینێت، لەگەڵ ئەو گرینگییەی، کە پێگە و سیاقی دۆخ لە کاتی ئێستادا هەیەتی، (لەبەرئەوەی ئەگەر وشە لە سیاقی بێژەیی و دۆخی بەکارهێنان دابڕێنرێت، واتا و نرخی نابێت. یان لەم بارەدا، شیمانەی ژمارەیەک واتای بۆ دەکرێت)، (طاهر حمودة: ٢١٥). بۆ نموونە، ئەگەر وشەی (ئاش)مان لە سیاقی بەکارهێنانی زمانی دەرهێنا، نازانین مەبەستمان چێشتە یان ئاشی هاڕینی دانەوێڵەیە. ئەمەش مانای وایە، ناتوانین لە دەرەوەی سیاقدا، لێکدانەوە بۆ هیچ وشەیەک بکەین، هەموو ڕەگەزە زمانییەکان، وەک دەنگ و وشە و ڕستە دەکەونە چوارچێوەی سیاقەوە. چەند هۆکارێک بۆ پەیدابوونی هاوبێژ لە زماندا هەیە، وەک:

١ – گۆڕانی واتا

٢ – گۆڕانی دەنگیی

٣ – جیاوازی زارەکان

٤ _ وەرگرتنی وشە لە زمانانی ترەوە (مجدی ابراهیم: ٢٠١٣: ٢٣٨).

بەهۆی گۆڕانی واتاوە، وشە واتای نوێ وەردەگرێت، جگە لەمە واتا کۆنەکەش لە زماندا هەر دەمێنێتەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستبوونی هاوبێژ، لە زماندا وەک: وشەی (شین)، بە واتای شیوەن و بە واتای ڕەنگی شین لە زماندا دێت

٣\٢ـ ٣) هاوواتا

بە پێچەوانەی دیاردەی هاوبێژییەوە، هەندێ وشە، لە ڕووی دەنگ و ڕێنووسەوە، جیاوازن بەڵام واتاکانیان وەک یەکە، یان لە یەکەوە نزیکە، وەک: پوور – پلک – مەت، خالەت – میمک.

وایە – ڕاستە – دروستە.

لە بنچینەدا، هەر و شەیەک بۆ واتایەکی دیاریکراو دانراوە (ابراهیم أنیس: ١٩٧٦: ٢١٠) بەڵام، زمان لە زۆر بواردا خاوەنی لۆجیکی تایبەتە، کە ئەمەش، بە ئاشکرا لە وشە و واتاکەیدا دەردەکەوێت، بەشێوەیەک، کە یەک وشە زیاتر لە واتایەکی هەیە، هەمان واتا بە پتر لە وشەیەک دەردەبڕدرێت ئۆڵمان، دیاردەی هاوواتا، بەم شێوەیە دەناسێنێ: (هاوواتا، ئەو وشانەن، کە هەمان واتایان هەیە دەتوانن، لە سیاقی جۆراو جۆردا شوێنی یەکدی بگرنەوە)، (ستیفن أولمان: ١٩٨٦: ١٠٩).

چەند مەرجێک، بۆ هاوواتا هەیە:

١ ــ وشەکان، لە ڕووی واتاوە بە تەواوی وەک یەک بن و بتوانن شوێنی یەکتری بگرنەوە، وەک: شووتی، شفتی، زەبەش.

٢ ـ هاوزەمانی، لەم بارەدا زاناکان، لە کات و قۆناغێکی دیاریکراودا، لە دیاردەکە دەڕوانن، بەبێ ئەوەی بچنەوە ناو مێژوو، قۆناغە یەک بە دوای یەکەکانی وشە لە چاخە جیاوازەکاندا.

٣ ــ یەکێک لە وشەکان، لە ئەنجامی پەرەسەندن و گۆڕانی واتایی وشەکەی تردوە، دروست نەبووبێت بۆنموونە: کە چەند وشەیەکی وەک (تەڕەی تازە ←تەڕە تیزە، تەزرە ←تەرزە، بەرانبەر ←بەرامبەر...هتد) بەراورد دەکەین، دەتوانین تێبینی ئەوە بکەین، کە یەکێکیان بنچینەیە و ئەوەی تر لە ئەنجامی گۆرانێکی فۆنۆلۆجییەوە دروستبووە.

٤ ـ وشەکان، سەر بە هەمان ژینگە یان چەند ژینگەیەکی گونجاو بن (رجب عبدالجواد: ٢٠٠١: ٣٠).

بە پێی پێناسەکەی ئۆڵمان، ئەگەر: (دوو وشە یان زیاتر، تەنیا لە هەندێ دەوروبەردا، لەبری یەکتری بێن، بە هاوواتای ناتەواو دادەندرێن)،(محمد برکات: ٢٠٠٥: ٣٤)، وەک: (ئازادبوون)، (بەربوون)، لەم نموونانەی خوارەوەدا:

- پیاوەکە، لە سجن ئازادبوو.
- پیاوەکە، لە سجن بەربوو

بەڵام، لەم دەربڕینانەی خوارەوەدا، لە بری یەکدی، نایەن:

ـ خوێنی لووتی بەر بوو.

***خوێنی لووتی ئازاد بوو.**

ـ منداڵەکان، لە قوتابخانە بەربوون .

*** منداڵەکان، لە قوتابخانە ئازاد بوون.**

لە هاوواتای تەواودا، وشەکان لە هەموو سیاقێکدا، دەتوانن شوێنی یەکتری بگرنەوە، هەروەک لە چەمکی ئەم پێناسەیەدا، دەردەکەوێت:

((هاوواتایی لە زماندا تەنیا ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە لەڕووی واتای هۆشەکیی و ویژدانییەوە وەکو یەکن و قسە پێکەرانی زمانەکەش هەست بە جیاوازی نێوانیان ناکەن بە سەربەستیش دەتوانن لە هەموو سیاقێکدا، ئاڵوگۆڕییان پێبکەن ئەم جۆرەش بە هاوواتای تەواو ناودەبردرێت))،

(تاڵیب حوسێن:٢٠٠١: ١٨٣)

لە ڕاستیدا هاوواتای تەواو لە زماندا زۆر کەمە، ئەگەر هەشبێت بۆ ماوەیەکی کەم بەردەوام دەبێت، ئەو وشانەش کە لە فەرهەنگدا، بە

هاوواتای تەواو دادەندرێن، دەکرێ ناوی هاوواتای ناتەواو یان نیمچە هاوواتایان لێبنرێت، چونکە لە واتادا هاوتا نین (مطابق)، بەڵکو جۆرە نزیکی و لێکچوونێکی واتایی لە نێوانیاندا هەیە. لەم بارەیەوەش، (پالمەر) پێی وایە (زۆر گرانە، دوو وشەی هاوو اتای تەواو لە زمانێکدا هەبن)،(Palmer:١٩٨١:٨٩).

لە بوارە واتاییە وردەکانەوە، بە پێی سیاق و پێگەی بەکارهێنان، واتاکەی، دەگۆڕێت: (تووڕە بوون و هەڵچوون)، بەڕواڵەت هاوواتا ئاسان، بەڵام لە بەکارهێناندا، بواری تایبەت بە خۆیان هەیە: لەوانەیە تووڕە بوون، هەڵچوونی لە گەڵدا نەبێت (محمد برکات:٢٠٠٥:٣٤).

هەڵچوون:

پلەیەکی زیاتری تووڕە بوونە، هەروەها ئەم وشانەی خوارەوە، دەچنە بوارە واتاییە وردەکانی دەربڕینەوە: (بینین و سەیرکردن) ، بینین: مەرج نییە، خۆ ویست بێت. ئاخێوەر، هەندێکجار، وشەی (تەڕە)، (شینایی) یان (زەرعات) لەبری (ناوی سەوزەکان)، بەکاردەهێنێت، بڕێکی کەم لەو واتایە دەڵێن، کە مەبەستیانە دەری ببڕن، لەم دۆخەدا، هاوواتا سەرهەڵدەدات.

١ ـ هەندێک لە دیاردەکان، چەند سیفەتێکیان هەیە، بۆی هەیە بە زیاتر، لە سیفەتێک ناویان بەبەین، بە پێی ئەم تایبەتمەندییانە، هاوواتا، دروست دەبێت، وشەی (جوانی)، چەند سیفەتێکی هەیە: (جوان، شۆخ، شەنگ، نازک، نازدار، سپۆرت...هتد).

٢ ـ هەبوونی دیالێکتی جیاواز لە زماندا، هۆکارێکە بۆ دروستبوونی هاوواتا.

٣ ـ هەندێکجار، زۆری وشەی هاوواتا لە زماندا، دەگەڕێتەوە، بۆ وەرگرتنی وشە لە زمان یان دیالێکتەکانی تر.

٤ ـ هەندێک وشە بە هۆی زۆر بە کارهێنان و جێگۆڕکێی دەنگەکانی، دوو جۆر شێوەی جیاواز وەردەگرن، وەک: ئە رزاق ــ ئەزراق، بەفر ــ بەرف..هتد.

هەندێکجار، دوو وشەی نزیک لە واتادا، بە تێپەڕبوونی کات، دەبنە هاوواتا.(رجب عبدالجواد ابراهیم ۲۰۰۱).سیاقی ڕستەو بەکارهێنانی دەوروبەر ڕۆڵیان هەیە لە بەکارهێنانی وشەی هاوواتا لە شوێنی گونجاودا.

٤\٢) کۆتە زمانیی و واتاییەکان

چەند کۆتێکی زمانی و واتایی لە سیاقی بەکارهێناندا هەیە، لێرەدا، ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین:

سوسێر، ئاماژەی بەوە کردووە، کە زمان سیستەمێکی ئاڵۆزە (Desaussure:١٩٧٢:١٠٧) .

مانای وایە: زمان کۆمەڵە یاسایەکی گشتتییە، کە لە هەزرەوە هەڵدەهێنجرێن و چەند لق و پۆپێکیان لێدەبێتەوە، بۆ پێکهێنانی سیستەمی جیاواز، وەک سیستەمی فەرهەنگی و بەشەکانی، سیستەمی دەنگیی، سیستەمی مۆرفیمی، سیستەمی واتایی، سیستەمی سینتاکسی و پێکهاتەکانی: یاساکانی فرێز و یاسای گەردانکردن. بەم پێیە، زمان سیستەمیکی لێکدراوە، لە کۆمەڵە سیستەم و یاسایەکی بەشەکیی دروستبووە، کە نوێنەری کۆمەڵێک لەپەیوەندی ئەبستراکت دەکەن (المجرد)، بە هۆیانەوە دیاردە ڕەفتارییە هەستپێکراوەکانی زمان لە کردەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و کۆمەڵدا ڕێکدەخرێن، تایبەتمەندی تەجرید لای دیسوسێر، لە گرینگترین هۆکارەکانی نەگۆڕانە(اللاتحول، الثبات) (Immutabilite) لەبەرئەوەی نەگۆڕیی وجێگیریی هۆکارێکە بۆ ئەوەی قسەکەران بە ئاسانی نەتوانن سیستەمی زمان بگۆڕن و دەستکاری بکەن، ئەم تایبەتمەندییە، دەبێتە هۆی پابەندبوونی ئاخێوەران بەیاساکانی ڕێزمانی زمانەکەوە، کە گرینگن لەبەرئەوەی هۆکارێکن بۆ دروستکردنی پەیوەندی نێوان تاکەکان لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، لەگەڵ بە دەستهێنانی بەردەوامی و مانەوەی زمان لە نێوان نەوەکاندا، ئەگەر هەرتاکێک زمانێکی تایبەت بە خۆی دروست بکات، بەبێ پەیڕەوکردنی سیستەم و یاسای گشتی زمان، تێگەیشتن لە نێوان خەڵکیدا نامێنێت یاسا ئەبستراکتەکانی زمان، ئەو یاسایانەن کە تایبەتمەندیی جێگیرییان هەیە و پێویستن بۆ پاراستنی

سیستەمی زمان، ئەگەر ئاخێوەران پەیوەست نەبن بە سیستەمی گشتی زمانەوە، ڕێزمانی زمانەکە دووچاری شێوان دەبێتەوە، دواتریش ئاخێوەران لە یەکدی تێناگەن، بۆیە ڕێزمان لە هەر زمانێکدا، چەند کۆتێک لەسەر ئاخێوەران دادەنێت، بەمەبەستی دروستکردنی پەیوەندی نێوان تاکەکان، یاساکانی زمانیش دوو جۆرن:

١ _ یاسای گشتی: بریتییە لە یاسا چەسپاو و نەگۆڕەکان ئەم یاسایانە، هەر لەسەرەتاوە لە هزری قسەپێکرانی زماندا هەن و سەربەخۆن لە یاسا زمانییە هەستپێکراوەکان، بەڵام لە چوارچێوەی بنەما شمولییەکاندا، فەرمانڕەواییان دەکەن و بۆ دیاردە و بەکارهێنانە زمانییە هەستپێکراوەکان ئاڕاستەیان دەکەن، سوسێر ئەم یاسایانە بە یاساکانی یاری شەترەنج بەراورد دەکات، کە چۆن حوکم لە سەر پارچەکانی یارییەکە دەکەن و دەیانجوڵێنن.

٢ _ یاساتایبەتییەکان: بریتییە لەو یاسایانەی، کە خۆیان لەگەڵ بەکارهێنانی زمان دەگونجێنن و لە یاساگشتییەکان دەردەچن، لەبەرئەوەی یاساگشتییەکان، بەهۆی هەمەکییانەوە، ناتوانن کۆنترۆڵی هەموو وردەکاری و بەشەکانی زمان بکەن.یاسا تایبەتییەکانیش، بە هەمان شێوەی یاسا گشتییەکان پابەندی چەند ڕێسا و بنەمایەکن، بەڵام چەسپاو و نەگۆڕ نین، لەبەرئەوەی لەگەڵ پەرەسەندن و پێشکەوتندا، خۆیان دەگونجێنن(محمد شندول:٢٠١٢: ٢٥). لێرەدا دەردەکەوێت، کە ڕێزمان کۆت لەسەر بەکارهێنانی زمان دادەنێت، بەڵام پلەی کۆتبەندییەکە جیاوازی هەیە، ئاخێوەران ناتوانن لە ڕێزمانی گشتی و یاساگشتییە ئەبستراکتەکانی زمان لابدەن و کۆتەکان بشکێنن، لە بەرئەوەی لە چوارچێوەی سیستەمی زمانیی بۆماوەیی دایە، کە خۆی بەسەر تاکەکاندا دەسەپێنێت و وایان لێ دەکات پەیڕەوی یاسا پێشینەییەکان بکەن، بەڵام یاسا تایبەتییەکان، کە کۆمەڵێکی زمانیی دیاریکراو بەکاریدەهێنن، لەگەڵ پەرەسەندن و سیستەمی نوێگەری زماندا، خۆیان دەگونجێنن ئەم یاسایانە نوێنەرایەتی لایەنی ئێستایی ڕێساکان دەکەن، کە لە ڕێگای پاڵەپەستۆی کۆمەڵگاوە، خۆیان بەسەر تاکدا

دەسەپێنن، بەڵام هیچ ئەگەرێک بۆ پاراستنیان مسۆگەر نییە. بەهۆی لادان لە چوارچێوەی، ئەم یاسایانەوە دیاردەی میتافۆر لە زماندا دروست دەبێت و ئاخێوەر بەمەستی تایبەتی بەکاری دەهێنێت. ڕێساگشتییەکان دژی ڕێسا تایبەتییەکان نین، بەڵکو لە چوارچێوەی گشتی و تایبەتی وتوویژدا، یەکتری تەواو دەکەن.

لێرەدا، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، جگە لە ڕێزمان، کۆمەڵگاش هۆکارێکی تری بۆ دانانی کۆت لەسەر ڕەفتاری زمانیی، لە بەرئەوەی تاکی قسەکەر، هەموو کاتێک لە هەڵبژاردنی وشە و دەستەواژەکانیدا، سەربەست نییە، بەڵکو زۆرجار لە بەکارهێنانی زماندا پابەندە بەوەی کە کۆمەڵگا بەسەریدا دەیسەپێنێت و بەهۆکاری کۆمەڵایەتی، ناتوانێ هەموو دەستوورەکان بشکێنێ و لێیان لابدات. زمان سەرەڕای ئەوەی ئامێرێ پەیوەندییە، گرێبەستێکی هاوبەشیشە لە نێوان تاکەکاندا، تەنیا لە بارێکدا نەبێت، کە کۆمەڵگا خۆی ئەو داهێنانە پەسەند دەکات، کە لەلایەن کەسێکەوە دەکرێت .

زمان کاریگەری لەسەر هزرو سۆزو هەڵچوون و هەستەکانی مرۆڤ هەیە، بەکارهێنانی زاراوەی باش و پۆزەتیف، بە بەردەوامی کاریگەری بۆ باشترکردنی ژیان هەیە، بەشێکی زۆری بۆچوونە ڕامیاری و ئاینییەکان بە شێوازێکی ناڕاستەوخۆ دەردەبڕدرێن، هەندێکجار بەکارهێنەری زمان لە نەستەوە (لاشعوری)، زاراوەیەک لە ئاخاوتنەکەیدا بەکاردەهێنێ، بێئاگایە لەوەی کە زاراوەکە ڕەنگدانەوەی بیرو بۆچوونەکانیەتی زمان هۆکارێکی گرینگە بۆ کۆنترۆڵکردنی بیروهۆشی کەسانی تر و چاندنی چەمکی دیاریکراو و تایبەتمەند لە هزری خەڵکی تردا. هەروەها ڕازیکردنیان بە هەندێ کارو کردەوە، کە پێشتر بە خەیاڵیاندا نەهاتووە.

دەوروبەری زمانیی کاریگەرییەکی زۆری لە سەر بەکارهێنەرانی زماندا هەیە، لە کۆمەڵگایەکی موسوڵماندا، بۆی هەیە کەسانی ناموسوڵمانیش، هەندێ زاراوە و دەستەواژەی ئاینی وەک (ئین شائەڵڵا، سوبحانەڵڵا،

بسمیللا.. هتد) بەکاربهێنن. مەبەستی تاکەکان، لە ئاخاوتندا ڕەنگ دەداتەوە، لە زمانی ئینگلیزیدا، بەکارهێنانی(univer)، بە واتای (refex) پێچەوانە دێت بۆ (Male).

زمـــان ڕەنگـــدانەوەی بـــاری ڕۆشـــنبیری و شارســـتانیەتی بەکارهێنەرەکانیەتی، لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی، لێکۆڵینەوەی ڕۆشنبیری و کلتووری کوردیشە لەهەمان کاتدا، هەروەها بەراوردکردنی ڕۆشنبیری کوردییە لە گەڵ ڕۆشنبیری و کلتوری زمانەکانی تر. وەسفکردنی زمانی کوردی، بریتییە لە شیکردنەوەی سیستەمی کارکردنەکەی.بەمجۆرە، بۆمان دەردەکەوێت، کە بەکارهێنانی زمـان، لە لایەکەوە پابەنـدە، بە سیسـتەمی زمان خۆی، بۆ ئەوەی پارێزگاری لێبکات، لە لایەکی دیکەشەوە بە پێوەرە کۆمەڵایەتییەکانی دەوروبەرەوە.

ـــ ڕێبـــازی ڕەفتارناســـی زمـــانەوانی لایەنـــی ئەم بۆچـــوونە دەگـــرێ (Behaviourism)، ئەم ڕێبـــازە پێـــی وایە وەرگرتنـــی زمـــان، لە ڕێگـــای فێربـوون و لاسـاییکردنەوە دەبێت (Habitude) ، ئـاخێوەر بە بەردەوامـی ئەو شـتانەی بەهـۆی گوێـوە وەری دەگرێت، لە هزریـدا دەیچەسـپێنێ، بەم جۆرە پابەندی ڕەفتارە زمانییەکانی دەبێت، کە لەکۆمەڵگاوە وەری دەگرێت. (محمـد شـندول:٢٠١٢ : ٢٦). (بەڵام چۆمسـکی پێـی وایە، کە مـرۆڤ بە توانسـتێکی زمـانیی نـاوەکی لە دایـک دەبێـت، ئـەوەی پێـی دەوترێـت (Competence)، بەهـۆیەوە قسـەکەر دەتـوانێ ئاخـاوتن بەرهەم بهێنێت و ڕستە دروست بکات، کە وا لە ئـاخێوەر – گـوێگری نمـوونەیی دەکات، بە شـێوازێکی دروسـت زمـانی دایـک بەکاربهێنێـت، ئەمەش وادەکـات کە بەکارهێنەری زمان بۆخۆی هۆکارێک بێت بۆ بەجێهێنانی کۆتی ڕێزمانی، ئەمەش لەبەرئەوەی بەکـارهێنەری زمـان وای دەبینـێ، کە لەبەرژەوەنـدی خۆیدایە پابەند بێت بەو یاسـایانەی کە لە دەوروبەرەوە وەری دەگرێت، بۆ بەکارهێنانی زمان بە شێوازێکی ڕاست و دروست)، (Chomsky:١٩٩١:١٢ ٢٣ ـ) . بەبۆچوونی ئێمە، لەگەڵ ئەوەدا ڕێزمان و پێوەرە کۆمەڵایەتییەکان، کۆت لەسـەر قسـەکەران دادەنێن، بەڵام زمـان لە جـوواڵەیەکی بەردەوام دایە،

ئەمەش وەک پارسەنگێک وایە لەنێوان کۆتە زمانییەکان و لایەنی پەرەسەندن و نوێگەری زماندا، کە وادەکات، پێشکەوتنەکانی زمان نەبن بە لەمپەرێک لەبەردەم پرۆسەی تێگەیشتن لە نێوان نەوەکاندا، واتە: هەندێکجار بە مەبستی داهێنان یان پێویستی یەکێک یان زیاتر لەم کۆتانە دەبەزێنرێ، بۆئەوەی زمان لە ڕەوتی ژیان دوانەکەوێت و هەمیشە دەربڕین بۆ کەرەستە تازەکان بدۆزێتەوە. دەتوانین چەند کۆتێک دیاری بکەین، کە پەیوەندییان بە سیاقەوە هەیە، دواتریش ئەوە ڕوون دەکەینەوە، کە چۆن هەندێکجار ئاخێوەر بە مەبەستی تایبەتی ئەم کۆتانە دەبەزێنن:

١٢\٤ـ١) کۆتی ڕێزمانی (Syntactical)

ئەو بارانە دەگرێتەوە، کە ڕێزمان ڕێگەی پێدەدا یان ڕێگەی پێنادات، مەبەستمان لەو پەیوەندییە سینتاکسییانەیە، کە لە نێوان بەشەکانی ڕستەدا هەیە، بۆنموونە لە زمانی کوردیدا، کاری تێپەڕ پێویستی بە بەرکاری ڕاستەوخۆ هەیە، کار ڕۆڵی هەڵبژاردن بە بەشەکانی تری ڕستە دەدا، هەموو بکەرێکی ڕێزمانی کارا نییە، ((بنەمای هەرە گرینگی کارا ئەوەیە، کە دەبێ زیندوو بێ و توانای ئەنجامدانی کارێکی هەبێ. دیسانەوە کارەکەش دەبێ لەو کارانە بێت، کە توانای هەڵبژاردنی کارای تێدا هەبێت))،(یوسف شەریف سەعید: ٢٠٠٩: ٢٠).(کار جۆری ئەو ناوانە دیاری دەکات کە دەتوانن ببنە بەرکار یان بکەرەکەی، واتە ئەمانە دەبێت چەند مەرجێکیان تێدا بێت تا ئەو کارە بە بکەر یان بەرکار وەریانبگرێت بەو مەرجانە دەوترێ (کۆتی هەڵبژاردن) و دەبێ لە هەموو ڕۆنانێکی ڕێزمانیدا هەبن). (بەکر عومەر عەلی: ٢٠٠٠: ٦٥).

ــ چەند کۆتێکی ڕێزمانی هەیە، کەبە کۆتی هاوتایی ناودەبردرێن، ڕێزمان لەسەر قسەکەرانی دادەنێت، وەک: **(مێ/ نێر)، ژمارە (تاک/ کۆ)، جۆر (زیندوو/ نازیندوو)**...هتد.

ئەمانە کۆتی ڕێزمانین، بەڵام بەشکاندن و بەزاندنیان، میتافۆر دروست دەبێت: کە بە هێنانەوەی چەند نموونەیەک، ئەمە دەخەینەڕوو:

ـ کاری (**ڕوخان**)، پێویستی بە بەرکارێکی نازیندوو هەیە، کە کردەی ڕوخانی بەسەردا جێبەجێ ببێت، بەڵام لەم نموونەیەی خوارەوەدا(پیاو)، زیندووە و ڕۆح لەبەرە و لە ڕووی لۆجیکەوە کردەی ڕوخانی بەسەردا جێبەجێ نابێت، لە دەوروبەری ئاخاوتندا، سود لە بیرۆکەی (ڕوخان) وەرگیراوە، وەک ئەوەی لە کردەی ڕوخاندا، ورد و خاش بوون هەیە، ڕاستکردنەی ئاسان نییە، ئەم کردەیە، بۆتە سەرچاوەیەک بۆ واتای ئامانج و ڕوخانی (دیوار، خانوو، کەپر، ...هتد)، ڕوخانی (مرۆڤ) کارلێکیان کردووە:

دیوارەکە ڕووخاوە. (ڕووداوی فیزیکی)

|

پیاوەکە ڕوخاوە. (لە ڕووی دە ڕوونییەوە) (ڕووداوی مەعنەوی).

لەم نموونەیەی سەرەوەدا، ڕستەی (پیاوەکە ڕوخاوە)، لە ڕووی ڕێزبوونی کەرەسەکانی ڕستەوە دروستن، بەڵام، مەرجی هەڵبژاردنی بەرکار، لەلایەن کارەکەوە بەزێنراوە، بەهۆی ئەمەش دەربڕینێکی میتافۆری کەوتۆتە سەر زمانەوە. واتە کۆتی واتایی هەڵبژاردنی بەرکار بەزێنراوە.

کرداری (ڕووخان)، چەند سیمایەکی واتایی بەزاندووە لە ڕووی جۆرەوە بەرکاری ڕستەی (دیوارەکە ڕوخاوە)،نازیندووە، بەڵام بەرکار، لە ڕستەی دووەمدا زیندووە، ڕووداوی مەعنەوی جێگەی ڕووداوی فیزیکی گرتۆتەوە لە بەرئەوەی کاری (ڕووخان)، بەرکارێک هەڵدەبژێرێت، کە چەند سیمایەکی واتای وەک < + بەرد و خشت، + قوڕ، + چیمەنتۆ، + داتەپین، + هۆکارێک بۆ ڕووخان و تێکچوون > ی تێدابێت و نازیندووش بێت، بەڵام بەرکاری پیاو، لە ڕستەی دووەمدا ئەو مەرجانەی تێدا نییە و زیندووشە.

ـ هەر لە کردەی (ڕوخان ـ ڕوخاندنە)ەوە، میتافۆری (ئاسمان بەسەریدا ڕوخاوە)، هاتۆتەکایەوە و دروستبووە. کە ئەمەشیان بەهۆی هونەری زیادەڕەویی لە ئاخاوتندا دروستبووە.

زمان سیستەمێکی هێمایییە، هێماکان لە پەیوەندی دان، دوو جۆر پەیوەندی لە نێوان هێماکاندا هەیە: پەیوەندی هاونشینی و پەیوەندی جێنشینی.

پەیوەندی جێنشینی: بریتییە لە پەیوەندی وشەیەک یان چەند وشەیەک، کە بتوانن لە خاڵێکی تایبەتی، لە ڕۆنانێکدا، جێگەی یەکدی بگرنەوە. ئەم پەیوەندییە، ئەوە نیشان دەدات ((توخمێکی بە کردەوە لە شوێنێکی زنجیری ئاخاوتندا، بە دیارکەوتووە، چ پەیوەندییەکی لە گەڵ ئەو توخمانەدا هەیە، کە دەیانتوانی لەو شوێنەدا بێن))، (ئەورەحمانی حاجی مارف: ٢٠٠٤، ٢٠٥).

پەیوەندی هاونشینی: بریتییە لە پەیوەندی وشەیەکی ناو ڕستەکە، لەگەڵ وشەکانی تری ناو ڕستەکە، کە ئامادەن. واتە: ((ئەو توخمانەی لە زنجیری ئاخاوتندا دەکەونە تەنیشت یەکتری، چ پەیوەندییەکیان بە یەکەوە هەیە))،(ڕەحیم قادر سورخی: ٢٠٠٥: ١٠٦). لە ڕستەی ئاساییدا، هەردووپەیوەندییەکە بە دی دەکرێت، بەڵام ئەگەر بە تەنیا مەرجی ڕێزمانی پەیڕەو بکەین، هەڵەی واتایی، یان ڕستەی وەک ئەمەی خوارەوە، دروست دەبێت، وشەکانی ئەم ڕستەیە، لە ڕووی پەیوەندی هاونشینییەوە، بەپێی یاسای ڕێزمانی زمانی کوردی ڕیزبوون، بەڵام لە پەیوەندی جێنشینیدا، وشەی (بەرد)، لە ئاستی واتاسازیدا، شوێنی وشەکانی (نان، سێو، چێشت، کێک،...هتد)ناگرێتەوە، واتە: لەم ڕستەیەی خوارەوەدا، لەنێوان وشەی (بەرد) و کاری (خواردن)دا، پەیوەندی جێنشینی بەزێنراوە:

ـ ئەو بەردە بخۆ!

قسەکەر لە بارودۆخێکی تایبەتی وەک میتافۆر، ئەم ڕستەیە بەکاردەهێنێت، کە لە ئاستی ڕستەسازیدا، لێکدانەوەی بۆ ناکرێت، لەبەرئەوەی لەگەڵ بنەماکانی لۆجیکدا ناگونجێت، کە مرۆڤ بەرد بخوات، یان کەسێک فەرمان بە کەسێکی تر بکات، کە بەرد بخوات.بۆ نموونە، ئەگەر بڕوانینە ئەم دوو ڕستەیەی خوارەوە:

ڕستەی ئاسایی: (ئەو سێوە بخۆ).

بەرکار { سێو}، سیمای (+ خواردن)ی هەیە.

مێتافۆر: (ئەو بەردە بخۆ).

|

بەرکار، (بەرد)، سیمای (ـ خواردن)ی هەیە.

سیمای <+ کەمبوونەوە، + لابردن و قوتدان،..هتد> کە لە (خواردن)دا هەیە، لە دەوروبەرێکی تایبەتیدا، لە دروستبوونی مێتافۆرەکەداسوودی لێ وەرگیراوە.

((بەرکار ئەو کەرەستەیە، کە لەژێر گرێی کاری ڕستەدایە و فراوانی دەکات و کاری بکەرەکەی دەکەوێتە سەر))، (خەسرۆ ئەحمەد خۆشناو، ٢٠٠٨: ٦٣).

(بەرد)، لەڕووی ڕێزمانەوە لە ژێر گرێی کاری (خواردن) دایە، بەڵام لە ڕوویلۆجیکەوە، مەرجی هەڵبژاردن بەزێنراوە، دوو جۆرە بەرکار هەن، کە بریتین لە:

١ ـ بەرکاری ڕێزمانی(Gramamtical object): ئەو کەرەستەیە، کە بۆشایی بەرکار لە ڕستەدا پڕدەکاتەوە و لە ژێر گرێی کاری ڕستەدایە.

٢ ـ بەرکاری لۆجیکی(Logical object):((ئەوەیە کە کاری بکەرەکەی دەکەوێتەسەر))، (خەسرۆ ئەحمەد خۆشناو: ٢٠٠٨: ٦٤)

ـ بەرکاری دەروونی: ـ {ئەم باڵەخانەیە باخەکەی کوشتووە}.

لەم ڕستەیەدا، (باخەکە) بەرکارە، کە کردەی کوشتنی بەسەرداهاتووە، بەڵام لە ڕووی واتاییەوە، کاری (کوشتن) پێویستی بە بەرکارێک هەیە، کە سیمای < + گیاندار، + بەرجەستە، + خوێن، + ڕۆح > ی هەبێت (باخ)، ئەم سیمایانەی نییە.

_ ئەم جۆرە ڕستانە ڕێزمانین، بەڵام واتایی نین. لە ئاستی واتاسازییدا، ڕستەی لەم جۆرە دروست نییە و هەڵەی واتایی تێدا بە دیدەکرێ، بەڵام ئەمە بەو مانایە نایەت، کە ئەم جۆرە ڕستانە، هیچ جۆرە لێکدانەوەیەکیان بۆ نەکرێت بەڵکو بە پێی تیۆری بەکارهێنان، ڕستەی لەو جۆرەش، لە دەوروبەرێکی تایبەتیدا، دەکرێت وەک مێتافۆر لێکبدرێتەوە.

(کۆتی هەڵبژاردن و لادان لە کۆتەکان، هەردووکیان لە ڕێگەی سیماوە دیاری دەکرێن بۆ هەر و شەیەک دەروازەیەکی فەرهەنگی لە مێشکی قسەکەردایە کە هەموو سیما فۆنۆلۆجی و سینتاکسی وسیمانتیکییەکان دەست نیشان دەکات)، (بەکر عومەر عەلی:٢٠٠٠: ١٦).

٤\٢ ـ ٢)کۆتی شیکردنەوەی ڕێزمانی:

ئەم جۆرە کۆتە لە شیکردنەوەدا هەیە، بەشێکە لە وشە، کۆکردنەوەی ناو لە زمانی کوردیدا، بەهۆی (ان)ەوە دەبێت، مۆرفیمی (دە)، کاتی ڕانەبردوو نیشان دەدات، مۆرفیمەکانی(ت، ی، د، ا، و) کاتی ڕابردوو نیشان دەدەن، بەڵام هەندێک جار قسەکەر ئەم کۆتە دەبەزێنێت، بۆنموونە:وەک گوزراشتکردنی کۆ لەبارەی تاکەوە یان بەپێچەوانەوە، دەربڕینی تاک لەبارەی کۆوە(التعبیر بالجمع عن المفرد، و بالمفرد عن الجمع)، ئەمەش بۆ مەبەستی ڕەوانبێژی لە ئاخاوتندا، بە تایبەتی بۆ مەبەستی ڕێزگرتن، لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێندرێت، شێوازی ڕێزگرتن بەزۆری بەهۆی جێناوەوە دەبێت، لەگەڵ هەندێ وشەی دیکەدا، بەپێچەوانەی ئەم دۆخەوە، هەندێکجار بۆ نزمکردنەوەی بەرانبەر شێوازی تایبەت بەکاردەهێندرێت، بۆ نموونە: لە بواری تایبەتیدا، هەندێ وشە و دەستەواژە و شێواز کە تایبەتە بە ڕەگەزی مێ، دەدرێتە پاڵ ڕەگەزی نێر، وەک بەکارهێنانی وشەی (براژن) بۆ پیاو. ئەگەر لە دەوروبەرێکی دیاریکراودا، قسەکەر، بەرانبەر پیاوێک، وشەی (براژن) بەکاربهێنێت، یان بەمەبەستی گاڵتە پێکردنە، یان بۆ مەبەستی سوکایەتی پێکرنە، یان قسەکەر و گوێگر هاوڕێییەتییەکی نزیکییان هەیە و پەیوەندییان بەهێزە، بەڵام ئەگەر هیچ جۆرە پەیوەندییەک لەوانەی کە باسکران لە ئارادا نەبێت، لە کۆمەڵگای کوردیدا، بە پیاوێک بگوترێت (براژن!)، توڕەبوون و ناڕەزایی گوێگری لێدەکەوێتەوە.

٤\٢ ـ ٣) کۆتی پێکهاتەیی (Structural)

ئەمەش جۆرەکانی پێکهاتە دەگرێتەوە، کە دەشێ دەستەواژە یان ڕستەی سادە یان لێکدراو بێت.

بۆ نموونە، بە شکاندنی پەیوەندی هاوڕێیەتی نێوان دیارخەر و دیارخراو لە دەستەواژەیەکدا، میتافۆر دروست دەبێت:

- بۆنی شەڕ دێت
- گوڵدانی بێدەنگی شکاند.

هەریەک، لە (گوڵدانی بێدەنگی)، (بۆنی شەڕ)، مەرجی هاوڕێیەتییان بەزاندووە، بۆیە لێکدانەوەی ڕستەکان، بە واتای‌حەرفی وشەکان، هەڵە دەردەچێت،(بۆن + ی + شەڕ)، (گوڵدان + ی + بێدەنگی)، لەهەردوو دەستەواژەکەدا، دیارخراو لەگەڵ دیارخەردا گونجاو نییە.

- **{ ئاشی ئاو } ـــ { ئاشی ژیان}**

دەربڕینی ئاسایی میتافۆر

- **{چایەکی شیرین} ← {نیگایەکی شیرین }**

دەربڕینی ئاسایی میتافۆر

ـ { بەزمی شایی } ← {بەزمی قور پێوان}

دەربڕینی ئاسایی میتافۆر

بەهەمان شێوە لە ڕستەشدا، شکاندنی پەیوەندی واتایی نێوان کەرەسەکانی ڕستەکە، میتافۆر دروست دەکات:

ـ {شەقی لە تۆپەکە دا } ← { شەقی لە بەختی خۆی دا}.
| |
دەربڕینی ئاسایی میتافۆر

ـ { تێنووی ئاو} ← { تێنووی زانست }
| |
دەربڕینی ئاسایی میتافۆر

ـ باشی لێدەکا ـــــ (ئاشەکە باشی لێدەکات): (دەربڕینی ئاسایی)
|
ـ باشی لێدەکا ـــــ (درۆ دەکات): (میتافۆر)

ـ لەیەک پێڕن ـــــ (پێڕی کۆنکان): (دەربڕینی ئاسایی)
|
ـ لەیەک پێڕن ـــــ (خاسیەت و ڕەوشتیان وەک یەکە): (میتافۆر)

((دەبێت جیاوازی بکەین لە نێوان هەڵوێستی گوتە لە فیلّدە جیاجیاکاندا لەگەڵ هەڵاوێرکردنـــی ئەو فیلّـــدانەی، کەبە هۆکـــاری کـــۆمەڵایەتی و زمانەوانییەوە پەیوەستمان دەکەن بە بەرهەمهێنان و لێکدانەوەی گوتەوە)) (Stephen C.Levinson:١٩٨٣:٢٢).

هەندێکجار، کۆتەکان زیاتر دەبەزێنرێن، بەتایبەتی لە زمانی وێژە و شیعردا، بە شێوەیەک ناتوانین، پەیوەندی لە نیوان واتاکاندا، بدۆزینەوە، وەک ئەم دەربڕینانەی خوارەوە:

- ژەنینی دەنگ
- ڕەنگی دەنگ

لە دەستە واژەکانی (ژەنینی ڕەنگ، ڕەنگی دەنگ) دا، شاعیر هەوڵ دەدات، دیاردە نا باوەکان، لە زمانی شیعردا، بکاتە باو و بە هۆیەوە داهێنان بکات.

ئەم دەربڕینانە، ئاوەڵناون لە دۆخی خستنە پاڵدا، دیارخراو و دیارخەر لەگەڵ یەکتریدا، یەکناگرنەوە و پەیوەندییان بەیەکەوە نییە، شاعیر لە سیاقی بەکارهێناندا، ئەم جۆرە داهێنانە دەکات، کە جاکۆپسن، پێی دەڵێت: ئاستی ناڕێزمانی، لەبەرئەوەی لە ڕێزماندا، کۆمەڵێک یاسا هەیە، کە پێویستە جێبەجێبکرێت ئاخێوەر یان شاعیر بە مەبەستی تایبەتی بەم یاسایانە پابەند نابێت و دەیانبەزێنێت.

٤\٢ ـ ٤) کۆتی فەرهەنگیی:

ئەو یاساو ڕێسایانەیە، کە هەڵدەهێنجرێن و بەرهەمدەهێندرێن، لە یاسا فەرهەنگییەکانەوە، پەیوەستە بە کۆتی فەرهەنگی ویاسا کلتووری و سیما و ئاکارە واتاییەکانی وشەوە. بۆنموونە، کۆتی واتایی ئەو بۆچوونە ڕەتدەکاتەوە، کە هزر جەستەی هەبێت و پیاو سکی هەبێت.

٤\٢ ـ٥) کۆتی لۆجیکی (منطقي):

ئەمەش پێوەری لۆجیکی و ڕۆشنبیری گشتی تاکەکان دەگرێتەوە، کە بەو زمانە قسە دەکەن، لەگەڵ هاوبەڵگەی ڕێژەیی بۆنموونە: لۆجیک و ڕۆشنبیری و کۆمەڵگای کوردەواری ڕێگە بەم ڕستەیەی خوارەوە نادات:

- **{ پیاوەکە شووی کردووە }.**

بەڵام، دەکرێ قسەکەر لە دەوروبەرێکی تایبەتیدا، بەمەبەست کۆتی لۆجیکی ببەزێنێت، ڕستەی لەم جۆرە بەکاربهێنێت. هەروەها، دەربڕینی وشەی سێکسی و هەندێک کارو کردەوە، کە پێویستە بە ڕاستەوخۆیی دەرنەبڕدرێن، لەهەمان کاتدا، زمانی عەرەبی دوای ئیسلام، چەند ڕێگایەکی دۆزیەوە، کە بەشێوەیەکی دی ئە و کارو بارانە دەربڕێت، بۆیە ناچاربوون، درکەو خوازەو پۆشین لە شوێنی دەربڕینە ڕاستەوخۆکاندا بەکاربهێنن (علی عبد الوافی: ١٩٤٦، ١٣). بەشێوەیەکی گشتی، دەتوانین، بەکورتی چەند جۆرێک کۆتی زمانی و واتایی دەربخەین، وەک ئەو چەمکانەی کە پەیوەستن بە شاردنەوەی واتایی یەوە:

ـــ بە شە ئاخاوتنی وشە، مەبستمان جۆری وشەیە: { ناو، کار، ئامراز... }

_ ئەرکی وشە لە ڕووی ڕستەسازییەوە: {کارا، بکەر، بەرکار، تەواوکەر، کار...هتد}.

_ شاراوەیی واتایی ناو زمان: { ئەو جۆرەیە، کە لە یەکە زمانییەکاندا هەیە}.

_ تەمومژی دەرەکی زمان: ئەو جۆرە تەم و مژییە، کە لە ئەنجامی تێکەڵاوبوونی زمانێک بە زمانانی ترەوە دروست دەبێت، وەک لە کردەی وەرگێراندا، بۆنموونە: بە ئاسانی هاوواتای(وشکبوونەوە، وشکەسااڵی)، لە زمانی خەڵکی سیبریادا، نادۆزرێتەوە}.

_ سیمای واتایی: مەبەستمان تایبەتمەندییە واتاییەکانی وشەیە. هەر ناو یان کارێک، ژمارەیەکی زۆر سیمای واتایی هەیە: بۆ نموونە : کار{ کاراکەی، بەرکار، تەواوکەر...هتد}، ناو{ تاک، کۆ، هاوواتا، دژواتا، هاوبێژ}.

_ پەیکەری زانست و زانیاری: { ئەمەش چەند جەدوەلێکە، کە چەمک و سیما واتاییەکان دەگرێتە خۆی}

_ کێڵگەی واتایی: هەموو ئەو بوارانە دەگرێتەوە، کە سەر بەیەک کێڵگەی واتایین، بۆنموونە کێڵگەی گوڵ (یاسەمین، نێرگز، گوڵەباخ...هتد).

بە هۆی میتافۆرەوە، واتای وشە لە کێڵگەیەکی واتاییەوە (Semantic Fields)، بۆ کێڵگەیەکی واتایی دیکە دەگوێزرێتەوە، زمانەوانی نوێ ئەم تیۆرییە، بە کێڵگەی واتایی یان کێڵگەی فەرهەنگی ناودەبات مەبەست لە کێڵگەی واتایی کۆبوونەوەی کۆمەڵە وشەیەکە، کە لە ڕوویواتاوە، پەیوەندییان بە بەیەکەوە هەیە، لە ژێر ناونیشانێکی گشتیدا، وەک: ئەو وشانەی، کە لەژێر کێڵگەی واتایی (ڕووەک)دا کۆدەبنەوە، ئەم تیۆرە پێی وایە، بۆ ئەوەی لە واتای دیاریکراوی وشەیەک تێبگەین، پێویستە لە واتای هەموو ئەو وشانە بگەین کە پەیوەندییان پێوەی هەیە. یان پێویستە پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان وشەکانی فیڵدێکی واتایی دیراسە بکەین. (رجب عبد الجواد ابراهیم ٢٠٠١ ٢٥-٢٦) بەاڵم، هەندێکجار ئاخێوەری زمان ئەم کۆتە دەبەزێنێ و بەهۆیەوە میتافۆر دروست دەبێت. بۆنموونە:

- **(کەڵە گاکەی زانکۆ).**

ـ ئەم ئیدیۆمە، کە دەربڕینێکی میتافۆرییە، بەهۆی کارلێکی هەردوو بیرۆکەی(کەڵەگا)، خاسیەتی کەڵەگا: هەرشتێک بیەوێت، بەزەبری هێز ئەنجامی دەدات، لەگەڵ مرۆڤێک، کە تایبەتمەندیی دەسەڵات و توانا و هەژموونی هەیە، هەر شتێک کە بیەوێت ئەنجامی دەدات، دروست بووە، واتە: کەڵەگا هەندێک لە تایبەتمەندیی خۆی بە مرۆڤ بەخشیوە، مرۆڤیش سودی لە هەندێک تایبەتمەندیی کەڵەگا وەرگرتووە، لە هەر شوێنێک کەسێک پەیدابێت، ئەو تایبەتمەندییانەی تێدا دەربکەوێت، دەکرێت: ئەو میتافۆرەی بۆ بەکاربێت، جا ئەو شوێنە زانکۆ بێت، یان شوێنێکی دیکە بێت. بواری سەرچاوە (کەڵەگا)یە، خوازراوە بۆ سەپاندنی هەژموون و دەسەڵات، کە بواری سەرچاوەیە.

دەربڕینەکە، میتافۆرێکی ناوییە، پێکهاتووە لە (**دیارخراو+ ناوبەند + دیارخەر**)، (**کەڵەگا + ی + زانکۆ**).

وشەی (**کەڵەگا**)، بە مەبەست بەرانبەر کەسێک بەکارهاتووە، دەکرا ئەم دەربڕینە، بە شێوازێکی تر بوترایە، بەڵام(**قسەکەر، خوێنەر**) بۆ زیاتر کاریگەری دروستکردن و بەهێزکردنی وتنەکە، ئەم میتافۆرەی بەکارهێناوە. (**کەڵەگا**) ، لە کێڵگەی واتایی ئاژەڵەوە بۆ کێڵگەی واتایی مرۆڤ گوێزراوەتەوە.

لێرەدا، بە پێی ئەم خاڵانە، چەند ڕستەیەک دەردەخەین، کە ئەم کۆتانەیان تێدا بەزێنراوە:

پلەبەندی لە لێخوڕینی ئۆتۆمبیلدا، یاسایەکی باوە، بەڵام خەوتن، چەند دەستەواژەیەکی تایبەت بەخۆی لەگەڵدا بەکاردێت کە زۆربەیان میتافۆرن، وەک: (خەوێکی شیرین، خەوێکی قوول، خەوێکی تاڵ، سەرە خەوێک دەشکێنم..هتد)، بەڵام لەم ڕستەیەی خوارەوەدا، بەهۆی گواستنەوەی پلەبەندی ئۆتۆمبیل بۆ خەو، جۆرێکی تری میتافۆر دروستبووە:

- **{ تۆ لە (١٢٠) خەوتبوویت، ئاگات لە هیچ شتێک نەبوو!}.**
- **{ بەزمی قور پێوان}.**

بەهـۆی نەگونجـانی پەیوەنـدی نێـوان بـکەر و کـار، لەم ڕسـتەیەی خوارەوەدا، میتافۆر دروست بووە:

- **{ عەقلت شۆرتی کردووە}.**

٥\٢) سیاق و بەکارهێنانی کۆت ، کە ئەمەش دووجۆرە:

_ **سـیاقی نـاوەکی**: مەبەسـت لە سـیاقی نـاوەکی ئەو ڕسـتەیەیە، کە وشـەکەی تێدایە، دەوروبەری زمـانیی هەندێ کۆت بەسـەر بەکارهێنەراندا دەسەپێنێت دەتوانین بە هـۆی زانینی پەیوەندی نێوان وشـەکانی ڕستەوە، تەمـومژی واتـایی وشـە یـان پێکهـاتەکە بـڕەوێنینەوە. (محمـد داود ـــ www.mohameddawood.com) .

- **{ژنەکە شیو لێدەنێ}.**

بەهـۆی پەیوەنـدی نێـوان (ژن)، (شـیو)، (لێنـان)، دەزانـرێ مەبەسـت لە وشەی (شیو)، چێشتە نەک دوڵ.

ب _ ساقی دەرەکی: دەشـێ واتـا بە هـۆی سیاقی دەرەکی و ڕووداوی نازمانییەوە، شیبکرێتەوە، بەهۆی واتای ڕستە یان ڕستەکانی پێشـەوە یـان دواوە واتـای ڕستەبەکارهـاتووەکە دەزانرێت و دەتـوانین واتـای شـاراوەی وشە یان چەند وشـەیەک لە ڕێگـای پەیوەسـتکردنیان بە ڕستەی پێش یـان دوای خۆیانەوە، ڕوونبکرێتەوە یان بارودۆخی بەرهەمهێنان و ژینگە و ئەو کۆمەڵگایەی کە تێیدا سەر هەڵدەدات.

- **{خەڵک ئەمڕۆ بەخەبەرە، ئاگای لە هەموو ڕاستییەکان هەیە}**

لەم ڕسـتەیەی سـەرەوەدا، مەبەسـت لە بەکارهێنـانی دەسـتەواژەی (بەخەبەرە)، هەواڵدان نییە، لەبارەی ئەو دۆخەی، کە خەڵک (نەنووستووە)، بە واتا فیزیکییەکەی، بەڵکو مەبەست لە هۆشیاری لایەنەکانی ژیانە.

ج - **سـیاقی گشـتی**: مەبەسـت لە بـابەتی دەقەکە خـۆیەتی، بە هـۆی دەقەکەوە دەتـوانین واتـای وشـەو پێکهاتەکـان ڕوونبکەینـەوەو تێیبگەین، لە ڕێگـای پەیوەسـتکردنی وشـەکانی ڕسـتەبە بـابەتی دەق و بـوارەکەی بەمجـۆرە، بۆمـان ڕوونـدەبێتەوە، ئـاخێوەرانی زمـان نـاتوانن، بە ڕەهـایی زمان بەکاربهێنن و پەیڕەوی ئەو کۆتانە نەکەن کە ڕێزمان یان کۆمەڵ یـان

لۆجیک لەسەر قسەکەران دایدەنێت، بەڵام لە هەمان کاتیشدا، هەندێکجار بەمەبەستی تایبەتی ئەم کۆتانە دەبەزێنرێن بۆ نموونە بە شکاندنی پەیوەندی نێوان کەرەسەکانی ڕستە، میتافۆر دروست دەبێت، دەتوانین چەند جۆرێک لە پەیوەندی نێوان کەرەسەکانی ڕستەدیاری بکەین، وەک:

٦\٢) پەیوەندییە زمانییەکان:

ئەمەش، بریتییە لە پەیوەندی نێوان نێرەرو ژینگەی زمانیی(پێگە) و وەرگر:

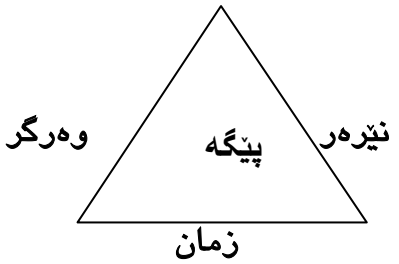

ـ هێڵکاری پەیوەندی نێوان (نێرەر، پێگە، وەرگر)

یەکەی زمانیی دەشێت:

- وشە
- پێکهاتە
- دەربڕین
- ڕستە
- بڕگە بێت.

بۆنموونە، بە شکاندنی ئەم پەیوەندییە، پۆشین دروست دەبێت، کە بریتییە لە هەبوونی زیاتر لە واتایەک بۆ یەکەیەکیی زمانیی:

- [مانگ:دیاردەیەکی سروشت]
- [مانگ: جوانی روخسار]
- [ژمارەی وشە: (یەک)]
- [ژمارەی واتا: (دوو)]

ــ پەیوەندییە فەرهەنگییەکان: وەک هاوڕێیەتی زمانەوانی لە وشەی ((چاو))دا:

❖ [چاوی مرۆڤ] ← [چاوی کامیرا]

ــ **پەیوەندی سینتاکسی**: ((خوشکە کەتان ژنی کامیانە))،(طالب حوسین:۱۹۹۸:۵۲)، کە دوو جۆر لێکدانەوەی بۆ دەکرێت:

۱ــ (خوشکەکەی ئێوە) ژنی کامیانە.

۲ـ خوشکە (کەتان) ژنی کامیانە.

ــ **پەیوەندی واتایی**: ئەمەش پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان وشەو دەستەواژەکان، دەگرێتەوە:بۆنمووونە، پرپێۆزیشنی جیاواز لە گەڵ هەمان کاردا، واتای جیاواز دروستدەکات وەک کاری (چوون)، لەم وشانەی خوارەوەدا:

بۆچوون: تێور	**تێچوون: مصرف، خرجية**
پێچوون: کات، ماوە	**لێچوون: دادانی ئاو و شتی شل**

أ- هەمان پرپێۆزیشن، لەگەڵ کاری جیاوازدا، بۆنمووونە، پرپێۆزیشنی (بۆ)، لەگەڵ کاری (چوون)، (هاتن)دا:

- **بۆچوون | بۆهاتن**

ب ـ **هەمان کار لەگەڵ هەمان پرپێۆزیشن، لە سیاقی جۆراو جۆردا ، بۆ نموونە، کاری (خواردن):**

- **{ نانم بە کراسە جوانەکەمەوەخوارد}.**
- **{ نانم بە کەوچک خوارد}.**
- **{ نانم بە خێرایی خوارد}.**

ج ــ **هاوڕێیەتی زمانەوانی**: لە گرینگترین کۆتەکانی سیاقە، ئەو وشانە دیاری دەکات کە لە گەڵ وشەیەکدا دێن، دیاریکردنەکەش، بە شێوەی هەژمارکردن لە چوارچێوەی پێوەرەکانی دەقێکی زمانەوانی نووسراوی گەورەدا دەبێت، جێبەجێکردنی کردەکەش، هەنگاو بە هەنگاو دەبێت:

بۆنمووونە، لە زمانی کوردیدا، ریزبووونی کەرەستەکانی ڕستەبەم جۆرەیە:

بکەر	بەرکار	تەواوکەر	کار
من	کتێبەکەم	بەجوانی	خوێندەوە

ـ بەڵام، ئەگەر ڕیزبوونەکە، بەم شێوەیە لێبکەین یاسایەکی سینتاکسی دەبەزێنین:

کار	تەواوکەر	بکەر	بەرکار
* خوێندەوە	بەجوانی	من	کتێبەکەم

_ هەندێکجار، ئەو وشانە لە گەڵ یەکتریدادێن، کەلە ڕووی واتاییەوە هاوڕێیەتیان نییە:

❖ {ئەو نان دەخوات}. (ڕستەی ئاسایی)

|

❖ {ئەو زوخاو دەخوا}. (میتافۆر)

ـ وشەی(خواردن)، لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، جارێک بە واتای فەرهەنگیی و جارێک بە واتای خوازەیی، بەکارهاتووە:

❖ **گەر دەپرسی من لەبەرچی کەم دەخۆم**

من بە برسی قەت مەزانە خەم دەخۆم (دیوانی نالی:۱۳۸۸ه:۲٤۱).

ڕستەی دووەم (**من بە برسی قەت مەزانە خەم دەخۆم**) لە ڕووی ڕێزمانییەوە دروستە، بەڵام لە ڕووی واتاوە، دروست نییە. کاری خواردن، کۆتی هەڵبژاردنی بەزاندووە،(خەم خواردن)، دەربڕینێکی میتافۆرییە، ئەم جۆرە دەربڕینە میتافۆرییە، لە ئاستی پراگماتیکدا لێکدانەوەی بۆ دەکرێت.

ـ جیاوازی واتای دیارخەر (ئاوەڵناو) بە پێی دیارخراو:

ناوی چەمک	ئاوەڵناو	بوار	واتا
پێنوسی	**سەوز**	**نوسین**	**ڕەنگی نوسین**
دەستی	**سەوز**	**ڕەوشت**	**کاری باش**
ڕووەکێکی	**سەوز**	**پێگەیشتن**	**شینبوون**
ئاڵایەکی	**سەوز**	**ڕامیاری**	**ئاوەدانکردنەوە**

ـ نموونەیێکی پراکتیکی بەکارهێنانی کاری { **لەچاڵنان** }، لە سیاقی جیاوازدا:

سیاقی جۆراوجۆر	واتا
لە چاڵنانی گیاندار	فەرهەنگی {+ بەرکارێکی گیاندار و وزەدار}
لە چاڵنانی خەم	مێتافۆر {+ ئومێد}

ـ ((دوو جۆر کۆتوبەندی واتایی لە ئارادا هەیە، کە لادان لێیان دەبێتە هۆی ناوێزەیی لە واتادا:

١ _ کۆت و بەندی هەڵبژاردن

٢ _ کۆت و بەندی هاوڕێیەتی))،(محمد معروف فتاح: ٢٠١٠: ٤١٩ .

کۆتی هەڵبژاردن لە خودی واتای وشەکانەوە دێت، بەڵام کۆتی هاوڕێیەتی دەرەکییە.

ئەگەر بڕوانینە ئەم دەربڕینەی خوارەوە:

❖ { **زانکۆکانی کوردستان لەڕبوون**}.

(لەڕبوون)، کارێکە، لە بنەڕەتدا بۆ ئاژەڵ بەکاردێت، بەمەبەست لەگەڵ گرێی ناویی (زانکۆکانی کوردستان)دا بەکارهێنراوە، هەروەها دەستەواژەی (زانکۆکانی کوردستان)، میتۆنیمییە، مەبەست خەڵک و کارمەندانی ناو زانکۆکانی کوردستانە، گواستنەوەیێکی واتایی، کاری(لەڕبوون)، کۆتی

هەڵبژاردنی بەرکاری بەزاندووە، کە لە بنچینەدا بۆ ئاژەڵ و بوونی زیندوو بەکاردێت، بەڵام لەم دەربڕینەدا، دراوەتە پاڵ(زانکۆکانی کوردستان).

ـ کزە:

واتای فەرهەنگی | کزەی با

میتافۆر | کزەی هیوا

بە پێچەوانەی ئەم دۆخەوە، قسەکەر هەندێکجار کۆتی هەڵبژاردن دەبەزێنێت، بەهۆی ئەوەی، هەندێک تایبەتمەندی، کە هی مرۆڤ یان گیانلەبەرە، بۆ دیاردەی دیکەی دەیگوازێتەوە، وەک:

ـ تیرۆرکردن: کوشتن و تۆقاندنی مرۆڤ

واتای فەرهەنگی | تیرۆرکردنی مرۆڤ

میتافۆر | تیرۆرکردنی بیر، تیرۆرکردنی ڕۆژنامە، تیرۆرکردنی ئازادی،...تاد.

١٢\ ٦ـ١) بەزاندنی کۆتەکان و داهێنانی واتایی

لە میتافۆردا، ئاخێوەر یاخود نووسەر بەهۆی بەزاندنی کۆتەکانەوە، زمان لە بەکارهێنانی ئاسایی خۆیەوە، بۆ چوارچێوەی داهێنانی واتایی، دەگوازێتەوە ئەمەش، بە زۆر ڕێگا دێتە دی:

١٢\٦ـ١ـ١) پێکچوونی مەعنەوی:

ـــ لەم دۆخەدا، میتافۆر واتاکەی لە بواری مەعنەوی وشەکەوە وەردەگرێت.

ڕووناکی: پێچەوانەی تاریکی

ڕووناکی: ڕووناکی بیرو باوەڕ

تێنوو : تێنووی ئاوە (واتای ئاسایی)

تێنوو : تێنووی خوێنە (کەسێکی زۆرداره)، تێنووی ئازادییە.

گەرم : شلەیەکی گەرم (واتای ئاسایی)

گەرم: گەرمە باس، بازاڕی گەرمە، دەمی گەرمە، نێوانیان گەرمە،...هتد.

٢\٦-١ -٢) هەستگۆڕکێ

(گواستنەوەی وشەیەکە، کە بە هۆی هەستێکی دیاریکراوەوە دەزانرێ، بۆ بواریێکی تر)، (سالم الخماش ـ www.angelfire.com) .

وەک گواستنەوەی وشەی (ڕەش) لە بواری بینینەوە، بۆ بواری بیستن.

(دەنگێکی ڕەش): (ڕەش)، لێرەدا بە واتای دەنگێکی ناخۆش دێت، لە بنچینەدا، (ڕەش)، بە چاو دەبینرێت، ئاوەڵناوی (ڕەش)، سیمای (+ بینینین)ی هەیە، دراوەتە پاڵ (دەنگ)، کە سیمای (+ بیستن)ی هەیە.

ڕەش | کراسێکی ڕەش (واتای ئاسایی)

ڕەش | دەنگێکی ڕەش (میتافۆر)، بەهۆی هەست گۆڕکێ، دروستبووە.

٢\٦-١-٣) هاوسێیەتی

هەندێکجار، وشە لە بوارەکەی خۆیەوە، بۆ بواریێکی تر دەگوازرێتەوە، بەهۆی پەیوەندی هاوسێیەتی، وەک: ناونانی (کورسی)، بە دەسەڵات، لەبەرئەوەی پەیوەندی هاوسێیەتییان هەیە.

ـ لە پەرلەمانی کوردستاندا، دوو کورسی بۆ کەمئەندامان تەرخان کراوە.

مەبەست لە بەکارهێنانی (کورسی)، لێرەدا، جۆری دەسەڵاتە.

یەکێک، لەو کۆتانەی، کە زمان لەسەر بەکارهێنەران دایدەنێت، بەیەکەوەهاتنی ئەو وشە و دەستەواژانەیە، کە هاوسێیەتییان بەیەکەوە هەیە، بەڵام بەزاندنی ئەم بنەمایانە، میتافۆر دروست دەکات.هەروەها، بەزاندنی کۆتی هاوڕێیەتیش، دەبێتە هۆی دروستبوونی میتافۆر و گواستنەوەی واتا لە شتی بەرجەستەوە بۆ نا بەرجەستە:

دەتوانین لە کاری (شکاندن) دا، بە هۆی هێڵکارییەکەوە، ئەم پەیوەندییە، ڕوون بکەینەوە:

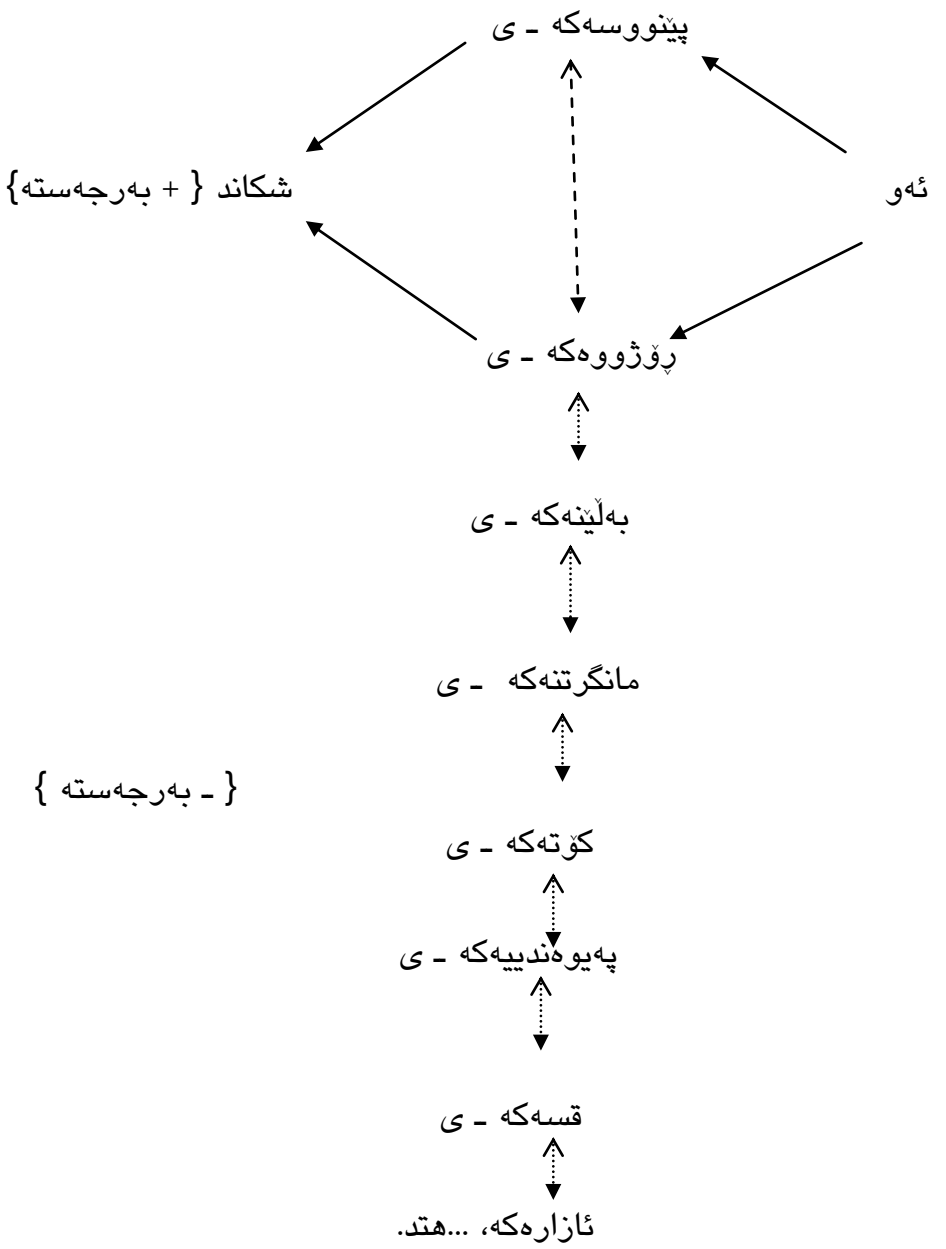

هەر وشەیەک کۆمەڵێک کۆدی هەیە، بەزاندنی یەکێک یان زیاتر، لەو کۆدانە میتافۆر دروستدەکات. (شکاندن)، لەگەڵ وشەکانی (ڕۆژوو، بەڵێن، مانگرتن، ئازار، کۆت، پەیوەندی)دا، کۆتی هەڵبژاردنی (بەرکار)ی بەزاندووە.

دیارخراو لەگەڵ دیارخەردا یەکناگرنەوە، کاری (شکاندن)، پێویستی بەبەرکارێکی بەرجەستە هەیە، بەڵام ئەم وشانە نابەرجەستن.

لەم میتافۆرانەدا، بواری سەرچاوە، وردوخاش بوونە، بواری ئامانج، تێکشکانی مەعنەوییە، بە تەنیا لە شکاندنی ئازاردا نەبێت، واتایەکی ئەرێنی هەیە.

ـ ئەم جۆرە گواستنەوە واتاییە، پتر لەو کاتانەدا، ڕووەدات، کە کۆمەڵگا لە بارودۆخێکی بەرایەوە، بەرەو پێشکەوتن هەنگاو دەنێت، لەگەڵ پەرەسەندنی بیر و هزردا، وشەکان لە بوارێکی بەرجەستەوە، بۆ بوارێکی ئەبستراکت دەگوێزرێنەوە و ئەم جۆرە میتافۆرانە، لە زمانەدا سەرهەڵدەدەن.نموونە:

(لێکچوونی ڕەنگ): **ماش + برنج: ماش و برنج (جۆرە چێشتێکە)**

ڕەش + سپی : (قژێک بەتەواوی سپی نە بووبێت)

ـ تەمەنی هەیە، سەری ماشوبرنج بووە.

ـــ هەروەها، بەگەلێک هۆکاری تر، لەسەر بنەمای وێنەی ڕەمزیی میتافۆر دروستدەبێت، وەک: جوولّە، تامکردن، ئەندازە، هزر، ئەندازە، ...هتد. بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت، کە بەهۆی میتافۆرەوە ژمارەیەکی زۆر وشە کەوتۆتە ناو زمانەوە کە ئاخێوەران پێی ڕاهاتوون و ڕۆژانە بەکاریدەهێنن، بۆ نموونە: {قاچی مێزەکە، دەسکی کورسی، باڵی فرۆکە، سەری مەنجەڵ، گوێی چەم، ددانی مشار، دەمی چاڵەکە، لووتکەی چیاکە، بەرگی کتێب..} هتد..

❖ **دەفتەر : دەفتەری دۆلار**

دەفتەری کۆن خوێندنەوە (شتی کۆن هێنانەوە یاد)

ـ جۆرێکی تری میتافۆری ناویی، هزر و بیر وشتی نابەرجەستە، بە دیاردەکانی سروشت دەچوێنرێت:

❖ **خۆزگە: ناوێکی واتاییە.**

: داری خۆزگە. (+ بەرجەستەیە)

ئەم میتافۆرە، بە بەراوردکردنی شتێکی نابەرجەستە، بە شتێکی بەرجەستە، دروست بووە: (دار + ی + خۆزگە):

- دار +ی + خۆزگە

(+ بەرجەستە) + ی (+ ئەبستراکت)، میتافۆرێکی ناوییە.

- دەستەواژەی (**داری خۆزگە**) بەهۆی شکاندنی، کۆتی هاوڕێیەتی نێوان دیارخراو و دیارخەر، دروستبووە.

ــ هەر لەسەر بنەمای، ئەو ڕێکنەکەوتنەی، کە لەنێوان دیارخراو و دیارخەردا هەیە، هەندێک میتافۆر لەسەر بنەمای پڕی و بەتاڵییەوە دروست دەبێت:

کاسەی ئاو: < + پڕبوون + بەرجەستە + شلە >.

↓

کاسەی تەمەن: < ــ پڕبوون، ــ بەرجەستە، ــ شلە>.

- ئەستوونی باڵام لەنگە و چەمیوە

کاسەی تەمەنم هاتۆتە نیوە (محەمەد عەزیز www.facebook.com) .

٧\٢) ڕۆڵی یارییەکان لە دروستبوونی میتافۆردا

ـ هەندێک میتافۆری ناویی، لە یارییەکانەوە وەردەگیرێن.

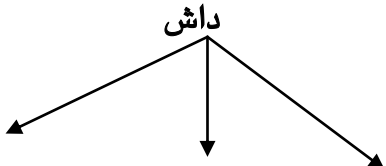

ـ داشە هارە: وەک میتافۆر، بەرانبەر بە کەسێک بەکاردێت، کە پەلاماری هەموو شتێک بدات. (واتا ڕاستەقینەکەی تاکە بەردێکە، بەدەست یەکێک لە یاریکەرانی دامە دەمێنێتەوە و دەتوانێت، بە هەموو لایەکدا بجوڵێت).

ـ دووشەش: پوولێکە لە یاری دۆمینە و زاری تاوڵە، وەک میتافۆر لە ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا بەکارهاتووە:

- **کە دەڵێین: دوو شەشی بۆ هاتووە. (بە واتای ئەوە دێت، کاری باشە، شتی باشی بۆ هاتووە، یان بۆ دەرچووە، پەیوەندی بە یاری تاوڵەوە هەیە).**
- **دوو شەش تۆپی: (وەک میتافۆر بەرانبەر بە کەسێک بەکاردێت، ئەگەر کەسێک شتێکی باشی لە دەست و لە کیس بچێت، کە ببێتە مایەی زیان گەیاندن، دەوترێت: دوو شەش تۆپی.**
- **شەش و بێژ: وەک میتافۆر بۆ مرۆڤی چاو خێل بەکاردێت.**

هێمنی شاعیر، لەم کۆپلە شیعرەدا، وشەی (دووشەش)، وەک میتافۆرێک بۆ بەخت و لۆهاتن بەکاردەهێنێت، بەهۆی ئەزموونی ژیان و بەرکەوتنمان لەگەڵ ڕووداوەکانی دەوروبەر، ئەم جۆرە میتافۆرانە دەکەونە ناو زمانەوە.

- **تیغی بێ مەیلی و جەفای ئەو نازەنینە دڵڕەقە**
  جەرگی لەت کردم بەجارێک ئەنجنیویە سینەشم
  کوشتمی و شەش خانی ئومێدی لەمن گرتن حەریف
  مۆرە هەڵداوێم و بێهوودە بەهیوای دووشەشم (هێمن:١٠٨:٢٠٠٣).

ـ (دووشەش)، وەک میتافۆر بۆبەخت و بۆهاتن بەکارهاتووە.

ـ زمان دابڕاو نییە لە ژیانی بە کارهێنەرەکانی (زمان کۆمەڵە یاسایەکە، کە قسەکەر بە پێی توانستی خۆی لە چوارچێوەی ئەو یاسایانەدا، مەبەستەکانی دەردەبڕێت، بەڵام هەندێکجار جار شکاندنی بەشێک لەو یاسایانە، بۆ نموونە یاسای سیمانتیکی دەبێتە مایەی گەیاندنی بیرۆکەیەکی تایبەتی)، (صەباح ڕەشید قادر: ٢٠٠٠: ١٦).

لە هەندێ دەربڕیندا بە شکاندنی یاسایەکی سیمانتیکی یان زیاتر، واتایەکی تایبەتی دەگەیەنرێت، ئەم کۆت بەزاندنەش لە پەندی پێشینان و ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا، بەدیدەکرێت ئەم جۆرە دەربڕینانە لە ئاستی سیمانتیکدا، لێکدانەوەی بۆ ناکرێت، وەک: ((دەمی بوو بە تەڵەی تەقیو، قەرز کۆر))، (نەسرین فەخری، ١٩٧٦: ٨٥، ٩٠)، مەرهەمی بریندی کێشەکان، باڵای هەور، ...هتد.

لە ئیدیەمی (قەرز کۆر)دا، (کۆر)، کۆتی (چاو)، (+بینین) ی بەزاندووە، لە ئاستی واتای فەرهەنگیدا، وشەی (قەرز)، بەهۆی ئاوەڵناوی (کۆر)ەوە وەسف ناکرێت. بەهۆی بەزاندنی کۆتی پێکهاتەییەوە، میتافۆرەکە دروستبووە. هەروەها لە ئیدیۆمی (دەمی بوو بە تەڵەی تەقیو) دا، بەهۆی کاری (بوون)، تەڵەی تەقیو، دراوەتە پاڵ دەم و بەهۆیەوە میتافۆرەکە دروستبووە، کۆتی پێکهاتەی واتایی بەزێنراوە.

پێکهاتەی (**مەرهەمی بریندی کێشەکان**)، (**برین**)، لە گەڵ ناوی بەرجەستەدا دێت، نەک کێشە، کە ناوێکی نابەرجەستەیە. (بریندی کێشە)، میتافۆرە: (**برین**)، ناوێکە، سیمای **<+ بەرجەستە، + خوێن >** ی هەیە. خراوەتە پاڵ کێشە، کە سیمای **< ــ بەرجەستە>** ی هەیە.

٨١٢) گواستنەوەی واتا:

کردەی گواستنەوەی واتا، کە ئەڕستۆ ئاماژەی پێداوە، لە بەزاندنی کۆت و دروستکردنی میتافۆردا، ڕۆڵێکی گرینگی هەیە، ئەمەش بە دوو جۆر دەبێت:

(لەو وشانەدا ڕوو دەدات، کە پەیوەندییەکی واتایی دیاریکراو لە نێوانیاندا هەیە)، (طالب محمداسماعیل ۲۰۱۰:۵۰)

یەکێک لە هۆکارەکانی گۆڕانی واتا، گواستنەوەی واتایە لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی دیکە، ئەمەش دەکرێت بە دوو بەشەوە:

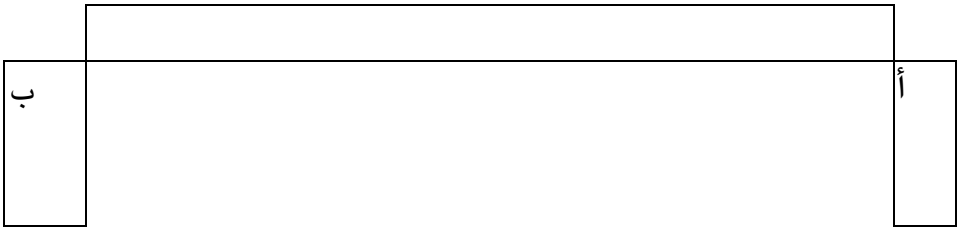

گواستنەوەی واتا، بەهۆی بوونی پەیوەندی لێکچوون کە بە خواستن ناسراوە.
(Metaphor)

گواستنەوەی واتا بەبێ بوونی پەیوەندی لێکچوون، لەنێوان هەردوو واتاکەدا، کە خوازەی بەڕێڵا ناسراوە
(Metonymy)

ـــ بەپێی ئەم هێڵکارییە، لە جۆری یەکەمدا، کە بەهۆی پەیوەندی لێکچوون دروست دەبێت، کە دەڵێین (**چاوی دەرزی**)، میتافۆرە، کە لە چاوی مرۆڤەوە وەرگیراوە، پەیوەندی لێکچوون، لە نێوان هەردوو واتاکەدا هەیە.

جۆری دووەم کە میتۆنیمییە، پەیوەندی لێکچوون لە نێوانیاندا نییە، وەک هەندێ گواستنەوە کە لەبواری بەرجەستەوە، بۆ بواری ئەبستراکت ئەنجام دەدرێت، بەهۆی زۆر بەکارهێنانەوە، وشەکە واتای نوێ وەردەگرێت.وشە واتایەک وەردەگرێ، کە پەیوەندی بە واتا بنجیەکەوە نییە، چوارچێوەی بەکارهێنانەکەی لە بوارێکی واتاییەوە بۆ بوارێکی تری واتایی دەگوێزرێتەوە، بەم شێوەیە، واتا نوێیەکە لە هزردا جێگیر دەبێ بەبێ ئەوەی تێبینی لە نێوان هەردوو واتاکەدا بکرێت، مەرج نییە واتای پەرەسەندوو، واتای بنجی سەر بە هەمان کێڵگەی واتایی بن، بۆ نوونە لە زمانی کوردیدا، ئەگەر لە ڕوویئیتیمۆلۆژییەوە، ئەوەمان بۆ دەربکەوێ، کە وشەی(شین) بەواتای شیوەن و گریان، لە ڕەنگی شینەوە پەرەی سەندووە:

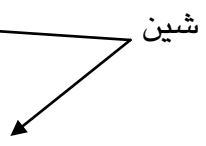

وشەی **{ڕەنگ} و {شیوەن و گریان }**، هەریەکەیان سەر بە دوو کێڵگەی واتایی جیاوازن.

فندریس، جیاوازی کردووە لە نێوان گواستنەوەی واتا، کە بەهۆکاری تەسکبوونەوە و فراوانبوون دروستبووە، لەگەڵ ئەو گواستنەوەیەی، کە بە هۆکاری میتافۆر و میتۆنیمییەوە دروستبووە.لەم بارەیەوە دەڵێت: ((فراوانبوون وتەسکبوونەوەی واتا بە بێ مەبەست ڕوودەدات، بەڵام گواستنەوەی واتا بە مەبەست دەکرێ، پتریش لە بواری وێژەییدا بەکاردێت))، (فندریس:٥:١٩٥٠).

بەهۆی میتافۆرو گواستنەوەی واتاییەوە، دەتوانین شتێک بە شتێکی تر ناوبنێین، بە مەرجێک گونجانێک، لە نێوانیاندا هەبێت، بۆیە دەتوانین بڵێین: میتافۆر (ناونانی شتێکە بە شتێکی تر ئەگەر شوێنی گرتەوە) (هیتلەر ئەحمەد: ٢٠٠١:١٧) وەک: ناونانی (وشتر)، بە (کەشتی بیابان)، (مرۆڤی فێڵباز) بە (ڕێوی)، (مرۆڤی خراپ)، بە شەیتان و ئیبلیس و جادوو گەر....هتد. واتا لەم پرۆسەی ناولێنانەدا، لە فیلدێکەوە بۆ فیلدێکی تر دەگوێزرێتەوە، وشە خاسیەت و تایبەتمەندی دیکە وەردەگرێت، گۆڕان لە واتادا، دێتە کایەوە. وشەی (کەشتی)، خاوەنی ئەم سیمایانەیە: <+ تەن (بەرجەستە)، + بارهەڵگرتن، + ڕۆیشتن بە ناوئاودا، + گەورە، + سەوڵ، + گوێزانەوە>.

وشەی (وشتر)، خاوەنی ئەم سیمایانەیە: < **+ گیاندار، + گیاخۆر، + بیابان، + گەورە، + بارهەڵگرتن و گوێزانەوە >**.

(میتافۆر، تایبەتییەکی زمانەو یاریکردنە بە سیما واتاییەکان، سڕینەوەی هەندێک و بەر ڕۆشنایی دانی هەندێکی تر، پەیوەندی بە وشەوە هەیە و بە دیاردەیەکی بەربڵاوی ناو زمان دادەندرێت. یەکێک لە ڕەگەزەکانیشی ڕامان و نامۆیی لە خۆی دەگرێت، کە ناکرێ پێوانە بکرێت.

میتافۆر، دەکرێ لە ڕستەی هەواڵگەیەنەرو پرس و ڕستەی سەرسوڕمان و فەرمانیشدا، دەرکەوێت، لە دەرکەوتنیشدا، واتا سەرەکی یەکە ناسڕێتەوە، بەڵکو زۆرجار دەبێتە هۆی زیادکردنی واتای فەرهەنگییش)، (سازان رەزا معین: ٢٠٠٥:٤٨).

میتافۆر، ئەو کۆتانە دەبەزێنێت، کە لەسەر زمان دانراوە، کاتێک قسەکەر بەکاریدەهێنێت، لەو شێوە باوەی زمان دەردەچێت، کە خەڵک لەسەری ڕێککەوتوون، بەمەش لە بەکارهێنانی ئاسایی وشە و دەربڕینەکانەوە بۆ شێوازێکی تایبەتی هەنگاو دەنێت تا بەهایەکی زمانەوانی و ئیستاتیکی بە ئاخاوتنەکەی بدات.

ئەم جۆرە کۆت بەزاندنەش، وەک پێشتر باسمانکرد، یان لەڕێزمانی باودا دەبێت یان لە یاسا واتاییەکانی زماندایە، ئەگەر میتافۆر کە وەک ڕۆنانێکی یاسابەزێن لێکبدرێتەوەو پڕ واتا بێت، دەبێ چەمکی لە یاسالادانی تێدابێت. بوونی ڕێزمانیتی و پەسەندی لە ڕووی واتاوە لە ڕێگەی کۆتەوە دیاری دەکرێت، کۆتی ڕێزمانی بێ یان واتاسازی. ئەم کۆتانە جۆری ئەو پۆلە وشەییانە دەستنیشان دەکەن و ئەو ناوانە دیاری دەکات کە دەتوانن ببنە بەرکار یان بکەرەکەی، واتە ئەمانە دەبێت چەند مەرجێکیان تیادا بێت تا ئەو کارە بە بکەر یان بەرکار وەریان بگرێت، بەو مەرجانە دەوترێت (کۆتی هەڵبژاردن) و دەبێ لە هەموو ڕۆنانێکی ڕێزمانیدا هەبن.

چۆمسکی تێبینی ئەوە دەکات: ((ئەو ڕستانەی کە یاساکانی کۆتی هەڵبژاردن دەشکێنن بەزۆری بە میتافۆر لێک دەدرێنەوە))، (بەکر عومەر عەلی:٢٠٠:٦٧).

هۆکارێکی سەرهەڵدانی میتافۆر، لە زماندا، بۆ بیردۆزی لاساییکردنەوە، دەگەڕێتەوە، بەهۆی لاسایکردنەوەوە وشە بە واتایەکی دی بەکاردێت ((وشەی ڕێوی بە واتای فێڵبازی نەهاتووە، تا ئەو کاتەی کە فێڵبازیی لە ڕووی دەلالەتە زمانەوانییەکانەوە، کەوتە بیری بە کارهێنەرەکانییەو))، (جان کوهن:١٩٨٦: ١٢١).

دەتوانین دەلالەتی ڕێوی، شیبکەینەوە، بۆ (ئاژەڵ + فێڵباز)، بەرەنگاری کردووە لە واتای دووەمی، کە بەکارهێنراوە خوازەییەکەیە وشەی ڕێوی لە دەلالەتی یەکەمەوە بۆ دەلالەتی دووەم گوێزراوەتەوە.

(گورگ)، بەواتای (ناشیرینی) نەهاتووە، تا ئەوکاتەی، کە ناشیرینی لە ڕوویدەلالەتە زمانەوانییەکانەوە، کەوتە بیری بەکارهێنەرەکانییەوە. دەتوانین دەلالەتی گورگ، شیبکەینەوە، بۆ (ئاژەڵ+چاوچنۆک+ناشیرین)، واتای دووەم و سێیەم میتافۆرە.

قسەکەر کە دەڵێت: (شێر)، بە ئاوازەی دەنگەکەی، وێنایەکی هۆشەکیی، بۆ هەموو ئەو ئازایەتی و هێزو توانا و توندو تیژییەی کە ئەم گیانلەبەرە هەیەتی، لە دەروونی گوێگر- خوێنەردا دەچەسپێنێت، هەروەها بە (مانگ) و (ڕۆژ)، جوانی وبەها و نرخ.

((وشەی میتافۆر Metaphore یۆنانیەو بە مانای ((گواستنەوە)) دێت، وەک ئەوەی سیفەتی شتێک دەگوێزرێتە وە بۆ شتێکی تر یان مرۆڤ، یان لە سروشتەوە بۆ مرۆڤ و بە پێچەوانەشەوە، ئەمە گرینگترین و بڵاوترین فیچەری زمانە، کە تیایدا یەک شت، بیر یان کارێک بە وشە و دەربڕین دەگەڕێندرێتەوە بۆ شت، بیر، کارێکی تر، چوونکە هەندێ خاسیەتی هاوبەشیان هەیە)) (پیتەر هالبێرگ ودانەرانی تر: ۲۰۱۰: ۷۹).

جگە لەسیفاتی گیانلەبەر و باڵندە، مرۆڤ سوودی لە دیاردەکانی دیکەی سروشت بۆ دروستکردنی میتافۆر لە زماندا وەرگرتووە: لە ئاستی سیمانتیکدا، بە بەراودکردنی نێوان خواستن و لێکچواندن دەردەکەوێت، لێکچواندن بۆ ئاشکراکردن وبەراوردکردن بەکاردێت، دەچێتە خانەی وەسف بۆ دەربڕینی ئەندێشە. بەڵام خواستن بۆ بەهێزی دەربڕین و زیاتر کاریگەری دروستکردن لە دەروونی خوێنەر – گوێگر بە کاردەهێندرێت. (نوزت أحمد عثمان: ١٩٩١: ٩٦).

بۆنموونە: کوردستان لە خۆشیدا وەک بەهەشت وایە. (لێکچواندنە).

کوردستان بەهەشتە. (میتافۆرە).

لەبەرئەوەی، پەیوەندی نێوان وشە و واتاکەی لەخۆوەیە، مرۆڤ دەتوانێت، واتا لە بواریٚکەوە بۆ بواریٚکی دی بگوازێتەوە، میتافۆر لە ڕستەدا، بریتییە لەو دۆخەی، کە وشەیەک لە بنچینەدا، بۆ واتایەکی زمانیی ناسراو دانراوە، بەڵگەکان ئەوە نیشان دەدەن، کە تایبەتە بەو واتایە، دواتر شاعیر یاخود کەسێکی تر دێت ودەیگوازێتەوە بۆ بواریٚکی ترو بەکاری دەهێنێت، ئەمەش بۆ دوو بەش یان جۆر دابەش دەبێت: یەکەمیان ئەو جۆرەیە، کە سودێکی واتایی زۆر نادات، دووەم: لە ڕووی واتاوە بە سوودە. (عزالدین اسماعیل:۲۰۰۰: ۳۹). بۆنموونە: دەنگەکان، بە پێی جۆری گیانلەبەران، ناوی جیاوازیان بۆ بە کاردێت، وەک: (فیشکاندن، نەڕاندن، جریواندن، گاڕاندن)،...هتد.

(نەڕاندن)، بۆ (شێر)، بە کاردێت، بەڵام هەندێکجار، بە مەبەست بۆ مرۆڤ دەگوازرێتەوە:

شێرەکە نەڕاندی. (واتای بنجی)

↓

پیاوەکە نەڕاندی. (میتافۆر)

ئەم جۆرە گواستنەوەیە، سوود بە فەرهەنگ ناگەیەنێت و ناتوانین دوو فیلدی واتایی، بۆ (نەڕاندن) و (هاوارکردنی مرۆڤ) دابنێین، بەڵام بەکارهێنانی (نەڕاندن)، لە ڕستەی دووەمدا، سوودێکی واتایی هەیە و لە ڕووی سووکییەوە بە یەکێک دەوترێت، کە هاواربکات و دەنگێکی ناخۆشی هەبێت. لێرەدا، قسەکەر کۆتی هەڵبژاردنی بەزاندووە، لەبەرئەوەی (نەڕاندن) خۆی (شێر)، نەک (مرۆڤ)، وەک بکەر هەڵدەبژێرێت.

جۆرە گواستنەوەیەکی دەنگی لە کێڵگەی واتایی ئاژەڵ، سروشت، بۆ مرۆڤ بەدی دەکرێت:

(دەوەڕێ، دەلووڕێنێ، دەگرمێنێت، دەزەڕێت، دەجریوێنێت، فڵتە فڵت دەکات...).

ئەم جۆرە کۆت بەزاندن و گواستنەوە واتاییە، لە کردارەکانیشدا هەیە، ئەو کردارەی کە دەخوازرێ، جۆرێک لە هاوبەشی واتایی بۆ پەیدادەکرێ و بۆ بواریکی تر بەکاردەهێنرێت:

بۆنموونە: (کاوێژکردن)

واتای فەرهەنگی | (کاوێژکردن): دووبارە جوینەوە(تایبەتە بە ئاژەڵ)

↓

میتافۆر | (کاوێژکردن): دووبارە وتنەوەی شت و زانیاری کۆن.(مرۆڤ).

وشەی (پیاو)، لەبنچینەدا، بە واتای ڕەگەزی نێری پێگەیشتوو هاتووە، کە ئەمەش واتایەکی بەرجەستەی هەستپێکراوە، بۆ تاک بەکاردەهێندرێت، دواتر ئەم وشەیە، چەند واتایەکی تری وەک: هێزو دەسەڵات و گەورەیی و نێرایەتی و بوێری و چاکە ودەست پاکی وەرگرتووە.

وشەی (سەرپەرشت)، لە بنچینەدا، بۆ دایک و باوک و بەخێوکەر بەکارهاتووە، دواتر بۆ سەرپەرشتی لێکۆڵینەوەی زانستی و سەرپەرشتی کۆمەڵایەتی گوێزراوەتەوە.

جۆری دووەم: گواستنەوەی واتایە، لە بواریکەوە بۆ بواریکی تر، لە ڕووی واتاوە، بەسوودە، وەک: **لمۆزی سەیارە ، ناوجەرگی شارەکە، دڵی کوردستان، لووتی چیاکە، زمانی پێڵاو....هتد، دەکرێ لەم جۆرە گواستنەوەیەدا، قسەکەر واتای بەشێک بڵێ و مەبەستی هەموو بێت**، وەک **(شکانی مل)، { مەبەست لە مردنی ئەوکەسەیە }.**

لەم بەشەی لێکۆڵینەوەکەماندا، بۆمان دەردەکەوێت، ئەو ڕێگایانەی زمان بۆ دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگەکەی پەنایان بۆدەبات، وەک: داڕشتن و لێکدان و فراوانکردن و تەسککردنەوەی واتا و گواستنەوەی واتا..هتد، کردەی مرۆڤ خۆیەتی لە ئەنجامی گەشەکردنی ژیان و بیری مرۆڤەوە، سەرچاوەی گرتووە. زمان، کە دەربڕی بیرە لەگەڵ بیردا، پەرەدەسەنێت و پێشدەکەوێت.

ساپیر دەڵێت: ((ئێمە هەموو کاتێک بیر دەکەینەوە، بەهۆی ئەو وشانەی کە لە هزرماندا، ئامادەی دەکەین))، (حاتم صالح: ١٩٨٩: ١٤).

زمان بۆ ئەوەی بەردەوام بێت و پارێزگاری لە خۆی بکات، چەند کۆتێک لەسەر بەکارهێنەرەکانی دادەنێت، کە پێویستە ئاخێوەر پەیڕەویان بکات، مەبەستی قسەکەر، لە سیاقی ئاخاوتندا دەردەکەوێت، بەڵام هەندێکجار، لەچوارچێوە و دەوروبەری ئاخاوتندا، کۆتێک یان زیاتر دەبەزێنرێت، قسەکەر لە چوارچێوەی یاسا باوەکانی زمان بەمەبەستی داهێنان دەردەچێت، واتابنەڕەتییەکان، لەبواری ترو بۆ مەبەستی تر بەکاردەهێنێت، کە ئەمەش دەبێتە هۆی دروستبوونی میتافۆر لە زماندا.

٩\٢) پارادایم و بەشەکانی ئاخاوتن Paradigm

پارادایم، بریتییە: لە کۆمەڵێک فۆرمی پەیوەندیدار، کە هەمان ڕەگیان هەیە، بەڵام گیرەکی جیاواز وەردەگرن. (ڕەگ) لە هەموو شێوە جۆر بەجۆرەکانی لێکسیمێکدا دەردەکەوێت، جیاوازی نێوانیان بە هۆی ئەو گیرەکانەوەیە کە پێوەیانەوە دەلکێت (Stagaberg:١٩٧٩:٣) **بۆنموونە: (خستن، راخستن، داخستن، لێخستن، پێخستن، خستنەوە...هتد).** دروستبوونی وشەی نوێ، بەم ڕێگایە، هۆکارێکە بۆ دەوڵەمەندبوونی زمان و بەخشینی واتای نوێ و میتافۆر لە زماندا، لەبەرئەوەی لە زنجیرەی بەرهەمهێناندا، هەندێک وشە لە چوارچێوەی وەرگرتنی گیرەکدا، تاڕادەیەک واتاکانیان، لە ڕەگە بنچینەیەکەوە دوورردەکەوێتەوە. ڕەگەکە مانای کرۆکیی وشەکەی هەڵگرتووە، لە لایەن گیرەکەکانەوە بە شێوەیەک لە شێوەکان وەسفکراوە و واتاکە ڕوون کراوەتەوە.

پارادایم، بۆ چەند جۆرێک دابەش دەبێت، وەک:

٩\٢ـ١) پارادایمی ناوی:

((چەند گیرەکێکی ڕێزمانی هەیە کە بە تایبەتی لەگەڵ ناودا لە کوردیدا دێن))، (کوسەر عەزیز:١٩٩٠:١٠٨)، گیرەکی ناسراوی (ەکە، ێک)، خۆیەتی، گیرەکی کۆ...هتد.

ئەو مۆرفیمە ڕێزمانیانەی کە لە گەڵ ناودا دێن، ئەڵۆمۆرفی تریشیان هەیە، بۆنموونە (ان)، کە مۆرفیمی سەرەکی کۆکردنەوەیە، چەند ئەڵۆمۆرفێکی تری هەیە، وەک: ـ (یان)، برا+ ی+ ان ⟵ برایان،

(گەل)، لەگەڵ هەندێ ناودا بەکاردێت: مێ+ گەل ⟵ مێگەل
(ات)،لەگەڵ هەندێ ناودا دێت وواتای کۆ دەگەیەێت:

باخ + (ات) ⟵ باخات

مۆرفیمی (ەکە)ی ناسراویش، چەند ئەلۆمۆرفێکی هەیە (ەکە، کە، یەکە، ۆکە) (کوڕەکە، چەقۆکە، چرایەکە، خانۆکە).

گرووپێک ناو هەیە، هەرچەندە گشتین، بەڵام ئامرازی کۆ وەردەگرن، وەک: هۆز، کۆمەڵە، نەتەوە، گەل، ..هتد

هۆز + (ەکە) + (ان) ⟵ هۆزەکان

گەل + (ان) ⟵ گەلان

دەکرێ، بەهۆی مۆدیفایەرێکەوە((Modifier)) ژمارەی ناو دیاری بکرێت، وەک زۆر، هەندێک... یاخود بەهۆی جێناوێکەوە کە بۆ ناوەکە دەگەڕێتەوە: (ئەوان، یان، ن).

جۆر	ڕەگ	تاکی ناسراو	کۆی ناسراو
پاشگری وشە گۆڕ	ژن	ژنەکە	ژنەکان
	کچ	**کچەکە**	**کچەکان**

۹\۲-۲) پارادایمی جێناو:

پارادایمی جێناو، جیاوازی هەیە لەگەڵ ناودا، لەوەدا کە بەیەکەوە هاتنی هەمان ڕەگ نین لەگەڵ گیرەکی جیاوازدا، بەڵکو پۆلێکی داخراوە لە وشەی دیاریکراو(Stagaberg: ۱۲۹: ۱۹۷۹).

ژمارەی جێناوەکانی زمانی کوردی، دیاریکراوە و بە کەمی دوچاری گۆڕان دەبێتەوە، بۆ نموونە، دوو دەستە جێناوی لکاو و یەک دەستە جێناوی سەربەخۆمان هەیە.

۹\۲ -۳) پارادایمی بەراوورد

جۆر	ڕەگ	پلەی بەراورد	پلەی‌بالا
پاشگری وشەگۆڕ	**جوان**	**جوانتر**	**جوانترین**

- پارادایمی ڕێزمانی ئەو گیرەکانە دەگرێتەوە، کە لە ڕووی ڕێزمانییەوە دەچنە سەر هەمان ڕەگ و ئەرکی ڕێزمانی دەبینن، بۆ نموونە: ڕەگی (گرتن)، ئەم گیرەکە ڕێزمانییانە وەردەگرێت:

گرت - دەمگرت - گرتبووم - گرتبام - دەگرم...هتد.

بەڵام، لە پارادایمی دارشتندا، چەند گیرەکێکی دارشتن، دەچنە سەر هەمان ڕەگ و ئەرکی دروستکردنی وشەی نوێ دەبینن لەم پارەی لێکۆڵینەوەکەماندا، تێڕوانینمان، لە سەر ئەو گیرەکانە چڕدەکەینەوە، کە دەچنە سەر هەمان ڕەگ و وشەی دیکەی لێ دروستدەکەن، لەبەرئەوەی ئەم پرۆسەیە وەک لە دایکبوون و وەچەنانەوە وایە، کە هەمان ڕەگەز، چەندین لقی دیکەی لێدەبێتەوە، هۆکارێکی گرینگی گەشەسەندن و فراوانبوونی فەرهەنگی زمانە هەندێ جۆری میتافۆری ناو لەو فۆرمە ڕێزمانیانەدا دەردەکەوێت، کە ئا مرازی پێناسین وخۆیەتی وەردەگرن: باوک ((فۆرمێکی دیالێکتی خواروو، لە: { **باو + (ــ ک)**} ی پاشگری بچووکردنەوە سازبووە، ئەم وشانەشی لێدروستکراوە : باوک و دایک، زڕباوک، باوکێتی، باوکایەتی)) (فاروق عومەر صدیق: ۲۰۱۲: ۲٤۳).

باوک + ەکە + م ⟵ باوکەکەم

دەشێ، بێژەی (باوکەکەم)، بۆ کەسێک یان منداڵێک بە کاربێت، کە باوکی ڕاستەقینە نییە، وەک:

ــ باوکەکەم ئەم کارە بە تۆ ناکرێت.

سنگ + (ەکە) + (م) ⟵ سنگەکەم داکوتاوە

(**سنگ**)، لە بنچینەدا، ئەندامێکی گیانلەبەرە، دواتر بە هۆی هێزێکی تایبەتی کۆمەڵایەتی ڕێککەوتنی لەسەر کراوە، ئەم واتا میتافۆرییەی وەرگرتووە.

دمکە مەبەست لە بزمارێکی ئەستووری گەورەیە، بۆ بەستنەوەی ئاژەڵ بەکاردێت.

٩\٢ ـ٤) پارادایمی داڕشتن و لێکدان:

دەتوانین، لە زمانی کوردیدا، سەرنجی ئەوە بدەین، کە ڕەگی وشە بە پێی ڕێبازی دارشتن، دەتوانێت چەندین وشەی دیکە، بە واتاو چەمکی تازە دروستبکات، کە هەندێکیان لە بەکارهێناندا، میتافۆر دەگەیەنن بۆنموونە: ئەگەر بڕوانینە ئەم وشانەی خوارەوە، ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

شکان:

شکاندن - ـ شکانەوە
شکاندنەوە ـ ـ شکانەوە

شکانەوە: ١ ـ شکانەوەی لک و پۆپی دار، (واتای ڕاستەقینە)
٢ـ شکانەوەی مرۆڤ، (میتافۆر) { منداڵەکەیان شکاندۆتەوە }

شێوە فۆرمی(**بەخۆدا شکانەوە**)، بەم جۆرە دروستبووە، (**بە + خۆ +دا + شکان + ەوە**).

- چوون:

ـ لێچوونەوە
هەڵچوون ـ | ـ نەچوون
پێچوون - ـ تێداچوون
پێوەچوون ـ ـ تێچوون
داچوون - ـ بۆچوون
داچوون - |
چوونەوە ـ ـ پێداچوونەوە ـ لێچوو

- **چوونەوە: ١ ـ دووبارە ڕۆیشتن بۆ شوێنێک**

٢ ـ کاڵبوونەوەی ڕەنگ

لە فۆرمی (**چوون**)، چەندین وشەی دیکە بە واتای نوێ دروستبووە، کە ڕۆڵیان لە دەوڵەمەندبوونی زماندا هەیە.

گرتن:

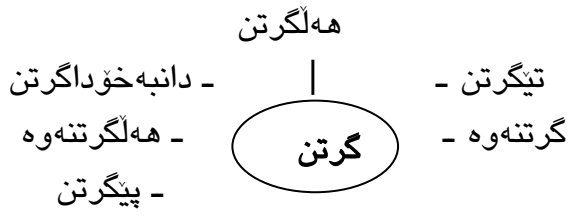

داگرتن ـ داگرتنەوە ـ سەرگرتن ـ بەرگرتن

- گرتن + (ەوە) ـــــ گرتنەوە

گرتنەوە: ١ ـ گرتنەوەی شتێک لە بەرزاییەوە

٢ ـ گرتنەوەی کتێب.

٣ ـ نەخۆشی گرتنەوە.

- **هەڵگرتنەوە: ١ ـ هەڵگرتنەوەی شتێک لەسەر زەوی.**

٢ ـ منداڵ هەڵگرتنەوە.

- **پێگرتن: ١ ـ پێوانی جل و بەرگ بە کەسێک.**

٢ ـ بیانووگرتن بە کەسی.

٣ ـ بە پێ ڕۆیشتنی منداڵ.

٩\١٢ ـ ٤ـ ١) ناو:

بەشێکی زۆری ناو لە زمانی کوردیدا، جگە لە واتای بنجی خۆیان بەسادەیی یان بە داڕێژراوی یان لێکدراوی، واتای خوازراویش دەگەیەنن:

ئێمە سەرەتا، فۆرمی ناوەکە بە سادەیی نیشان دەدەین، لەگەڵ دۆخی واتای میتافۆریی، دواتر ئەوە دەردەخەین، کە چۆن ئەم ناوانە لە گەڵ پاشگر یان وشەی تردا یەکدەگرن بۆ دروستکردنی فۆرم و واتای تازە:

- سماق: ناوە جۆرە خواردنێکە، بۆ گەیاندنی (تووڕەیی)ش بەکاردێت.
- سرکە:ناوە، خواردنە

ـ سرکە فرۆشتن: کەسێ هەموو کات، گرژو مۆن بێ، ڕووی لەگەڵ خەڵکیدا خۆش نەبێت. (واتا میتافۆرییەکە).

لێکدانی هەردوو ناوەکە، بۆ دەربڕینی مەبەستی تورەیی بەکاردێت.

سرکە+ و + سماق ⟵ سرکە و سماق

لە دروستبوونی ئەم میتافۆرەدا، جۆرێک لە هۆشمەندی مرۆڤی کورد دەردەکەوێت، درکی بەوە کردووە، کە خواردنی ترش و تیژ، کاریگەری لەسەر میزاج و ڕەفتاری مرۆڤدا هەیە، بە پێچەوانەوە، خواردنی شیرینی جۆرە لە سەرخۆیی و نەرم و نیانیەک بە مرۆڤ دەبەخشێت، کە ئەمەش لە ئاخاوتنەکانیدا، ڕەنگی داوەتەوە:

_ ئازاد شەکرە (زۆر شیرینە لە لام). (خۆشەویستە).

شەکر ـ شەکراو ـ شەکرۆکە ـ شەکرە...هتد.

هەریەک لە وشەکانی (سماق، سرکە، شەکر)، سەرەتا وشەی سادە بوون، دواتر ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتییان لەسەر کراوە و ئەم واتایانەیان وەرگرتووە، (سرکە و سماق)، واتای مرۆڤێکی تووڕە دەگەیەنێت، ئەم واتا میتافۆرییانە، لە ئەزموونی تامکردنەوە سەرچاوەیان وەرگرتووە.

- سندوق: ئامێرێکە بۆ شت هەڵگرتن

ـ سندوقی سەر: بەڵا گێڕ (میتافۆر)

سەر: ئەندامێکی لەش

سەر: تاکێک مرۆڤ، ئاژەڵ، یان گیاندار

ـ سەر ئەستوور بوون: تووڕەبوون، قەڵسبوون، جارزبوون

- ((سایە:دااڵدە و پەنادانی یەکێک)) (عەبدولوەهاب شێخانی:۲۰۰۹: ۱۸۸)

ـ سایە وشک: مرۆڤی ڕژدی چرووک

- **سبەی: ڕۆژی دوای ئەمڕۆ**

سبەی: دوارۆژ(ئەمڕۆ تێکۆشە و سبەی بەرهەمەکەی بخۆ).

هەریەک لە وشەکانی (**سندوقی سەر، سەر ئەستوور بوون، سایە وشک، سبەی**)، بە پرۆسەی بە وشەبووندا ڕۆیشتوون و بەهۆی هێزێکی تایبەتی کۆمەڵایەتی ئەم وتانەیان لە زمانی کوردیدا وەرگرتووە، دواجار ئەم واتا میتافۆرییانە کەوتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە و دەوڵەمەندییان کردووە، هەروەها، ئەگەر بڕوانینە ئەم وشانەی خوارەوە، بەهەمان پرۆسەدا، تێپەڕبوون:

- سمێڵ ـ سمێڵی پیاو (فەرهەنگی)

↓

سمێڵ تاشین ـ (ریسوایی و شوورەیی بە سەر هێنان)

↓

سمێڵ چەورکردن ـ (بەرتیلدان)

↓

سمێڵە خیچکە (سمێڵ بادان) ـ (کەیف خۆشی)

هەریەک لە میتافۆرەکانی{ سمێڵ تاشین، سمێڵ چەورکردن، سمێڵە خیچکە}، واتاکانیان لە کلتووریی کوردەواریدا، وەرگرتووە، لەڕۆژگارێکدا، سمێڵ نیشانەی پیاوەتی و ڕێزی پیاو بووە، تاشینی شوورەیی بووە، بۆیە زۆر جار وەک سزادان، سمێڵی کەسێکیان تاشیوە، بەڵام ئێستا سمێڵ تاشین دیاردەیەکی باوە و لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە پەسەندە.

کەواتە:بواری سەرچاوە لە (سمێڵ تاشین)دا، بریتییە لە تاشین و لابردنی سمێڵی پیاوان، بەهۆی موس یان هەر ئامێرێکی دیکەی ڕیشتاشینەوە، بواری ئامانجیش، بریتییە لە ئابڕووبردن و ڕیسواکردنی کەسێک، کە کارێکی نەشیاوی کردووە، بۆیە زۆرجار لە کۆمەڵگای کوردەواریدا دەگوترێت: (سمێڵت بە تاشین چێت!).

(سمێڵ چەورکردن)، سەرەتا بەرانبەر بە بەرتیلی خواردن، بەکارهاتووە، دواتر واتاکەی فراوانبووە، بۆ هەموو جۆرەکانی بەرتیل بەکاردێت.

لە میتافۆری(سمێڵ چەورکردن)دا، سود لە دیاردەی خواردن و دەعوەتکردن، وەک بواری سەرچاوە وەرگیراوە، بواری ئامانجیش بریتییە، لە جێبەجێکردنی کارێک، یان کردەوەیەک بەهۆی واستە و مەرایی و مامەحەمەییەوە.

لە میتافۆری (سمێڵە خیچکە)دا، سود لە بواری سەرچاوە، خەندە و پێکەنین وەرگیراوە، بواری ئامانجیش بریتییە لە: کاتێک یەکێک لە ژێرەوە کارێکی کردووە، بەڵام حاشای لێدەکات و لە ڕووی زمانی جەستەییشەوە پێوەی

دیارە، کە حاشای لێدەکات، بۆیە کەسانی دەوروبەری بە خۆیندنەوەی بارودۆخی دەموچاوی دەڵێن: (سمێڵە خیچکەی دەهاتێ).

- (مەنجەڵ، سەرقاپ)

ــ { مەنجەڵ و سەرقاپ }: دوو کەس هاوتای یەکدی بن لە هەموو ڕوویەکەوە.

بۆ دروستبوونی میتافۆرەکە، سیمای گونجان دراوەتە بەر ڕۆشنایی، واتە:چۆن مەنجەڵ وسەرقاپ بەیەکەوە دەگونجێن، ئاواش ئەم دوو کەسە بەیەکەوە دەگونجێن.

- (پشت)، وەک بەشێکی جەستە، بە چەند واتایەکی جیاوازیش دێت:

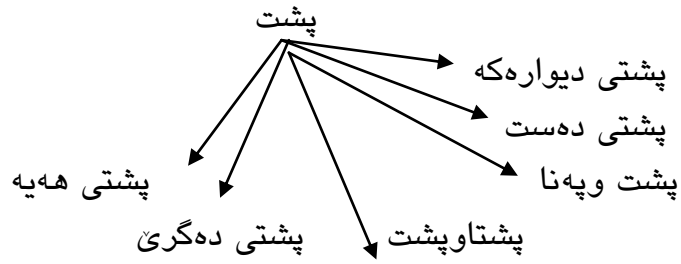

(پشت)، لە بنچینەدا، ئەندامێکی لەشی مرۆڤە، بە پرۆسەی بە وشەبووندا تێپەڕبووە، دواتر وەک ئاوەڵکاری شوێنیش، لە زمانی کوردیدا ڕۆڵی بینیوە.

ــ لە پارادایمی ناودا، بە تێکەڵی چەند فۆرمێکی داڕێژراو و لێکداراوی هەمان وشە نیشان دەدەین، بۆ زیاتر سەرنجدانمان لە بارەی چالاکی و وشەکانی زمان و ئەو دۆخەی کە تا چ ڕادەیەک تاکە وشەیەک دەتوانێت، بە بەرهەم بێت و فۆرمی تازە بخاتە ناو زمانەوە:

٩\٢ ـ٤ ـ١ ـ١) ناوی داڕێژراو:

ناوی داڕێژراو لە زمانی کوردیدا، کە بەیارمەتی پاشگر و پێشگر دروستدەبێت، بەهۆکارێک بۆ هاتنەکایەوەی وشەی تازە و دروستبوونی میتافۆر دادەندرێت، لێرەدا، بۆ ئەم مەبەستە چەند وشەیەک دەخەینە ڕوو: ((لە دیالێکتی خواروودا، وشەی (ژن)، بە دوو واتا بەکاردەهێندرێت، کە دەشێ بەم شێوەیە نیشانی بدەین)) (فاروق عومەر صدیق:٢٠١٢:١٥٠).

- ژن

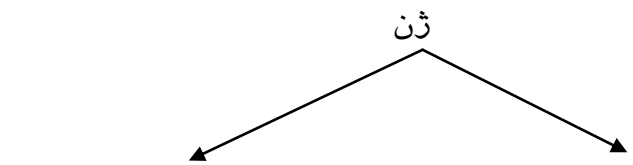

ژن : ڕەگەزێکی مێینەی هەراش (پێگەیشتوو).

: کچێک کە شووی کردبێ.

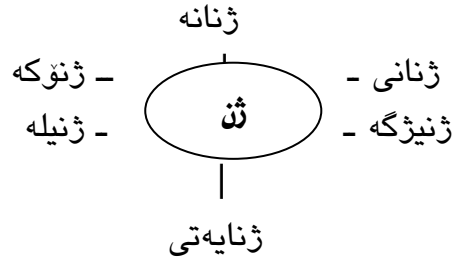

ـ هەریەک لە فۆرمەکانی{ژنانی، ژنیلە، ژنایەتی}، کە لە واتا بنەڕەتییەکە، بوونەتەوە

- ژیان:

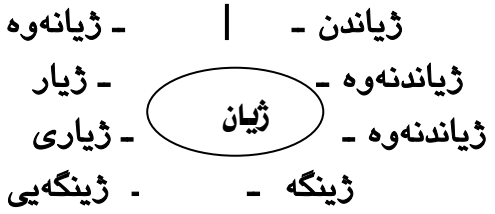

ژینگە: ناوی شوێنە، ژینگەیی: ناوی واتاییە.

- **ئاو:**

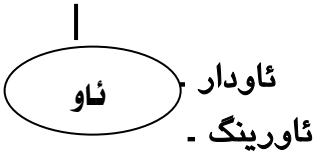

ـ ئاوێلکە: بۆ شتێک بەکاردێت، کە ڕەنگی ئاویی هەبێت.

- بن:

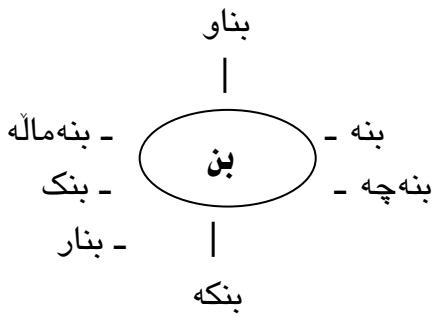

بنه: (ماڵی ئەسڵی ئەو کەسانەی لە ماڵێک زیاترییان هەیە، کەلوپەلی ژیانی تایبەتی ئەوانەی بە کاروان لە ولاتێکەوە بۆ ولاتێک یان شارە و شاربە دوای کڕین و فرۆشتن دەڕۆن) (عبد الرحمن محمد ڕمین زەبیحی، ۱۹۷۹، ۱۰۵)، وەک میتافۆریش، بەرانبەر بە شوێنی سەرەکی کەسێک دێت.

- بەستن: بەستنەوە، بەستەر، بەستۆک، بەستراو، بەستەک، بەستەنی، تێبەستن، پێبەستن، لێ بەستن، پێکەوەبەستن، لێکبەستن، هەڵبەستن، بەستۆرە، بەستوو، بەستە، بەستەڵەک، بەستێن.

بەستۆک: شوێنێکی سارد.

دابەستە:١ـ بەخێوکردنی گیاندار

٢ ـ بەخێوکردنیمرۆڤێک بەبێ ئەوەی هیچ کارێک بکات.(میتافۆر)

وشەکانی (بەستۆک، بەستۆرە، بەستەڵەک، بەستێن)، واتای شوێن دەبەخشن.

ژمارەیەک پاشگر و پێشگر دەچنە سەر ناوی سادەو ناوی داڕێژراو دروست دەکەن، بۆ نموونە:

لووت + (– کە) ⟵ لووتکە

لووتکە، کە ناوێکی داڕێژراوە، بە چەند واتایەک دێت:

لووتکە:

↓

لووتکەی چیا

↓

لووتکەی زانست

↓

لووتکەی گەنجی: هەڕەتی گەنجی

پاشگرە وشە داڕێژەکان، لە ڕووبە بەرهەمی و چالاکییەوە جیاوازن، بۆنموونە: ئەگەر بەراوردێک لە نێوان پاشگری (گە) لەگەڵ پاشگری (گەر)، لە زمانی کوردیدا بکەین:

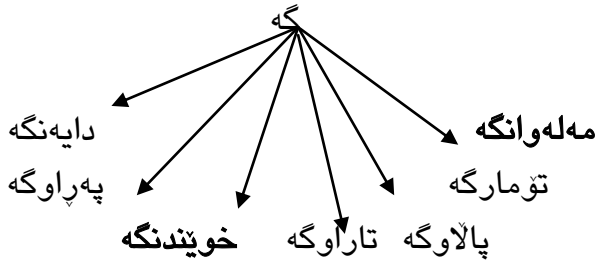

ـ خوێندنگە، لەوەڕگا، پەڕاوگە، دایەنگە، دەزگا، سەیرانگا، پێگە، جێگە، پاڵاوگە، خەوگە، نووسینگە، بەفرگە، مەلەوانگە، شوشتنگە، تۆمارگە، کوشتنگە، ڕێگە، نشینگە، ((ئاوڕێژگە))،(عەبدورەحمانی زەبیحی، قاموسی زبانی کوردی، ٨٧).

٩\٢ ـ٤ ـ ١ـ٢) ناوی لێکدراو

زۆر ڕێگا بۆ دروستبوونی ناوی لێکدراو، لە زمانی کوردیدا هەیە، ئەورەحمانی حاجی مارف، پێی وایە: ((لە زمانی کوردیدا، بۆ ڕۆنانی ناوی لێکدراو پازدە حالەت هەیە)). (ئەورەحمانی حاجی مارف:٢٠٠٤:٣٦١) ڕێگای لێکدان، یە کێکە لەو ڕێگایانەی، کە لە بواری زاراوەسازیی و دروستبوونی مێتافۆردا، چالاکە، بەشێکی زۆری ناوی لێکدراو، لە زمانی کوردیدا، واتای ڕاستەوخۆ و مێتافۆریش دەگەیەنن، هەروەها ناوی

لێکدراو دۆخێکە بۆ دروستبوونی ئیدیۆم، کە ئێمە دەیخەینە چوارچێوەی میتافۆرەوە.

ناوی لێکدراو، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا وەک میتافۆر بەکاردێت و بەشێکی چالاکە، کە ئەمەش هۆکارێکە بۆدەوڵەمەندبوونی فەرهەنگی زمان، کە زمانی کوردی بۆ دەربڕینی هەندێ واتا بەکاری دەهێنێت، وەک: دڵتەنگ، دڵتوند، دڵپتەو، دڵفراوان، دڵتەڕ، بیرڕووواناک، بیرتیژ، بیرتەسک، چاو برسی، چاوتێر، لوتبەرز، چاولەدەر، زماندرێژ، بێزمان، بێنمەک، گەردنقاز، ...هتد.

واتای وشەی لێکدراو، هەموو کاتێک لە واتای کەرتەکانیەوە دەست ناکەوێت، بەڵکو هەندێکجار، واتایەکی دی دەدات، بۆنموونە: سەر ڕاست: مرۆڤی داد پەروەر، چاوساغ، دەمشڕ، دەست بڵاو....هتد.بەهۆی ئەم ڕێگایانە، هەروشەیەک دەتوانێت، لەگەڵ چەندین وشەی تردا یەک بگرێت و فۆڕمی تر بکەوێتە ناو زمانەوە، هەروەک پێشتر دیسانەوە وشەی (ژن)، وەردەگرین و ئەوە نیشان دەدەین، کە چۆن بەیەکگرتنی لەگەڵ وشەی دیکەدا، وشەی دیکە بەرهەم دەهێنێت و دەبێتە هۆی دەوڵەمەندبوونی فەرهەنگی زمان.

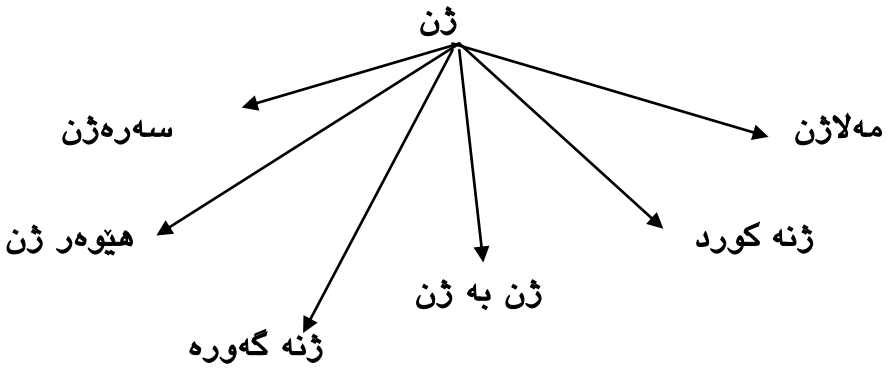

ژنەپاشا، باوەژن، براژن, ژنپەرست، ژن وژیان، ژن ومن، ژن و ژان..هتد.

وشەی ژن، یەکێکە لە وشە چالاکەکانی زمانی کوردی، کە بەشداری دەکات، لە دارشتنی چەندین وشەی نوێدا، زۆربەیان بە واتای بنجی و میتافۆریش بە کاردێن:

ــ هەندێک وشەی دیکە هەیە، کە (ژن) بەشدارە لە دارشتنیاندا، میتافۆرن:

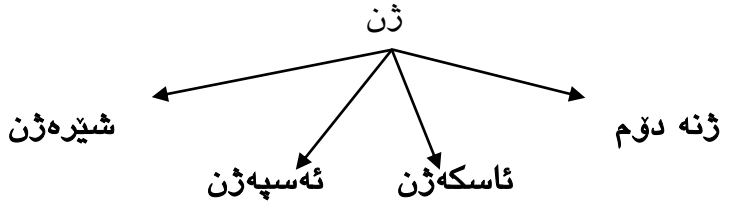

ـ ئەسپە ژن، ئاسکە ژن، شێرە ژن، لە سەر بنەمای لێکچوون دروست بووە، : {ژن، لە جوانی ولێهاتوویی و ئازایەتیدا، بە ئاسک و ئەسپ و شێر، چوێنراوە} ، (**ژن بە ژن**)، لەسەر بنەمای ئاڵوگۆڕ و دووبارەکردنەوە، دروست بووە: **ژن + بە + ژن ⟵ ژن بە ژن**

ئەگەر بڕوانینە وشەی(چاو)، بەهۆی ڕێبازی لێکدانەوە، چەندین وشەی دیکەی لێبۆتەوە و میتافۆری دروستکردووە، کە کاردەکەنە سەر دەوڵەمەنکردنی زمان، لە بەرهەمهێنانی میتافۆردا، یەکێکە لە وشە چالاکەکان، ژمارەیەکی زۆر وشەی تازەی لێبۆتەوە لە وشەی (چاوباز)دا، چاو سیمای بینینی هەیەو باز، بەمانای چەشنە باڵندەیەک، وێنەیەکی تازە پێشکەش دەکات و واتایەکی سەربەخۆ لە فەرهەنگی کوردیدا دەنوێنێ.

چوار + چاو ــ چوار چاو (کەسێک، کە چاویلکە لە چاو بکات

ــ چاو: چاوپیس، چاوپان، چاوقوول، چاولەدەر، چاو چاوانێ، چاو دەرپەڕیو ، چوارچاو، چاونووساندن، چاو ڕەش، چاوکاڵ، چاوبرسی، چاوتێر، چاوسوورباوونەوە، چاوئێشە، نێوچاوان، چاوکەژاڵ، چاوخومار، چاوبەڵەک، چاومۆن، چاوئەستێرە، چاوگەلاوێژ، چاوتروکاو، چاوبەسام، چاوگۆشتن، چاونەرم، چاوچنۆک، چاوەچاو، چاوئاسک، چاوخێل، چاوگەش، چاومەڕ، چاوحیز، چاومەست، چاوژێرپیاڵە، چاوچاڵەهەرزن، چاومۆلەق، چاوبەفرمێسک، چاوهەڵۆ ، چاوبەست، چاومەست، ترسێن...هتد

هەریەک لە وشەکان، هەرچەندە سێبەری واتای پێشوویان هێشتا تێدایە، واتایەکی نوێ بە فەرهەنگ دەبەخشن، بۆنموونە، وشەی (چاوبرسی)، بەم جۆرە دروست بووە: چاو + برسی.

لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، وشەی چاو وەک میتافۆر، بەرانبەر بە مرۆڤ بەکارهاتووە:

((چاوەکەم ئەمڕۆ لە گوڵشەن گوڵ بە عیشوە خۆی نواند
نەک نمەک گیربم بەمەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدواند))

چاو: ئەندامێکی بینین

چاو: یار

بەشە ئاخاوتنی ناو، چالاکە لە گەیاندنی واتای نا ڕاستەوخۆ و دەربڕینە میتافۆرییەکاندا، زۆربەی ناوەکان لە ڕستەو بەکارهێنراندا، وەک میتافۆر دەردەکەون و ئاخێوەر بۆ دەوڵەمەنکردنی ئاستی واتاو فەرهەنگی زمان بەکاریاندەهێنێت، بۆ نموونە، ئەگەر بڕوانینە وشەی (خۆر)، لەم دەربڕینەدا (خۆر تووشی ونبوونی کردم)، ناشێ، وشەی (خۆر) بەواتای دروستی خۆی بەکارهاتبێت، کرداری (ونبوون)، ڕێگرە لەبەردەم واتا بنجییەکە و وەک نیشانەیەک وایە، کە ئاماژە بە واتای میتافۆر دەکات.

هەروەها، ناو، لەم دەربڕینانەشدا، بەواتای بنجی خۆی نەهاتووە:

- سازان پارچەیەک سەهۆڵە.
- کاروان شەکرە.
- ئازاد بەرازە.
- مانگ بەسەر زەویدا دەڕوات.

بەهێنانەوەی چەند نموونەیەک، ئەو دۆخەمان نیشاندا، کە کە ناو بەشە ئاخاوتنێکی چالاکە لە دروستکردنی وشەی نوێ و دەربڕینە میتافۆرییەکاندا، کە ئەمەش هۆکارێکە بۆ بەرهەمهێنانی وشە و واتای فەرهەنگیی، لە پارادیمی وشەکاندا، کرداریش ڕۆڵێکی گرینگی هەیە، بەهۆی کردەی دارشتن و لێکدانەوە، چەندین وشەی نوێ دەکەوێتە ناو زمانەوە.

٩\١٢ـ٥) کار:

٩\١٢ ــ ٥ـ١) کاری داڕێژراو: لە مۆرفیمێکی سادە و پێشگر یان پاشگرێک پێکدێت، هەمان وشە، چەندین وشەی تری لێدەبێتەوە، بۆنموونە: خستن: خستنەوە ـ داخستن ـ لێخستن ـ تێخستن ـ پێخستن ـ پێوەخستن ـ تێوەخستن ـ هەڵخستن ـ سەرخستن ـ ژێرخستن ــ ڕاخستن...هتد لەڕەگی (خستن)، کە (خە) یە، لەگەڵ پێشگری (ڕا)، وشەی (ڕایەخ) دروستبووە، کە بەواتای جێگا دێت.

بڕین: بڕینەوە، دابڕین، هەڵبڕین، پێبڕین، لێبڕین.

کاری (بڕین)، بە واتای ڕاستەوخۆ و واتای خوازراویش، بەکاردێت: بۆ نموونە، ئێمە دوو کاری جیاواز بەکاردەهێنین، لەم دوو ڕستەیەدا: (قوماشەکەی بڕی)، (ڕێگاکەی بڕی).

بڕینەوە: ئەوان دارەکەیان بڕییەوە. < + شتێکی بەرجەستە بۆ بڕینەوە، + ئامێری بڕینەوە، + هەبوونی دەنگ، + وردبوون و پارچەبوون >.

بەڵام، کە دەڵێین: ئەوان کێشەکەیان بڕییەوە. ڕووداوی مەعنەوی، دەچێتە جێگای ڕووداوی فیزیکی و کارەکە سیمای هەڵبژاردنی بەرکاری بەزاندووە.

٩\١٢ـ٥ـ٢) کاری لێکدراو:

لە کرداری لێکدراودا، زۆربەی کارەکان، بە واتای بنجی و واتای خوازراویش بە کاردێن:

((لە ئاستی واتای خوازراودا، ڕووداوی فیزیاوی نامێنێت و هەڵس و کەوتی کارەکە هەر بە واتا ڕووەدات))، (شێرکۆبابان: ٢٠٠١:٧٩).

بۆنموونە، ئەگەر سەیری ئەم کارانەی خوارەوە بکەین:

پێش + کەوتن ⟵ پێشکەوتن.

چەند سیمایەکی واتایی هەیە: < + بردنەوە لە ڕۆیشتندا، +بڕینی ڕێگا، + خێرایی، + گوێزانەوە، +پێشبڕکێ > کاروانەکە بەخێرایی پێشکەوت.

- لە هەندێ ڕستەدا، ئەم چاوگە، سیمای ماوە و مەسافە بزر دەکات، بە واتای مەعنەوی بەکاردێت: **(پێشکەوتنی زەمەنی):** (شیلان لە نوسینی نامەکەیدا، پێش سازگار کەوت).

- **(پێشبڕکێ و بووژانەوە):**

(ئەم وڵاتە لە هەموو بوارێکدا پێشکەوتووە).

کاری (پێشکەوتن)، بە هەردوو واتای بنجی و خوازراو، چەند سیمایەکی تێدا کۆبۆتەوە:

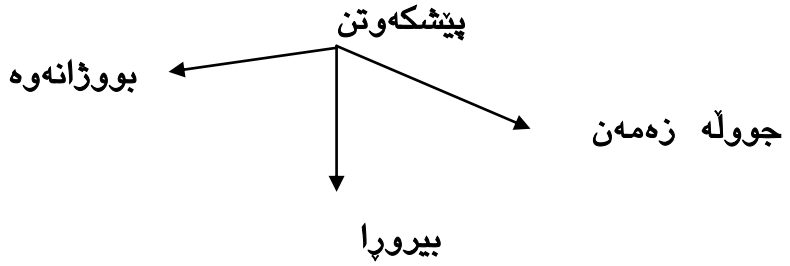

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، کە بەشە ئاخاوتنی کار، ڕۆڵێکی بەرچاوی هەیە، لە دروستبوونی میتافۆردا هەرچاوگێک سەرەڕای ئەوەی، کە لە دابەشبووندا، بە پێی پارادایمی وشەکان، بەیاریدەی پێشگرو پاشگرە وشەداڕێژەکان یان بەهۆی لێکدانی لەگەڵ وشەی تردا، ژمارەیەک وشەی نوێ دەخاتە ناو فەرهەنگی زمانەوە و لە ئەنجامدا، هەندێ وشە لە واتا بنجییەکانیان دوور دەکەونەوە و مەدلوولی دی بە دەستەوە دەدەن، زۆربەی کارەکانی زمانی کوردی، لە ئاخاوتندا و لە بواری بەکارهێناندا، میتافۆر دەگەیەنن، بۆ نموونە، ئەگەر بڕوانینە ئەم دەربڕینەی خوارەوە:

- **{ کەشتییەکە دەریاکەی کێڵا}**

کرداری (کێڵان) بە واتای بنجی خۆی بەکارنەهاتووە، واتای ڕستەکە، لەوەدا کۆدەبێتەوە، کە کەشتییەکە لە ناو دەریادا دەستی بە جووڵە کردووە، کرداری کێڵان بوونی نییە و هیچ شتێک جگە لە کەشتییەکە لەبەرچاومانداً نییە، کە وردە وردە، تەنانەت کەشتیەکەش لە ناو کردارەکەیدا ون دەبێت و میتافۆر دەبێتە ئاماژەیەک بۆ جووڵانەکەی و بیرمان بۆ هیچ شتێکی تر، ناچێت (جابر عیفور: ١٩٩٧:٢٤٧).

٩\٢ ـ ٦) ئاوەڵناو:

زۆربەی ئاوەڵناوەکان، لە زمانی کوردیدا، لە سیاق و دەوروبەری جیاوازدا، لە واتایەک زیاتر دەگەیەنن، لێرەدا، مەبەستمانە، سەرنج بۆ ئەوە

رابکێشین کە چۆن، بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵناو، لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا، کار لە ئاستی واتا دەکات و دەوڵەمەندی دەکات: بۆنموونە: (قەڵەو) ئاوەڵناوێکی چۆنیەتییە (ژنیکی قەڵەو)، ئەمەش بەکارهێنانە ئاساییەکەی خۆیەتی. بەڵام لە دەستەواژەی (قسەییکی قەڵەو)دا، (قەڵەو)، میتافۆری واتا بنەڕەتییەکەیە، کە ئێمە مەبەستمانە ڕوونی بکەینەوە، لەبەرئەوەی بەکارهێنانی دووەم دەبێتە هۆی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان و وشەی نوێ دروست دەکات. ئەم جۆرە دەربڕینانە، بەرادەیەکی زۆر لە ئاخاوتندا، بەکاردەهێندرێن، پێویستە گرینگییان پێبدەین.

بەبۆچوونی ئێمە، فرەواتاش، میتافۆر دەگەیەنێت، بۆنموونە: وشەی (کاڵ)، لەژێر کاریگەری دەق و بەکارهێنانەدا بەچەند واتایەک دێت، بەکارهێنانەکەشی فرەواتایی دەبەخشێ، لە هەمان کاتدا، دەربڕینەکان میتافۆر دەبەخشن:

- کاڵەکەکە کاڵە {نەگەیشتووە}.
- تەماتەکە کاڵە {ڕەنگی سەوزە}.
- چاوی کاڵە {ناتۆخە}.

ـ لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا: (قسەی کاڵ و کرچ دەکات).

ژمارەیەکی زۆر لەبەشە ئاخاوتنی ئاوەڵناو، لە زماندا، وەک میتافۆر دەردەکەون، لەم ڕووەوە، ئاستی واتا دەوڵەمەندەکەن، لێردا، چەند نموونەیەک دەخەینە ڕوو.

- وشک:

ئەگەر بڕوانینە ئاوەڵناوی(وشک)، لە هەریەک لەم دەربڕینانەی خوارەوەدا، بەپێی بواری بەکارهێنانەکەی واتایەکی جیاواز دەبەخشێت:

١ ــ نانێکی وشک(واتە: نانەکە برژێنراوە و وشک بۆتەوە و تەڕیش نەکراوە).

٢ــ مرۆڤێکی وشک(واتە: گۆشەگیرە و لەگەڵ خەڵکی تێکەڵاو نییە، یان دەستی کراوە نییە و ڕەزیلە و هاوکاری خەڵکی ناکات).

٣ـ قسەی وشک(واتە: ئاخاوتنەکانی خۆش نین و خێروبەرەکەتیان تێدا نییە و دڵودەروون ناکەنەوە).

٤ـ مێشک وشکە(واتە: شت وەرناگرێت و بەپێی سەردەم ناڕوات).

(**وشک**)/ بە واتای جۆراوجۆر بەکاردێت، کە هەریەکەیان دەچێتە بواریکەوە، هەمان وشە چەند واتایەک دەگەیەنێت، ئەمەش کاریگەری بۆ دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتا، لە زمانی کوردیدا هەیە ، دەتوانین لەم هێڵکارییەدا، ڕوونی بکەینەوە:

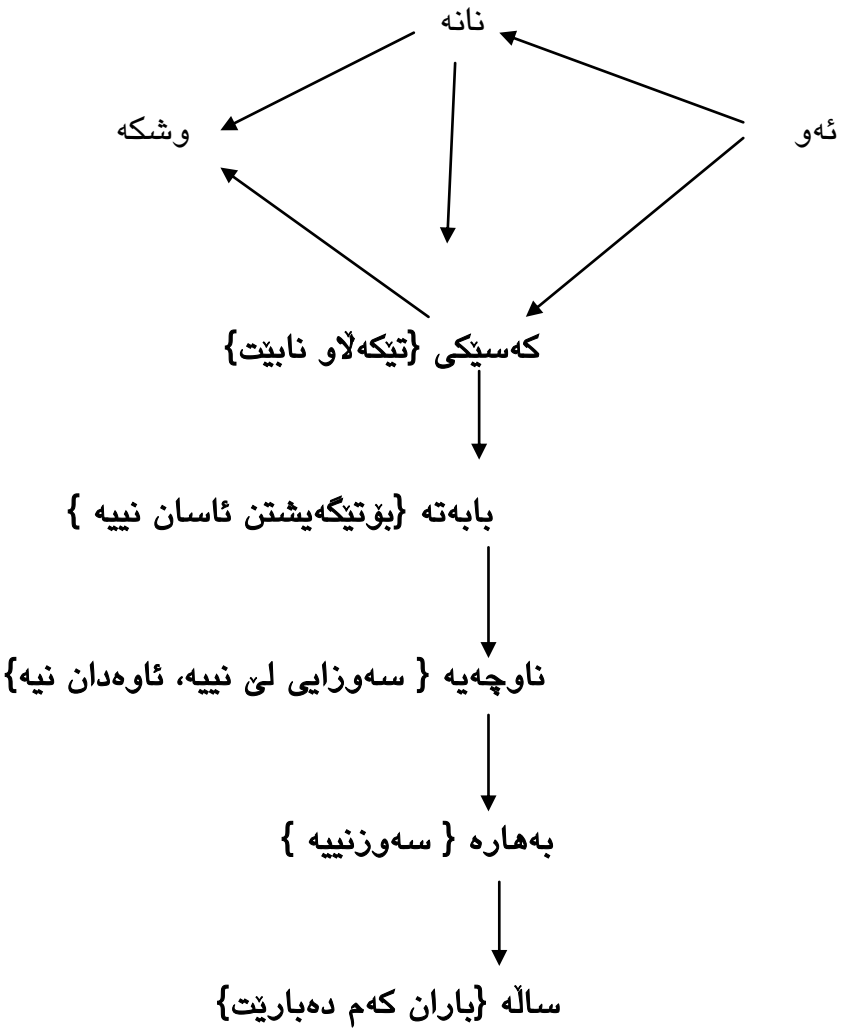

- **تەڕ:**

ئاوەڵناوی(تـەڕ)، بـە پێچەوانـەی ئاوەڵنـاوی (وشـک)ەوە، ئـەو دەربڕینـە میتافۆرییانە دروست دەکات، کە تەڕوبڕن و ئاماژەیان بۆ ناوەڕۆکی شت و دیاردە تێدایە و هێشتا وشک نەبوون

١ــ کراسـەکە تەڕە(واتـە: ئـاوی پێوەیـە، بـە ئـاوە)، سـیمای <+ ئـاو>ی هەیە.

٢ــ دڵـی تەڕە(واتـە: دونیاییـە، پیرنابێـت، بـەڵام ئـەم (تـەڕە)، ئـاوی هەڵنەگرتووە)،سیمای< ـ ئاو>ی هەیە.

ئەگـەر تێبینـی ڕەهەنـدی دەروونـی تـاکی کـورد بکـەین، لـە سـەرهەڵدانی میتافۆرەکانی تایبەت بە (وشـک و تـەڕ)، ئـەو بارودۆخـە دەبینـین، کـە چـۆن بنەچـە واتاییـە، نـەرێنی و ئەرێنییـەکانی هـەردوو وشـەکە، لـە دەربڕینـە میتافۆرییەکانیشـدا، ڕەنگیـان داوەتـەوە، هـەر شـتێک ئاوەڵنـاوی (وشـک)ی بچێتە پاڵ، سیمای سەوزی و تـەڕی و باشییەکەی لـە دەسـت دەدات، تـەنیا لە هەندێ حاڵەتی وشککردنەوەدا نەبێت، وەک: وشککردنەوەی جلوبـەرگ و خواردەمـەنی و هەنـدێ شـتی دیکـە، کەواتـە: بـاری دەروونـی ئـاخێوەران، کاریگەرییان هەیە، لەسـەر سـەرهەڵدان و کـارلێکی بیرۆکـەکان بـۆ دەربڕینـە میتافۆرییەکان.

- قوڕس

قـورس: ((واتـای ڕاسـتەقینەی سـەنگین بەرانبـەری سـووک، بەڵام واتـا خـوازراوەکەی بـۆ کەسـێکی لەسـەرخۆ و بە حـورمەت بە کـاردێ))،(هەژار موکریانی: ١٣٦ه: ٥٦٣).

ئاوەڵنـاوی(قوڕس)، لـە هەریـەک لـەم سـیاقانەی خـوارەوەدا، بـەپێی دەوروبەری بەکارهێنانەکەی واتـا دەدات، کـە لـە هەموویانـدا واتـا بنجییەکـە ڕەنگدانەوەی هەیە، بەڵام ڕوداوی مەعنـەوی جێگـای ڕوداوی بەرجەسـتە و فیزیکی دەگرێتەوە.

١ـ باریکی قوڕسە (کێشی زۆرە)،(هەڵگرتنی ئاسان نییە).

٢ـ پیاوێکی قوڕسە (بەحوڕمەت و سەنگینە).

٣ـ پرسیارێکی قورسە (بە ئاسانی شیکار ناکرێت).

ئەگەر بڕوانینە، هەریەک لە میتافۆرەکانی (پیاوێکی قورس)،(پرسیارێکی قورس)، بارودۆخ و ڕەهەندی دەروونی قسەکەر، لە کارلێکی بیرۆکەکاندا، قورسی کێش و بە حورمەتی و سەنگینی و بە ئاسانی شیکار نەکردندا ڕەنگدانەوەی هەیە.

ـ لە هەندێک لە دەربڕینە میتافۆرییە ئاوەڵناوییەکاندا، بەهۆی بەخشینی سیمای<+تام>، بە دەربڕینە ئاوەڵناوییەکە، میتافۆر دێتە ناو زمانەوە.

هێما زمانییەکان، کە هەڵگری زانیارین، لە بواڕێکەوە بۆ بواڕێکی دیکە دەگوازرێنەوە، زمان زانیاری زۆر لە خۆی دەگرێت، لە گرێیەکی وەک((ئەم یادە تاڵە))دا، گوێگر- خوێنەر، بۆ گەیشتن بە واتا، پێویستی بە بڕێکی زیاتر لە زانیاری و دەوروبەرێکی گونجاو هەیە، بەهۆی فۆرمی{ تاڵ} هوە{ یاد} کە خۆی نابەرجەستەو ئەبستراکتە، بەرگێکی بەرجەستەی بە بەرداکردووە، سیمای {+ تام} ی پێبەخشراوە، بەمەش ئاوەڵناوی { تاڵ }، لە باری ئاسایی خۆیەوە پەڕیوەتەوە بۆ بواڕێکی تر و وەسفی نابەرجەستە دەکات.

- **تاڵ: { چایێکی تاڵ}**

↓

{یادێکی تاڵ} (میتافۆر)

- دەوڵەمەند

هەروەها، دەوڵەمەند لە بواری واتایی خۆیی، کە هەبوونی سەروەت و سامانێکی زۆرە، بۆ چەند بواڕێکی دیکەی ئەبستراکت، بەکاردەهێندرێت، هەریەک لە گرێکانی (دڵێکی دەوڵەمەند) و (عەقڵێکی دەوڵەمەند)، لە دەوروبەرێکی تایبەتیدا، لێکدانەوەیان بۆ دەکرێت:

١ـ پیاوێکی دەوڵەمەند (هەبوونی سامان)

٢ـ عەقڵێکی دەوڵەمەند (ژیریی)

٣ ـ دڵێکی دەوڵەمەند(کەسێکی باش و سەخی)

ـ (دەوڵەمەند) لە دەستەواژەی (پیاوێکی دەوڵەمەند) دا، گرێیەکی ناویی و پێکهاتەیەکی ڕێزمانییە، بەڵام لە هەریەک لە دەستەواژەکانی (عەقڵێکی

دەوڵەمەند)، (دڵێکی دەوڵەمەند)دا، واتای مەبەست لەسەرووی ڕیزبوونی کەرەستە و پێکهاتەی وشەکانەوەیە، بەمجۆرە، ئاوەڵناوی دەوڵەمەند بەشداری لە دروستبوونی سێ پێکهاتەدا کردووە، کە یەکێکیان دەربڕینێکی ئاسایی فەرهەنگییە و دوانەکەی تر میتافۆرن، ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە پێویستن بۆ دەوڵەمەندکردنی ئاستی فەرهەنگ و واتا.

ـ ڕەهەندی دەروونی قسەکەر و بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی و ئەزموونی پەیوەست بە دەوڵەمەندی و کۆکردنەوەی پارە و سامان و موڵک، لە هەریەک لە میتافۆرەکانی (عەقڵێکی دەوڵەمەند و دڵێکی دەوڵەمەندا)، ڕەنگدانەوەیان هەیە. لە چەمکی دەوڵەمەندیدا، هەبوون هەیە، لە چەمکی هەژاریدا، نەبوونی هەیە.

- ڕەق

ـ ئاوەڵناوی ڕەق، بۆ وەسفکردنی بارودۆخی جیاواز بەکاردێت، وەک: بەردێکی ڕەق، دیوارێکی ڕەق، نانێکی ڕەق، دڵێکی ڕەق، کەسێکی ڕەق، قسەیێکی ڕەق، هەندێ لە وەسفەکان لە بوارە واتاییەکەی خۆی دوور کەوتوونەتەوە، بۆ نموونە: چ پێوانەیەک هەیە، بۆ ئەوەی (بەردێکی ڕەق) و (نانێکی ڕەق)، بە هۆی یەک ئاوەڵناوەوە وەسف بکەین، لە گرێکانی (قسەیێکی ڕەق)، (کەسێکی ڕەق)، (دڵێکی ڕەق) دا، خوێنەر پێویستی بە بڕێکی زیاتر لە زانیاری و بارودۆخێکی گونجاو هەیە، تاوەکو واتاکان لێکبداتەوە، واتاکانیان لە ریزبوونی ئاسایی کەرەسەکانەوە لێکدانەوەی بۆ ناکرێت، بەڵام ئاخێوەر لە بارودۆخی تایبەتیدابەکاریان دەهێنێت و دەبنە هۆی دەوڵەمەندکردنی زمان.

لە میتافۆردا، بیرۆکەکان کارلێک دەکەن و واتا بەیەکتری دەبەخشن و لە یەکتری وەردەگرن، بە چ پێوانەیەک ڕەقی لە بەرد و ڕەقی لە دڵدا، بەراورد و پەیوەست دەکرێن، بەرد هەندێ لە خاسیەت و تایبەتمەندی خۆی بە دڵ بەخشیوە و دڵیش هەندێک تایبەتمەندی لە بەرد وەرگرتووە.

١ـ **بەردێکی ڕەق** (توانای شکاندنی شتی هەیە).

٢ـ دڵێکی ڕەق (توانای شکاندنی هەستی بەرانبەری هەی

_ ئاوەڵناوی (نەرم)، کە دژ واتای (ڕەق) ە، بۆ وەسفکردنی چەند بارودۆخێک بەکاردێت، وەک: سەرینێکی نەرم، کەسێکی نەرم، هەڵسوکەوتی نەرم، مامەڵەکردنی نەرم....هتد

لە دەستەواژەی (هەڵسوکەوتی نەرم) دا، وشەی (نەرم)، لە بواری وەسفکردنی بەرجەستەوە، بۆ بواری نابەرجەستە گوێزراوەتەوە.

- **نەرم: { سەرینێکی نەرم} (واتای فەرهەنگی)**

↓

{ هەڵسوکەوتێکی نەرم} (میتافۆر)

- **(گەرم، سارد):**

داڕێژراو: گەرمی، گەرمایی، گەرماو، گەرمک ــ گەرموک، گەرمێن ــ گەرمیان.

گەرمک، گەرمیان: ناوی شوێن و جێگایە.

سارد، ساردی، ساردایی، ساردک ـ سارتک، سارداوە...هتد.

ئەم دوو ئاوەڵناوە، کە دژ واتای یەکترین، لە زۆر دەورووبەردا، بە واتای پێچەوانە، لەگەڵ یەکدا دێن:

چایێکی گەرم { + وزەی گەرمی}

↓

سڵاوێکی گەرم { + بایەخ پێدان}

↓

چایێکی سارد { ــ وزەی سارد }

↓

سڵاوێکی سارد { ــ بایەخ پێدان }

↓

دیدارێکی گەرم{ + بابەت یان گفتو گۆیەکی باش}

↓

دیداریکی سارد { ـ بابەت یان گفتوگۆیەکی باش}

↓

دڵێکی گەرم {+ جۆش و خرۆش}

↓

دڵێکی سارد { ـ جۆش و خرۆش }

لە زۆر نموونە و دەستەواژەی دیکەدا دەبینرێت، وەک:

(پیرۆزباییەکی گەرم، بۆنەیەکی گەرم، ئاهەنگێکی گەرم، شاییەکی گەرم، کۆڕێکی گەرم، ئاهەنگێکی گەرم...هتد) (سارد)، بە واتای بنجی، پێچەوانەی (گەرمە)، دژواتایەکی پلەدارە، لە دەور بەردا وەک میتافۆر بە کاردێت: لە هەندێ دەربڕیندا، بە ئیدیۆم دادەندرێت، بەڵام لە پلەیەکی سادەدا.

ـ ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگ:

ئەو ئاوەڵناوانەی، کە لەزمانی کوردیدا بۆ وەسفکردنی ڕەنگ بەکاردێن، ڕووبەڕێکی فراوانی میتافۆر لە زمانی کوردیدا داگیر دەکەن، بە تێپەڕبوونی کات، ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە دەکەونە ناو زمانەوە و دەوڵەمەندی دەکەن.

وشەکانی تایبەت بە ڕەنگ، بەشداری لە پێکهاتەی ژمارەیەکی زۆری ئیدیۆمدا دەکەن، لەگەڵ ئەوەدا ئیدیۆم لە چەند ڕوویەکەوە لەگەڵ میتافۆردا، جیاوازی هەیە، وەک ئەوەی بەکارهێنانە ئیدیۆمییەکان قاڵبێکیان وەرگرتووە و بە ئامادەکراوی لە زماندا هەن. بۆ نموونە، ئیدیۆمێکی وەک:(دەستبڵاو)، لە زمانی کوردیدا، قاڵبێکی داڕێژراوە و بە ئامادەکراوی لە فەرهەنگدا هەیە وشەکان لە بنەڕەتدا، بەشێوەیەکی ئاسایی (دەست + بڵاو) ڕیزبوون، دواتر بە قۆناغی بە وشەبووندا تێپەڕیون و بەپێی ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی وەک میتافۆر بۆ کەسێک بەکاردێت، کە پارە زۆر خەرج بکات.

بەڵام ئەم پێکهاتە ئیدیۆمییانە، لە قۆناغێکی دیکەدا دەکەونە ناو زمانەوە و واتای نا ڕاستەوخۆ دەبەخشن، بۆ واتایەکی دیکە، لە واتا بنجییەکەیان دەگوێزرێنەوە. ئەمانە جگە لەوەی بە ئامادەکراوی لە زماندا هەن، جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ میتافۆردا نییە چەند نموونەیەک لەبارەی ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگ دەخەینە ڕوو:

سەوز: لەگەڵ چەند پاشگرێکدا، وشەی داڕێژراو دروست دەکات:

(سەوزە، سەوزایی، سەوزەڵێ، سەوزیی، سەوزەوات).

وشەی (سەوز)، چەند سیمایەکی وەک < + شین بوون، + گەورەبوون، + ئاو، + خۆراک> ی تێدایە، بە واتای میتافۆریش لە زماندا بەکاردێت:

سەوز:

کراسەکە سەوزە | (واتای بنجی)

دەستی سەوزە | (بەخێرو بەرەکەت)، میتافۆر

سیمای (پێگەیشتن و گەورەبوون و خواردن)، کە لە ڕەنگی (سەوز) دا هەیە، دراوەتە بەر ڕۆشنایی و بەوهۆیەوە میتافۆری (دەستی سەوز)، دروستبووە.

سەوزبوون:

دارەکە سەوزبووە| (شین بووە)

سەوز هەڵگەڕان | ڕەنگی شتێک (واتای بنجی)

سەوزهەڵگەڕان | (لە نەخۆشیدا)

بە سەوزی خواردن| (بەکاڵی خواردن)

پەندی پێشینان | (ئەسپێ لە باخەڵیدا، سەوزەڵە خانم دەڵێ).

- سپی

سپی: لەگەڵ چەند پاشگرێکدا، وشەی داڕێژراو دروست دەکات:

سپی + (ایەتی) ⟵ سپییایەتی

سپی + (ێنە)⟵ سپێنە

سپی + (ات) ⟵ سپات

سپی + (لە) ⟵ سپیلە

سپی + (لکە)⟵سپیلکە

لە چەند دەستەواژە و ڕستەیەکدا، وەک میتافۆر، بەکاردێت:

کراسەکە سپییە| (واتای بنجی)

ڕووی سپی بێت| (میتافۆر)

هەروەها، بەختی سپییە، سەری لەبەر خۆر سپی نەکردووە، ڕۆحی سپییە، دەست و پێ سپییە، چاوی سپی بووە..هتد

دانیان لە یەک سپی بۆتەوە.

ئاوەڵناوی سپی، بە واتای ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، بەشداری لە پێکهاتنی چەند دەستەواژەیەکدا کردووە، واتای هەریەک لە دەستەواژەکانی (بەختی سپی)، (ڕۆحی سپییە)، (چاوی سپی بووە)، واتاکەیان لە پەیوەندی نێوان دیارخراو و دیارخەر، بکەر و کارەکەوە دەست ناکەوێت.گونجان لە نێوانیاندا نییە.

لە وشەی لێکدراودا:

سپی بوونەوە: پاکبوونەوە ـ لە گوناە، لە چڵکدا ـ جلکەکان پاکبوونەوە.

سپیکردنەوە : چارە سەرکردن: کێشەکەم سپی کردەوە.

سپی چوونەوە :١ـ ئاسمان سپی دەچێتەوە

: ٢ـ چیاکە سپی دەچێتەوە

- **سوور**:

ئاوەڵناوی (سوور)، لەگەڵ چەند پاشگرێکدا، ئاوەڵناوی داڕێژراو دەکات:

سوور +(ایی) ⟵ سووورایی

سوور + (کە) ⟵ سوورکە

سوور + ێ + ژە ⟵ سوورێژە

سوور + (کەڵە)⟵ سوورکەڵە

ـ لە ڕەگی (سوور، سۆر)، وشەی (سۆرک) داڕێژراوە، کە بەواتای دەشتاییێک دێت، گیای لێ نەروابێ.

سوور– سۆر

↓

سۆر+ (ـ ک) ⟵ سۆرک { دەشتایی }

سوورە: مرۆڤی سوور و سپی

ڕەنگی (سوور)، ئەم سیما واتاییانەی وەرگرتووە:

سوور بوونەوە: + لە نەخۆشیدا

:+ لە شەرمدا

- (سوورکردن، سوورکردنەوە)

سوورکردنەوە:

چێشتەکەم سوورکردەوە | (واتای بنجی)

پیاوەکەم سوورکردەوە | (میتافۆر)

هەروەها، لە چەند وشەیەکی دیکەی وەک:لێوسووورکردن، قژسوورکردن، ڕووسوور، سوورانە وەرگرتن...هتد، بەکاردێت.

- شین:

داڕێژراو: (شینایی، شینە، شینیی)

لێکدراو: شینبوون، شینکردن، شینبوونەوە

لە چەند وشە و دەستەواژەیەکدا، بەکاردێت:

ـ شین و ڕۆ ڕۆکردن، سەر شینکردن، قاپشین، شین هەڵگەڕان)

لە پەند و ئیدیۆمدا: (بنێشتە شینەی سەر زاران)، ((مستەفا زەنگەنە: ٢٠٠٠: ٦٦ ـ ٦٨).

- ڕەش

ئەگەر لە ئاوەڵناوی (ڕەش)بەڕوانین، هەست بەو گۆرانە واتایی یە دەکەین، کە لە چوارچێوەی واتا بنەڕەتیەکەیەوە، وەریگرتووە: ئاوەڵناوی (ڕەش)، لە زمانی کوردیدا، لە ژێر کاریگەری دەقدا، بەم واتایانە دێت:

دەرگاکە ڕەشە: {ڕەنگی ڕەش، نەک سپی}

↓

((لە بازاری ڕەش کاردەکا))،{ نایاسایی }،(سەلام ناوخۆش:٦٧:٢٠٠٤).

↓

ژنێکی ڕەشە { جوان نییە}

↓

بەختی ڕەشە { هیچی بۆ نایەت، بێچارەیە}

↓

دەمی ڕەشە { قسەی باش ناکا}

↓

دڵی ڕەشە {نیەتی چاک نییە}

↓

سکی ڕەشە

بیـر و هۆشـی مـرۆڤ، بـزوێنەری ئەو چەمکـانەیە کە لە وشـەیەکی فەرهەنگییەوە دەکەونەوە، لە کلتوری کوردەواریدا، وشەی (ڕەش)، لە سیاق و دەوروبەری ئاخاوتندا، ئەم واتایانە لە خۆیدا کۆدەکاتەوە: (ڕەش) < + شوومی، + بەدبەختی >.

(ڕەش)، بە واتای بنجی ڕەنگێکە لە زمانی کوردیدا، بە واتای دیکەش، وەک شومی ونالەباری ونایاسایی..هتد، لە دەروبەردا دێت، بەڵام لە هەندێ ئیدیۆمدا، بە واتای دیکەش دێت:

- ڕەشە خێزان: (+ زۆری ئەندامانی خێزان، ڕەشە خێزانێک بە خێو دەکات) .

ڕەش + تاڵە ⟵ ڕەشتاڵە

((ڕەشایی داهاتن (چاو ئێشانی بەرەو کوێری چوون)

ڕەش +(کە) ⟵ ڕەشکە (گیو موکریانی:١٩٦١:٣٠١).

لە هەندێ دەستەواژەدا، وەک ئیدیۆم بەکاردێت:

ڕەشکوژ: کەسێ کە بێئاگا پیاو دەکوژێ

((ڕەشبگیر: هەموو کەس بۆ شەڕ ناردن

ڕەشـبەڵەک: داوەتـی ژن و پیـاو لە دەسـتی یەکتـردا))، (هەژار موکڕیانی:١٣٦٧ه: ٣٥٨).

(ڕەشە خێزان، ڕەشەوڵاخ، ڕەشایی داهاتن (چاو ئێشانی بەرەو کوێری چوون)،(گیو موکریانی:١٩٦١ : ٣٠١).

ڕەش: ڕەشکردنی کەسێک: لەبەرچاوخستنیەتی بە قسە و بوختان یان بە دوعاو نووشتە.

ڕەش: ڕەشە سااڵی: ساڵی کەم باران، یان بێ باران (جەلال مەحمود ٢٠١٠: ١٢١).

بەشداری پێکهاتنی چەند وشەیەکی داڕێژراو و لێکدراو دەکات:

ڕەش + (ـ کە) ⟵ ڕەشکە

ڕەش + (ـ تاڵە) ⟵ ڕەشتاڵە

(لیستی ڕەش)، میتافۆرێکە بەرانبەر بە لایەنێک یان کەسێکی ناپەسەند یان جێبەجێ نەکردنی کارێک بەکاردێت.

هەروەها کورد کە کۆمەڵە شتێک لە دوورەوە ببینێت و نەزانێ چییە دەڵێت: هیچ بە دی ناکەم لە کۆمەڵە ڕەشاییەک زیاتر، یان شتێکە و ڕەش دەچێتەوە (نەسرین فەخری، ١٩٧٦: ١٠٦).

هەندێکجار، دیاردەکانی دەوروبەر بۆ بەکارهێنانی ڕەنگ دەخوازرێت و میتافۆر دەگەیەنێت: خاکیی، پرتەقاڵی، کشمیشی... هتد.

ئاوەڵناوی (ڕەش)، بەشداری چەندین پێکهاتەی کردووە، لە هەندێک دەستەواژە و پێکهاتەدا، ڕۆڵی میتافۆری بینیوە، بۆنموونە: دەستەواژەی (جانتایەکی ڕەش)، واتای دەربڕینێکی ئاساییە، بەڵام (بەختێکی ڕەش)، میتافۆرە، بەهۆی فۆرمی{ ڕەش} هوە{ بەخت } کە خۆی نابەرجەستە و ئەبستراکتە، بەرگێکی بەرجەستەی بە بەرداکراوە، سیمای {+ ڕەنگ } ی پێبەخشراوە، بەمەش ئاوەڵناوی{ ڕەش}، لە باری ئاسایی خۆیەوە پەڕیوەتەوە بۆ بوارێکی دیکە و وەسفی نابەرجەستە دەکات.

لە کۆتاییدا، بۆمان دەردەکەوێت، بەشەکانی ئاخاوتن، لە سیاقی جۆراوجۆردا، واتای دیکە وەردەگرن، توانایەکی باشیان بۆ خۆگونجاندن هەیە، لەگەڵ ئەو ژینگە زمانییانەی کە تێیدا بەکاردێن، زمانی کوردی لە دەربڕینی فرەواتا و پێکهاتەی ئیدیۆمدا، دەوڵەمەندە، وشە لە بوارێکەوە بۆ

بواریکی دیکە دەگوازرێتەوە، کە هۆکارێکە بۆ بەرهەمهێنانی واتاو چەمکی تازە، لەبەرئەوەی ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە، دواجار دەکەونە ناو فەرهەنگی زمانەوە و ئاخێوەران لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەکاریان دەهێنن.

بە بۆچوونی ئێمە، دەربڕینە میتافۆرییەکان، لە هەموو بەشەکانی ئاخاوتندا بەکاردێن، بەڵام لە ئاوەڵناودا چالاکییەکی بەرچاویان هەیە و زۆربەی ئاوەڵناوەکان، جگە لە واتای بنەڕەتی چەند واتایەکی دیکەش دەگەیەنن. بۆنموونە: (کەسێکی لاواز)، دەربڕینێکی ئاساییە، بەڵام (نووسینێکی لاواز)، میتافۆرە.لەیەکەمدا، پەیوەندی نێوان دیارخرا و و دیارخەر گونجاوە، بەڵام لە دووەمدا، دیارخراو و دیارخەر، لەگەڵ یەکدیدا یەکناگرنەوە و هاوڕێیەتیان نییە.

هەر لەم پارەدا، ئاماژە بە هەندێ لە دەربڕینە مۆرفۆسینتاکسییەکان دەکەین، کە واتای میتافۆر دەگەیەنن:

٩\٢) مۆرفۆسینتاکس:

لە مۆرفۆسینتاکسدا، بەکەر و بەرکاری لێکسیکی لە شێوەی جێناوی لکاودا دەردەکەوێت، بۆیە دەکرێ، دەربڕینە میتافۆرییەکان بە واتای ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، لێکدانەوەیان بۆ بکرێت، مۆرفۆسینتاکس، لە بواری بەکارهێنانی میتافۆریدا، چالاکییەکی بەرچاوی هەیە.

- پێم کەوت: دەکرێ چەند لێکدانەوەیەکی بۆ بکرێت:

١ ـ دەرگاکە، بە من کەوت.

| |

پێ م

٢ ـ خواردنەکە بە من کەوت.

| |

پێ م

لە ڕستەی یەکەمدا، شتێکی بەرجەستە، بۆ پێکەوتن هەیە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، هیچ شتێکی بەرجەستە بۆ پێکەوتن نییە.

- هەڵگیرساندن: ـــ هەڵمانگیرساند.

١ ـ ئێمە جەنگمان هەڵگیرساند (واتای‌فەرهەنگی)
٢ ـ ئێمە ئاژاوەمان هەڵگیرساند. (میتافۆر)

هەڵگیرساندن، لە ڕستەی دووەمدا، ئاگر و خۆڵەمێش و پاشماوەی سووتانی لە گەڵدا نییە، ڕوودانی کارەکە هەر بە واتایە.

- پێگەیاندن: پێمانگەیاند

ـ دارەکەمان پێگەیاند (واتای فەرهەنگی)
ـ ئەومان پێگەیاند (لە ڕووی کەسایەتییەوە، میتافۆرە)

- هەڵکردن: هەڵیانکرد

١ ـ ئاڵاکەیان هەڵکرد.< + ئاڕاستەی بەرەو ژوور>
٢ـ چراکەیان هەڵکر

- سووتاندن: سووتاندیانین

ــ ماڵ و جەستە <+ شتێکی مادیی بۆ سوتان>
ـ کەسایەتی و هێز <+ لایەنی مەعنەوی>

- دەستگرتن: دەستی گرتم

ـ گرتنی دەست < + بەریەک کەوتنی دووشت>
ـ یارمەتی دام < ـ بەریەککەوتن>

- چاوپێکەوتن: چاوم پێی کەوت

ـ چاوی من بە ئەو کەوت.

(کەوت) واتای ڕاستەقینەی بریتییە، لە کەوتنی شتێکی بەرجەستە بە شتێکی دیکە، بەڵام لەچاوپێکەوتندا، بەریەک کەوتن ڕووناداتە، ڕووداوی فیزیکی جێگەی ڕووداوی بەرجەستەی گرتۆتەوە.

- سەرلێدان: سەریانلێداین.

ــ ئەوان سەریان لە ئێمە دا (لە ڕووی واتاییەوە نەک بەرجەستە، بە شێوەیەکی واقیعی دوو سەر بە یەکیاندا نەداوە).

- دروستیانکردین: ئەوان ئێمەیان دروستکرد (لە ڕوویمەعنەوییەوە نەک مادیی).
- دەستی لێ هەڵگرت: ئەو دەستی لە کارەکە هەڵگرت.

ئەو دەستی لە ژنەکە هەڵگرت. (میتافۆر)

- چاومان پێداخشاند: (پێداخشان) لە بنچینەدا، خاوەنی چەند سیمایەکی واتایی یە، وەک:

+ بەریەککەوتن

+ خشەو دەنگ، بەڵام لە چاوپێداخشاندا، هیچ کام لەمانە، لە ئارادانییە.

بەمجۆرە بۆمان دەردەکەوێت، کە هەندێک لە دەربڕینە مۆرفۆسینتاکسییەکان، لە دەروبەری ئاخاوتندا میتافۆر دەگەیەنن و لێکدانەوەیان بۆ دەکرێت.

هەندێ لە کردارەکانی، وەک (**سەرلێدان، چاوپێکەوتن، چاوپێداخشان، دانپێدانان، سەرپێداکردن، ملنان، .. هتد**) لە بنچینەدا میتافۆر بوون، ئێستا بوون بە وشەی فەرهەنگی.

بەشی سێیەم: میتافۆر لە دەقدا:

١٣) دەستپێک:

لە بەشی دووەمدا، باسی سیاق و ئەو ڕۆڵە گرینگەمان کرد، کە لە شیکردنەوە و دیاریکردنی یەکەی ئاخاوتندا دەیبینێت. هەریەک لە سیاق و دەق تەواوکەری یەکترین، دەق پێکهێنەری سیاقە و شیکردنەوە و گۆڕان و ڕێکخستنی سیاقیش، بەهۆی دەقەوە دەبێت، کە ئاخێوەر یان نووسەر لە پێگەی دیاریکراودا بەکاری دەهێنێت، دەق مەبەستێکە لە نیازی بەرهەمێنەری دەق/ دانەر، ئاڕاستەی وەرگر/ خوێنەر دەکرێت، لە کۆمەڵێک ڕەمزی ئاشکرا و شاراوە پێکهاتووە، کە لە بواری داهێنانیانەوە بۆ بواریکی دیکە دەگوازرێنەوە، خاوەنی تایبەتمەندی جۆریی و سیمای جیاکەرەوەیە، بەپێی ئاستی درکپێکردن و پێکهاتەی سەرەوە و ژێرەوە، لێکدانەوەی جیاوازی بۆ دەکرێت.

پێکهاتەی دەق، بەهۆی سیستەمی کارلێکی کۆمەڵایەتییەوە کاردەکات، کە شێوازی ڕەمز و زانیارییەکان دیاری دەکات، بۆیە بۆ تێگەیشتنی دەق، پێویستمان بە هەبوونی زانیاری لە بارەی ئەو سیستەمە تایبەتییەوە هەیە،

مەبەست لە ڕێکخستنی پێکهاتەیی، کۆمەڵێکی ئاڵۆزی پەیوەندی و هاوپەیوەستییە، کە ڕۆڵی ڕێسا دەبینن و بڕیار لەسەر چۆنیەتی بەیەکەوە هاتنی پەیوەندییەکان لەناو وتارێکی دیاریکراودا دەدەن. (زانینی مەبەستی دەق، دەرککردنە بە ستراتیجیەتی ئاماژەیی (سیمیائیە). ئەم جۆرە زانیارییەش زۆربەی جار بەهۆی بنەما شێوازییە پراگماتیکییەکانەوە دیاریدەکرێت، بۆ نموونە بە بیستنی دەستەواژەی {هەبوو نەبوو}، تێدەگەین، کە بابەتەکە پەیوەندیدارە بە حیکایەتی فۆلکلۆرومیللی (خرافیە) یەوە(أیکو: ٢٠٠٠ ، ٧٧ ـ ٧٨).

وەرگر بە پشت بەستن بە بەکارهێنانە ئاماژەییەکانی دەقەوە درک بە واتاو ئاڕاستەی دەقەکە دەکات، بەکارهێنانی میتافۆر لە دەقدا پەیوەندی بە واتای دووەمی وشە و دەستەواژە زمانەوانییەکان و بەکارهێنانە ئاماژەییەکانەوە هەیە، کە ڕێنمایی وەرگر/ خوێنەر دەکات بۆ تێگەیشتن و زانینی ڕوانگەکانی دەق و دیاریکردنی یاریبە زمانییەکان، لە بەکارهێنانە میتافۆرییەکاندا.

هێماو ئاماژە میتافۆرییەکان، ئەرکەکانیان لە چوارچێوەی سیاقدا جێبەجێ دەکەن، بەڕادەیێک ئەگەر نەتوانین، لە واتای هەندێک نیشانە و هێما تێبگەین، ژینگەی بەکارهێنانی دەق لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا، واتاکە ڕوون دەکاتەوە.

تێگەیشتن لە ڕۆڵی هێما و ئاماژە بەکارهاتووەکان و ئەو واتایەی کە لێیان پێکدێت، یان هەر بەشێکی دەق، تەنانەت واتای هەمەکیش بەهۆی سیاقەوە دیاریدەکرێت.

(سیاق ئەو بونیاتەیە کە هێماکان تێیدا دەجوولێن و کاردەکەن و واتا تێیدا لە دایکدەبێت، سیستەمێکە بۆ ڕێکخستنی ڕەگەزەکانی دەق، لە گەڵ بەدوای یەکداهاتنی کاتیی هێماکان، بەهۆی سیاقەوە پەیوەندی نێوان بەشەکانی دەق دەردەکەوێت و ئاشکرا دەبێت، لە گەڵ ئەوەشدا سیستەم System دەق نییە، واتە مەرج نییە جێگرەوەی دەق بێت، دەق پرۆسەیەکە کە خوێنەر، جوانی پێ دەبەخشێت، بۆیە دەق چەندین خوێندنەوەی جۆرا و

لێکدانەوە ــ شیکردنەوە (التفسیر) لەخۆی دەگرێت، دەرخستن و ڕوونکردنەوەی دەقە، بەڵام دەقە ڕەسەنەکە نییە، لێکدانەوە، چوارچێوەیەکی گشتی و ئەو سیستەمەمان پێ دەبەخشێت کە دەق وەک سیاقێکی گشتی بەهۆیەوە کاردەکات، بۆیە دەقێکی مێژوویی لەگەڵ دەقێکی ئەفسانەیی یان هاوچەرخ جیاوازی هەیە، تێگەیشتنی دەق و تەئویلکردنی پشت بە شارەزایی دەوروبەر دەبەستێت، کە دەقەکەی تێدا هاتۆتە کایەوە لەگەڵ توانای خوێنەر بۆ بەخشینی سیمای سروشتی واقیعی بە دەقەکە)، (میجان رویلی:۲۰۰۰: ۱۷۳).

بەدوای یەکداهاتنی زەمەنی کار لە بونیاتی دەق دەکات، ئەم کردەیەش پەیوەندی بە نەسق و بۆماوەی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەوە هەیە، میراتی کۆمەڵایەتی تەنیا نەسقێکی کۆمەڵایەتی زمان نییە، بەڵکو بەڕادەیەک فراوانە، کە وەک ئینسکلۆپیدیایەکی گشتی وایە، بۆ بەکارهێنانە تایبەتییەکانی ئەو زمانە، واتە: ئەو تایبەتمەندییە ڕۆشنبیرییانەی کە ئەو زمانە وەری دەگرێت.لەگەڵ تەئویلکردنەکانی پێشوودا وەک بواریکی فراوان لە دەقدا، ڕەنگدانەوەیان دەبێت.

وشەی دەق لە سەرەتاکانی مێژوودا، پەیوەست بووە بە واتای جۆراوجۆرەوە، وەک: {بەرزکردنەوە و بەدیارخستن و جوولّە و پرسیارکردن و پێڕاگەیاندنی شتێ} کە هەموویان دەکەونە چوارچێوەی دۆزینەوە و دەرخستنەوە، بەدەر لە نووسین، بەڵام بە تێپەڕ بوونی کات ئەم زاراوەیەی پێوە لکاوە و دواتر بۆ ماوەیەکی مێژوویی دوورودرێژ پەیوەست بووە بەو دەقە زمانییانەی کە بە ئەلف و بێی جۆراوجۆر نووسراون.(عبد الملک مرتاض: ۱۹۹۹: ۱۰۳).

بەو شێوازە سەیری دەق دەکرا، کە بریتییە لە کۆمەڵێک وشەی چاپکراو یان دەستنووس کە شوێنەواری ئەدەبیی لێ دروست دەبێت. واتا حەرفیەکەی بریتییە: لەو پێکهاتە زمانەوانییەی کە خوێنەر بەهۆی تەفسیرەوە بۆ بابەتێکی دیاریکراو جیای دەکاتەوە و هەڵی دەسەنگێنێ،

واتە:کارێکی ئەدەبیی دیاریکراوە کە دەبێتە بابەتی شیکردنەوە (ابراهیم فتحی: ٢٠٠٠: ٢٤٨) .

بە پێی ئەم تێڕوانینە، چەمکی دەق، بە کردەی نووسین و پێکهاتەی زمانەوانییەوە لکاوە، بۆ بەرهەمهێنانی کارێکی ئەدەبی واتە: ڕوکاری دەرەکی کارێکی ئەدەبییە ڕستێک وشەی ڕێکخراوە بۆ دروستکردن و داهێنان.هەروەک چۆن ((ڕۆلان بارت)) Rolan Bart لە دەقی دەڕوانی لە چوارچێوە ئەدەبییەکەیەوە، بەڵام لە چوارچێوە گشتییەکەیدا، وایدەبینێت: کە چەمکی دەق لە مێژوودا، پەیوەستە بە هەموو لایەنکانی سیستەمی یاسا و ئاین و ئەدەب و فیربوونەوە، لەم کاتەشدا، چەمکی دەق فراوان دەبێت بۆ هەموو ئەو هۆکارانەی کە خاوەنی ڕەهەندی ئەدەبیی و کۆمەڵایەتین (بارت، رولان و الآخرین: ١٩٩٨:٣٠).

٢\٣) چەمک و پێناسەی دەق:

بۆچوونی جۆراوجۆر و جیاواز لە بارەی پێناسەکردنی دەق و چۆنیەتی کارلێککردنی لە ڕووپێیەوەندییە ناوەکییی و دەرەکییەکانەوە هەیە، ((بول ریکور))، بەمجۆرە پێناسەی دەکات: هەر وتارێکە، کە بتوانین بەهۆی نووسینەوە جێگیری بکەین، بۆ ئەوەی لە لایەنێکەوە ئاڕاستەی لایەنێکی دیکەی بکەین .(ریکور، بول: ٢٠٠١: ١٠٥).

بەڵام هەندێک وایدەبینن، کە پێویستە پێناسەی دەق فراوانتر بکرێت، بە جۆرێک هەموو خستنەڕوویێک، لە هەر جۆرێک، وتراو یان نووسراو، کورت یان درێژ، کۆن یان نوێ بێت بگرێتەوە(أندریة، جاک دیشین: ١٩٩١: ١٥) .

لێرەدا، بازنەی دەق فراوان دەبێت، کە هەموو جۆرەکانی پێشکەشکردن نەک بە تەنیا جێگیربوون دەگرێتەوە ((باختین)) Mikail Bakhtin وای دەبینێت، کە دەق تەقینەوەیەکی سەرەکییە بۆ پرسیارکردن و توێژینەوە، بەهۆیەوە کارلێککردنی نێوان خودەکان ڕووەدات _ داهێنەری دەق و وەرگر _ واقیع و بیر (فکر) و ئەزموونە مرۆڤایەتییە جۆراوجۆرەکان مرۆڤ خاوەنی تایبەتمەندییەکە، هەمیشە دەربڕین (ئاخاوتن) لە بارەی

خـۆیەوە دەکـات، واتە: هەمووکاتێـک داهێـنەری دەقە. (تـودروف: ١٩٩٧: ٥٤).بـاختین، چەمکـی دەق بەلای وتـراوی زارەکـی نەک تەنیـا نووسـراو ڕادەکێشـێت، مـرۆڤ هەمیشـە ئـارەزووی ئەوە دەکـات ئەوەی کە لە دە ڕوونیدایە بەهۆی ئاخـاوتنەوە دەری ببڕێت، ئەمەش خـاڵێکی سـەرەکییە بۆ بەرهەمهێنانی دەق.

لە فەرهەنگی (Robert)ی فەرەنسیدا، دەق کۆمەڵێک وشـە و ڕستەیە، کە بە شێوەی نووسینە یان گۆکردنە(محمد عزام، ٢٠٠١: ١٢).

دەق بەتەنیـا بریتـی نیـیە لە بەدوای یەکـداهاتنی چەنـد ڕسـتەیەک، بە تایبەتی لە ئاخـاوتنی ڕۆژانـە و نافەرمیدا، زۆربەی جار، ڕستەیەک پـارچە ڕستە، دەربڕینێکی زمـانیی، دەق پێکدەهێنن، ئەو یەکـانە وەک زنجیـرەیەک بەیەکەوە نەبەسـتراون، بەڵکـو لە سـیاقدا، دەتـوانین بە شـێوەیەکی گونجـاو پەیوەستیان بکەین، جیاوازی نێوان بەیەکەوەنووسـان و پەیوەندی جیـاوازی نێوان شێوە و ناوەرۆکە.

زمـــانەوانی دەق، لقـــێکە لە لقەکـــانی زمـــانەوانی، کە گرینگـــی بە تایبەتمەنـــدییەکانی دەق دەدات، لە ڕووی ســـنوور و پەیوەســـتبوون و ناوەرۆکی گەیاندنەوە، گرینگی بە چەند لایەنێک دەدات:

١ــ چەمک و دیاریکردن و ئەوەی پەیوەستە پێوەیانەوە.

٢ــ نـاوەرۆکی گەیانـدن و ڕەگەز و ئەرکە زمانەوانییەکـان (fonctions) و پێگە و شوێنی پەیوەندی (situationComunicative).

پـەسـتبوون و ڕێکخسـتن، کە زاراوەی دەقانـدن (Textualite) ی بـۆ بەکاردێـــت (أحمـــد مـــدارس: ٢٠٠٩:٣) دەق، پێگەیەکـــی بەرزی هەیە لە لێکـۆڵینەوەی زمانەوانیـدا، لە بەرئەوەی کـار لە ســەر دیـاریکردنی ئەو چۆنیەتییـانە دەکـات، کە دەق/ وتـار بەیەکەوە دەگـونجێنن، ئەمەش وەک بەڵگەیەکـــی نووســـراو، وتـــراو (Enonce)، ئەوەی کە دەوتـــرێ (Enonciation) ـ ئیستا (ئامادە) ـ سەرچاوەی یەکەمی هەموو کردەیەکی شـیکارییە، بەوەی پەردە لەسـەربونیاتی زمـان وچـۆنیەتی بەیەکەوەهـاتن و هاوسـێیەتی یەکە زمانەوانییەکـان هەڵـدەداتەوە، بەهـۆی چەنـد ڕێسـایەکی

زمـانەوانی بەدوای یەکـداهاتوو بەرهەمـدێت، کە شـیکردنەوەی گوتـار و زمـانەوانی دەق (Analyse de discourse) وەک دوو بەشـی زمـانەوانی هاوبەش دۆزینەوەیان بۆ دەکەن.

زمـانەوانی وتـار، گرینگـی بە ڕەگەزەکـانی وتـار و وەسـف و پێناسـینی بونیـاتی گـۆکراو وتـار دەدات، ئەگەر زاراوەی گونجـان (انسـجام) لای زمانەوانـان گرینگـی پیبـدرێت، لای ج. م ئـادەم J.M.Adam ئامـانجی زمانەوانی دەق، شیکردنەوەی دەقە، لە سەرووی پێکهاتەی ڕستە و جۆری ڕستەوە، لە چوارچێوەی شیکردنەوە و ڕاڤەکردنی خوێنەرەوە، دەق وتار، گونجان و (Homogene) واتا وەردەگرێت.

ئەم خستنەڕووە، دەچێتە بواری چالاکی زمانەوانی (Comptence linguistique) کە خـوێنەر ڕاڤەکـار، بە هـۆی وەسـفکردنی پەیوەنـدییە ناوەکییەکـان، دەگـاتە دۆخـی بەرهەمهێنـانی واتـا (Circonstances de production) وپێگەی گوتار (Adam:٢٠٠١:١٤).

بـۆ ڕوونکـردنەوەی دەقـی وتـراو، پێویسـتمان بە هەردوو جـۆری مەعریفەی واتایی و مەعریفەی جیهانبینی دەبێت، کە دەتوانین لە بوارەکانی واتایی و هـزری و چالاکییە نازمانییەکان و زانستی شیکاری دەروونی و ڕۆشنبیری و ئینسکلۆپیدیا و ئایدۆلۆجیدا، چڕیان بکەینەوە بەمجۆرە ئادەم وێنەیەکمان پێشکەش دەکات، لە نێوان وتارو دونیای دەرەکیدا، بۆ ئەوەی بـواری واتـایی دەق و بیروبـاوەڕ و هزرمەنـدی دەرەوەی دەق بە یەکەوە پەیوەست بکات.

(جاکۆبسـن R.Jacobsn) (سـوورە لەسـەر ئەوەی، کە لە بونیاتدا، بەش بەهـۆی گشـت و گشـت بەهـۆی بەشـەوە دیـاری دەکرێت. بە پێی میتـۆدی بونیـادگەری لە شـیکردنەوەی دەقێکدا هەڵوەشـاندنەوەی هەر ڕەگەزێک بۆ مەبەسـتی دەرخسـتنی بونیـادە گشـتیەکەیە، واتە کاتێـک ڕەگەزێـک لە ڕەگەزەکـانی دەق شـیدەکەینەوە بـۆ ئەوەیە یەکەی سـەرەکی دەق دەستنیشان بکەین، نەک بۆ ئەوەی جیای بکەینەوە، چونکە لە ڕوانگەی ئەم

میتـۆدەدا جەخـت لەســەر بونیــادە گشــتییەکە دەکــرێ)، (عەلــی تــاهیر حسەین:۲۰۰۸: ۱۷۳).

بونیادگەرەکان، قوڕساییان تەنیا بە دەقی ئەدەبی بە دوور لە فاکتەری دەروونناسی، کۆمەڵایەتی، میژوویی بوو، هەروەها تیۆری ڕەخنەی کۆنیان ڕەتکـردەوە، کە دەقـی بە ڕوخســار و نــاوەرۆک دەزانــی، ئەمــانە زیــاتر جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە، کە دەبێت روخسار دەرکەوێت.

(فلادیمیـر پـرۆب)، یەکێکە لە نـاودارانی ئەم بـزووتنەوەیە، کتێبێکـی بە نـاوی (مۆرفۆلۆژیـای حیکـایەتە میللیەکـانی ڕووس) سـاڵی (۱۹۲۹ز) دانـاوە، جەخـت لەسـەر ئەوە دەکـات، کە لەکـاتی تـوێژینەوەی حیکایەتـدا، پێویسـتە گرینگی بە بونیاتی ناوەوە بدرێت، نەک پۆلێنکردنی بابەتییانە و میژوویـیانە (الموضــوعاتیة او التاریخیــة)، لە ئەنجامــدا گەیشــتە ئەوەی کە بڵــێ لە حیکایەتـدا تـوخمی سـەقامگیر و گـۆڕاو (الثابـت و المتغیـر) هەیە، سـەقامگیر کـردەوەی کەســەکانە، نــاوی ئەرک (الوظیفــة)ی لێنــاوە گــۆڕاویش نــاوی وەسفی کەسەکانە.

هەروەها (ڕۆمان جاکۆبسن) جەختی لە سەر ئەرکی زمان لە خولقاندنی بنەماکانی فۆرمالیستەکان دەکردەوە وایدەبینی، کە شیکردنەوەی ئەدەبی، پێویسـتە تـوێژینەوە بێـت لە یەکەی خـاوەن دەلالەت، بەلای جاکۆبسـنەوە پەیوەندییە بەستراوەکانی دەقەکان کارێکی گرینگە بۆ توێژەر، (عەلی تاهیر حســەین:۲۰۰۸:۵۷). بەڕای فۆرمالیســتە ڕوســییەکان، بە هــۆی ڕەمــزەوە دەتــوانین لە پەیــام تێبگەین).دواتــر لیۆشــتراوس دووپــاتی کــردەوە لە ئوستووڕەناســیدا چەشــنی زماننناســی شــیکردنەوەی ڕوخســارەکان و فۆرمەکـان بە شـێوەیەکی کتـوپڕ، خـاڵی واتـا دەهێنێـتە گـۆڕێ، ڕۆمـان یاکۆبسن، هەنگاوێکی تر چووە پێشـەوە و لە سـاڵی ۱۹۲۳ دا لە تـاووتوێی شـیعری چیکـدا لە نێـوان بەهاکـانی کێشناسـی یـان ئـاوازی تـاک یەکەی دەنگیــی(Voice_phonator) و بەهــا ئامــاژە ئاســا و واتــاییەکەی پەیوەنـدییەکی دۆزیـیەوە لە گرینگیـی چەمکـی جیاکـاری فۆنۆلۆژیـک لە سـیمانتیک دوا، ئەو زانـی کە هەر زمـانە و بە شـێوەیەک ئەم پەیوەنـدییەی نێوان جیاکاریی فۆنۆلۆژیک و واتا دەخولقێنێت، (ژنێت) نووسـی کە پێکهـاتە

گەرایی تەنیا میتۆدێک نیە بەڵام هەر هەمان ئەو شتەیە کە ئێرنێست کاسیرەر بە ((مەیلی گشتی هزر)) ناوی بردووە، تەواوی هۆکارە دەرەکییەکان دەبێ وەکو خاڵگەری لاوەکی بەلاوە بنرێت و فۆرم بە خاڵی سەرەکی دابنرێت)، (بابەک ئەحمەد:٢٠٠٥:٢٠٩).

بەمجۆرە، بۆمان دەردەکەوێت، فۆرمالیستەکان، لە شیکردنەوەی دەقدا، گرینگییان بە فۆرم دەدا و لەم ڕووەوە ئەو لایەنانەیان فەرامۆش دەکرد، کە پەیوەندی بە جیهانی دەرەکی و دونیای دەرەوەی دەقەوە هەبوو، هەروەک چۆن لە ڕێزماندا شیکردنەوەی ڕستە لە دەوروبەر و بار و بۆنەی ئاخاوتن دادەبڕێنێن، لە ڕوانگەی ئەم میتۆدەوە، لە شیکردنەوەی ڕستەیەکی وەک: {منداڵەکە هات } دا، تەنیا گرینگی بە دۆخی ڕێزمانی پێکهاتەکان دەدرێت، وەک ئەوەی (منداڵەکە)، بکەرە و (هات)، کارە، بەبێ ئەوەی بگەڕێینەوە بۆ بواری پراگماتیک، لەم ڕستەیەدا، هەرچەندە منداڵەکە، لە ڕووی ڕێزمانییەوە ناسراوە، بەڵام بەبێ بوونی پەیوەندی نێوان قسەکەر و گوێگر و دەوروبەری ئاخاوتن، بە تەواوی لە واتای ڕستەکە ناگەین، وەک ئەوەی منداڵەکە کێیە؟، ناوی چییە؟، لەکەیەوە هاتووە؟، بە گەڕانەوە بۆ دەوروبەر دەتوانین ئەم زانیارییانەمان دەست کەوێت، کە پڕاگماتیک گرینگییان پێدەدات.

چەند ڕستەیەکی پچڕپچڕ، لە سیاقێکدا کۆدەبنەوە و واتا دەگەیەنن، لێرەدا پێویستمان بەوە دەبێت، کە تیشک بخەینەسەر دوو جۆر ڕستە: ئەوانیش: هەردوو چەمکی ئەبستراکت و هەستپێکراون. بە پێی چەمکی یەکەم، ڕستە بریتییە لە کۆمەڵێک پێکهاتەی تیۆریی، کە زمانەوان بۆ دۆخێکی زمانیی پێشنیازیان دەکات. واتە ئەمانە کۆمەڵێک یاسای ئەبستراکتن، کە تایبەتن بە زمانێکی دیاریکراو، بەڵام لە چەمکی هەستپێکراودا، ڕستە بەشێکە لە بەشەکانی نەخشی ئاخاوتن، ئەمانە بە شێوەی ڕستەی تەواو یان بەشێک لە دەق دەردەکەون.

دەق لە چوارچێوەی زانستێکدا لێیدەکۆڵدرێتەوە، کە بە (زانستی زمانی دەق ـ علم اللغة النص) ناسراوە و سێ بواری گرتۆتەخۆ:

١ ـ تیۆری دەق

٢ ـ شیکردنەوەی دەق

٣ ـ زانستی پراکتیکی دەق

زانستی زمانی دەق بۆ(هارویج) دەگەڕێتەوە، کە لەم سەدەی دوایدا سەرکەوتنێکی گەورەی بەخۆوە بینی، R.harweg دەڵێت: زانستی زمانی دەق تازەترین لقی زمانە بە پێی وتەی Harweg بابەتی زانستی زمانی دەق، <<دروستەی دەق ـ بناء النص>> ە، بە واتا یەکەیەکە لە یەکەکانی زمان، کە دەکەوێتە سەروو ڕستە و بەمەش مەودای زانستی زمانی فراوانتر کرد، بە شێوەیەک کە لە ڕستەوە پەڕیوەتەوە بۆ دەق، بەم پێیە گەورەترین یەکەی زمان دەقە، هەروەک گەورەترین یەکەی ڕێزمان ڕستەیە، وەک لەم دارشتەیەدا نوێنراوە:

ـ فۆنیم ـ مۆرفیم ـ وشە ـ فریز ـ ڕستە

فۆنیم ـ مۆرفیم ـ وشە ـ فریز ـ رستە

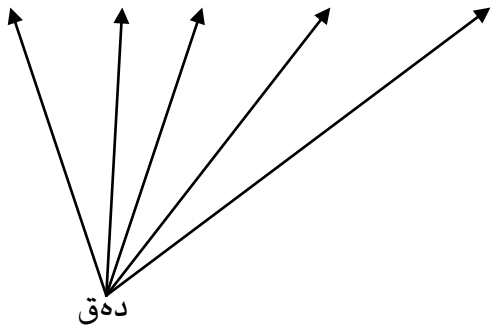

هەروەها Harweg ئاماژە بە ڕەوانبێژی و شێوازبەندی دەدات، کە لقێک بوون لە لقەکانی پێشتری زانستی زمانی دەق، بەو واتایە دەق گەورەترین یەکەی شیکردنەوەی زمان)،(تریفە عومەر ئەحمەد، ٢٠٠٨:١٩).

دەق لە زمانەوانی نوێدا، گوتراوێکە کە بتوانرێت شیبکرێتەوە، نموونەیەکە لە ڕ ەفتاری زمانیی، کە دەکرێ نووسراو یان گوتراو بێت.

لە ڕوانگەی ئەدەبییشەوە (دەق نووسینێکە، بە شێواز و زمانێکی هونەری ئەوتۆ نووسراوە، کە جیایە لە زمانی قسە کردن)، (سالار عوسمان:٢٠١١:٢٢).

ـــ لە نووســینی ئەدەبیــدا، گرینگــی بە بەکارهێنــان و دەربــڕینە میتافۆرییەکــان دەدرێـت، چەنـدین وێنـای ڕەمـزی لەم زمـانە هـونەرییەدا دەردەبڕدرێت.

بۆچوونی جیا، لەبارەی درێژی دەق و پەیوەستبوونی ڕستەوە هەیە، هەندێک پێیان وایە، کە درێژی دەق دیاریکراو نییە، بریتی نییە لە کۆمەڵە ڕستەیەک، واتە بەژمارەی ڕستەوە نەبەستراوەتەوە، جۆرەکانی (لافیتە و نەخش و دروشم و تەنانەت قسەی نەستەق و پەندیش) بە دەق دادەندرێ، بەڵام هەندێ بۆچوون پێیان وایە، کە پێویستە بۆ دەق سەرەتا و کۆتاییەکی دیاریکراو هەبێت و بەمەبەست لە لایەن نووسەرەکەیەوە دابندرێت.

((دەشــێ نووســراو یــان نــا، پەخشــان یــان هــۆنراوە، گفتوگــۆ یــان (مۆنۆلۆگ) لەگەڵ خۆ دوان بێت، زۆر لە دەقە باوەکان لەیەک ڕستە کەمتر پیـک هـاتووە وەک: (ئاگـاداری، ناونیشـان، لافیـتە، نەقش کـردن هەڵکەنـدن، دروشــم، پەنــدی پێشــینان و قســەی نەســتەق)....هتــد)). (قەیــس کاکــل تۆفیق:۲۰۰۲، ۳۳).لە بۆچوونێکی دیکەدا، دەق، نووسراو بێت یان وتراو، لە چەنـد یەکەیــەکی تەواو و تایبەتمەنـد لە ســەرەتاو کۆتــاییەکی دیــاریکراو پێکدێت، کە لەلایەن دانەرەکەیەوە بە مەبەست دادەنرێت.

بە پێی ئەم تێڕوانینە، زۆربەی ئەو ئاخاوتنانەی، کە ڕۆژانە دەریدەبڕین، نــاکەونە چوارچێــوەی ڕێســاکانی زمــانەوانی دەقەوە، بەڵام لە ڕاســتیدا، زۆربەی ئەو وشــە و دەســتەواژانەی کە ڕۆژانــە بەکاریــان دەهێنــین، لە چوارچێوەی سیاقی دیاریکراودا بە دەق دادەندرێن.

(جیــرار جنیــت، ئامــاژە بەوە دەکــات، کە دەق تەنیــا بەهــۆی ((بەرزکـردنەوەی دەق)) بـۆ پەیوەنـدییە شـاراوە یـان ئاشـکراکان لەگەڵ دەقەکـانی تـردا دیاریـدەکرێت، بـۆ ئەم مەبەسـتە زاراوەی بەرزکـردنەوەی دەق، (transcendancetextuelles) بەکاردەهێنێــــــت و بە ڕوویەک لە ڕووەکانی بەیەکداچوونی زمانەوانیی و پەیوەندی لە دەقێکەوە بۆ دەقێکی دیکـەی دادەنێـت. ئەم جـۆرە بەیەکـداچوونە، لە لای زانایـانی البـدیع، بە{ لەدایکبوون ـ بەرهەمهێنان} ناودەبردرێت، لێرەدا: شاعیر، واتا لە شاعیرێکی

پێش خۆی وەردەگرێت، یان شتیکی نوێی بە مەبەستی جوانکاری بۆ زیاد دەکات، ئەم بوارەش، لای زانایانی ڕەوانبێژی دوو جۆرە: یەکەم: وشەیی، دووەم: واتاییە.

وشەیی، بریتییە لە هێنانی وشەیەک و بەکارهێنانی بۆ واتایەکی دیکە، کە مەبەستە شیعرییەکە جوانتر و بەرزتر بکات، واتایی: شاعیر یان پەخشاننووس سوود لە سەرچاوەی واتایی کەسانی دی وەردەگرێت و دەستەواژەی نوێی لێ دروستدەکات، ئەمەش دەچێتە خانەی جوانکارییەوە.

جولیا کریستیفا، بە سوود وەرگرتن لە ڕێبازی زمانەوانی سوسێر، دەڵێ: مەدلولی شیعری هەڵقوڵاوی چەند یاسایەکی تەقلیدیی نییە، بەڵکو بواری یەکتربڕینی چەند شفرەیەکە، کە لە پەیوەندی ئاڵوگۆڕدان، سوسێر کێشەی یەکتربڕین و هەڵوەشاندنەوەی چەندین وتاری هاوردەی لە (التصحیفات)دا، تۆمارکردووە. (رابح بوحوش، ۲۰۰۹: ۱۳۵).

بە بۆچوونی ئێمە، شیعر بە تەنیا بریتی نییە لە کۆبوونەوەی چەند وشەیەکی لە یەکدابڕاو، بەڵکو دەقێکە، بۆیە کردەی گۆڕانی واتای وشەکانی تێدا ڕووەدات، بەڵام ئەم گۆڕانە مامەڵە لە گەڵ ئەو وشە ناوەکییانەدا دەکات، کە لەگەڵ یەکتریدا لە پەیوەندیدان.

سروشتی ئەم پەیوندییانە، لە تەوەرەی پێکهاتەییدا، بەهۆی گونجانەوە دیاریدەکرێت، دەقیش وەک ڕەمز دەکەوێتە ژێر یاسای هاوشێوەبوونەوە، بۆیە دەتوانین بڵێین، دروستەیەکی ڕاڤەکراوی تایبەتمەندە بە سیمای دیاریکراوی شیعرییەتی دەقەوە.

ڕادەی گۆڕانی واتای وشە و دەربڕینە میتافۆرییەکان، لە دەقی شیعریدا، بە بەراورد بە جۆرەکانی تری دەق وەک:چیرۆک، ڕۆژنامە، دەقی وتار، ڕاگەیاندن، گاڵتە و گەپدا زۆرترە، شاعیر یاساکانی ئاخاوتن تێکدەشکێنێت و دووبارە واتای نوێیان بە بەردا دەکاتەوە و بە شێوازێکی تازە بونیاتیان دەنێتەوە .

((پێرس، Peris، بە پێی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان دال و مەدلولدا هەیە، جیاوازی لە نێوان سێ جۆری نیشانەدا کردووە: ڕەمز، ئەگەر هاتوو پەیوەندییەکە نەریتی بوو، نیشانە، ئەگەر هاتوو جۆری پەیوەندییەکە

بەریەککەوتن یان تێپەڕاندن بوو، ئایکۆنە(الایقونە) ئەگەر پەیوەندییەکە لێکچواندن بوو))، (رابح بوحوش:٢٠٠٩: ٤٣١) ئەم جۆرە شیکردنەوەیە جۆرە تێکەڵاوبوونێکی لە نێوان دوو ئاماژەپێدەری نا هاوشێوەدا تێدایە: بەرانبەری لە نیوان{ نەریتی/ سروشتیدا }، بەرانبەری لە نێوان {لێکچوون/ لێکنەچوون}. تەنیا ئەوەی دووەمیان جیاکاری لە نێوان ڕەمەکی و ڕاڤەکراودا دەکات هەموو نیشانەیەک، لە سەر بنەمای بەریەککەوتن یان هاوسێیەتی دادەمەزرێت، دال و مەدلوول، لە چوارچێوەی یەکتربڕینی کات ـ شوین وەک هێما کاردەکەن کە دەشێ بنچینەیەکی سروشتی، یان نەریتی کۆیان بکاتەوە دوو جۆرە هێما هەیە: جۆرێکیان بە هۆی لێکچوونەوە دەتوانرێت شیکردنەوەی بۆ بکرێت، لە جۆری دووەمدا، ناتوانرێت ئەو پەیوەندییەی لە نێوان دال و مەدلولدا هەیە شیکردنەوەی بۆ بکرێت.

(بە پێی تێۆری گریماس، دەتوانین زاراوەی هاوتاکان ـــ بەرانبەریی(النظائر) isotopie بۆ هەموو ئەو یەکبوونانە دابنێین، کە یەکەیەکی واتایی پێکدەهێنن، دەستەواژەی (هاوتا کاریگەرییەکان) بۆ نموونە لەیەکچوو، هاوئاهەنگەکان بەکاربهێنین. کە کار لە شیعر دەکەن و شیعرییەت پێکدەهێنن. چەمکی هاوتاکان بریتییە، لە کۆی ئەو چینە واتاییانەی، کە وادەکەن خوێندنەوەی جۆریی دەربڕاوێک شیاو بێت. بەمجۆرە، لە دەقێکدا، کۆبوونەوەی هەموو واتاکان واتای گشتی بە دەستەوە دەدات.

(ئەو پێکهاتەیەی، کە دوو ویێنەی واتایی بە یەکەوە کۆدەکاتەوە، دەتوانین بە کەمترین پلەی سیاقی دابنێین، کە بواربە هاوتاکان دەدات (النظائر)، (رابح بوحوش:٢٠٠٩: ٤٣٣). لەم نموونەیەی خوارەوەدا، کۆبوونەوەی دووسیمای واتایی سیاقی ئاخاوتنەکە پێکدەهینن: {شێرزاد کاتژمێر شەشی بەیانی دەچێتە دەرەوە}.

سیمای ((وردیی))، سیمای ناوەکییی ((زیندوویی)) تێدایە، کە بۆ بکەری ڕستەکە (شێرزاد) دەگەڕێتەوە، ئاوەڵکاری کاتی ((کاتژمێر شەشی بەیانی))، سیمای (وردیی)، بە دەستەوە دەدات.

واتە: دوو سیمای واتایی، ڕۆشنایی دەخەنە سەر دەقەکە، سیمای زیندوویەتی بۆ شێرزاد دەگەڕێتەوە، کە بکەری ڕستەکەیە و سیمای وردبینی لەو کاتەدا، کە شێرزاد لە بەیانیدا دەچێتە دەرەوە (شەشی بەیانی). لە هاوتا بەرانبەرییەکاندا، دەتوانین، ئەو وشانە ئاڵوگۆڕبکەین کە سەر بەیەک چینن، لە ڕستەکەی پێشوودا، دەتوانین هەریەک لە (شێرزاد)، (شەشی بەیانی)، (دەچێتە دەرەوە)، بە چەند هاوتایەکی دیکە، وەک (ئازاد، یارا، ئۆتۆمبیلەکە، منداڵەکە...هتد)، (حەوتی بەیانی، یەکی دوای نیوەڕۆ...)، (نان دەخوا، کاردەکات...)، بەراورد بکەین.

یەکێک لەو دوانانە، کە سوسێر پێشکەشی کرد و بونیادگەرەکان پەرەیان پێدا، دوانەی هاوکاتی و بە دوای یەکداهاتن بوو، هاوکاتی بریتییە لە جوڵەی ڕەگەزەکان لە نێوان خۆیاندا لەیەک کاتدا، کە کاتی سیستەمەکەیانە لە ناو بونیادەکەدا، بەڵام بە دوای یەکداهاتن، بریتییە لە کاتی ترازانی بونیاد (تخلخل البنیة) یان کاتی داڕمانی ڕەگەز، کە هەندێکجار بە کرانەوەی بونیاد بەسەر زەمەندا گوزارشتی لێ دەکرێت، لێکۆڵینەوە لە سیستەمە وەستاوەکەی زمان لەساتێکی زەمەنیی دیاریکراودا، بە هاوکاتی دەژمێررێت، بەم پێیە لێکۆڵینەوەی هاوکاتی لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی و چەسپاوە و پەیوەندی بە دیاردە و گۆڕانەکانەوە نییە و سەربەخۆیە، بەڵام بەدوای یەکداهاتن لێکۆڵینەوەیە لە پەیوەندی نێوان ڕەگەزە بە دوای یەکداهاتووەکان، کە بە تێپەڕبوونی کات هەر ڕەگەزێک شوێنی ڕەگەزەکەی دی دەگرێتەوە، دەتوانین بڵێین: دوو جۆر پەیوەندی دابەشکاری هەیە: ((١ ـ پەیوەندییە لێکدراوەکان (بە دوای یەکدا هاتوەکان)، Syntagmatic پەیوەستە بە توانای پێکەوە بەستنەوە، واتە دوو یەکە دەچنە ناو پەیوەندییەک، کە سیمایەکی جێگۆڕکێیی یاخود نا جێگۆڕکێیی، ناکۆک یاخود کۆک (تنافرية او غير تنافرية) یان هەیە.

٢ ــ پەیوەندییە جێگۆڕکێیەکان ـ ستوونی (الاستبدالية) Pradigmatic: ئەو پەیوەندییانەن کە توانای گۆڕینەوە دیاری دەکەن و لە شیکردنەوەی سیستەمدا گرینگییەکی تایبەتیان هەیە، واتای هەر یەکەیەک پشت بە

جیاوازییەکانی نێوان خودی یەکەکە و ئەو یەکەیەی تر دەبەستێت کە دەکرا لە یەکێک لە بەدوای یەکداهاتووەکاندا جێگەی بگرتایەتەوە)) ، (بسام قگوس:٢٠١١: ١٦٦ ــ ١٦٧).

پەیوەندی نێوان دال و مەدلول پەیوەندییەکی لە خۆوەیە، بەڵام زمانی بە وێنە لەم بارودۆخە دەردەچێ، لە سەر بنەمای لێکچواندن دادەمەزرێ و جۆری پەیوەندییەکەی نێوانیان ڕاڤە دەکرێ. بەرکس دەڵێت: (مەبەستی خوازە و لێکچواندن ڕامانەدەهێنن، بۆ ئەوەی بڵێین، کە لە یەکەمیاندا ڕوونکردنەوە هەیە، دووەمیان جوانکاریی)، (روز غریب:١٩٧١: ١٩١).

تۆێژینەوەی میتافۆر، پەیوەستە بە پۆلی دەستە وشەی بە واتا figures of speech میتافۆر تەنیا لە ناوەندی شیعردا بەکارنایەت، بە لکو بەشێکی گەورەی بەکارهێنانی زمانە (levinson: ١٩٨٣:١٤٧)
بۆیە دەکرێ لە دەقی تریشدا ئاماژە بە بەکارهێنانە میتافۆرییەکان و ڕۆڵیان بۆ سەر فەرهەنگی زمان بکەین.

(بە بۆچوونی (کویرک)یش دەق بریتییە لە بەدوایەکداهاتنی چەند ڕستەیەک، کە پەیوەندییەکی گرینگ کۆیان بکاتەوە، بێگومان ئەو پەیوەندییەش دەقییە و لە سەرووی یاساکانی ڕێزمانەوەیە، چونکە ڕێزمان لە ڕستەدا دەوەستێ و ناتوانێ یەکەی لە ڕستە گەورەتر لێکبداتەوە و بە تەواوی کۆنترۆڵی ڕۆنان و پەیوەندییە ناوخۆییەکان بکات)، (دیار عەلی کەمال: ٢٠٠٩: ٧).

لەم بەشەدا هەوڵدەدەین، تیشک بخەینە سەر ئەو میتافۆرانەی کە لە دەقی شیعرو چیرۆک و وتاری ڕۆژنامە و گاڵتەوگەپدا بەکاردێن، بۆ ئەوەی ئەو پەیوەندییە ڕوون بکەینەوە، کەلەنێوان زمانی ئەدەبی زمانی ئاخاوتندا هەیە، چۆن هەندێک لەم میتافۆرانەی کە نووسەران دایان دەهێنن، دەپەڕنەوە بۆ زمانی ئاسایی و دەوڵەمەندی دەکەن، ئەم بەکارهێنانە میتافۆرانە جۆراو جۆرن، هەندێک جارتەنیا لە وشەیەک پێکدێن، یان دەشێ دەستەواژە یان ڕستەبن.

هەندێکجار کۆمەڵە ڕستەیەک بەیەکەوە میتافۆر دەگەیەنن، ئەو ڕستانەی کە بەیەکەوە لکاون و پەیوەندی ڕۆنانی و واتایی لە نێوانیاندا هەیە، دەق پێکدەهێنن، دەقیش دەکرێ لە دوو شێوەدا ببینرێ: دەقی نووسراو و دەقی زارەکی (discourse) شیکردنەوەی دەق لە زۆربەی کاتدا گرنگی بە بناغەگەری(بنیە)ی دەق دەدات، زاراوەی(وەسفی بناغەیی الوصف البنیوی)، (بەوە لە وەسفی نا بناغەیی جیادەکرێتەوە، کە شیکردنەوەی نابناغەیی(غیر بنیوی)، بە شێوەیەک دەڕوانێتە دەق، کە لە توخمی جۆراو جۆر پێکهاتووە، واتە خۆی توخمێکی گەورەیە و لە چەند توخمێکی دابەشبوو پێک هاتووە. (گەورەترین ڕۆنان لە زماندا ڕستەیە، دانە بچووکەکانیش بریتین لە مۆرفیمەکان. بەڵام لە شیکردنەوەی دەقدا، گەورەترین دانە (دەق) ە)، (قەیس کاکل تۆفیق: ٢٠٠٢: ١٠ ـ ١١).

(لە زمانی کوردیدا، زۆرجار زاراوەکانی (Text)و(Discours) لە بری یەکتری و بۆ یەک مەبەست بەکاردێن، هەرچەندە واتاکانیان لە فەرهەنگدا لێکجیاکراونەتەوە، (Discours)، زیاتر بۆئاخاوتن یان گفتوگۆ بەکاردێت، بەڵام دەقە نووسراوەکانیش دەتوانرێ بخرێنە ناو چەمکی (Discours) ەوە، چونکە کاتێ زمان بۆ دەربڕینی بیر بەکاردێت، لێکچوونێکی زۆر لە نێوان ئاخاوتن و نووسیندا پەیدا دەبێت)، (بابارەسول نوری:٢٠١٣، ١٥).

((لۆتمان _ L.Loutman پێیوایە دەق پشت بەم پێکهاتانە دەبەستێت:

١ ـ گوزارشت

٢ ـ سنوردیاریکردن

٣ ـ تایبەتمەندێتی

٤ ـ بار

نووسینی دەق پەیوەستە بە توانست و توانای نووسەرەوە، لەم ڕوانگەیەوە گلینس ـ H.Glins واتای دەق بە توانای زمانەوانییەوە گرێداوە و هەوڵیداوە ئەرکێکی نوێ، بۆ زاراوەکانی ڕێزمانی گواستنەوە و بەرهەمهێنانی چۆمسکی زیادبکات و پاشان بە واتای پراگماتیکییەوە بیانبەستێتەوە))، (تریفە عومەر:٢٠٠٨: ٢٢).

بەڵام ناتوانین ڕستەی پچڕپچڕ بە دەق دابنێین، کە هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نەبێت، لە ڕووی ڕێزمانەوە ئامرازە بەندەکان، لە بەیەکەوە بەستنی بەشەکانی ڕستەدا گرینگییەکی زۆری پێ دەدرێت، هەروەها واتای ڕستە لە دەقدا، زۆر جار پەیوەستە بە ڕستەی پێش خۆیەوە. بە پێچەوانەی قوتابخانەی دروستەیی بلومفیڵد و قوتابخانەی بەرهەمهێنانی چۆمسکییەوە، زمانەوانی بواری زانستی دەق پێیانوابوو، نیشانەی بنەڕەتیی زمان دەقە نەک ڕستە، چونکە پەیوەندیکردنی زمانیی)(بەهۆی ڕستەی پچڕ پچڕەوە دروست نابێت، بەڵکو دەق پەیوەندی تێگەیشتن دەهێنتە ئاراوە. پ.هارتمان هەڵگری ئەم بۆچوونە بوو، لە نووسینەکانیدا گرینگی بە واتا دا، ئەوەی پێشنیازکرد کە واتا ڕۆڵی سەرەکی لە دیاریکردنی دەقدا هەیە، بەمجۆرە شەپۆلی واتایی لە چێوەی دەقدا گەشەی پێدرا، بە پێی دوو ئاستی زمان دەق شیدەکاتەوە، ئاستی ئاسۆیی _ Sentagma و ئاستی ستوونی Paradigma)) (سعید حسن: ٢٠٠٤:٩٤).

ئەگەر پەیوەندی نێوان دەق و ئەوەی دەق دەینوێنێ، پەیوەندی نێوان واتا و ئامرازی گەیاندنی واتا بێت، لەگەڵ دوو واتادا بەرانبەر دەبینەوە: یەکەمیان ئەو مانایەیە، کە دانەر مەبەستیەتی و لە ناوەوەی دەق خۆی حەشارداوە.دووەم ئەو مانایەیە، کە کۆمەڵێک توانای کراوە لە خۆی دەگرێ و بەو کەلەپوورەوە بەندە، کە دانەر لە ژێر سێبەرییەوە دەنووسێت. (گادامێر مانای دووەم بە رۆحی سەردەم ناودەبات ئەو مانایە لەدەقدا تەعبیر لە ئاسۆی رابردووی دانەر دەکات، بەڵام دواجار دەق شتێک نییە لە رابردوو، بەڵکو شتێکە رابردووی هەیە، مانا لای گادامێر بە یەکجار تەواو نابێت، وەک چۆن لە ڕێگەی ((پێشبین))ییەوە لەساتەوەختێکدا ناتوانین تێبگەین، چوونکە مانا وەک گادامێر بۆی دەچێت ڕووداوە، ڕووداویش ڕەگەزی زەمەن بەشداری لە پێکهێنانیدا دەکات. کەواتە تێگەیشتن کردەیەکی گفتوگۆ ئامێزە نە تەواودەبێت و نە کۆتایی دێت. ئەو بیرورایەش ڕاستەوخۆ، بەحەقیقەتی ((دریدا)) ییمان پەیوەست دەکات.دریدا لە گەڵ گادامێر لەوەدا یەکدەگرێتەوە کە حەقیقەت وەک ڕووداوە دەمێنێتەوە) ،

(عەبدولموتەلیب عەبدوڵا:٢٠٠٨:٣٤) پارچەکانی دەق بە یەکەوە پەیوەستن، لە ڕوویشتوە و ناوەرۆکەوە، کە چۆنیەتی بەیەکەوە هاتنی ڕستەو دەستەواژەکان وپەیوەندییە واتاییەکانی نێوانیان دەگرێتەوە هەروەها ناوەرۆکە هەواڵییەکان، پەیوەندیان بە چالاکییە زمانی و نازمانییەکانەوە هەیە، کە واتای دەقەکە پێکدەهێنن.

زمان لای سوسێر، سیستەمێکە لە نیشانەکان، کە هیچ جۆرە پەیوەندییەکی مادیی لەگەڵ ئەو شتەدا نییە، کە دەمانەوێ دەری ببڕین، لاسایی کردنەوەی بابەتیش نییە، بەڵام هونەر جۆرە زمانێکە، نەک هەموو زمانێک، ئەگەر هونەر لاساییکردنەوەیەکی تەواوی بابەت بووایە، نەدەکرا لە نێوان بەرهەمی هونەریی و بابەتدا جیاوازییەک بدۆزینەوە، لەم دۆخەدا، کاری هونەرمەند دەبوو بە نۆژەنکردنەوەی سروشت، نەک داهێنانی هونەری، بەڵام لە لایەکی دیکەوە، ئەگەر هیچ پەیوەندییەک لە نێوان هونەر و بابەتدا نەبووایە، ئەو کات ڕووبەڕووی بەرهەمی هونەری نەدەبووین، بەڵکو دیاردەیەکمان لە پێشدا دەبوو، کە خاوەنی چییەتی زمانییی دەبوو، (تیۆرەکانی لیۆشتراوس لە بارەی شیعرەوە بوو.ئەو لە باسی دیاریکردنی پێگەی هونەر کە لە نیوە ڕێگای بابەت و زماندا دەیبینییەوە، بۆ شیعر پلەوپایەکی جیای دادەنا: شیعر لە نیوە ڕێگای هونەرو زمان دایە، پێوەندی لە تەک زماندا هەمان پێوەندی نیگارکێشە لە تەک بابەتدا، شاعیر ڕەهەندێکی تازە بە (تەعبیر)ە تازە زمانییەکان دەبەخشێت، وا دێتە بەرچاو کە شیعر لە نێوان دوو ڕێسای پێکناکۆک (پارادۆکس) دایە، کردەی ئاوێتە کردنە زمانییەکان و کردەی لێکدابڕانی واتاییە)، (بابەک ئەحمەدی: ٢٠٠٥: ١٥) .

شاعیر لەدەرەوەی پانتایی ئاماژەگەری خەریکی دەربڕین و ئاماژە دەبێت، واتە لە دەرەوەی سنووری فەرمانڕەوایی زماندایە، وشە لای شاعیر ئامرازێکە، کە بواری پێدەدات، تا لە زمان بۆ تێکشکاندنی زمان سوود وەرگرێ، هەربۆیە شاعیر لە کردەی هاوئاهەنگی دیاردە بەرانبەری و لێکچواندنی شتەکان و دەربڕینە میتافۆرییەکاندا، دروستکەری زمانێکی

سەرووی زمانی ئاخاوتنە، زمانی دەق جیاوازە لە زمانی ئاسایی بۆیە دەربڕینە میتافۆرییەکانی دەق، لەوانەیە بۆ خوێنەرێکی ئاسایی کارێکی ئاسان نەبێت، لەبەرئەوەی هەموو دەقێک دوو لایەنی هەیە، لایەنی بابەتی کە ئاماژە بە زمان دەکات و دەبێتە بابەتی تێگەیشتن و تێگەیشتنی ئاسان، لایەنی خودیی، کە بە بەکارهێنانی تایبەتی زمانی دانەر و تێگەیشتنی خوێنەر بۆ لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی دەقەکەوە بەندە. ئاماژەیەکی تازە دەقاو دەق واتایەکی تازە نییە، پەیوەندییەکی نوێ لە نێوان فۆرم و واتایە، ئەگەر ئەدەبیات بە هونەری ئاماژەی واتایی بزانین، دەبێ دان بەوەدا بنێین بەردەوام نوێ دەبێتەوە، هاوکات لەگەڵ ئەدەبیاتدا، ڕەخنەش نوێ دەبێتەوە. ژێنێت لە وتارێکدا لە بارەی ڕۆلان بارت نووسیویەتی، واتای خوازەی ڕوونکردۆتەوە، ئەم چەمکە لە هزری ئەودا گرینگییەکی زۆری هەیە، لەم بارەیەوە دەڵێت: ئەگەر وشەی چارۆگە پەیڤێک بێ کە ئاماژە بە واتا یان ئاماژە پێ کراوێکی وەک چارۆگەی کەشتی بکات، لەتەک نیشانەیەکی زمانی بەرە و ڕووین، بەڵام ئەگەر چارۆگەی کەشتی وەکو کۆی کەشتی لە بەر چاو بگرین، لە گەڵ جۆرە ڕەمز، هێما یان خوازەی وشەیی بەرەو ڕووین. واتە: ئەگەر هاتوو بەشێک لە شتێکمان بە کۆی ئەو شتە گریمانە کرد ئەوە دەربڕینێکی خوازەییە، وەک (چاو)، کە بەشێکە لە مرۆڤ بۆ کەسێکی سیخوری بەکاربهێنین، لەم کاتەدا، ئێمە لە ئاماژەی زمانی تێپەڕبووین و بە سیستمێکی ئاماژەی تازە گەیشتووین.

ژێنت خۆی دەڵێت: ئەگەر لە سیستمی سیمیۆلۆژیکی دا، چارۆگە بتوانێ لە جێی کەشتی بەکاربێت، سیستەمی خوازە وشەییەکانە، لە سیستەمێکی تری سیمیۆلۆژیکدا، ئەگەر خوازەیەکی وشەیی بتوانێ ئاماژەپێکەرێک بێ بۆ ئاماژە پێکراوی شاعیرانە تیۆری دەربڕینە)،(بابەک ئەحمەد:٢٠٠٥: ٢١٣).

هێماکارەکان پێیان وایە، کە دەق کارایەکی هێمایی (ڕەمزی ئالۆزە) و لە کۆمەڵێک نیشانە پێکهاتووە، هەر تەنیا بە زمانەوە پەیوەست نییە، بەڵکو سنوورەکەی بۆ هێما ونیشانەی تر تێدەپەڕێت (خلیل بن یاسر: ٢٠٠٩: ٢٧).

لێرەدا سێ سیستەم کە بریتین لە: سیستەمی ئاماژەی زمانیی، ئاماژەی خوازەیی، ئاماژە لە تیۆری دەربڕیندا دەناسین، نموونەکەی سەرەوە، خوازەی ڕەها بوو، بەهەمان شێوە بەکارهێنانی میتافۆریش لەو سێ سیستەمەدا، شیاو و گونجاوە ئەگەر وشەی (نێرگز)، لە جێی گوڵی نێرگز بەکاربهێنین، ئاماژەیەکی زمانیمان دەربڕیوە، بەڵام ئەگەر بە واتای چاوی یار بەکاری بهێنین، لەگەڵ میتافۆردا بەرە و ڕوویەن، کە فۆرمێکی خوازەییە. بەڵام لە سیستەمی سیمیۆلۆژیکی تیۆریی دەربڕیندا، ئەم میتافۆرە خۆی دەتوانێ، بە واتایەکی شاعیرانە بەکاربێت، واتە: هەرکات میتافۆریی وشەیی بە پێی ڕێساکانی تیۆری دەربڕین لە واتایەکی شاعیرانەدا بەکاربهێنین، ئاماژەی واتایی هێندە فراوان دەبێتەوە، کە نابێتە هیچ ئاماژەیەکی حاشا هەڵنەگر، گوتار دیاریدەکرێت، بەوەی کە زمانێکە، قسەکەر لە کاتی ئاخاوتندا کۆنترۆڵی دەکات. بەمجۆرەش دەبێتە هاوواتای ئاخاوتن (Parol) ، یەکەیەکە دەکەوێتە سەرووی ڕستەوە، پێکهاتەیەکی یەک بە دوای یەکە، پەیامێکە لە سەرەتا و کۆتایی، زمان تێیدا وەک پرۆسەیەکی گەیاندن کاردەکات، بەڵام دەق کۆمەڵە وتراوێکی زمانییە، کە شیاوی شیکردنەوەیە دەق لێرەدا نموونەی ڕەفتارێکی زمانییە کە دەشێ گۆکراو یان نووسراو بێت. جاکۆبسن بۆچوونی وایە، گوتار، دەقێکە ئەرکی شیعری لە ئاخاوتندا، بە سەریدا زاڵ دەبێت، ئەم دەربڕینە، لە لایەکەوە درێژکراوەی شیعری بۆ زیادکراوە هاوکاتیەکەشی پێویستە لە گەڵ ئەرکە زمانەوانییەکانی تردا (Fonctions de la langue)، بە ڕەگەزەکانی پەیوەندییەوە پەیوەستە، کە خاسیەتی زمانەوانی ڕەنگی تێدا دەداتەوە.

ج. م. آدام لە پێناسەی دەقدا دەڵێت: (دەق بونیاتێکی پلەدارە، لە چەند بەش و پارچەیەکی ناتەواو یان تەواو پێکهاتووە، لە هەمان جۆر یان جۆری جیاواز، هەریەک لەم پارچانە بەشێکن لە پێکهاتەی دەق لە کۆمەڵێک ڕووداوی ئاڵۆز و سادە پێکهاتوون، بەم جۆرە دەق، لە ژمارەیەک بەشی پەیوەندیدار پێکهاتووە، کە ڕووداوی بیریی بەشداری تێدا دەکەن، یەکەی زمانەوانی بونیاتە زمانەوانییەکەی پێکدەهێنن، لە ڕوویواتاییەوە)، (J.M.Adam، ٢٩).

نووسەر یان ئاخێوەر، بە مەبەست دەربڕینە میتافۆرییەکان، لە دەقدا بەکار دەهێنێ، بۆ ئەوەی زمانێکی سەرووتر لە زمانی ئاخاوتن بخولقێنێ و ئاستی واتا بەرزتر بکاتەوە، ڕاڤەکردنی ئەم دەربڕینانەش، پەیوەستن بە زانیاری و ڕادەیەکی بەرزی ژیری و تێگەیشتنەوە، ئەم جۆرە واتاخوڵقاندنە، دواجار لەگەڵ بیری وەرگرانی دەقەوە ئاوێتە دەبێت و تێکەڵ بە فەرهەنگی بەکارهێنەرانی ئەو زمانە دەبێت، بۆیە دیاردەیەکی ئاساییە، کە بەشێک لەم پێکهاتە میتافۆرییانەی دەق، بکەونە ناوزمان و کاریگەرییان لەسەر دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتاو فەرهەنگەکەیدا هەبێت، ئاخێوەر یان نووسەر، پەنا بۆ چەند جۆرێک لە دەربڕینە خوازەییەکان دەبات، لێرەدا، ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین:

دەق تێپەڕاندنی ڕستەو پێکهاتەکانێتی، کە لە شیکردنەوە ولێکدانەوەیدا پشت بە بواری واتایی و کاریگەرییەکانی میتازمان و بەکارهێنانی هێماکانی زمان لە دەوروبەردا دەبەستێت، لێرەشەوە گرینگی بەکردەی تێگەیشتن دەدرێت (سمیس Smith دەڵێت: دەق ئەرکی پەیوەنیکردن و کردەی گەیاندنە.ئەمەشی لە کتێبێکدا خستەڕوو، لە ژێر ناوی ((تیۆری دەق، کێشەکانی زانستی زمان و پەیوەندیکردنی زمانی))دا بوو، لەم نووسینەشدا smith پەیوەستە بە ئەرکی پەیوەندیکردن و پەیوەندی نێوان زانستی زمانی دەق و لێکۆڵینەوەی زانستی زمانی کۆمەڵایەتی، بە بۆچوونی سیونسکی و برینکەر، هەندێ پێکهاتە و نیشانەی زمانی هەن کە وەک وشەی تاک و سەربەخۆ دەبینرێن، بەڵام لەڕاستیدا دەقن بۆ نموونە نانیشانی وێنەکان، پەندی پێشینان، قسەی نەستەق و ناونیشانی شیعرەکان)، (تریفە عومەر ئەحمەد، ٢٠٠٨: ٢١).

لەسەر ئەم بنەمایە، ئێمە لەم بەشەی لێکۆڵینەوەکەماندا، ئاماژە بە میتافۆر لە هەندێ دەقی شیعری و ناونیشانە دەقی چیرۆک و ڕۆمان و وتار و پەندی پێشینان و ئیدیەم دەکەین، چەند نموونەیەکی بەکارهێنانی دەربڕینە میتافۆرییەکان، لەم دەقانە و چۆنیەتی ڕەنگدانەوەیان لە زماندا، دەخەینە ڕوو.

٣\١٣) جۆرەکانی میتافۆر:

٣\١٣-١) خواستن:

چەندین بۆچوون و پێناسین لەبارەی میتافۆرەوە دەربڕاوە، لێرەدا ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین:

ئەرستۆ، لە پێناسەی میتافۆردا دەڵێت: ((میتافۆر پیادەکردنی وشەیەکی نامۆیە، یان لە چەشنەوە بۆ پۆل، یان لە پۆلەوە بۆ چەشن، یان لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی تر یان بە لێکچوون))،(بەکرعومەر:٢٠٠٠: ٤٠).

ئەرستۆ لەم پێناسەیەدا، هەوڵدەدات، لایەنە شکڵی و شێوەییەکانی میتافۆر بداتە بەر ڕۆشنایی، میتافۆر بە وشەیەکی نامۆ لە قەڵەم دەدا و بە ناڕاستەوخۆیی چەمکی گواستنەوە دەخاتە ڕوو، کە لە میتافۆردا هەیە لەگەڵ هەبوونی پەیوەندییەک لە نێوان لێخوازراو و بۆ خوازراودا.

بەپێی واتای بنەڕەتی و واتای خوازراو، دەتوانین بەم شێوەیە، پێناسەی میتافۆر بکەین:

بریتییە لە: ((بەکارهێنانی وشەیەک بۆ گەیاندنی واتایێک جگە لە واتا بنەڕەتییەکەی))، (محمد علی الخولی:١٩٨٢: ١٦٨). بە بەراوردکردنی ئەو پەیوەندییەی، کە لە نێوان میتافۆر و لێکچواندندا هەیە، دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی بکەین:

((بەکارهێنانی وشەیەکە بۆ مانایەکی تر، ئەو وشەیەی کەلەبری شتێک بەکاردێت.لێکچواندنێک هەیە لەنێوان لێخواستراو و بۆخواستراو، لە لێکچواندا مەرجە هەردووبنەڕەتەکە لێچوو لەوچوو هاتبن بەڵام لە خواستندا یەک لەم دوو بنەڕەتە هاتبن بەسە، لە خواستندا تەنیا یەکێک لە بنەما سەرەکییەکان دەردەکەوێت ئەویش بەزۆری لێخواستراوە.هەندێ جار بۆخواستراو دەردەکەوێت، ئەوسا لێ خواستراو دەرناکەوێت تەنیا پەیوەستێک لە لێ خواستراو وەردەگرێت، ئەو کاتە خواستنی درکاو دروستدە کات))، (هاوژین صلێوە:٢٠٠٨: ١٤).

هۆکارێکی گرینگی میتافۆر، دەوڵەمەندکردنی زمان و پڕکردنەوەی ئەو کەلێنەیە، کە بەهۆی سنورداریی وشەوە لە زماندا دروست دەبێت ((وشە لە

ڕووی ژمارەوە لە هەموو زمانێکدا سنووری هەیە و لە بن دێت، بە پێچەوانەی واتاوە، کە هەرگیزاو هەرگیز کۆتایی نایەت و هەمیشە لە پەرەسەندن دایە، ئەم ڕاستییە وای لە میللەتان کردووە، هەندێ وشە لە زمانەکانیان بۆ دوو واتا یان زیاتر بەکاربهێنن.لە زانستی زمان و هونەری ڕەوانبێژیشدا، ئەو وشانە بە چەشنێکی تایبەتی باس دەکرێن و لێ یان دەکۆڵدرێتەوە، سەرەنجام ئەو وشەیەی کە بۆ واتایەکی نوێ لە زمانی لاتینی و زمانە زیندووەکانی ئەوروپادا بەکاردێت پێی دەوترێ میتەفۆر Metaphore))، (کامل حەسەن بەسیر: ۱۹۷۹: ۵۸) .

جاحز دەڵێ: ((خواستن ناونانی شتێکە بە شتێکی تر ئەگەر شوێنی گرتەوە))، (هیتلەر ئەحمەد: ۲۰۰۱: ۱۳) بە پێی ئەم پێناسەیە، دەبێ لە نێوان وشە بنەڕەتییەکە و واتا میتافۆرییەکەدا، لێکچوون و پەیوەندییەک هەبێت، لە هەر ڕوویەکەوە بێت، جوانی یان ئازایەتی یان لێهاتوویی یان وردی و زیرەکی و خێرایی.لە زۆربەی ئەو پێناسانەدا، کە بۆ میتافۆر کراون، ئاماژەیەکیان بۆ چەمکی گوێزانەوە لە واتای بنەڕەتییەوە بۆ واتای خواستراو تێدایە، ئەم کردەیەش بۆ زۆر مەبەست لە زماندا دەکرێت وەک پێویستی و گەشەسەندنی زمان، لەبەرئەوەی مرۆڤ بە خۆڕسک وا خوڵقاوە کە جووڵە بکات و هەوڵ بدات و شتەکانی دەوروبەر بناسێت، بۆئەم مەبەستەش سەرەتا ئیشارەتی بەکارهێناوە، بۆ ئاماژەکردن بەو شتانەی کە ویستوویەتی دەریانببڕێت، دوای ئەمەش دەنگی بەکارهێناوە، یەکەم دەنگیش بە بۆچوونی هەندێک بانگکردن بووە، دواتر دەنگی جیاوازی بۆ هێماکردن بەهەستپێکراوەکان بەکارهێناوە، تاوەکو وای لێهاتووە بۆ هەر ئاماژە پێکراوێک، کۆمەڵە دەنگێکی بەکارهێناوە(مخلوف سید أحمد:۲۰۱۰: ٤٩) دوای ئەوەی وشەکان بۆ واتایەکی دیاریکراو جێگیر دەبن، دەتوانرێت بگوازرێنەوە بۆ واتایەکی تر، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەربڕین بە وشەیەک بکەین، کە لە بنەڕەتدا بۆ ئەو واتایە دانەنراوە، لەم بارەدا، خواستن و خوازە و درکە و سێبەری واتایی دروست دەبێت.

کاری (چوو)، لە بنەڕەتدا، خاوەنی چەند سیمایەکی واتاییە، وەک: < + جووڵە، + ئاڕاستە، + وزە، + شوێن >، لە دەستەواژەی{سەری بە تاشین چوو}، ئەم سیمایانەی لە دەست داوە، هەروەها (چوو)، لە بنچینەدا وشەیەکی فەرهەنگییە، بەڵام لەم دەستەواژەیەی سەرەوەدا، ئەرکی ڕێزمانی بینیوە.

وشەی(هاتن) ، وشەیەکی فەرهەنگییە، بەڵام لە دەستەواژەی(هاتە کوشتن) دا، ئەرکێکی ڕێزمانی بینیوە، بەم پرۆسەیەش دەوترێت (بە ڕێزمانی بوون) لە دەستەواژەی (سااڵێکی هاتە)دا، ئەو سیما واتاییانەی بەزاندووە، کە لە وشە بنەڕەتییەکەدا هەیە، هەریەک لە وشەکانی (سەر، ژێر، لا، پشت، تەنیشت) لە بنچینەدا، دانەی فەرهەنگین، وەک میتافۆر بوون بە دانەی ڕێزمانی و ڕۆڵی ئاوەڵکاری شوێن دەبینن.لە وشەکانی {سەربان، پشت دەرگاکە}، وەک وشەی فەرهەنگیش بە واتای میتافۆر بەکاردێن: (پشتیان شکاند، پشتی هەیە، سەری گەورە...هتد).

بە پێچەوانەی ئەم دۆخەوە، هەندێکجار، مۆرفیمە سینتاکسییەکان وەک: (بە، لە)، کە وشەی ئەرکین، وەک مۆرفیمی وشەداڕێژ، لە دروستکردنی وشەی تازەدا ڕۆڵ دەبینن. (بەهێز، بەکار، لەجێ، لە ناو).

ئەم جۆرە ئااڵوگۆڕبوونەی نێوان وشە و واتاکان لە سیاق و دەوروبەری بەکارهێنانداا، کە میتافۆر ڕۆڵی تێدا دەبینێت، لە زمانەوانی نوێدا، گرینگی پێدەدرێ، لە بەرئەوەی هۆکارێکە بۆ دووبارە بەرهەمهێنانەوەی واتا و وشەی فەرهەنگی.

میتافۆر بوارێکە، دەبێتە هۆی لەدایکبوونی دووەم، واتای هۆشەکیی واتایەکی گشتییە، کە لە هۆشدا جێگیر بووە، نەک ئەوەی کە واتایەکی پەیوەندیدار بە وشەیەکی تایبەتمەند بێت، بۆ نموونە، ئەگەر لە واتای بنچینەیی و خواستراوی هەندێ وشە بڕوانین، ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت: (جەوهەر)، واتا بنچینەیەکەی، هەندێ کان و بەردی بە نرخە، وەک: یاقوت و زێڕو زیو و مس و.. هتد.

هەروەها دەشکرێ بۆ ئاماژەکردن بەلایەنی مەعنەویش بەکاربێت، کە دەڵێین:پیاوێکی بە جەوهەرە. واتە: (ڕەگەزێکی ڕەسەنی هەیە).بەڵام چەمکە فەلسەفییەکەی (جەوهەر) بەو شتانە دەوترێت، کە گونجان و هارمۆنیەتێک لەنێوان بەشەکانیدا هەیە، بەمجۆرە بێژەی (جەوهەر)، لە زماندا، دوو واتای هەیە:

١ ـ بەردێکی جوان و بەنرخ

٢ ـ ڕەگەزێکی ڕەسەن.

زاراوەی (ناوەرۆک)، لە لایەن قسەکەرانەوە بۆ شتی مادیی بەکاردێت، کە نرخ و بایەخە خۆراکییەکەی لە دەست نەدابێت، بە واتای خوازراویش دێت:

- **هەناریێکی بێ ناوەرۆکە (واتای فەرهەنگی).**
- **قسەیێکی بێ ناوەرۆکە (میتافۆر).**

وشەی (بەپیت)، واتا ڕاستەوخۆکەی بۆ زەوییێک بەکاردێت، کە کشتوکاڵی باش تێدا بکرێت و بەرهەمی چاک بدات:

- **{ پارچە زەوییەکی بە پیتە }.**
- **{ نووسینێکی بە پیتە }.**

میتافۆر بەشێکە لە زمانی بە وێنە، ((زمانی بە وێنە چەترێکە چەردەیەک دەربڕین و شیکردنەوەی هەمەجۆر لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، میتافۆر یەکێکە لەو هونەرانەی کە بەهۆیەوە زمانی بە وێنە دادەڕێژرێت و لە سەر بنەمای پەیوەندی ((**لێکچوونیش**))، ئەم هونەرە بونیاد دەنرێت))، (پیتەر هالبێرگ: ٢٠١٠:٧٧). ئەم پەیوەندی لێکچوونەش، بە گەلێ شێوە ئەنجام دەدرێت، وەک:

١ـ لێکچوون لە شێوە: **ملی شووشە** { مل ئەو بەشەی لەشە کە سەر بە لاشەوە دەبەستێتەوە}.

٢ـ هەندێ جار لە تایبەتی هەڵوێستەکەوە، مانا خوازراوەکە بە دەست دێت: { **ئەمجا ڕەش، ڕێویەکە هەڵی خەڵەتاندین**}. (لە هەڵوێستەکەدا، دیارە (**ڕێوی**) بۆ پیاوی فێڵباز خوازراوە).

٣ـ بەهۆی ئەرکەوە: ئەو منداڵە گەورەی ماڵە ـ ئیش و کاری گەورەی ماڵ دەکات.

٤ـ بەهـۆی ڕەنـگەوە: کراسـەکە هەنـارییە، جانتـاکە شـەکەرییە، گوڵـدانەکە پرتەقاڵییە.

ـــ یەکێک لە جۆرەکـانی میتـافۆر ((گواسـتنەوەی واتـایە، لە نـاوێکی تـایبەتییەوە بـۆ نـاوێکی گشـتی، زۆر لە پاڵەوانـانی چیـرۆک یـان ڕۆمـان، کە سیفەتێکی زەقی دیاری دەبێت (چاک یا خراپ)، دەبێتە ناوێکی گشتی و نـاو لەهەموو کەسێک دەنرێت کە ئەو سیفەتە هەڵگرێت))، (صـباح ڕەشـید:٢٠٠٠: ١٨٨).

چەندین نموونەی لەم جۆرە، لە ژیانی ڕۆژانەدا بەرچاودەکەوێت:

ــ هەندێکجار، ڕووداوێکی ڕاستەقینە کە ڕووەدات، وێنەیەکـی زمـانی لە لای خەڵکی دروسـت دەکـات و دواتـر دەبێتە خـوازەیەکی زمـانیی، بـۆ هـەر ڕووداو یان هەڵوێستێکی لەو جۆرە، بۆنموونە (**لافاوی عەدەبەڵەک**)، کە لە شـێوەزاری کۆیـەدا پێـی دەوترێـت: (**لافـاوی عەدەبـەرەک**)،خـوازەیەکە بـۆ لافـاوێکی بەهێـز کە لە وەرزی هاوینـدا لـە شـاری کۆیـەدا ڕووێـداوە، ئـەم پیـاوە بـە خـۆی و ئەسـپەکەیەوە لـە لافاوەکـەیان داوە، لـە ئەنجامـدا لافـاوە بەهێزەکە، خۆی و ئەسپەکەی بردووە، ئێستا ئەمـە لـە شـاری کۆیـەدا بۆتـە خوازە، بۆ هەر باران بارینێک کە لە وەرزی هاویندا ڕوو بدات.

ـ لە هەندێ نموونەی تردا، ئەم وێنە و ڕووداوە درامیانە دەبن بە وێنەی خوازەی زمانیی:

- **سەرمای پیرێژن**.

ــ نمـوونەیەکی تـری خـوازەی زمـانییە، کە لە وێنەیەکـی درامیـیەوە وەرگیراوە بریتییە لەو دۆخەی کە: پیرێژن، لە یەکێک لە ڕۆژەکانی بەهاردا، بە خۆشی کەش و هەوا هەڵخەڵەتاوە، بۆیە دەچێتە دەرەوە، لە ناکاو و لەپڕ سەرمایەکی تووندو بەهێز هە لێ کردووە، کە بۆتە هـۆی ڕەق بـوونەوەی و مردنی.

- **مەیکەن بە دیوەخانەکەی ساتو قەڵا.**

نموونەیەکی تری ڕووداوێکە، کە بۆتە خوازەیەکی زمانیی، باس لە دیوە خانێک دەکات، کە سەرەتا باوکەکە بەباشی بەڕێوەی بردووە و نانیان بە خەڵک داوە، دیوەخانێکی گەورە بووە، بەڵام دوای نەمانی باوکەکە، دیوەخانەکە کەوتۆتە دەست کوڕەکانی و بێ سەرپەرشت و بێ سەر و بەری پێوە دیاربووە، ئێستا بە کۆمەڵە کەسێک دەوترێ کە لەسەر شتێک ڕێکنەکەون.

- حاتەمی تەی (حاتم الطائی)، بە کەسێکی دڵباشی سەخی دەوترێت.

ــ هەندێک لە خوازەکان، هاوشێوەن و بۆ هەمان بار بەکاردێن:

- هەر بە ڕبەی تەق تەقە.
- عەینی تاس و عەینی حەمام.

هەردوو خوازەکە، بەکارێک دەوترێت، کە هاوشێوەی کارەکەی پێشووبێت.

ــ جۆرێکی تری خوازە، لە ئاینەوە هاتووە: ((سالّی یوسف: نەهاتی: قات و قڕی))،(عەبدولوەهاب شێخانی:۲۰۰۹: ۱۸۸).

ــ دەڵێی مەسیحە: (پاکی و ئاشتی و ئاین پەرستی).

ــ ئازایەتی و چاونەترسی و نەتەوەپەرستی:

- **شێری ئیمامی عەلی**
- **خۆی بە گیژارا دەزانێ.**

بە پێی بنەمای دەرکەوتنی واتای بنەڕەتی و واتای خوازراو، دەتوانین مێتافۆر بۆ دووجۆری ئاشکراو درکاو دابەشبکەین:

لە خواستنی ئاشکرادا، واتا بنەڕە تییەکە (لێچوو)، دەردەکەوێت، واتای خوازراو لەوچوو ناوترێت، بەهۆی پەیوەندی، یان وێنەی ڕەمزییەوە دەزانین، کە مەبەست واتا خوازراوەکەیە، نەک ڕاستەقینەکە:

- **شەڕابی لەعلی روممانی لە ((نالی))**

حەرامە بێ مەزەی ماچێکی لێوان (دیوانی نالی، ۱۳۸۸ ه: ۲٦۳)

شاعیر، **(لێو)** ی بە (**شەرابی لەعلی روممانی**)، چواندووە، لێچوو دەرکەوتووە، بەڵام لەوچوو دەرنەکەوتووە، واتە: چەشتنی شەرابی ڕەنگی سووری هەنارییی، حەرام دەبێت، ئەگەر ماچی لێوی یار نەبێتە مەزەی.

لە دروستبوونی میتافۆرەکەدا، جۆرە گونجان و پەیوەندییەک، لە نێوان واتای بنەڕەتی و واتا میتافۆرییەکەدا هەیە:واتای بنەڕەتی: (**ڕەنگی سووری هەناریی**) ــ واتای خوازراو (**لێو**)، سیمای (**سوور**)، لەهەردوو واتاکەدا هاوبەشە.

هەروەها، لە ڕوانگەی ئاینی ئیسلامەوە، جۆرە گونجان و پەیوەندییەک، لە نێوان شەراب و حەرامدا هەیە. لە نێوان شەراب ومەزەشدا دیسانەوە لە هەڵبژاردنی واتاکاندا، گونجان هەیە:

شەراب ــ حەرام (واتای خوازراو)، شەراب ـ دیاردەیەکی حەرامە.

شەراب (مەزە) ـــ مەزەی ماچ (میتافۆرێکی ناوییە).

٣\٣ـ٢) خواستنی درکاو (الاستعاره المکنیه): ئەم جۆرە، بە درکە (کنایە)، تێکهەڵکێش دەکرێت، کە ڕەمزێکە، بە وشە یان پێکهاتە دەردەبڕدرێت، مەبەست واتایەکی تری، کە ئاخێوەر دەیەوێت جێگیری بکات.

- **{ دووکەڵ لە ماڵیان هەڵناسێ}**.

لە واتای زارەکیدا وا هەست دەکەین، کە ئەومااڵە ئاگریان نەکردۆتەوە، یان ماڵیان نەسووتاوە، بەڵام ئەگەرلە واتاکە وردبینەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە دوکەڵ لە کۆندا نیشانەی چێشت لێنان بووە، لەبەرئەوەی خەڵک ئەو کاتە بۆ چێشت لێنان، دارو دووی بەکارهێناوە، بۆیە نەبوونی ئاگرو دوکەڵ، لە ماڵێکدا، نیشانەی هەژاری یان قرچۆکییە.

- **کوانێ نۆبەی کورد هێشتا زۆر لە مێژە بێ دەسە**

دەستە پاچەی ڕێی ژیانە تازە ئیش و نەوڕەسە (کەمال مەعروف: ٢٠٠٣:١٧٤) .

لە واتای زارەکیدا، وا دەردەکەوێت، کە کورد لە مێژە دەستی نییە، بەڵام مەبەستی شاعیر لە بەکارهێنانی وشەی دەستدا، هێزوتوانا و دەسەاڵت و سەربەخۆییە.

درکە بریتییە لە ((بەکارهێنانی وشەیەک لە جیاتی وشەیەکی تر، کە پەیوەندی کات یان شوێن، لە نێوانیاندا هاوبەشبێت))، (بەکر عومەر: ٢٠٠٠:٨٦).

یان ((شێوەیەکی ئاخاوتنە، کە جێگەی ناوی شتێک بە ناوی چەند شتێکی تر دەگرێتەوە، کە یەکسەر ئەوت بیردەخاتەوە، بۆ نموونە بوتڵ و خواردنەوە، ڕۆژنامە ــ ڕۆژنامەنووس، تەنووڕە و ژن، مۆزارت بۆ مۆسیقای مۆزارت))، (پیتەر هالبێرگ: ٢٠١٠: ٨١).

درکە لای زۆربەی داهێنەران بەوە جیادەکرێتەوە، کە شێوەیەکە لە شێوەکانی ڕەوانبێژیی، واتامان بە شێوەیەکی هەستپێکراو پێدەدات، وەک وێنە کێشێک کە بەرگی هەست پێکراو بەبەر شتە واتاییەکاندا دەکات. زۆر لە دەربڕینەکانی ڕۆژانەمان میتۆنیمین، بۆنموونە کە دەڵێن (من شکسپیرم خۆش دەوێت)، مەبەست ئەوەیە (بەرهەمەکانی یان نووسینەکانی شکسپیرم خۆش دەوێت)، پەیوەندی نێوان شکسپیر و بەرهەمەکانی زۆر ئاشکرایە. چەند نموونەی تر:

- **ناڵیم هەموو لەبەرە** (مەبەست شیعرەکانی ناڵییە، نەک نالی خۆی).
- **قاپێکم خواردۆتەوە** (مەبەست خواردنی ناو قاپەکەیە).
- **مەنجەڵەکە لەسەر ئاگرە** (خواردنەکەی ناویەتی).
- **قۆریەکە دەکوڵێ** (ئاوەکەی ناویەتی).
- **بەغدا بە هەڵوێستی وا رازی نابێ** ـ (دەسەڵاتی بەغدا).
- **ئەم شارە خرۆشاوە** (مەبەست خەڵکی شارەکەیە).

میتۆنیمی ــ هێمایەکی هۆییە واتە پەیوەندییەکی سروشتی یان ئاسایی (هۆیی) لە نێوان دوو وشەکەدا بەدی دەکرێ، وەک پەیوەندی نێوان (بەغدا) و (دەسەڵاتی بەغدا)، یان (نان) و (بژێوی).ئەم دیاردەیە، بە ڕادەیەکی زۆر لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکاردێت، بە تایبەتی لە نێوان ئەو شتانەی کە پەیوەندی نزیکیان بە یەکەوە هەیە: قسەکەر کە دەڵێ { هەموو بازاڕی هێناوەتەوە}، مەبەست شتەکانی بازارە.

- **نووسینەکانی بە پێزن** (خاوەن بەهرەیە)
- **زمـان تەقەتە** (زمـان لەبـری کەسـەکە بەکارهـاتووە، واتە: نهێنـی نادرکێنێ).

جیاوازی نێوان میتافۆرو میتۆنیمی جیاوازی نێوان ڕەمزی وێنەیی و ڕەمزی هۆییە، میتافۆر وەک هێمـای وێنەیی دەردەکەوێ، واتە: تـاڕادەیەک لێکچوون لە نێوان دوو شـتەکە یـان دوو دەربـڕینەکە بەدی دەکرێ و وێنە لەسـەر بنەمـای لێکچـون، بونیـاد دەنـرێ، ئەمەش لە زمـانی ئەدەبـی و قسەکردنی ڕۆژانەدا دەردەکەوێ:

- **کات بۆخۆی دەڕوات**.

لێکچوونێک دەهێنێتە بەرچاومان لە نێوان (ڕۆیشتن)، (کات) دا، ڕۆیشـتن، جـۆرە بکەرێـک هەڵـدەبژێرێ، کە بەچـاو ببینـرێ و، هۆکـارێکی فیزیکـی بـۆ جوولّە هەبێت، بەڵام (کات)، بە چـاو نـابینرێ و ئەو هۆکـارە مادییـانەی تێدا نیـیە، کە کـاری (ڕۆیشـتن)، داوای دەکـات، بەڵام دەتـوانین لە زەیـن و هۆشماندا ئەوە بەرجەستە بکەین، (کات)، لە ڕۆژگارو سەردەمدا تێدەپەڕێ. بەڵام پەیوەندی میتۆنیمی، خزمـایەتی یـان پەیوەنـدییەکی واقعیـیە، وەک: { بەتڵ و شەراب، پەرداخ و خواردنەوە}.

درکە (کنایە)، جۆرێکە لە ئیحـاو سێبەری واتـایی، بە واتـای خواسـتنێکی دیارو ئاشکرا دێت، بۆ هێماکردن بە درکەیەکی ناڕاستەوخۆ، هەندێک درکە بەوە پێناسە دەکەن، کە وەبیرخستنەوەی شتێکە، بەڵام بە واتای فەرهەنگی وشەکان نایەت.

لەگەڵ ئەوەدا، نەریـتە بەراییەکـان، لەژیـانی سـەردەمدا لە نـاوچوون، بەتـایبەتی لە شـاردا، بەڵام تـاوەکو ئێسـتاش هەنـدێ لە درکەی ئەم جـۆرە ژیـانە لە زمانـدا مـاونەتەوە و بەکاردەهێنـدرێن لە بەرنرخـی واتـا ئیحـایی یەکانیان:

- دیوەخانیان گەرمە.
- ئاشی نەزان خودا دەیگێڕێت.

درکە، لەوەدا لە میتافۆر دەچێت، کە خولّقاندنی زمان و ئاخاوتنی تێدایە بەهۆی گۆڕان لە واتـادا، بۆیە دەتـوانین، درکە بە جۆرێک لە لادانـی واتـایی

دابنێین، کە ئاخێوەر بۆ گۆڕانی واتایی پشتی پێ دەبەستێ، لەهەمان کاتدا، گۆڕان لە هزریشدا دروست دەکات لە بەرئەوەی کردە و ئەزموونی هەڵبژاردن و دانانی واتای زمانیی دەبێتە هۆی لەدایکبوونی دال و مەدلوول، کە ئەمەش داهێنانی ئاخاوتنی لێدەکەوێتەوە و ڕەفتارێکی زمانەوانییە لە کردەی گواستنەوەدا ڕوودەدات. (((گراهام هاف)، دوو جۆر هەڵبژاردن لەیەک جیادەکاتەوە: یەکێکیان لاوەکییە و ئەوی تریان سەرەکییە. لە هەڵبژاردنی لاوەکیدا باس لە سەرچاوە فەرهەنگییە هەمەجۆرەکان و بنیاتنانی ڕستە لە زمانێکی دیاریکراودا دەکات. واتە هەڵبژاردنی کەرەستەکان یاخود هەڵبژاردنی ڕێزمانی. بەڵام هەڵبژاردنی سەرەکی واتە هەڵبژاردنی بابەت بە مانایەکی فراوان))، (پەخشان عەلی:٢٠٠٩: ٢٤).

هەڵبژاردنی سەرەکی شێوازی لێناکەوێتەوە، بەڵام هەڵبژاردنی کەرەستەکان یان هەڵبژاردنی ڕێزمانی، شێوازی لێدەکەوێتەوە، هەندێک وای دەبینن، ئەم جۆرە هەڵبژاردنە، بڕیتییە لە بەرجەستەکردنی مانایەک کە پێشتر بە شێوەیەکی زۆر وردبین وێنەی کێشراوە، بەڵام هەندێکی دی وای دەبینن گۆڕانی بەردەوامە لە هەمان مانادا، چۆمسکی جیاوازی شێواز دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو دەستەواژانەی لە مانادا هاوواتان، کەچی لە دارشتندا جیاوازن.

٣\٣-٣)خوازەی بەڕەڵا: جان کوهین، پێی وایە کە کردەی گۆڕانی واتا لە خۆوە ڕوونادات، هەروەک لە وتاری خواستن ودرکەدا دەبینرێ، لە بەرئەوەی لەنێوان مەدلوولی یەکەم و مەدلوولی دووەمدا، پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕ هەیە، کە لەگەڵ یەکتریدا شیاو و گونجاون، ئەگەر پەیوەندییەکە لێکچواندن بوو، بە خواستن دادەندرێت، بەڵام ئەگەر هاوسێیەتی بوو درکەیە، هەروەها ئەگەر لەسەر بنەمای پەیوەندی بەش بە گشت بوو، ئەوکاتە خوازەی بە ڕەڵایە(رابع بوحوش:٢٠٠٩:٢٢٠). شاعیر بەهۆی خوازەی بەڕەڵاوە، وشەیەک بۆ بواریکی تر دەگوازێتەوە و بەکاری دەهێنێت، بەهۆی ئەمەش جۆرە لەجێچوون یان خزینێکی واتایی ڕوودەدات.

زمانی ئەدەبی خاوەنی کۆمەڵێک خاسیەتی دیاریکراوە، کە بەهۆیانەوە لە زمانی ئاسایی جیادەکرێتەوە ((دەربڕین لە زمانی ئەدەبیدا، چالاکی زیاترە لەو دەربڕینەی لە زمانی ئاساییدا هەیە، چوونکە جگە لە واتا بنچینەییەکەی خۆی، ئاماژە بە لایەنی نەبینراویش دەکات، هەروەها لایەنی هەڵچوون و خەیاڵ کردنیش دەگرێتەوە، کەچی دەربڕین لە زمانی ئاساییدا تەنها ئاماژە بەو واقیعە دەکات کە ڕاستەوخۆ لەبەر چاومانە))، (أدونیس: ١٩٨٦: ٢٩٧).

لە زمانی ئەدەبیدا، یاساکانی زمان دەشکێنرێت و زمان لە شێوە باوەکەی، کە خەڵک لە سەری ڕێککەوتوون دەردەچێت و لە واتا فەرهەنگییەکەی دوور دەکەوێتەوە بۆ ئەوەی ناوێکی نوێ لە شتەکان بنێ، ئەم دیاردەیەش بە لادان لە باو ناودەبرێت.

هەرچەندە سنووری لادان لە باو فراوانە، بەڵام لێکۆڵەرەوان زیاتر لە ڕوانگەی زمانەوە سەیری دەکەن، (بیرجیرۆ)، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دەتوانین بڵێین شێواز لادانی زمانەوانییە)) (بییرجیرو:١٩٩٤: ٥٥١) لادان لە باو، لە ئەنجامی هەڵبژاردن و بژارکردنی کەرەسە زمانییەکان هاتۆتە ئاراوە. جۆرێکی میتۆنیمی Synekdoke کە بە خوازەی بەڕەڵاش ناودەبردرێت، تایبەتمەندییەکی ڕوون و ئاشکرای هەیە، کە تێیدا، بەش لەبری هەموو یان بە پێچەوانەوە دەبێ، ناوهێنانی بەشێکی گرینگ دەبێتە ناوهێنانی سەرجەم شتەکە:

- **قوتابخانەکە ڕژانە سەر شەقام.**

{ مەبەست مامۆستا و خوێندکارانی قوتابخانەکەیە}.

لە خوازەی بەڕەڵادا، بەشێکی ناوەکە، واتای هەمووی دەگرێتەوە.بۆنموونە: (دەست) ـ بۆکار وەک لەم ڕستانەی خوارەوەدا: دەستی لە کانی ئالّتوون دایە (نیشانەیە بۆ دەوڵەمەندی).

- دەستی کورتە (هەژارە، کەم دەرامەتە).
- دەستی ناڕوا (دەسەڵاتی نییە).
- دەستی لە هەموو کونان دەنێ. (پەلە دەکات).
- دەستی بەتاڵە (کاری نییە).

دەشێ (دەست)، لەبری کەسێک بەکاربێت: دەستی تۆم شکاوە (لەبەرخاتری تۆ).

هەروەها بەکارهێنانی وشەی (دڵ)، لەم رستانەی خوارەوەدا:

- دڵی کرمێ بووە (گومانی پەیداکردووە) .
- دڵی نایەت (ناتوانێ کارێک بکات) .
- دڵم ئاو ناخواتەوە (بە تەواوی بە کارەکە ڕازی نییە).

لەسەر بنەمای ئەم دابەشکردنە، دەتوانین دوو بۆچوون وەربگرین:

بۆچوونی یەکەم: متافۆر مەجازە لە سەر بنەمای پەیوەندی و وێنەی ڕەمزی دامەزراوە.

بۆچوونی دووەم: میتافۆر جۆرە لێکچواندنێکە، کە یەکێک لە بنەڕەتە سەرەکییەکانی لادراوە.

بەم جۆرە میتافۆر لەسەر بنەمای دوو بنەڕەت دابەش دەکرێت: لە خواستنی ڕاگەیاندنا (دەربڕاو)، لێخواستراو دەردەبڕدرێت و بۆ خواستراو دەرنابڕدرێت، بەهۆی پەیوەستێکەوە دەزانرێت، کە مەبەست واتا ڕاستەقینەکە نییە.

((**من لە خونچەدا مەی ئەخۆمەوە**

ژان و ئەندێشەی پێ ئەبڕێنمەوە))،(دڵشاد مەریوانی:٢٠٠٩ :٧٨).

کاری (خواردنەوە)، (مەی)، دەریدەخەن، کە خونچە بە واتای ڕاستەقینەی خۆی بەکارنەهاتووە.

بەڵام لە خواستنی درکاودا، لێخواستراو دەرناکەوێت، بەڵکو تەنیا بۆخواستراو دەردەکەوێت.

لە قورئانی پیرۆزدا، خودای گەورە دەفەرموێت: [واخفض لهما جناح الذل من الرحمة]، (جناح)، لە بنچینەدا هی باڵندەیە، کە دەرنەکەوتووە، جۆری خواستنەکە درکاوە، لەبەرئەوەی(الذل)، بۆخوازراوە، بەڵام لێ خوازراو (الطائر)، دەرنەکەوتووە، پەیوەستێک لە لێخوازراوەوە کە (جناح) وەرگیراوە.

٣\٣ــ٤) **میتـافۆره باوەکـان (سـواوەکان):** هەنـدێک جـۆری میتـافۆر بەڕادەیێک بڵاون، کە تەنانەت ئێمە هەستیان پێ ناکەین، بۆ نمـوونە: لەکاتی گەشتکردندا، کە بەڕێگایەکدا دەڕۆین، چەند تابلۆیەک دەبینین:

- ژیان لێرەوە دەست پێدەکات.
- (onlem)بکرە و ژیان ببەرەوە.

بەهەمان شێوە میتافۆر لە وشەکانی بەستە و گۆرانیشدا دەردەکەوێت، بەستەو گۆرانی میللی ژمارەیەکی زۆر میتافۆریان تێدایە، کە وا هەست دەکەین بەهۆی دووبارە بوونەوەیان و زۆر بەکارهێنانیان سواون و وەک دەربڕینی باویان لێهاتووە.

٤\٣)(**ئاماژە ــ هێما ــ میتافۆر) (السیمیاء و الاستعارة**):

مەبەستمانە ڕۆشنایی بخەینە سەر لێکۆڵینەوە لە ستراتیجیەتی ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان میتافۆرو زانستی نیشانەدا هەیە، کە دەتوانێ زمانێک دروست بکات، هەڵگری شفرەی جۆراو جۆر بێ و ئاخاوتنێک لە ئاخاوتنێکی تر جیابکاتەوە. بەهۆی پەرەسەندنی زمانەوانی نوێوەوە، ژمـاریەک ڕێبـاز و شـەپۆلی ڕەخنەیـی دەرکەوتـن، وەک: بونیـادگەری، شێوازگەری، سیمیۆلۆجیا: زانستی سیمۆلۆجیا هەوڵیداوە پەرە بە چەندین ڕێگای والاکراوەی خوێندنەوەی دەق بدات، بە بۆچوونی سیمۆلۆجیستەکان، کێشەی زمانەوانی بەر لە هەموو شتێک کێشەیەکی سیمۆلۆجییە، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە، زمان بەسەر کۆمەڵێک سیستەمی هێمایی دابەش دەبێت. ئەم بایەخپێدانەش، بەمەبەستی دۆزینەوەی نەسەقی شاراوەی پشت ئاماژەکانە و واتا و کۆد و نیشانەکان، ئازادی خوێندنەوەیان بەرجەستەکردووە.

وشەکانی (السیمیائیة)، (السیمائیة)، سیمۆلۆجیا، سیمۆتیکا، بۆ زانستی ئاماژە، زانستی نیشانە، کە ناوی یەک زانستن وەرگێڕدراون، زمانەوانی سویسری فێردیناند دی سوسێر (F.D saussure)، Universi سیمۆلۆجیا (Semology) ی بۆ داناوە، کە لە (Semion) ی یۆنانییەوە وەرگیراوە، زانـاو فەیلەسـوفی ئەمەریکیش (چـارلس سـاندەرس پێـرس)، (Ch.Perice

سیمۆتیکا) (Semiotics) ی بۆ داناوە. (بسام قطوس و محمد درابسة:١٩٩٥: ٦١ ـ ٧٨).

پەیوەندی نێوان میتافۆر و هێما و نیشانەی زمانیی دەردەخەین، لە دۆخێکدا، کە بایەخ بە دووبارە زیندووکردنەوەی هێما زمانییەکان دەدەین و واتای نوێ بەبەر دەربڕینە کۆنەکاندا دەکەینەوە.

لەهەندێک دەقی ئاخاوتندا بە تایبەتی لە شیعردا هەندێ وشە واتاکانیان دووبارە لە بوارێکی مەعریفی نوێدا بەکاردەهێندرێنەوە، لێکۆڵینەوە لە ستراتیجیەتی ئەم پەیوەندییە، جۆرێک لە وابەستەبوونی هزری و ئایدۆلۆجی رابردوو، بە دووبارە بەرهەمهێنانەوە و گیان بە بەرداکردنەوەی واتای وشەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە.هەندێ هێما، وشەی کلتووری کۆن، واتای نوێیان پێ دەدرێت، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستبوونی واتای تازە، یان دروستبوونی هێمایەک کە واتایەکی پەرەسەندووتری لە واتا فەرهەنگییە بنچینەیەکە هەیە، بەهۆی ئەم کردەیەوە ئاخێوەر یان نووسەر چەمک و تێگەیشتنی نوێ بۆ زمان دادەهێنێ.بەمجۆرە میتافۆرلە توانایدا هەیە، کۆتە بەستۆکەکان بشکێنێ و واتاو چەمکە زمانییەکان زیندوو بکاتەوە، نەک بەو سیفەتەی شێوازێکی ڕەوانبێژییە، لەسەر بنەمای لێکچوون و وێنەی ڕەمزی کاردەکات، میتافۆر هۆکارێکە بۆ داهێنانی واقیع، نەک بە تەنیا جوانکردن و ڕازاندنەوەی ئەو واقیعەی کە هەیە، بەو شێوەیەی کە لە ڕەوانبێژی کۆندا وەسفی کراوە. شاعیر یان ئاخێوەر کردەی میتافۆر دەهێنێتەکایەوە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێنانەی کە لە بۆخواستراودا هەیە و وای دەردەخات کە خاوەنی هەموو ئەو بنەمایانەیە کە لە لێخواستراودا هەیە (عبد الفتاح أحمد:٢٠١٠: ١٨١).

سمیۆتیکای پێرس لەسەر لۆجیک و دیاردەگەرایی و ماتماتیک بنیاتنراوە ، کە لە دەلالەت و پەیوەندییەکانی ڕەمزی کۆڵییەوە، سیمۆتیکای پێرس لقێکە لە زانستی گشتیی دالەکان، واتە:فیزیۆلۆجیای دال یان سیمۆتیکای دامەزراندن بایەخ بە ڕوالەتگەرایی بەڵگە دەدات. تەنیا کردەی بەڵگەی ناکۆتا و بێ سنوور، زامنی دامەزراندنی سیستەمێکی سیمۆلۆجییە،

کە بتوانێت بەهۆی هۆکارە تایبەتییەکانەوە خۆی ڕوون بکاتەوە، لە ڕاستیدا واتا لە دەرەوەی زماندا نییە، بەڵکو لە خودی پرۆسەی پەیوەندی و پرۆسەی گوتن و پرۆسەی بەرهەمهێنانداید. وا لە سیمۆتیکای پێرس دەڕوانرێت، کە لە یەک کاتدا، سیمۆتیکای نواندن و پەیوەندی و دەلالەتە.سێ ڕەهەندیشی هەیە: ڕەهەندی پێکهاتەیی، ڕەهەندی دەلالی، ڕەهەندی بەکارهێنانی پراگماتیکی) (بسام قطوس: ٢٠١١ : ٢٥١).

لە ڕوویفۆرمەوە، زمان لە فۆنیم و مۆرفیم و یەکەی فەرهەنگیی پێکهاتووە، کە ڕەهەندی پێکهاتەیی دالەکانە، ڕەهەندی دووەم بایەخ بە پەیوەندی واتا بە سیاقەوە دەدات، ڕەهەندی سێیەمیش بایەخ بە یاساکانی تەئویلکردنی واتە پەیوەندی دالەکان، بە لەبەرچاوگرتنی ڕاڤەکارییەکانەوە.

لەم بارەدا، میتافۆر وەک ئامرازێکی مەعریفی و داهێنەری بیرۆکەی تازە ڕۆڵ دەبینێت، کە لە توانایدا هەیە، کۆتە بەستۆکەکان بشکێنێت و بەرگێکی تازە بەبەر زماندا بکاتەوە، ئەمەش نەک تەنیا بەو سیفەتەی کە شێوازێکی ڕەوانبێژییە و لە سەر بنەمای لێکچوون و وێنەی ڕەمزی کاردەکات، بە ڵکو هۆکارێکە بۆ خولقاندنی واتای تازە.

ئەم بەکارهێنانە زمانیانە، هەندێکجار لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا و هەنیکجاریش دەچێتە پاڵ هەندێ هونەری ئەدەبی دیکەوە، وەک: پۆشین و ڕەگەزدۆزی و گاڵتە و گەپ و بەکارهێنانی وشە لە سیاقی نەگونجاودا بۆ مەبەستی وروژاندن و زیاتر کاریگەری دروستکردن، لە گوێگردا. واتە: میتافۆر، تەنیا ئامرازێک نییە، بۆ دەربڕینی ئەدەبی، بەڵکو وەک پێکهاتەیەکی زمانی، ئەگەر بەکارهێنەری زمان، لە یاساو کۆتی واتایی، یان لە ڕێسا باوەکان دەرچوو ئاخاوتنەکەی لە واتای فەرهەنگییەوە بۆ واتای میتافۆر دەگوازرێتەوە. دەربڕین لە میتافۆردا، چالاکی زیاترە لە دەربڕینی ئاسایی، چونکە جگە لەواتای بنجی ئاماژە بە لایەنی نەبینراویش دەکات (أدونیس: ١٩٨٦: ٢٩٧)، چەند بنەڕەتێکی هەیە:

أ ـ واتای بنجی: ئەو واتایەیە، کە لە بنچینە دا بۆ وشەیەک دانراوە و ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی لەسەرە، وەک: بەکارهێنانی (کڵپە)، بۆ ئاگر.

زانایان کۆکن لەسەرئەوەی، میتافۆر ئەستێکی هەیە، کە دانانی یەکەمیەتی (محمد کریم الکواز، ٢٠٠٦: ٢٣) ئەم واتا بنجییە، مەرجێکە بۆ دروستبوونی وێنە میتافۆرییەکە، ئەمەش لە بەکارهێناندا، دەردەکەوێت.

ب ـ میتافۆر: واتای دووەمی وشەیە و لە واتای واتا دەکۆڵێتەوە، واتای یەکەم، واتای بنجییە و واتای دووەم ئەو واتایەیە، کە وشە لە دەورو بەردا پەیدای دەکات. (واتا بریتییە لە چەمکی ئاشکرای زاراوەکە، کە بە بێ هیچ پەیوەستێک پێی دەگەین، بەڵام واتای واتا، بریتی لەو واتایەی کە لە هۆش و عەقلدا بۆ زاراوەکە دانراوە)، (أحمد مطلوب: ١٩٨٩: ٣٢٧).

ج ـ پەیوەندی: ئەو بابەتەیە، کە هاوبەشی و لێکچوونێک، لە نێوان واتای بنجی و میتافۆردا دروست دەکات. (ابن عبد الله شعیب: ب.ت: ١٠٠). وەک: پەیوەندی نێوان: مانگ و جوانی، ئەستێرەو دڕەوشانەوە، شەپۆل و هەڵچوونی دە ڕوونی...هتد. مەرج نییە هەموو کاتیک، ئەو پەیوەندییە، لە میتافۆردا، ئاشکرا بێ و هەستی پێ بکرێ، وەک پەیوەندی نێوان (لە باربردن) و (خەون)، لەم دەربڕینەدا: **تۆ خەونەکەی منت لەباربرد**.

د ــ ئەرکی نیشانە داپۆشینی واتای بنجی و ڕاکێشانی سەرنجە بۆ واتای میتافۆر(مهدی صالح: ١٩٧٤: ٢٣).

(زانایانی دێرین ونوێ – ئەوەیان ڕەچاو کردووە، کە واتای ڕاستەقینە و واتای مەجازیی وشەکان مەسەلەیەکی چەسپاو و ڕەها نییە، بەڵکو ڕێژەییە (نسبیة) و شایانی گۆڕانن، چونکە هەمیشە لە جووڵە و بزووتنەوەیەکی بەردەوامن و سیماکانیان ئاڵو گۆڕدەکەن، واتە: ئەوەی ڕاستەقینەیە دەبێتە مەجاز، یان ئەوەی مەجازە دەبێتە ڕاستەقینە)، (طالب حسین:٢٠١١:٧٥) .

((بەڵام نیشانە، واتە: دانانی شتێک بە هێما بۆ واتایەک یان چەمکێک کە ئاماژەی پێدەکات، واتە: نیشانە شتێکە دەدرێتە پاڵ کەسێک بۆ شتێک یان لایەنێک یان سیفەتێک، بە شێوەیەک کە ئاڕاستەی کەسێک دەکرێت، لە بیری ئەو کەسەدا، هێمایەکی یەکسان یان پەیوەندییەکی پەرەسەندووتر جێگیر دەبێت))، (بیرس: ١٩٨٦ : ١٣٨).

هیما لە کۆندا لە دروشمە ئایینی و هونەرەجوانەکان و شیعر بەتایبەتی بەکارهێنراوە، تاوەکو ئێستاش نرخێکی هێماسازی لە لۆژیک و بیرکاری و سیمانتیکدا هەیە، هەر هێمایەک ئاماژە بەیەک شتی دیاریکراو دەدات، کە لە ناو نەخشەی زەینی کۆمەڵگادا جێگیر بووە (کەمال مەعروف:٢٠٠٤: ١٣).
لە ئاستی واتاسازییدا، هێمای زمانی بەو واتا بنەڕەتییە دەوترێ، کە لە فەرهەنگدا بۆی دانراوە، هەر هێمایەکیش، خاوەنی چەند سیمایەکی واتاییە، کە پێی دەناسرێتەوە، بەڵام لە میتافۆردا، واتای بنەڕەتیی هێما، بۆ بواریکی تر دەخوازرێت و بەکاردەهێنرێت.

هەندێ لە زانایان، پێناسەی واتا، بە وێنەی هۆشەکیی بۆ شت دەکەن، بۆنموونە: وێنەی خەزنکراو لە هزردا بۆ وشەی (کتێب) واتاکەیەتی، وێنەی هۆشەکیی بۆ (دار) واتاکەیەتی. (سوسێر، لە دابەشکردنێکدا، جیاوازی لە نێوان بوونی واقیعی و ڕاستەقینە بۆ شت دەکات، لەگەڵ ئەو وێنە هۆشەکییە خەزنکراوەی کە لە میشکدا هەیە، هەروەها هێمای دەنگی، کە وێنەکە دەردەبڕێت، بۆنموونە: بۆ (دار) بوونێکی بابەتی و ڕاستەقینە لە دەرەوەی زماندا هەیە، بەو بوونە دەڵێ: (سەرچاوە ـ المرجع)، کە وێنە هۆشەکییەکە لە هزردا دروست دەکات، بەڵام ئەم بوونە مادییە، بەشێک لە زمان نییە، بەڵکو زمان لە وێنە هۆشەکییەکەوە دەستپێدەکات، کە ئەمەش بە قۆناغی وێناکردن بۆ شتەکان دادەندرێت)، (سمیر شریف:٢٠٠٨، ٢٥٨).

ــ بەپێی ئەم دابەشکردنە، زۆر لە لێکۆڵەرەوان گەیشتوونەتە ئەو بۆچوونە، کە وێنا هۆشەکییەکە بۆ شت واتاکەیەتی. هەرچۆنێک بێت، ناتوانین بە تەواوی پشت بەو تیۆرە ببەستین، کە وێنای هۆشەکیی بۆ شت واتاکەیەتی. ئێمە لە سروشتدا، هەزارەها (دار) دەبینین، لەگەڵ ئەو هەموو جیاوازی و تایبەتمەندییانەی کە لە نێوانیاندا هەیە، ناو لە هەموویان دەنێین (دار).

تیۆری ئاماژە، بریتییە لە سێگۆشەیەکی واتایی لە بارەی (شت، چەمک، هێما)، کە (ئۆگدن و ریچاردز) دایانناوە، چەمک واتایە بۆ شت، بەڵام لەم

بارەشـەوە بۆچـوونی جیـاواز هەیە.لێرەدا، ئەو پرسـە دێتە پـێش ئەگەر چەمک و وێنای هۆشەکی واتا نەبن، ئەی واتا چییە؟ بە بۆچـوونی هەندێک واتـا، ئەو کـۆمەڵە سـیما و تایبەتمەنـدییە، کە لە (سـەرچاوە ــ المرجـع) دا کـۆدەبێتەوە، بـو نمـوونە: واتـای (دار)، ئەو سـیما واتاییـانەیە، کە تێیـدا کۆبۆتەوە:

- دار: + بوونێکی زیندوو
  + لە زەویدا دەڕوێ
  + بەرزبوونەوە لە زەوی

وشەی (ئاو)، ئەو سیما واتاییانەی هەیە:

- **ئاو: + شلەیەکی ڕوونی بێ ڕەنگ**
  + بێتام
  + خواردنەوە

زانسـتی نیشـانە لە زمانـدا، گرینگـی بەو واتـایە دەدات، کە لە پەیوەنـدییە زمانییەکانی نێوان هێمـاو نیشـانەکانی کۆمەڵێکی دیـاریکراودا بەرهـەم دێت، یان لە نێوان چینە یەک بە دوای یەکەکانی دەوروبەرێکی ڕۆشنبیریدا دواتر پەیوەندییە مێتافۆرییەکان دێن، کە پێویستی بە چوارچێوە و بـارودۆخێکی لەبار هەیە(کاتێک شاعیر گفتوگۆ لەگەڵ جێی ژوانی پێشووی بەیەکگەیشتنی یـارەکەی دەکـات، پێویسـتە دەوروبەرێکـی زمـانیی لەبـار دابهێنـێ، کە لە واقیعدا بـوونی نییە، لە بەرئەوەی لە دونیـای ڕاستەقینەدا، (شـوێن ـ جـێ ژووان)، نە قسـە دەکـات و نە وەڵامـیش دەداتەوە، بـۆ دروسـتکردنی ژینگە مێتافۆرییەکە شاعیر تایبەتمەندی (ئاخاوتن)، لە مرۆڤ دەخـوازێ و دەیـدات بە شـوێن)، (عبـد القـدوس أبـو صـالح:۱۹۸۲: ۸۲۷) ، لە ئەنجامـدا، شـاعیر ئاماژەیەکی مێتافۆریی بۆ شوێن دروست دەکات.

هەندێکجار، تایبەتمەندی (ئاخاوتن) دەدرێ بە شتە بێگیانەکانی تریش:

لێرەدابوو، گۆچانەکەم
هەڵیدایە و
وتی:دەستم بەرێ و هەستە (شێرکۆ بێکەس: ۲۰۱۰: ۱۰).

شاعیر، تایبەتمەندی قسەکردنی لە مرۆڤەوە خواستووە، داویەتی بە گۆچان، بۆ ئەوەی لە بوونێکی بێگیانەوە بۆ بوونێکی زیندوو بیگۆڕێت.دەتوانین پەیوەندی نێوان خواستن و سیمۆلۆجیا بەم شێوەیە ڕوون بکەینەوە: سیمۆلۆجیا گرینگی بە ناوەرۆکی هێما و پەیوەندی لەگەڵ شتەکانی دەرەوە و چالاکی هێماکان و چۆنیەتی کارکردن و بەکارهێنانیان لە ئاخاوتندا دەدات، لە میتافۆردا تایبەتمەندی هەڵێنجانی واتا هەیە، بە پێی بەکارهێنان و سیاقە جیاوازەکان، ئەمەش وا دەکات، کە لێکدانەوەی جیاواز بۆ وتارو دەقە میتافۆرییەکان بکرێت، لەم بارەشدا، پێویستمان بە دوو لایەن دەبێ: یەکەم شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان وشە و بیر، دووەم شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان بیر و شت، (ڕەمز)، نوێنەرایەتی دال دەکات، بیریش نوێنەرایەتی (مەدلوول)، هێماش وەک ڕەگەزێکی گۆڕاو لە میتافۆردا، کاردەکات:

دار (وشە، ڕەمز، دال)

↓

بیر (مەدلوول)

دەتوانین لە شێوەی سێگۆشەیەکدا، ڕوونی بکەینەوە:

بیر (مەدلوول)

دار (وشە - ڕەمز) **وشە**

ـ داری هەرمێ

هێما وەک ڕەگەزی گۆڕان

↓

داری ئازادی، داری خۆزگە (میتافۆر)

هێماکانی زمان لە پەیوەندی واتایی دان، هەر هێمایەک پەیوەندی بە هێماکانی تری زمانەوە هەیە، ڕەنگی (شین) واتاکەی لە پەیوەندی ئەم

ڕەنگەوە، بە ڕەنگەکانی تری وەک: (سەوز، زەرد، مۆر... هوە هاتووە، تەنانەت رادە و پلەی ڕەنگەکەش (شینی کاڵ، شینی تۆخ، شینی ئاسمانی).... دیسانەوە واتای ئەم هێمایە، پەیوەندی بە وشەکانی دەوروبەرەوە هەیە: (کتێب، کراس، پێڵاو...هتد) دوو جۆر پەیوەندی لە نێوان هێماکاندا هەیە:پەیوەندی جێنشینی و پەیوەندی هاونشینی.

٣\٤ـ١) ئەرکی سیمۆتیکی میتافۆر (الوظیفه السیمائیة للاستعارة):

پۆل ریکۆر دەڵێت: ((شیکردنەوە وتەفسیرکردنی میتافۆر وەک ڕووداوێک لە ئاخاوتندا، ڕۆڵی هەیە لە تەئویلکردن و ڕاڤەکردنی کردەی ئاخاوتن بە شێوەیەکی گشتی، بەڵکو دەتوانین بڵێین: شیکردنەوە و ڕوونکردنەوەی دەوروبەر و ئەو چوارچێوەیەی کە خوازەکەی تێدا هاتووە، کاریگەری دەبێت لە تێگەیشتن و شیکارکردنی میتافۆر وەک دیاردەیەکی گوتاری دیاریکراو)) (بول ریکور: ١٩٩٩: ١٨٤).

لێرەدا، هەوڵدەدەین، دیاردەی میتافۆر ڕوون بکەینەوە، بەو شێوەیە، کە بەرهەمی پەیوەندی نێوان هێما جۆر بە جۆرەکانە، واتە: دۆزینەوەی ئەو هێمایانە لە ڕووی پەیوەندییان بە میتافۆرەوە، بە هەنگاوێکی گرینگی شیکردنەوەی سیمێوڵۆجی بۆ ئاخاوتن دادەندرێت. دەتوانین درک بە نرخ و بەها جوانکارییەکانی میتافۆر بکەین، لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی نیشانە و هێما زمانییەکانەوە، لە کاتێکدا لە چوارچێوە زمانییەکەیاندا دەریاندەهێنین لە بواری مەعریفی و فەلسەفی بەکاریان دەهێنین.

٣\٤ـ١ـ١) میتافۆر و ئەرکی نیشانەیی بۆ یەکەکانی شوێن:

شوێن لێرەدا، پێگەیەکی ئاماژەیی هەیە، نەک ئەو شتە بەرجەستەیەی کە لە واقیعدا هەیە، هەڵگری واتای جۆراو جۆرە لە دەوروبەری ڕۆشنبیری دیاریکراودا، هەندێکجاریش دیاردەیەکی هزری مەعریفییە، کە لە خەیاڵدا وێنەی بۆ دەکێشرێ و وەسف دەکرێ. دەتوانین، لە میتافۆردا، شوێن بە ڕەگەزێکی گرینگ ناوزەد بکەین، کە توانای داهێنانی بیروبۆچوونی نوێی هەیە:

میتافۆری شوێن، بە زۆر ڕێگا ئەنجام دەدرێت:

- { کوردستان بەرگی سەوزی پۆشیوە}.
- { هەورامان بووکێکی رازاوەیە}.
- {داگیرکەران وڵاتیان فرۆشت و ئێمە کڕیمانەوە}.

ـ (**بەرگ**) تایبەتە بە مرۆڤ، بەهۆی دروستکردنی چوارچێوە و دەورو بەری زمانییەوە دراوە بە کوردستان، کە شوێنە.

ـ **(بووک)** نەریتێکی کۆمەڵگای مرۆڤایەتییە، دراوە بە شوێن.

ـ **(وڵات)** کە شوێنە بۆخوازراوە، لە کردەی کڕین و فرۆشتندا.

لێ خوازراو: شتومەک و کەلوپەل

ڕووی خواستن:کڕین و فرۆشتن

شوێن (وڵات)، گۆڕاوە بۆ شتومەک لە چوارچێوەی کردەی بازرگانی لە دەست چوون و بەدەست هێنانەوەدا.

ئەم جۆرە میتافۆرە، جۆرێکە لە خواستنی ئاڵوگۆڕیی، کە لە نێوان کڕین و فرۆشتندا کراوە.

هاوشێوەی ئەم جۆرە خواستنە، لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە [أولئک الذین اشتروا الظلالة بالهدی و العذاب بالمغفرة فما أصبرهم علی النار] ، (سورة البقرە، الایة ١٧٥) .

لە شیعریشدا، بەهۆی شوێنەوە شاعیر لە دەوروبەری تایبەتیدا، میتافۆر دروست دەکات:

- **ئەگەر ئەمجارە بێمەوە**

لە گۆی مەمکی هەر کانی یێکک،

قومە ئاوێک دەخۆمەوە

گشتیان دەکەم بە دایکی خۆم (عەبدوڵڵا پەشێو: ٢٠٠٢: ٤٣).

شاعیر، لە دەوروبەرێکی زمانیی دیاریکراودا تایبەتمەندی (مەمک)ی داوە بە (کانی) کە خۆی بێگیانە و سیمای شوێنی هەیە، میتافۆری (گۆی مەمکی کانی)، ئەرکی نیشانەیی بۆ یەکەی شوێن تێدایە، ڕەهەندی دەروونی شاعیر لەم دەربڕینە میتافۆرییەدا ڕەنگی داوەتەوە، کە شیر و مەمک، بواری سەرچاوەن و کانی و ئاو بواری ئامانجن، شاعیر نیشتمان و کانی و

ئاوی وەک مەمک و شیری دایکی خۆی خۆش دەوێت و بەهۆیانەوە هەست بە ژیان و ئاسوودەیی دەکات.

٣\٤-١-٢) میتافۆر و ئەرکی نیشانەیی بۆ یەکەکانی کات:

وشە و یەکەکانی کات لە میتافۆردا، وەک ڕەگەزێکی سەرەکی لە تۆڕێکی پەیوەندی زمانیدا تێڕوانینیان بۆ دەکرێت، زەمەن لەم ڕەهەندەی بەکارهێناندا، واتای مەعریفی یان ڕۆشنبیری پێدەدرێت، یان هەندێکجار وەک کاتێکی خەزنکراو، لەبارەی ئایدۆلۆجی پێشووتر، یان ڕەگەزی مەعریفی هاوچەرخ بەکاردەهێندرێت:

- **{ دەستی ڕۆژگار تێکی شکاندم }.**

ڕۆژگار خۆی زەمەنە، بەڵام سیمای دەستی پێدراوە، لەم دەربڕینەدا، دەستی ڕۆژگار بۆ لایەنی سلبی خوازراوە، ئەو هێزەی کە لە ڕۆژگاردا هەیە، بۆ تێکشکاندنی هیوا و ئامانجەکانی ئاخێوەر بەکارهاتووە.

ئەمانە لێکدانەوەی واتایین، لە ئاستی واتاسازیدا، بۆ وشەی فەرهەنگی، بەڵام لە ڕاستیدا، واتا لە پەیوەندی نێوان وشە و ڕستە و دەربڕینەکانەوە، لە دەوروبەرەوە دێت، لەو کات و شوێن و بۆنە و بارودۆخ و هەڵوێستەدا کە تێیدا بەکاردەهێندرێت.بە شێوەیەک گرانە واتای وشە دیاری بکەین، لەبەرئەوەی وشە خاوەنی واتایەکی ڕەها(مطلق) نییە، بەڵام سیاق و دەوروبەر واتاکان دیاری دەکەن (کلود جرمان:٢٠٠٦: ٨).

واتا لە پەیوەندی نێوان هێماکانەوە هەڵدەهێنجرێت، کە بە جیاوازی کاردەکەن، بەمجۆرە(واتا بەرهەمێکی هزرییە، لە ئاکامی مومارەسەی مرۆڤ بۆ جیاکردنەوەی بوونە مادییەکان دێتە ئاراوە)، (سعید بنکراد: ٧٩:١٩٩٨)، لەم ڕوانگەیەوە، دەتوانین مامەڵە لەگەڵ میتافۆردا بکەین وەک هۆکارێک بۆ داهێنانی واتا، لە لایەکی ترەوە بە پێی ئەو پەیوەندییەی کە لە گەڵ نیشانە و ڕەمزدا هەیەتی، مانای سیمبوڵ بە جۆرێک لە پەیوەندی دایە لە گەڵ میتافۆرو میتۆنیمیدا، وادەبێ، میتافۆرێکی سەرکەوتوو، بەڕادەیەک بڵاو دەبێتەوە، لای هەموو کەس ماناکەی ئاشکرادەبێت، خەڵک لەسەری ڕێکدەکەون کە ببێتە سیمبوڵێک.

وشەی Symbolon وشەیەکی یۆنانییە، Symballein = یەکیان بخەیت ــ نیشانەی شتێکی زانراو و هەستپێکراوە(پیتەر هاڵبێرگ: ۲۰۱۰ : ۷۵). هەندێکجار سیمبوڵ بە تێپەڕبوونی کات و ڕۆژگار دوور نیە بچەسپێ و بە جۆرێک لە جۆرەکان مرۆڤ نەتوانێ ببیاتەوە بنەوانی ئەو ڕێککەوتنەی کە چ مانایەکی دیاریکراوی لەسەر کراوە لە کلتووری ئەوروپاییدا، (گوڵی سوور)، سیمبوڵی خۆشەویستی و (خاچ)، سیمبوڵی مەسیحیەتە، لەبەرئەوەی بەسەدان ساڵ، ئەم دوو شتە بەهەمان واتا دووبارە بوونەتەوە و بە شێوەیەکی قوول ڕەگیان لە هزری مرۆڤی ئەوروپاییدا داکوتاوە، ئیتر بوون بە دوو سیمبوڵ.

ڕەمز، لە ڕوانگەی واتاییەوە بەوە لێکدانەوەی بۆ دەکرێت، کە کۆمەڵێک لە واتای بنجی و حەرفی و مادی تێدایە، سەرەڕای ئەمە، واتایەکی مەجازی و ڕۆحی و مەبەستێکی پەنامەکی خۆی حەشارداوە، بواری هزری فراوان دەکات، لەبەرئەوەی پتر لەوە دەوترێت، کە پێویستە بگوترێت. دەکرێ بڵێین ڕەمز بریتییە (لە بەکارهێنانی وشەیەک یان دەستەواژەیەک یان ڕستەیەک، لە دوو توێیدا، جگە لە واتا ڕوکەشەکەی خۆی، مەبەستێک خۆی حەشاردابێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە ڕەمز دوو واتا دەبەخشێت، واتایەکیان ئاشکراو دیارە هەموو کەس تێی دەگات، بەڵام واتاکەی تر نهێنی و شاراوەیە ڕەمز هەروەک چۆن، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەکاردەهێندرێت، لە شیعرو زمانی ئەدەبیشدا بۆ دەربڕینی واتا سوودی لێ وەردەگیرێت، بریتییە لە ئاماژەکردن بە وشەیەک کە واتای شتێکی هەستی یان ژیری دەگەیەنێت بۆ مانایەکی نادیار و جیاواز، خوێنەرانیش بە پێی ئاستی ڕۆشنبیریی و هەستی دەربڕینیان لە دەرکپێکردنی مەوداکەی جیاوازن، هەندێکیان لایەنێکی دەبینن، هەندێکی دی لایەنێکی دیکەی دەبینن، کە بە ڕوونی و ئاشکرایی دەردەکەوێت و ڕۆشنبیر بە ئاسانی لێی تێدەگات)، (پەخشان عەلی:۲۰۰۷:۲۱۵).

هەندێک وشە بۆ نموونە دیاردەی سروشتی وەک ڕەمز لە ئاخاوتنی ڕۆژانە و لە شیعریشدا بەکاردێن، (باران)، بەهۆی ئەوەی پەیوەندی بە ژیان و بژێوییەوە هەیە، وەک ڕەمز بۆ خێرو بەرەکەت بەکاردێت:

- سااڵێکی بە بارانە، واتە: سااڵێکی هاتە.(سااڵێکی بە بەرهەمە)،

ـ گۆران، لە شیعری (پایز)دا دەڵێت:

- **من فرمێسکم، تۆ بارانت**

من هەناسەم تۆ بای ساردت،

من خەم تۆ هەوری گریانت (دیوانی گۆران: ١٩٨٠ : ١٦٣).

شاعیر، بارانی وەک ڕەمزێک بۆ پاککردنەوەی دڵ و دەروون لە خەم و خەفەت و ناخۆشی بەکارهێناوە، (هەوری گریان)ی، وەک میتافۆرێک بۆ خەم و خەفەت بەکارهێناوە، ڕەهەندی دەروونی شاعیر لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا ڕەنگی داوەتەوە و بە بەراوردکردنی دیاردەکانی (فرمێسک) و (باران)، (هەناسە) و (بای سارد)، (خەم) و (هەوری گریان)، بوارێکی واتایی لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا هێناوەتە کایەوە.

ـ لە شیعری (شەوێکی بەهار)دا دەڵێت: ـ

- باران سەرەتای ریققەتی بوو: نم نم ئەگریا،

وەستا بوو زەوی تینو و زەلیلانە لە بەریا! (دیوانی گۆران:١٩٨٠: ١٧١) .

شاعیر (باران)ی وەک ڕەمزێک بۆ بووژاندنەوەی زەوی بەکارهێناوە، تایبەتمەندی (گریان)ی داوەتە پاڵ، کە لە بنەڕەتدا هی گیاندارە، بەهۆی ئەمەش (گریانی باران) و (زەوی تێنو)، وەک دوو میتافۆر هاتوونەتە بەرهەم و لە دایکبوون.

پایز:

پایز! پایز

بووکی پرچ زەرد،

من مات تۆ زیز:

هەردوو هاوەرد ! (دیوانی گۆران:١٩٨٠: ١٦٣).

شاعیر، هێمای (+ مرۆڤ)ی بە پایز داوە، وەک بووکێک وەسفی دەکات، کە پرچێکی زەردی هەیە و لە دۆخی زیزبوونداید. لە بارودۆخێکی دەروونی تایبەت ئەم دەربڕینە میتافۆرییانەی بەکارهێناوە، وێنایەکی هۆشەکیی بۆ وەرزی پایز کردووە و وەک بووکێکی جوانی قژ زەرد دەریخستووە، بەڵام ئەم بووکە جوانە ماتە، پایزیش زیزە، بۆیە گەڵای دارەکان وشک دەبن و هەڵدەوەرن.

هەور:

ووتم: فیدای جەمالت بم ئەی پەری شێوە!
ئەوا توایەوە هەستیم بە سۆزشی گریەت؛
چییە، کە هەیکەلی مەڕمەڕ غوباری وا پێوە؛
قەمەر شکات و سکالا ئەکا لە هەوری خەفەت؟ (دیوانی گۆران:۱۹۸۰: ۱۹).

شاعیر دەستەواژەی (هەوری خەفەت)ی بە میتافۆر بەکارهێناوە، وەک ڕەمزێک بۆ دەربڕینی ئازار و مەینەت.

ڕۆژ:

چاوی ڕێژراو پێ مەکەنە وەکو گوڵ
بۆ ڕۆژی ڕەش بڕژێنە فرمێسک بە کوڵ ! (دیوانی گۆران:۱۹۸۰: ۳٥٦).

شاعیر، لە سەر بنەمای دژیەکی میتافۆری **(ڕۆژی ڕەش)**ی بەکارهێناوە.

میتافۆری (ڕۆژی ڕەش)، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا بەکاردێت و وەک ئیدیۆمێک لەسەر زاری قسەکەرانی زمانی کوردی قاڵبێکی وەرگرتووە، بۆ بارودۆخێکی ناخۆش و نالەبار و توش بەکاردێت، ئەم دەربڕینە میتافۆرییە، لە دەربڕینی پەند و ئیدیۆمی دیکەشدا، بەکارهێنانی هەیە، وەک: (ماڵی گەش بۆ ڕۆژی ڕەش)، واتە مرۆڤ ئەوەی لەکاتی ئاشتی و ئاسایش و تەندروستی و خۆشیدا کۆی دەکاتەوە، لە کاتی نەخۆشی و تەنگانە و نەهاتندا سەرفی دەکات و بەوهۆیەوە خۆی لەو بارودۆخانە ڕزگار دەکات.

ـ ئاسمان:

ئاسمانی شین و ئەستێرەکانی

پێدەکەنین بۆ بەری بەیانی؛ (دیوانی گۆران:۱۹۸۰: ۱۳۵)

شاعیر سیمای پێکەنین، کە هی مرۆڤە بە (**ئاسمان و ئەستێرەکان**)داوە.

ـ ئەستێرە:

لە شیعری (**ئاوابوونێک**) دا دەڵێت:

با تێر بنوێ ئەو ئەستێرەی کە بە شەو،

بە شەوی کورد... نەچوە چاوی یەک تک خەو! (دیوانی گۆران:۱۹۸۰: ۳۳۷).

شاعیر، سیمای نووستنی بە ئەستێرە داوە، هەروەها (**تک**)، کە بەواتای لەتێک دێت، لە بنەڕەتدا، بۆ وەسفکردنی شتی مادی، نەک (**خەو**)، بەکاردێت.

جگە لە دیاردەی سروشت، شاعیر هەندێ جار سوود لە ئەفسانە و سامانی فۆلکلۆریش وەردەگرێت، وەک ڕەمز بەکاریان دەهێنێت:

گۆران، لە شیعری (سەوزە گیای پایز) دا دەڵێت:

تازە سروەی بای قودیسی (**عیسا** ـ فوو)

گیان ئەکاتەوە بەر دنیای مردوو (دیوانی گۆران:۱٦۸:۱۹۸۰).

شاعیر لەم دێرەدا پێغەمبەر (**عیسا**)ی وەک ڕەمزێکی ئایینی بەکارهێناوە، بۆ ئەوەی گیان بە بەر دونیای مردوودا بکاتەوە.

ئەگەر بە وردی باسی سیمبۆڵ بکەین، ناچێتە ناو چوارچێوەی زمانی بە وێنە ئەلیگۆرییەوە، هەرچەندە چەمکی خوازە و ڕەمز، پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە، بەڵام جیاوازیشیان هەیە، ناشێ سیمبۆڵ بە ڕەگەزێکی خوازە دابنرێت، زمانی بەوێنە، لە سەر بنەمای لێکچوون و جیاوازی و پەیوەندی لێک نزیک بونیاد دەنرێت. سیمبۆڵ ڕێککەوتنی لەسەر کراوە، بەڵام دوور نییە بە تێپەڕبوونی کات بچەسپێت و بە جۆرێک لە جۆرەکان مرۆڤ نەتوانێ بیباتەوە بنەوانی ئەو ڕێککەوتنە، کە بەچ مانایەکی دیاریکراو ڕێککەوتنی لە سەر کراوە.

لە سیمبوڵدا، جۆرێک توانەوە و ئاوێتە بوون لە نێوان دوو شتی ماناداردا هەیە، هەردوو حالەتەکە بە شێوەیەکی پڕژ و بڵاو تێکەڵی یەکدەبن، بە تەواوی و کتومت ئاوێزانی یەک نابن، سنوورەکانیان تێکەڵن و هەرگیز ڕەهای تەواو نین، ئاساییە وەک مانای یەکەم بخوێندرێتەوە، بۆ ئەوەی بە مانای دووەم بیخوێنینەوە و تێی بگەین، پێویستمان بە هەندێ زانیاری مێژوویی هەیە و دەبێ بیزانین (ئەنوەر قادر: ٢٠١٠، ٧٧). بۆی هەیە، خوێنەری ئاسایی خوازە بە واتای ڕاستەوخۆ بخوێنێتەوە و تێی بگات، بەڵام خوێنەری کارامە بە دیوەکەی تردا دەتوانێ بیخوێنێتەوە و لێکدانەوەی بۆ بکات، بۆیە ئەلیگۆری بەو مەبەستە فێرکارییەی کە هەیەتی، ڕوویەکی ڕۆشنبیرانەی هەیە و ڕوو لە کاردانەوەی خوێنەرو بایەخدان بە بەرهەمەکە دەکات.بەڵام سیمبوڵ مامەڵە لەگەڵ مەبەستێکی قوواڵترو بنەوانداڕتردا دەکات، کە پەیوەندی بە ئاگایی و دونیای ناخ و بێئاگایشمانەوە هەیە.

٢\١٣ـ٢) بنەما لۆجیکییەکانی لێکدانەوە:

وشەی لۆجیک، وشەیەکی ئەوروپییە لە وشەی لۆگۆسی یۆنانییەوە کەوتۆتەوە، کە واتای هزرو گیان و وشە...هتد دەبەخشێ لۆجیک نەخراوەتە ناو هیچ خانەیەک لەو خانانەی زانستەکان، کە ئەرستۆ لە فەلسەفەکەیدا، دیاریکردووە، چونکە پێی وابووە، ئەو بابەتەی لۆژیک لێی دەکۆڵێتەوە کەرەسەیەکە هەموو زانستەکان بەکاری دەهێنن و پشتی پێ دەبەستن، ئەویش ((هزرو بیری مرۆڤە)). کەوابوو لۆجیک خۆی لە خۆیدا، زانستێکی سەربەخۆ نییە.

(ئەرستۆ)، خۆی وشەی لۆژیکی بەکارنەهێناوە، بەڵکو لە بەهەرمەکانیدا، چەمکی ئۆرگان (ئامێر) و شیکردنەوە...هتد بەکارهاتووە، لە سەردەمی ئەویشدا ئەو وشەیە باونەبووە و بەکارنەهاتووە.

بە پێی سەرچاوەکان، ((شیشەرۆن))، لەجیاتی وشەی دیالێکتیک، کە لەسەردەمی یۆنانیدا باوبووە، بۆ ئەو بەرهەمانە وشەی لۆگیکی بەکارهێناوە، ئەسکەندەری ئەفرۆدیسی و جالینۆس لە سەدەی دووەمی

زاینیدا، وشەی لۆگیکیان بەکارهێناوە و وشەکە ئیتر بووە بە ئاسایی و باو. (حەمید عەزیز:٢٠٠٩، ٧ ـ ٩).

وەک زمانی ئاسایی ڕۆژانە، هزر (بیر)، لە لای خۆیەوە بە چەند بنەمایەک پابەندە، کە چوارچێوەیەکی ڕەنگداڕێژراو بۆپرۆسەی چالاکییەکەی دادەنێت، مرۆڤی ئاسایی چۆن ئەگەر ڕێزمانی زمانەکەی بزانێت یان نەزانێت، زمانەکەی بە ڕێکوپێکی بەکاردەهێنێت، ئەوا لە چالاکی بیرکردنەوەشدا، بزانێت و نەزانێت، پەیڕەوەی ئەو بنەمایانەی لۆژیک دەکات و بەکاریاندەهێنێت، ڕێکو پێککردنی ئەو بنەمایانە، بۆ یەکەم جار لەلایەن فیلەسوفی یۆنانی، ئەرستۆوە ڕاپەڕێنراوە.

بۆنموونە، قسەکەرێکی کورد، لە ڕووی ڕێزمانییەوە، ڕستەی لەم شێوەیە بەکارناهێنێت: (نان دەخۆ من).

بەڵکو، ڕستەکە بەپێی ڕێزبوونی کەرەستەکانی ڕستە لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێنێت: (من نان دەخۆم).

هەروەها لە ڕووی لۆجیکییشەوە، ڕستەی (جانتاکە فڕی) دروست و لۆجیکی نییە و بەکاریناهێنێت و درکی پێدەکات کە لەگەڵ لۆجیکدا ناگونجێت، بەڵام ڕستەی (کۆترەکە فڕی)، لۆجیکییە و بەکاریدەهێنێت.

ــ زمان و لۆجیک لەوەدا یەکدەگرنەوە، کە هەردووکیان ڕەنگدانەوەی بیرن و ئامێرێکن بۆ دەربڕینی هزر، زمان پەیام و زانیارییەکان بە کەسانی دیکە دەگەیەنێت، بەهۆی زمانەوە پەیوەندی بەکەسانی دیکەوە دەکەین و لێیان تێدەگەین و ئەوانیش لە ئێمە تێدەگەن، بەڵام لۆجیک لەوەدا، کە هزر ڕێکدەخات و وای لێدەکات کە پەسەند بێت، دەبێتە سێبەرێک بۆ بیر.

بەهۆی زمانەوە لە بیر تێدەگەین و بە لۆجیکیش، ڕاستییەکەی دەسەلمێنین، بەهۆی لۆجیک و زمانەوە دەتوانین سنوورەکانی کات و شوێن ببەزێنین.

ئەو پەیوەندییەی لە نێوان زمان و بیردا هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ ڕەگی وشەی ((لۆگۆس)) LOGOS کە بە واتای وتار، بونیاتی وتن، زمان دێت، زمان ئامێرێکی بنەڕەتی عەقل و بیروبۆچوون و چەمک و وێنا و کێشەکانە.

بنەمای ئەم پەیوەندییە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شارستانی یۆنانییەکان و ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە دەچێتە چوارچێوەی تۆێژینەوەی پەیوەندی وشە بە واتاوە، لە گەڵ دەرخستنی بۆچوونی جیاوازی فەیلەسوفان لەبارەی ئەو پەیوەندییەوە، کە ئەمەش کردەی لۆجیکی زمانە، بونیاتی زمانەوانی لە وتاری فەلسەفیدا، لەگەڵ بیری یۆنانییەکاندا سەریهەڵدا، کە سەرەتا سۆفستاییەکان وێنایان بۆ کێشابوو(مخلوف سید احمد، ٢٠١٠: ١٣).

ئەمەش مانای وایە، کە سۆفستاییەکان لە زمان و لۆجیکیان کۆڵیوەتەوە، لە وتارەکانیاندا، بەهۆی هونەری هەڵەکارییەوە گرینگیان بە لۆجیک داوە، زانیارییەکی فراوانیان لەبارەی نهێنییەکانی زمان و ڕەوانبێژییەوە دەربڕیوە ، لە چوارچێوەی شێوازی ڕەزامەندی و ئەو بوارانەی، کە پێویستیان بە بەڵگەهێنانەوە هەیە، نکۆڵیان لە بوونی حەقیقەت (ڕاستی) دەکرد، لەگەڵ یاریکردن بە واتای وشە و هەست و سۆزی خەڵکی، پڕوپاگەندەی ئەوەیان دەکرد، کە مرۆڤ پێوەری هەموو شتێکە (القزوینی: ١٩٩٨: ١٠).

هەروەها بیری سۆفستایی لە لۆجیکی ئەرستۆدا لە چوارچێوەی شێوازی بەگیرهێنان (الاحراجی) لە وتارەکانیاندا دەردەکەوێت، بۆ نموونە:

- **[ئەگەر بچیت بۆ بازاڕ پارەکەت خەرج دەکەیت].**
- **[ئەگەر لە ماڵەوە بمێنییەوە هەست بە بێزاری دەکەیت].**
- **[بەڵام یان دەچیتە بازاڕ یان لە ماڵەوە دەمێنیتەوە].**

واتە: یان پارەکەت خەرج دەکەیت، یان لە ماڵەوە دەمێنیتەوە، کە لە هەردوو حاڵەتەکەدا، شێوازی بەگیرهێنانی تێدایە(بشیر امام:٢٠٠١: ١٩).

بزووتنەوەی بیری سۆفستایی هەنگاوێکە بۆ بیری فەلسەفی و لۆجیکی، بە تایبەتی لە چوارچێوەی هونەری وتاردا، لە کێشەی گشتییەوە بەرە و کێشەی تایبەتی دەڕۆیشتن، ئەمەش خاڵێکی گرینگی دەسپێکی ئەرستۆیە بۆ لۆجیک، گواستنەوە لە گشتییەوە بۆ تایبەتی، یان لە بواری گشتییەوە بۆ بواری تایبەتی، کە ئەمەش بە بابەتی (ئیستدلال) ناسراوە، کە ناوەڕۆکی لۆجیکە لای ئەرستۆ، کردەیەکی هزری سەرەکییە، گرینگی بە جیاوازی نێوان ماف و (حق) و بەتاڵی (باطل) ڕاستی و هەڵە دەدات.

ئەرستۆ بیری وتارەکان(مقولات)ی لە گفتوگۆکانی ئەفلاتوونەوە وەرگرتووە، بە تایبەتی گفتوگۆکانی لە بارەی لۆجیکییەوە، هەروەها لە گفتوگۆی ((کراتیلۆس))، ((بارمنیدس))دا، چەندگفتوگۆیەکی کڕۆکی هەیە، وەک: (چەندییەتی، چۆنیەتی، خستنەسەر، کردە، هەڵچوون)، بەڵام ئەفلاتوون، شێوەی سیستەماتیکی و ژمارەی دیاریکراوی پێنەداوە، هەروەک چۆن ئەرستۆ، لە{ دە وتە (دە وتار) }دا، دیاریکردوون. بە پێی زۆربەی بۆچوونەکان، ئەرستۆ بە زۆربەی پۆڵێنە لۆجیکییەکان گەیشتووە، وەک وتارەکان و تیۆری ناساندن، بەڵام هەندێک بۆچوونی تر پێیان وایە، ((برۆتاگۆراس)) و ((گۆرگیاس))، یەکەمینی ئەوانەن کە گرینگیان بە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی زانستی داوە، وەک بواری پەیوەندی نێوان وشە و واتاکەی(بشیر امام:٢٠٠١: ٢١ ـ ٤٩).

نمونەکانیان، لە چوارچێوەی پێوەر و لۆجیکی زمانەوانییەوە دەهێنایەوە، کە گرینگە بۆ شیکردنەوەی بوارەکانی ژیان، بە تایبەتی لە بواری دادوەری و ڕامیاریدا.

ئەرستۆ، لەچەند دەستنووسێکی پەرشوبڵاودا، لە چوارچێوەی فەلسەفە و ژیربێژیدا باسی زمان دەکات، پەیوەندی نێوان زمان و لۆجیک، بابەتە سەرەکییەکانی ئەم دەستنووسانەن، وەک: {وتەکان ـ (المقولات)، دەربڕین ـ (العبارة)، هونەری دواندن ـ (الخطابة)، شیعر ـ (الشعر)}، لە گەڵ هەندێ بابەتی تر لە بارەی دەروون و رامیاری و زانستی ڕەوشتەوە.هەروەها، گەشەی بە گریمانە و بۆچوونەکانی ئەفلاتوون لە بارەی زمانەوە داوە، ئەرستۆ، پێی وایە: پەیوەندی نێوان وشە و واتاکەی پەیوەندییەکی نەریتییە، لەسەر بنەمای ڕێککەوتن دامەزراوە، نەک لەسەر بنەمای دانانی و سروشتی، کە ئەفلاتوون بۆچوونی وابووە.

ئەفلاتوون بەشەکانی ئاخاوتنی بۆ (ناو، کار) دابەشکردبوو، بەڵام ئەرستۆ شتێکی دیکەی بۆ زیاد کرد، ئەویش پارتیکڵ (روابط او الظمائر) بوو، لە گەڵ پێکهاتەی دەربڕینی هەوالی(خەبەری) (بغورة:٢٠٠٠: ٥٨).

لۆجیک لە خۆیدا، وتەی زمانییە، بەڵام ئەگەر نەتوانین هەندێک دیاردەی زمانیی لە ڕووی لۆجیکییەوە لێکبدەینەوە، بە مانای ئەوە نایەت، کە بۆ ئەم مەبەستە، بە هەڵە لۆجیکمان بەکارهێناوە، یان لەو مەبەستەدا لۆجیک نییە. بەڵکو بەو مانایە دێت، کە هەر شتێک لۆجیکێکی تایبەت بە خۆی هەیە. زمانەوانە وەسفییەکان، گەیشتبوونە بۆچوونێکی وا، کە زمان لۆجیک نییە، کاتێک بە دوای سیستەم و ڕێکوپێکی دیاردە کلتوورییەکان لە وڵاتە ڕۆژئاواییەکاندا دەگەڕان. بەهۆی زۆری ئەو ناوێزەییانەی ڕێزپەڕییانەی(شذوذ)، کە لە زمانەکانیاندا هەبووە. (سمیر شریف:۲۰۰۸: ۳۳٤). هەرچەندە زمانەوانە وەسفییەکان، ئەو تێبینییەیان کردووە، بەڵام پێویستە ئەو ڕاستییە لەبەرچاو بگرین، کە لۆجیک هەر لۆجیکە بەهەر شێوەیەک بێت، بەم پێیەش بەرانبەر هەر گۆڕان و لادانێک و دەربڕینە مێتافۆرییەکان لۆجیکێکی تایبەت بۆ لێکدانەوە هەیە. واتە: ناوێزەیی و ناڕێکی، کە لە زماندا هەیە، لەوانەیە بۆ لۆجیکێکی دیاریکراو بگەڕێتەوە، جا ئەو لۆجیکە کۆمەڵایەتی یان مێژوویی یان ڕۆشنبیریی، یاخود هەموویان بێت.

بەڵام، لەپاڵ ئەو بۆچوونەدا: کە بۆ هەر گۆڕان و لادانێکی زمانی لۆجیکێکی دیاریکراو هەیە، بۆی هەیە ڕادەستی ئەو لێکدانەوەیەش بین، کە زمان شتێکە پێچەوانەی بوونایەتی و پێکهاتەی لۆجیکە: (**فرین**)، کاڕێکە پێویستی بە بکەرێک هەیە، کە باڵی هەبێت و توانای فڕینی هەبێت، وەک (مەل، فڕۆکە...هتد)، بەڵام ئەگەر بخرێتە پاڵ مرۆڤ، پێچەوانەی لۆجیک و بنەماکانی بیرە، لەبەرئەوەی لە دونیای ڕاستەقینەدا مرۆڤ باڵی نییە، بۆیە لە ئاستی واتاسازییدا هەڵەیە و لەگەڵ واقیعدا ناگونجێت، لەگەڵ ئەوەشدا، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، دەشێ ڕستەی لەو جۆرەش بەکاربێت و واتاکەی لێکبدرێتەوە و شیکردنەوەی بۆ بکرێت، وەک:

- ئازاد لە خۆشیدا خەریکە دەفڕێت.
- لە خۆشیاندا باڵی گرتووە.
- هێندە دەوڵەمەند بووە، فڕیوە.

هەروەها ئەگەر ڕستەی لۆجیکی ئەو ڕستەیە بێت، کە لەو یاسایانە لانەدات، بیر سنووریان بۆ دەکێشێت، ئەم ڕستەیەی خوارەوە، لە ئاستی ڕووکەشدا، پێچەوانەی بوون و لۆجیکە:

- **من خۆم خۆمم دروستکردووە.**

ئەم ڕستەیە بەواتای فەرهەنگی لێکدانەوەی بۆ ناکرێت، بەڵام دەشێ لە دەورووبەرێکی گونجاودا، وەک دەربڕینێکی خوازەیی لێکبدرێتەوە و گوێگر بە واتای ویستراو بگات.

زمانەوانەکان لە نێوان خۆیاندا بۆچوونی جیاوازیان لە بارەی بابەتی حەقیقەتەوە هەیە، لە بارەی دروستی وتەوە پێیان وایە:ڕستە دروست دەبێت ئەگەر لە گەڵ ئەو ڕێسایانە گونجا کە لەو زماندا هەیە، بەڵام ئایا دەربڕینە خوازەییەکانیش چەمکی حەقیقی و ڕاستەقینەن؟ بۆچوونی ئەرستۆیی لە بارەی هاوشێوەبوونەوە (التطابق) پێمان دەڵێت:(ڕستە دروستە (حەقیقیة)یە، ئەگەر بە شتە هەبووەکان بڵێت هەبوو، بە شتە نەبووەکانیش بڵێ نەبوو، کە دواتر زانای بیرکاری(أ. تراسکی A.Traski) ، لە شیکردنەوەی زمانی سروشتیدا سوودی لێ وەرگرتووە بۆ نموونە دەستەواژەی **((بەفر سپییە))**، حەقیقییە، ئەگەر لە واقیعدا بەفر سپی بێت). (روبیر مارتان: ٢٠٠٧:١٣١).

بەم پێیە، ئەو گوتارانەی کە هەواڵێک دەگەیەنن حەقیقین، بەڵام بە تەنیا ئاخێوەر ئەم بەرپرسیاریەتییە دەگرێتە ئەستۆ، لێرەدا پێویستە ڕەچاوی ئەو خاڵە بکەین، کە بابەتی حەقیقی دوو لایەنی هەیە: ئەوەی لە ڕوانگەی کەسێکەوە حەقیقییە، بۆی هەیە لە ڕوانگەی یەکێکی ترەوە بە شێوەیەکی تر بێت، بابەتی حەقیقەت لە زمانەوانیدا پەیوەندیدارە بە دەورووبەری بیروباوەڕەکانەوە ((المحيط المعتقدي))، دەتوانین بەو دەورووبەرە بڵێین، کە کۆمەڵێک وتەی گۆکراو و گۆنەکراو لە خۆی دەگرێت، ڕستەدروست دەبێت، ئەگەر لە ڕوویدەوروبەرە پێشنیازکراوەکانیەوە حەقیقی بێت، بۆی هەیە، قسەکەر ئاماژە بە چوارچێوەی کەسێکی تر بکات (هەروەک لە ئاخاوتنی ناڕاستەخۆدا)، یان بە شێوەیەکی شاراوە ئاخاوتنەکەی دەبڕێت.

هەروەک چۆن حەقیقەتی زمانەوانی لە دەوروبەرە پێشنیازکراوەکانەوە ڕێژەییە، لە ڕووی جیهانی دەرەکی هەبووەکانیشەوە ڕێژەییە، لەم جیهانەد ناتوانین واتا بە دەربڕینێک بدەین و لێکدانەوەی بۆ بکەین، کە لەهەمان کاتدا، (باطل)، خاڵی بێت لە واتا. دیسانەوە بابەتی دروستی (حەقیقی)، سەبارەت بە ئاستەکانی گونجان و ڕێککەوتن (الملاءمة) و سیماکانەوە ڕێژەییە، کە دەڵێین: {ئەو نەخۆشە، دەوڵەمەندە، هەژارە، گێژە، دەزانێ پیانۆ بژەنێ، جگەرەکێشە...هتد}. باس لە چەند دەرخراوێک دەکەین، بەبێ ئەوەی بزانین تا چ ڕادەیەک وردبینین لەوەی کە بەڕاستی ئاخاوتنەکەمان لەگەڵ مەرجی ڕاستی بوونداد دەگونجێت؟ بۆنموونە: ئەو پێوەرانە چین، کە وا دەکات وەسفی دەوڵەمەند بۆ کەسێک گونجاو بێت؟

ژەنینی پیانۆ، کێشانی جگەرە، هەژاریی، ڕێژەییین و ڕادەیان لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاوازی هەیە، بۆیە دەتوانین بڵێین حەقیقەتی زمانەوانی لە ڕاستیدا حەقیقەتێکی ڕێژەییە.

چۆن میتافۆر، لەگەڵ مەرجی ڕاستی بوونی ڕێژەییدا دەگونجێت؟ تاچ ڕادەیەک ئاخێوەران وتەی **(بەفڕێکی ڕەش)**، لەگەڵ ئەو مەرجەدا دەیگونجێنن و لێکدانەوەی بۆ دەکەن؟ دیسانەوە ئەم مەرجە تاچ ڕادەیەک لەگەڵ چەمکی لادانە زمانییەکاندا ڕێکدەکەوێت و شیکردنەوەی بۆ دەکرێت؟ لادان گەورە و بچووکی هەیە، هەموو لادانێک، واتادروست ناکات و دەوروبەری بۆ نادۆزرێتەوە، بەڵام لە میتافۆردا، هەرچەندە بەزاندنی کۆتەکان زۆریش بن، بە هۆی زانیاری هاوبەش و شارەزایی لە کلتوور و کات و شوێن و چوارچێوە و هەڵوێستی ئاخاوتن و پەیوەندی نێوان قسەکەر و گوێگر و باری دەروونی و بۆنە و پلە و پایەی کۆمەڵایەتی و ئاستی خوێندەواری، دەتوانین لە واتاکەی بگەین و درکی پێ بکەین ، بۆنموونە:

- **{تۆ منت کوشت}.**
- **{ تۆ هیواکانی منت کوشت }.**

ڕستەی یەکەم، بە واتای فەرهەنگیی لۆجیکیی نییە، چوونکە کەسێک کە دەکوژرێت، گیانی لەبەردا نییە و ناتوانێ قسە بکات، بەڵام قسەکەر لەم ڕستەیەدا، کە کوژراوە قسە دەکات! پێکهاتەی ڕستەکە لە ئاستی واتاسازیدا، بەم جۆرەیە:

- **تۆ منت کوشت.**

| | |

{(بکەر ـ تۆ) (بەرکار(من) ـ زیندوو، قسەدەکات!) (کردەی کوشتن)}

لە ئاستی لۆجیکدا، ئەوەی دەکوژرێت، **{نازیندووە}**، بۆیە ئەم ڕستەیە هەڵە دەردەچێت، بەڵام دەشێت، لە دەوروبەرێکی زمانیی دیاریکراودا، لێکدانەوەی بۆ بکرێت، وەک: (ئازار پێگەیاندن، یان دڵدارێک واز لە خۆشە ویستەکەی بهێنێت).

ئەگەر تێبینی بکەین، لەم ڕستەیەی سەرەوەدا، هۆکاری کوشتنەکەش نەگوتراوە ودەرنەبڕدراوە، بۆنموونە: (تۆ بە ئازارپێدان منت کوشت)، بەڵام دیسانەوە جۆری کوشتنەکە، جەستەیی نییە و مەعنەوییە، چونکە کەسی کوژراو ناتوانێت قسە بکات!

ڕستەی دووەم، بەرکار پێویستە گیاندار بێت، بەڵام هیوا، نابەرجەستەیە و گیانی لەبەردا نییە.

تۆ هیواکانی منت کوشت.

| | |

بکەر (هیواکانی من) بەرکار ـ نازیندووە، کە لە ڕاستیدا پێویستە گیانی لەبەر دابێت) (کردەی کوشتن).

- **{ ئاسمان دەموچاوی بەیەکداداوە}.**

لە ڕوویلێکدانەوەی لۆجیکییەوە، ئەم ڕستەیە هەڵەیە، لە دونیای ڕاستەقینەدا، بە پێی بنەماکانی هزر، ئاسمان دەم و چاوی نییە تاوەکو بەیەکی دابدات، کاری بەیەکداداان بۆخۆشی میتافۆرێکە لە بەرئەوەی کردەیەکە پێویستی بە بەریەککەوتنی دوو شتی بەرجەستە هەیە، تەنانەت

لە مرۆڤیشدا، دەموچاو بە واتای فیزیکی بەیەکدانادرێن، بۆ دروستکردنی میتافۆرەکە، (دەموچاو)، لە مرۆڤ خوازراوە، دراوە بە ئاسمان.

ئاسمان دەم وچاوی بەیەکداداوە .

| تەواوکەر (کاری بەیەکدادان)

پێویستە میتافۆر لە هەڵەی واتایی جیابکرێتەوە((ئەو ڕستەیەی کە دەگوترێ چەند نوێ بێت، خوێنەر یان قسەکەر تێیدەگات بە مەرجێ بە زمانی دایک بێت یان هەر زمانێ کە قسەکەر یان گوێگر بیزانن، هەرچەندە ڕستەکە لە ڕووی واتاشەوە ئاسایی نەبێت.یان بۆ بواریک بشێت، کە لە ئارادا نەبێ و باس لە جیهانێک بکات بوونی نەبێت، بۆنموونە، هەر کەسێک کوردی بزانێ، لەم ڕستانەی خوارەوە دەگات، هەرچەندە نموونەکان لە ڕوویواتاسازییەوە نائاسایین:

أ ـ ئەمڕۆ پیاوێکی سێ چاوم بینی

ب ـ فیلەکە بە سەقفی ژوورەکەدا هەڵدەگەڕێ))، (محەمەد مەعروف فەتاح:٢٠١١: ٤٠٢). هەرچەندە، ڕستەکان لە ڕووی واتاییەوە هەڵەن بەڵام دەتوانرێت، لێکدانەوەیان بۆ بکرێت.

هەروەها، میتافۆر، پێویستە لە هەڵەی ڕێزمانیش جیابکرێتەوە، ئەم ڕستانەی خوارەوە هەڵەی ڕێزمانیان تێدایە، بەڵام میتافۆر نین:

- **{ من چوو هەولێر}**
- **{ ئەو هات هەولێر}**
- **{ من خواردێ کەوت}**

((بۆ ئەوەی لە ڕەسەنایەتیەوە بگەینە داهێنان دەبێ زۆر بە وردی هەڵەی ڕێزمانی و واتایی و فۆنۆلۆژی لە ((لادان)) و ((بەزاندن))ی یاسا زمانییەکان جیابکەینەوە، ئەمەش بەوە دەکرێ بزانین ((لادان)) و ((بەزاندن))، بۆ مەبەستێکی ئەدەبی دەبێت، واتە گرینگییەکی تێدایە و شاعیر چاک ئاگاداریەتی و دەزانێ بۆ وەها دەکات))، (محەمەد مەعروف:٤٠٣:٢٠١١) .

لادان بەمەبەست دەکرێت، بەڵام ئاخێوەر کاتێک بەهەڵە زمان بەکاردەهێنێت، لە وانەیە درکی پێنەکات و بەهۆی ناشارەزایی یان بواڕێکی تایبەتییەوە ڕووبدات.

بەرانبەرکردنی ڕستە لە ڕووی ڕێزمان و لۆجیکەوە، لەهەر زمانێکدا بێت، بەو واتایە دێت، کە ڕێزمان ڕووکەشە و بونیاتی سەرەوەی ڕستەکە پێکدەهێنێت، لە ژێرەوەشدا، پێکهاتەی لۆجیکی خۆی حەشارداوە، کە مەرج نییە هاوشێوەبن، ئەم جۆرە جیاکردنەوەی نێوان (ڕێزمان) و (**لۆجیک**) کە بەڕەگەزێکی سەرەکی لەلای (**فیتنگشتن**) و (**راسل**) دادەندرێت، لە مێژووی زمانەوانیدا، بابەتێکی نوێ نییە، لە بەرئەوەی جیاکردنەوەی شێوەی دەرەکی بابەت و شێوە نادیارە شاراوەکەی، واتە پێکهاتەی ڕێزمانی و پێکهاتەی لۆجیکی لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ قوتابخانەی (**پۆر ـ ڕۆیاڵ**)، کە دواتر لە لایەن چۆمسکییەوە گرینگی پێدراوە(مخلوف سیدڕحمد:١٧٤:٢٠١٠).

تیۆری وێنایی (التصوري)، کە یەکێکە لە تیۆرە واتاییەکان، دەکەوێتە ژێر کۆمەڵێک کۆت و بەندەوە، کە ڕەوشە واتاییەکان بەرهەمیاندەهێنێت و پێویستە هەر تیۆرێکی واتایی وەڵامدانەوەی بۆیان هەبێت، گرینگترین ئەم کۆتانە ئەمانەی خوارەوەن:

- کۆتی دەربڕین، پەیوەستە بە توانای دەربڕین، بۆ جیاوازییە واتاییەکان کە زمانە سروشتییەکان هەڵی دەسەنگێنن.
- کۆتی هەمەکی:پەیوەستە بە هەمەکی گەنجینەی بونیاتە واتاییەکان کە زمانە تایبەتییەکان بەکاریدەهێنن.
- کۆتی پێکهاتەیی، پەیوەستە بە بنەمای واتای ڕستە، لە واتای بەشە پێکهێنەرەکانییەوە.
- کۆتی تایبەتمەندییە واتاییەکان، پەیوەستە بە نرخی تایبەتمەندیی واتایی دەربڕینە زمانەوانییەکانەوە وەک: هاوبێژیی و ناوازەیی واتایی و شێکردنەوەیی و...هتد، یان تەفسیرکردنی چەمکی بەرهەمهێنانی تەواو و گونجاو.

- کۆتی ژمێریاری (الحاسوبیه): پەیوەستە بە پەسەندکردنی بەرنامەی ژمێریاریيەوە (الحاسوبیه)، (محمد غالیم الحاج:۲۰۱۰: ۳۸).

تیۆری وێنایی، دوو کۆتی دیکە بە گرینگ دەزانێت، ئەوانیش کۆتی ڕێزمانی و کۆتی مەعریفین، جۆری یەکەم، پەیوەندی بە پەیوەستبوونی نێوان واتاو پێکهاتەوە هەیە، بەڵام کۆتی مەعریفی، هەبوونی چەند ئاستێک کە نوێنەرایەتی هەزر دەکەن لە بارەی زانیاریيە زمانییەکان و ئەو زانیارییانەی کە لە دەوروبەری ئیدراکی و جوڵەییەوە هەڵدەهێنجرێن بە پێویست دەزانێت، نەبوونی ئەم ئاستانەی زانیاری دەبێتە ئاستەنگێک لەبەردەم بەکارهێنانی زمان بۆ گواستنەوەی هاوردە ئیدراکییەکان و ئاخاوتن بەو شێوەیەی کە دەبینرێت و دەبیسترێت لەگەڵ گریمانەکردنی بونیاتی چەمکەکان (محمد غالیم الحاج، ۲۰۱۰: ۳۹).

پێویستە لێرەدا، ئاماژە بەوە بکەین، کە تیۆری وێنایی، جەخت لەسەر ئاستێکی سەربەخۆی پێکهاتەی زمانی دەکات، لە دەرەوەی بوارە مەعریفیەکاندا، گەشە بە شیکردنەوەی وێنەیی وردی دیاردەکان دەدات، لە گەڵ سوود وەرگرتن لە بواری دەروونزانی ئیدراکی و دۆزینەوەی هەندێ لایەنی فێرکردن و تۆێژینەوەی بنەما وێنەیيە بۆماوەییەکانی وەرگرتنی وێناکان.

بە شێوەیەک دەتوانین وێنەی ڕێزمان لەم تیۆرەدا، لە بارەی بونیاتی زانیاریيە هزرییەکانی ناو زمان، لە کۆمەڵێک ئاستی نواندنی سەربەخۆ و کارلێککراو بەم جۆرە دەربخەین:

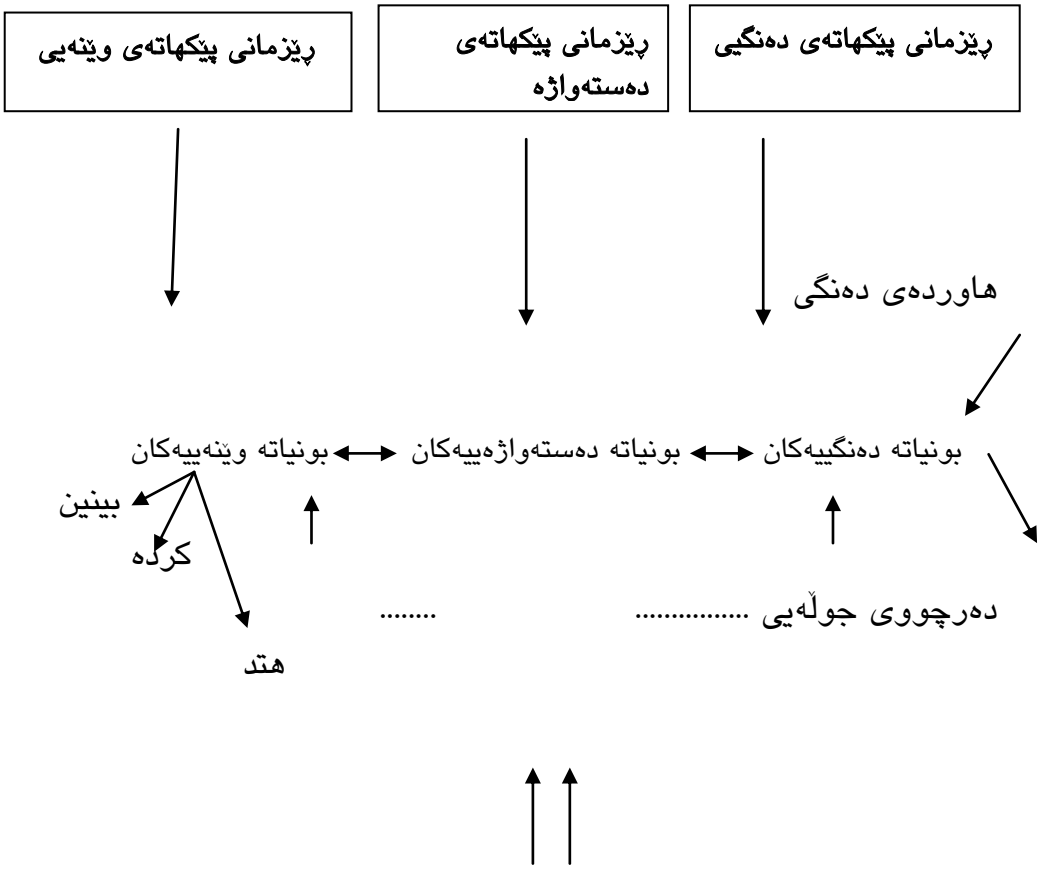

(محمد غاليم الحاج: ٢٠١٠ :)٤٠

ـ لەگەڵ ئەوەدا بونیاتی وێنەیی بواری نواندنی هزرییە، کە بە هۆیەوە پەیوەندی دەرەنجامەکان دیاریدەکرێت، ڕێزمانیش بە هەمان شێوە دەرەنجامێکە، کە بونیاتی وێنەیی، لە بونیاتە وێنەییەکانی تردەوە لێدەکەوێتەوە، ئەمەش دەرئەنجامێکە، دەکەوێتە نێوان هەردوو ڕێزمانی لۆجیکی و ڕێزمانی پێوانەییەوە، کە لە هەمان ئاستدا نوێنەرایەتی هزر دەکەن.

لێرەدا، وێناکردنی دیاردەکان تیۆرێکە لە بارەی واتاوە بەو پێیەی کە نوانـــدنێکی هۆشـــەکییە، بەواتـــای وێنـــا ناوەکییەکـــان (ConceotsSemantics)، کە لە مێشکدا هەن و پێویستیان بە مەعریفەی زمانەوانی هەیە. لە بەرانبەر ئەمەدا، هەندێ تیۆری تردەبینین، کە واتا بە دیاردەیەکی هۆشـەکیی دانـانێن وەک ئەو تیـۆرانەی گرینگـی بە مەرجـی ڕاسـتیی بـوون (شـروط الصـدق) دەدەن، گرینگترینیان(واتـای جیهـانی بوونەکان) ی مۆنتیکۆ (١٩٧٤) و (واتای دانراوەکان) ـ (دلالة الاوضاع) ی (بـاروایز) barwiise و(پێـری) Perry سـاڵی (١٩٨٣) ە، واتـا لە هەردوو تیۆرەکەدا لە دەرەوەی هزردایە.

مەبەست لە تیۆری یەکەم، شیکردنەوەی ڕاستییە، بە سـەربەخۆیی و لە بەکارهێنانـدا لە لایەن ئـاخێوەران و لە ڕوانگـەی پەیوەنـدی نێـوان زمـان و جیهانی دەوروبەرەوە بەردەستە دەکرێت، بەڵام تیۆری دووەم پێی وایە کە زانیارییەکـــان (لە چوارچێوەیـــدا (واتـــای زمـــانی) یـــش، لە دونیـــای دەوربەرەوەیە، مرۆڤ لە چۆنایەتییە دیاریکراوەکاندا وەریاندەگرێت (محمد غـالیم:٢٠١٠: ٤١). واتە: بە پێـی تیـۆری یەکەم، مەرجـی ڕاسـتی بـوون، پەیوەستە بە پێوانەی بەراوردکردنی ئەو زانیاری و هەواڵانەی کە ئـاخێوەر دەریانـــدەبڕێت، لە گەڵ دیاردەکـــانی دەوروبەر و واقیـــع، بـــۆ نمـــوونە، ڕستەیەکـی وەک: (**ئەمسـاڵ بـاران زۆر دەباریـت**). پەیوەسـتە بە چەنـد بنەمایەکی وەک ڕاستبێژیی قسـەکەر و زانیـاری لەبـارەی دەوروبەرو کەش و هەواوە. بەڵام، تیـــۆری دووەم، پێـــی وایە، کە مـــرۆڤ زانیـــاری لە چۆنایەتییەکـانی دەوروبەرەوە وەردەگرێـت و لە بیریـدا لێکـدانەوەیان بـۆ دەکات.

لە تیـۆرییە نوێیەکـانی (فـریجیە)دا، واتـا لە ئەنجـامی پەیوەسـتکردنی دەربـڕینە زمانییەکـان بە بـوونە نازمانییەکـانەوە بەرهەمـدەهێنرێت، بەرەو ڕووکردنەوەی ڕستەکانی (**بابەت ـ کێشە**) نرخی ڕاستی هەڵدەگرن ئەمەش واتـایەکی چەمکییە، لە بەرئەوەی لە چوارچێـوەی چەمـک و زانراوەکـانەوە دەربڕینەکان تەئویل دەکات، بەهەمان شێوە واتایەکی هەمەکی گشـتگیرە، لە

بەرئەوەی نوێنەرایەتی نموونە گشتییەکان دەکات وەک جیهانە هەبووەکان، نەک نموونە بەشییەکانی وەک نواندنی وتار.

مۆنتیکۆ، بەراوردی زمانی سروشتی و زمانی وێنەیی دەکات، زمانی سروشتی و واتاکانی بە بەشێکی بیرکاری نەک دەروونزانی دادەنێت، بەم جۆرە واتا بابەتێکی بیرکاری لۆجیکییە، کە لەسەر بنەمای زانراوەکان کاردەکات، لێرەدا واتا خاوەنی سروشتێکی بابەتی سەربەخۆی دەرەوەی هزرە، کە ئەمەش بەتەواوەتی لەگەڵ واقعیەتبوونی فریجەدا ڕێکدەکەوێت، واتای ڕستەش بە هۆی بنەمای مەرجی ڕاستیبوونەوە دیاریدەکرێت، یان بە درککردنی ئەو وێنەیەی کە ڕەنگدانەوەی جیهانی ڕاستەقینەیە، بۆیە ناو لەم بۆچوونە دەنرێت واتای مەرجی ڕاستیی بوون.

ڕاستی بە پێی مۆدێلی تیۆرەکەی مۆنتیکۆ (Model Theory)، دیاردەیەکی ڕەها نییە، بەڵکو ڕێژەییە، چەمکی نموونەکان، پەیوەستە بە پەسەندییەتی ئەنتۆلۆجیای بەراییی پێکهاتەی جیهانەوە و کۆمەڵی هەبووەکان (مجموعة من الكيانات) {واتە: تاکەکان و بابەتەکان}، کۆمەڵەی تایبەتمەندی و پەیوەندییەکان {واتە: ئەو هەڵگرانەی کە دالەکان بە نرخی ڕاستی بوونەوە پەیوەست دەکەن}، سەرەنجامیش کۆمەڵێک دوانەی ڕێکخراوە(Ordered Pairs) یان بونیاتێکە لە شێوەی لیستێکدایە، بەمجۆرە دەبینین، واتای ڕستە بەهۆی مەرجی ڕاستی بوونەوە بڕیاری لەسەردەدرێت، بەڵام زۆرجار ئاخێوەران دەتوانن لە دەرەوەی سیاق و ئەو مەرجانەش کە بوار بە واتای حەقیقی دەدەن لە واتای ڕستەکانی زمان تێبگەن، بۆیە پێویستە لێرەدا پێکهاتەیەکی تر بۆ مەرجی ڕاستگوتن زیاد بکەین، ئەویش دەروبەرە چەسپێنراوەکانە (العالم الممكن)، ڕستەکان تەنیا بەهۆی ئەو شتانەوە وەسف ناکرێن کە لە دەوروبەری ئێمەدا هەن و زانراون، بەڵکو بەهۆی ئەو دیاردانەوەش کە هەن یان دەشێ لە دەوروبەرەکانی تردا هەبن، لێرەدا، واتای ڕستە وابەستەی توانای جیاکردنەوەی ئەو دەوروبەرەیە کە ڕستەی ڕاستی تێدا دەوترێ بە بەراورد بەو دەوروبەرەی کە ڕستە تێیدا ڕاست نییە، واتە: واتای ڕستە، یان بابەت کۆی دەوروبەرە شیمانەکراوەکانە (محمد غالم:٤٥:٢٠١٠).

لـە ڕووی بـابەت و نـیمچە بـابەتەوە، هەنـدێک ڕسـتە، کە لە زمـانێکی دیاریکراودا بە ڕێسای ڕێزمانی داڕێژراوە و لە ڕووی پێکهاتەوە پەسـەندە، بەڵام مەرج نییە بـابەت ــ بـاس (قضـیة) بێت، لێرەدا، بـواری لـۆجیکی ئەو پرسیارە دەوروژێنێت، کە پێویستە پابەندی چ مەرجێک ببین تـاوەکو بـابەت واتادار بێت؟

بە هەمان شێوەی (**ڕاسل**)، (**ڤیتگنشتن**) هـاوبەرانبەری کردووە، لە نێوان ئەو دۆخەدا، کە چ شـتێک لـۆجیکییە و چ شـتێک فیـزیکییە، ئەم جـۆرە بەرانبەرکـردنە، وێنـایەک وەردەگرێـت، کە ناوەکـان لە گەڵ شـتەکاندا دەگونجێن، هەروەها کێشە یەکەمییەکان (الذریة) لە گەڵ ڕووداوە سادەکاندا گونجـاون (الـذریە)، بەمجـۆرە زمـان کـۆمەڵە بـابەتێکە، جیهـانیش کـۆمەڵە ڕووداوێکی سادەیە، بواری لۆجیکی، کە ڕووداوی تێدایە بە تەواوی هاوتایە لە گەڵ ئەودەوروبەرەدا، کە بـابەتەکەی تێدا دادەڕێژێت. (فیتجنشـن لـدفیج: ١٩٦٨: ٨٢) بە پێی ئەم وێناکردنە، پێویسـتە جیـاوازی بکەیـن، لە نێوان ئەو دوو دۆخەدا، کە بابەتێـک واتـای هەیە لەگەڵ ئەوەی کە بابەتێـک ڕاسـتە، بـابەت ڕاسـت دەبێت، ئەگەر نـوێنەری کردەیەکـی ڕاسـتەقینە بکـات، بەڵام بـابەت واتـای دەبێت، ئەگەر شـیاو بێت بـۆ ئەوەی بە پێـی ئەزمـوون لە واقیعێکـی دیـاریکراودا لێـی بکۆڵـدرێتەوە، بەڵام ئەگەر ئەم لێکـۆڵینەوەیە، لە ئاسـتی ئەزموونـدا شـیاو نەبـوو، ئەوا بـۆی هەیە واتـادار بێت، بەمەرجێک بتوانین بە پێی لۆجیک لێی بکۆڵینەوە، بە شـێوەیەک بنەماکانی پێچەوانەی یاساکانی لۆجیک نەبن.

((واتە: هەمـوو بـابەتێکی خـاوەن وێنـای لـۆجیکی بـابەتێکی واتـادارە، لێکۆڵینەوە لەو دۆخەش کە بابەت وێنایەکی لۆجیکی هەبێت، بەوە دەبێت کە هەر هێمـایەک واتـایەکی دیـاریکراوی هەبێـت، بە شـێوەیەک یەک هێمـا لە واتـایەک زیـاتری نەبێـت، دوو هێمـای جیـاوازیش یەک واتایـان نەبێـت. ٢٠٠٥:٢٩: Hadot) بەو هـــۆیەوە هەڵوێســـتی دانـــانی لـــۆجیکی لەگەڵ میتافیزیکیـا دژ دەوەسـتێت، لەبەرئەوەی لە ڕوانگـەی دانەرانـی لـۆجیکەوە، زۆربەی وتەی فەیلەسوفان، بابەتی ڕاستەقینە نین، بەڵکو لێکچوو (لە شێوە)

ی بـابەتن، واتە لـە ڕووی ڕێزمـان و پێکهـاتەوە ڕسـتەی تەواون، بەڵام نوێنەری هیچ شتێک ناکەن.

بەمجـۆرە، گرینگـی فەلسـەفە لە ڕوانگـەی (ڤیتگنشـتن)ەوە، دۆزینـەوەی هەڵەی لـۆجیکییە لە زمانـدا، لە گەڵ دیـاریکردنی هێمـای بە تـاڵ لە واتـا، لە بـابەتە میتافیزیکییەکانـدا، بە شـێوەیەک (ڕەخنەگـرتنە لە زمـان)، بەهـۆی ڕوونکردنەوەی بیر و دوور خستنەوەی لە هەر کەم کورتیەکی لۆجیکی.

ڤیتگنشتن، باوەڕی وایە، کە جیهان لە بابەتی ڕووت ـ (ئەبستراکت (مجـرد))، پێکنـایەت، بەڵکـو لە بـابەتی ڕێکخـراولە شـێوەی ڕوورداو کە بە ڕووداوی گەردیلەیـی ناویـان دەبـات پێکـدێت. لە بەرئەوەی لە ڕوانگـەی ئەمەوە بۆ ڕووداوی سادەتر شیناکرێنەوە (جان مارک فیری:٢٠٠٦:٢٥.).

وێنـاکردنی بـابەت بەو جـۆرە واتـایە لە لای (ڤیتگنشـتن)، دەبێتە هـۆی دیـاریکردنی دوو جـۆری بـابەت: بابەتەکـانی زانسـت:کە نـوێنەری واقیـع دەکەن، کە دەڵێـت: ((کـۆمەڵەی بـابەتە ڕاسـتییەکان هەمـوو زانسـتە سروشتیەکانە))، (فیتجنشن لدفیج: ١٩٦٨: ٩١).

بابەتەکـانی ژیربێـژی و بیریـاری، بابەتێـک کە واتـای هەیە و لە گەڵ مەرجی ڕاستی بووندا دەگونجێت، بابەتی زانستە، بەڵام ئەو بابەتەی، کە وەسفی بەشێک لە دەوروبەر ناکات، خاوەنی واتا نییە، دەچێتە چوارچێوەی بابەتی میتافیزیکا، کە بابەتێکی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو هاوشێوەی بابەتە، پێویستە زمـانی لـۆجیکی ڕەمـزی، کە بنەمـایەکی ڕاسـتەقینە بونیاتـدەنێت، بابەت لە سەرچاوەیەکی حەقیقییەوە دەربهێنێت، بابەتە ڕاستەقینەکان یـان ڕاسـت یـان هەڵەن، بەڵام کێشـە میتافیزیکییەکـان نەڕاسـتن نە هەڵەن، لەبەرئەوەی خـاوەنی واتـا نـین، لە هەمـوو بابەتێکـدا پێویسـتە مەرجـی ڕاستی بوون هەبێت، واتە: خـاوەنی وێنـایەکی لـۆجیکی بێت، کە واتـای پێ دەدات، ئەگینا بابەت بە کێشە ـ باس (القضیه) داناندرێت.

سەبارەت بە نرخی ڕاستی و درۆ، بۆمان ڕوون دەکاتەوە: کە جیاوازی نێـوان وتەی هەڵە و وتەی بـێ واتـا ، لەوەدایە، یەکەمیـان وێنەیەکمـان لە شـێوە واقیعیـیەکەی بـۆ دەکێشـێت، بەڵام لەگەڵیـدا هـاوجووت نیـیە، بەڵام

دووەمیان هیچ وێنایەکمان پێنابەخشێت، زۆربەی بابەتە فەلسەفی و میتافیزیکییەکان لەم جۆرەن، (ڤیتگنشتن) دەڵێت: ((بەشێکی زۆری بابەت و پرسیارە فەلسەفییەکان، درۆنین، بەڵکو بەتاڵن لە واتا، بۆیە ناتوانین وەڵامیان بدەینەوە تەنیا ئەوەمان لە توانادا هەیە، کە بڵێین: ئەمانە پرسیاری بێ واتان، ئەو پرسیار و کێشانەی کە فەیلەسوفەکان دەیڵێن، لەگەڵ لۆجیکی زمانەکەمان یەکناگرنەوە، بۆیە شتێکی نامۆ نییە، ئەگەر بزانین کە قوڵترین کێشە بە هیچ شێوەیەک کێشە نییە))، (فیتجنشین لدفیج: ۲۰۱۲، ۸۳).

ئاخێوەر لە وتەی بەتاڵ لە واتا تێناگات، بەڵام لە وتەی هەڵە تێدەگات هەرچەندە لەگەڵ واقیعدا هاوجووت نییە، ئەگەر بڵێین: **{هەموو دانیشتوانی کوردستان بە زمانی هیندی قسە دەکەن}**. ئەم ئاخاوتنە لەلایەن قسەکەر و گوێگرەوە، شیاوی تێگەیشتنە. بەڵگەش ئەوەیە، دەتوانین لێیبکۆڵینەوە و بڕیاری ئەوە بدەین، کە هەڵەیە. بەڵام ئەگەر بڵێین: **{هەموو ژمارەیەکی جووت بۆنێکی ئاسۆیی و ڕەنگێکی سووری هەیە}**. لەم دۆخەدا، دووچاری ئاخاوتنێک دەبینەوە کە ناتوانین هیچ شتێک لە بارەیەوە بڵێین، لەبەرئەوەی تێی ناگەین، ناتوانین بڕیاری ڕاستی و هەڵەی لەبارەیەوە بدەین، چونکە هیچ وێنایەکی واقیعی لە دەربڕینەکەدا نییە (مخلوف سید أحمد، ۲۰۱۰، ۱۷۸).

بە بۆچوونی ئێمە، تەنانەت ئەو دەربڕینانەش، کە زۆر لە واتای بنەڕەتی دوورکەوتوونەتەوە و لەگەڵ لۆجیکدا یەک ناگرنەوە، بۆی هەیە بێن بە میتافۆر، هەرچەندە سەرەتا زۆر نامۆ دێنە بەرچاو، گوێگر/ خوێنەر، وادەزانێت، ناتوانێت، لێکدانەوەیان بۆ بکات، بەڵام بە پێی بنەماکانی هاوکاری، کاتێک هەست بەوە دەکات، کە ئاخێوەر/ نووسەر، مەبەستی گاڵتە پێکردن نییە، بە مەبەستی هاریکاری دێتە پێشەوە و لە چوارچێوەیەکی گونجاودا، بەدوای واتای مەبەستدا دەگەڕێت. بە تایبەتی ئەم جۆرە دەربڕینە میتافۆرییانە لە شیعردا بەکاردەهێندرێن، بۆنموونە: **{خەونە پەمەییەکان، پرچی شیعر، ئێوارەیەکی ئەرخەوانی، زەردێکی شینباو ، ڕەشترین شین، ...هتد}**.

(ڤیتگنشتن، کە دەڵێت: بابەتی لۆجیک، هیچ شتێکمان لەبارەی واقیعەوە پێناڵێت، ڕێکخستنێکی کرۆکیمان لەبارەی سەلماندنی لۆجیکییەوە پێشکەش دەکات، ڕاستی بابەت دەستکەوتێکی گفتوگۆ هەڵنەگرە، لە دەرەوەی هێما لۆجیکییە بەکارهێنراوەکاندا نییە، بەڵام لە پێکهاتە لۆجیکیەکاندا دەبینرێت، بۆیە پێویستە سەرنج لە سەلمێنراوەکانیان و دژایەتییەکانیان بدەین، تاوەکو بتوانین درک بە ڕاستی یەکەم و هەڵە (درۆ)ی دووەمیان بکەین، بەم پێیە، ڤیتگنشتن فەلسەفەی لۆجیکی لە سەر بنەمای ڕاستی و درۆ لە چوارچێوەی ڕەمزدا بونیاتناوە (نیشانەی جیاکەرەوەی بابەتی لۆجیک ئەوەیە، مرۆڤ تەنیا بە هۆی ڕەمزەوە دەتوانێ درکی پێبکات کە ڕاستە، ئەم ڕاستیەش لە ناوەرۆکدا، هەموو فەلسەفەی لۆجیک لە خۆی دەگرێت. لۆجیک لە ڕوانگەی ڤتگنشتایندا، سروشتێکی زمانی سنتاکتیکی (Syntactic) ی هەیە)، (جمال حمود، ۲۰۰۹: ٧٦ــ ٧٧). بۆ سەلماندنی ڕاستی و هەڵە، تەنیا پیویستمان بەوە دەبێت، سەرنج لە ڕێکخستن و پێکهاتەی بەشەکانی بدین، نەک بە بەراوردکردن لە گەڵ واقیعدا، جاک بۆلان، لەم بارەیەوە دەڵێت: دە روونناسی و ئیبستمۆلۆجیا ناتوانن مەرجەکانیان بەسەر لۆجیکدا بسەپێنن .

ڤیتگنشتن، لەسەر هەمان ڕێچکەی (ڕاسل)، لە بارەی زمانی نموونەییەوە، دەڵێت: ((ئەو ڕێگایەی کە هێماکان کاری پێدەکەن، وەک بیرکاری وایە))، (مخلوف سید احمد، ۲۰۱۰:۱۷۹) مەبەستی پێکچوونی هەردوو کردەکە نییە، بەڵکو پێی وایە، هەردوکیان یەک شتن، وشەکانی زمان لە پرۆسەی تێگەیشتندا، هەمان ڕۆڵی هێما بیرکارییەکان دەبینن (بەمجۆرە گۆڕینی زمان بۆ کردەی بیرکاری، بوار بۆ زانینی ڕاستی و نا ڕاستی بابەت لە چوارچێوەی هێماکاندا، دەڕەخسێنێت، هەروەک چۆن ژمارەکان، لە کردەی بیرکاریدا ئەم بوارە دەرەخسێنن)، (فیتجنشتن لدفیج:۲۰۱، ١٤٢).

ڤیتگنشتن، وای دەبینێت، کە هەریەک لە لۆجیک و بیرکاری وێنای ئیستدلالیمان پێدەدەن، کاتێک کردەیەکی بیرکاری بەجێ دەهێنین، پێکهاتەیەک بە پێکهاتەیەکی تر ئاڵو گۆڕ دەکەین، زانینی دەرنجامی

ڕاستی ئاڵوگۆڕییەکەش، بەهۆی چۆنیەتی بەکارهێنانی پێکهاتەکانەوە لەلای مرۆڤ دەبێت لە کاتی ئێستادا بۆدەستکەوتی ((ڕاست))، نەک بە بەراوردکردنی شتەکانی بیرکاری . بۆنموونە سەلماندنی بیرکاری، بریتییە لە ئاڵوگۆڕکردنی پێکهاتەیەک بە پێکهاتەیەکی تر، وەک ١١ – ٢ = ٦ + ٣، هەروەها لە هاوکێشەدا، گۆڕاوەکان لە گەڵ یەکدیدا، ئاڵو گۆڕ دەکەین:

(س + ص)٢ = س٢ + ٢ س ص + ص٢ .

ڕاستی و واتای ئەم جۆرە ئاڵو گۆڕکردنە، تەنیا لە زمانی بیرکاریدا بەدەست دەهێنرێت، نەک لە سەرچاوەیەکی دەرەکی، تەنیا بەهۆی ڕاست بەکارهێنانی هاوکێشەکانەوە دەتوانین ڕاستییەکانیان بسەلمێنین سەرچاوە سەرەکییەکە لەوەدا، شاردراوەتەوە، هاوکێشەکان هیچ شتێکمان پێناڵێن، لەبەرئەوەی لایەنی دووەم لە هەر یەکێکیاندا، لایەنی یەکەممان بۆ شیدەکەنەوە، لێرەدا ئەو بیرە سەرهەڵدەدات، کە بابەتی دەستکەوتە گفتوگۆهەڵنەگرەکان بابەتی شیکارییں (جمال حمود، ٢٠٠٩: ٧٨ ــ ٧٩) . بە پێی ئەم بۆچوونەی ڤیتگنشتن، چۆن دەتوانین، دەستەواژەیەکی وەک:

{ڕەشترین سەوز} شیبکەینەوە، ئایا ڕیزبوونی پێکهاتەکان لە هاوکێشەی نێوان واتاکان گونجاوە، بۆنموونە، ئەگەر ئەم دەربڕینە لەگەڵ دەستەواژەیەکی ئاساییدا بەراورد بکەین، پێکهاتەکە، بەم جۆرەیە:

(**ڕەشترین کراس**)= **کراس + ێک + زۆر + ڕەش**.

- (**ڕەشترین سەوز**) یەکسان نییە بە: **سەوز + ێک + زۆر + ڕەش**

کەواتە، ناتوانین دەستەواژەی (**ڕەشترین سەوز**)، بەهۆی ڕاست بەکارهێنانی پێکهاتەی هاوکێشەکەوە بسەلمێنین، لە بەرئەوەی (س) و (ص)ەکان یەکسان نین، لایەنی دووەم، لایەنی یەکەممان بۆ شیناکاتەوە تەنانەت ئەگەر هاوکێشەکە، بەم جۆرە شیبکەینەوە:

(**ڕەشترین سەوز**) = **ڕەش+ ێک + زۆر + سەوز**.

لە بەرئەوەی ڕەنگی سەوز، تایبەتمەندی خۆی هەیە و نابێت بە ڕەش، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، هەندێ دەستەواژەی وەک: **{ شینێکی کاڵ، ڕەشێکی شینباو، سوورێکی سپیباو بەکاردەهێنین}**، بەڵام (**کاڵترین شین، ڕەشترین**

شین، سوورترین سپی) لادانە لە باو و دەچێتە چوارچێوەی دەربڕینە میتافۆرییەکانەوە، کە لە شیعر و زمانی توانج و گاڵتە و گەپدا، پتر بەکاردێت.

(ڤیتگنشتن، بەپێی ڕێبازی شێوەگەرایی (**الشكلانية**) ئەم بۆچوونەی دەربڕیوە، کە (**ليبنتس**) یش پاڵپشتی کردووە، هەروەها لۆجیکناسانی وەک ((**بیانو**))، ((**فریجة**))، ((**ڕاسل**)) هەوڵی بووژاندنەوەیان داوە، بەڵام شێوەگەرایی، بەتەنیا کار لەسەر کردە زمانییەکان دەکات، هەرشتێکی بکەوێتە دەرەوەی زمان واتە: دەرەوەی لۆجیک بابەتی فەلسەفەی (ڤیتگنشتن) نییە.

لە((پەیام))دا، ڤیتگنشتن باسی بەکارهێنانیکی زمانی لۆجیکی دەکات، بە شێوەیەک ئەم زمانە ڕێزمانێکی پێکهاتەیی و ڕەمزی هەبێت، هەر ڕەمزێک دەلالەت لە واتای خۆی بکات، پێی وایە، کەلە زمانی نموونەییدا، پێویستە هەر شتێکی سادە، تەنیا یەک ناوی هەبێت، لە بەرئەوەی زمانی ئاسایی پڕە لە هاوبێژیی و فرەواتایی)، (مخلوف سيد أحمد:١٨٠:٢٠١٠)، (زۆربەی جار لە زمانی ئاساییدا ئەوە ڕوودەدات، کە یەک وشە دوو واتای جیاوازی هەیە، یان دوو وشە دەبینین کە واتاکانیان لە یەکدی جیاوازە بەڵام بەهەمان ڕێگای دیاریکراو لە بابەتێکدا، بەکاردەهێندرێن) (فیتجنشتین لدفیج: ١٩٦٨: ٧٨).

(بەمجۆرە، (ڤیتگنشتن)، باس لە زمانێکی لۆجیکی ڕەمزی دەکات، کە دوور بێت لە هەڵە و بەکارهێنانە هاوبێژیی و فرەیی لە واتا و زیادەڕەوییەکانی وشە، واتە هەوڵدەدات یاسای ئابووری (Loi de parcimonie)، لە بەکارهێنانی وشەدا جێبەجێ بکات، کە بەیاسای ڕزگاربوون ناودەبردرێت، ئەگەر پێویستمان بە وشەیەک نەبوو، بێ واتا دەبێت، ئەمەش مانای ڕزگار بوون دەگەیەنێت.

لۆجیکی ڕەمزی شوێنی دەربڕینی دیاریکراو لە زمانە سروشتییەکاندا دەگرێتەوە بە بەکارهێنانی نیشانە تایبەت و دیاریکراوەکان، کەبە تەواوەتی بوار بە دەرکەوتنی پەیوەندی نێوان شتەکان دەدات ، هەروەک بیرکاری،

بۆیە زمانی ڕەمزی، پێکهاتەیيە (Langage formalise). پەیوەستە بە پەیوەندییە بونیاتییەکانی نێوان شتەکان، ئەو ڕێبازەی کە لە سەری دامەزراوە، بریتییە لە لێکۆڵینەوە لەو مەرجەی کە وادەکات بابەت تەنیا بە وێنا لۆجیکیەکەی ڕاست دەرچبێت، بەبێ ڕەچاوکردنی لایەنی مادی)، (مخلوف سيد أحمد، ۲۰۱۰:۱۸۱)، (بەڵام ڤیتگنشتن، لە ڕەخنەگرتنی زمانی ئاساییدا، هەتا کۆتایی لە سەر ڕێچکەی فریج و ڕاسل نامێنێتەوە، بەڵکو بەرە و ڕێگایەکی تر هەنگاو دەنێت، بە پێچەوانەی ئەوانەوە، پێی وایە ئایدۆگرافیا زمان نییە و ناتوانێت جێگەی زمان بگرێتەوە، بەڵکو وەک ئامێرێک وایە، نوێنەری زمان و هێماگەری دەکات)، (جمال حمود، ۲۰۰۹: ۱۵).

لێرەدا، ئەو پرسە دێتە پێشەوە، کە چۆن بە پێی لۆجیکی ڕەمزی دەتوانین، لێکدانەوە بۆ هەندێک میتافۆری وەک ئەمانەی خوارەوە بکەین؟

- **شەو هەزار چاوی هەبوو.**
- **هەموو لەشی دەمە !**

پێکهاتەی سەرەوەی ڕستەکان، لەگەڵ پێکهاتەی ژێرەوەدا، یەک ناگرنەوە، تەنانەت دەشێت هەندێ ڕستەی نالۆجیکیش، لە دەوروبەردا واتا وەربگرن و لێکدانەوەیان بۆ بکرێت { **ئەم مااڵە بەرد دەخۆن**}، { خوێنم سەوزە } ئەم ڕستانە بە پێی واتای ڕەمزی و ڕیزبوونی کەرەستەکان نالۆجیکیین، لە بەرئەوەی خواردنی بەرد لە لایەن مرۆڤەوە، لەگەڵ واقیعی ڕاستەقینەدا ناگونجێت، بەڵام دەشێ لە دۆخێکدا، بە پێی بوارو جۆری پەیوەندی نێوان قسەکەر و گوێگر، ئەم ڕستەیە بۆ خێزانێکی هەژار بەکاربێت و واتا ببەخشێت. هەروەها لەگەڵ بنەماکانی بیردا ناگونجێت، کە مرۆڤێک خوێنی سەوز بێت، بەڵام دەشێ لە دەوروبەردا واتای پارتێکی سیاسی وەربگرێت.

بۆیە بە بۆچوونی ئێمە ناتوانین، هەموو کاتێک دەربڕینە میتافۆرییەکان، بە پێی بنەماکانی لۆجیک لێکبدەینەوە و شیکردنەوەیان بۆ بکەین.بەڵام

بۆمان هەیە وا بیربکەینەوە، کە بەکارهێنانی ئەم دەستەواژە میتافۆرییانە، لۆجیکی تایبەت بە خۆیان هەیە.

لە دوای جەنگی جیهانی دووەمەوە ڕێبازێکی نوێتر لە فەلسەفەی شیکاری دەرکەوت، کە لە بواری لۆجییکەوە بەرەو گرینگیدان بە زمانی ئاسایی هەنگاوی نا، زمانی ئاسایی بووە بابەتێک لە ڕەخنەی فەلسەفەی شیکاری، گرینگی دان بە چۆنیەتی کارکردنی ئەو زمانە بوو بە چەقی لێکۆڵینەوە، ئەگەر کەم وکورتی زمانی ئاسایی بە پێی تێروانینی فەلسەفەی شیکاری کۆن ئەوەبێت، کە هەندێک ڕستە شیاو نین بۆ پۆلێنکردن، لە چوارچێوەی دووانەی ((ڕاست ـ هەڵە))، فەلسەفەی شیکاری نوێ، بوار بە پۆلێنکردنی ئەم جۆرە ڕستانەش دەدات، بەهۆی گرینگی دان بە ڕەهەندی (پراگماتیکی)، لە زمانی ئاساییدا(مخلوف سید أحمد، ٢٠١٠:١٨٤)، کۆنترین دامەزرێنەرانی بواری پراگماتیک بریتی بوون لە فەیلەسوفی ئەمریکی چارڵز ساندرس پێرس Ch.S.pearce، چارلز موریس Ch.Morris، دیتر بلیر D.Buhler لە ئەڵمانیا، دواتر لە لایەن ئۆستین J.Austin و خوێندکارەکەی سورێل J.R.Searle و گرایس Grice گرینگی بەم بوارە درا.

بەشێکی زۆری ئەوانەی لەبارەی پراگماتییکەوە دەدوێن هەوڵەکانی دی سوسێر بەرز دەنرخێنن، بەتایبەتی لە دوو ئاستدا:

١ ـ زمان سەربەخۆیە لە دەوروبەر (الواقع)، کە بووە هۆی هوڵوەشانەوەی ئەو پەیوەندییەی لە نێوان وتا و ئەو دەوروبەرەدا هەیە.

٢ ـ جیاکاری ئاسۆکانی زانیاری کە هەموو زمانێک دەریاندەبڕێت، هەر زمانێک بۆنیاتێکی هێمایی داخراوی سەربەخۆیە، بواری درککردنی تایبەت بە خۆی هەیە، زمانەوانی ئەمریکی (ئیدوارد ساپیر) E.sapir لە کتێبە بەناوبانگەکەی دەربڕین (التعبیر) یان ئاخاوتن (الکلام)، پاڵپشتی ئەم بۆچوونەی کردووە Le langage کە بواری زمانەوانییەکەی بە زمانەوانی ڕێژەیی ناسراوە. لە هەمانکاتدا ڕۆڵی زمانەوانە ئاماژەکارییەکان (السیمیائین) دەنرخێنن، بە تایبەتی لە بوارەسەرەکییەکەیاندا هێما Le

signe ، ئەمانە بە تایبەتی (ئیمبرتۆ ئیکۆ) Umberto Eco لە کتێبەکەیدا ئاماژەکارەکان و فەلسەفەی زمان (السیمیائیات و فلسفة اللغة) پێیان وایە، کە هێما- نیشانە بوونی بەرفراوانە، بازنەیەکی ناوەندی لە نێوان سیستەمی شێوەکان و داڕێژراوە بێکۆتاییەکانی دەربڕینە هەواڵی و پرسیاری و فەرمانییەکاندا، پێکدەهێنێت.

هەروەها ئۆستن، لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا(وتە - کردە)، هەوڵی داوە تایبەتمەندییەکی نوێ بۆ چەمکی زمان زیاد بکات، ئەویش پەیوەستکردنی زمانە بەهۆی کردەکانییەوە بە جیهان و واقیع، هەروەها (سوریڵ) کردەکانی ئاخاوتنی بۆ کردە قسەییە ڕاستەوخۆ و کردە قسەیە نا ڕاستەوخۆکان دابەشکردووە، لە تیۆرەکەیدا گەشەی بە دوو ڕەهەندی زمان داوە، ئەوانیش: مەبەست وبنەماکانن (المقاصد و المواضعات)، دواتر (پاول گرایس) بواریکی تری گرینگی خستەسەر، ئەویش بواری مەبستداریەتی واتا بوو (مبدأ القصد بمعنی) لە نێوان ئەو بابەت و ڕستانەی کە خاوەنی واتایەکی سروشتی ڕاستەوخۆن، کە دەربڕین لە چەند دیاردەیەکی ڕێکخراو دەکات (**بارینی بەفر نیشانەی ساردی ئاو و هەوایە**)، (**ماڵەکەت تەوێڵەیە، بەنگەی کەرانە**)، ڕستەی دووەم، لە ئاخاوتندا ناسروشتییە، بەڵام مە بەست لە پیسی یان ئاژاوە و ناڕێکییە. (جان مارک فیری :٢٠٠٦: ١١) بواری پراگماتیک لە ڕووی بونیادنانەوە بواریکی گرینگە، کە بواری زمانەوانی نوێی فراوانترو گشتیتر کردووە، لەو قاڵبە داخراوەی پێشووتر دەریهێناوە، زمان بوونێکی زیندووی بوارەکانی مرۆڤایەتییە، وەک ئامێرێکی سەرەکی گەیاندن سەیری دەکرێت. هەر لەو ماوەیەدا لایەنگرانی زمانی ئاسایی لە لۆجیکی وێنەیی هەڵگەڕانەوە، چەند بواریکی زمانەوانی سەریان هەڵدا، وەک: کردەکانی ئاخاوتن و یارییە زمانەوانییەکان، کە لە بواری زانستی پراگماتییکەوە گرینگی پێدەدرا، فەیلەسوفانی (ئۆکسفۆرد)، پێیان وابوو، کە دەربڕینەکان تەنیا لە سیاقی دیاریکراودا واتایان دەبێت، واتە: وشە لە بۆنەی بەکارهێناندا واتا وەردەگرێت، هەر لەسەر ئەم بنەمایە (ئۆستن)، جەختی کردەوە، کە پێویستە جیاوازی لە نێوان ڕستەی هەواڵی و

ڕستەی بە جێهێنان بکرێ، ئەم جۆرە ڕستانە بە ڕاست و درۆ بڕیاریان لە سەر نادرێت، بەڵکو بە سەرکەوتن و شکست هێنان. لە ڕوانگەی (یارییەکانی زمان) دا، هیچ واتایەک جێگیر و چەسپاو نییە، بەڵکو زمان دەتوانێت دەریانببڕێت، هەروەها واتایەکی سەربەخۆ نییە کە پەیوەست بێت بە سیاقێکی دیاریکراوەوە، بەڵکو واتا دیاریدەکرێت بە پێی چالاکییەکان، بەم شێوەیە (ڤیتگنشتن)، ئەوەی ڕەتکردەوە کە واتا بە شێوەیەکی پێشینە لە زماندا بوونی هەبێت، واتای جۆراوجۆر، بە پێی سیاقی بەکارهێنان لە دایکدەبێت، بەگوێرەی ((یارییەکان))، کە بەهۆیەوە چالاکییە زمانییەکان ڕێکدەخرێت(مخلوف سيد أحمد، ٢٠١٠: ١٨٧).

دەتوانین توێژینەوە لە واتا بە دوو پێکهاتەی پەیوەستەوە بکەین: جۆری یەکەم، گرینگی بە ماهیەت و سروشتی واتا دەدات، جۆری دووەم گرینگی بە چاودێریکردنی تایبەتمەندی و پەیوەندییە واتاییەکانی زمانە سروشتییەکان دەدات، جۆری یەکەم لە دوو بەش پێکدێت: واتای وێنا ناوەکییەکان، لەم بارەدا واتا واقیعێکی دەروونی و هزرییە، واتای بۆچوونە دەرەکییەکان، لێرەدا واتا بوونێکی دەرەوەی هزروبیرکردنەوەیە بیرکاری{ **لۆجیک** } واتای جیهانە هەبووەکان، یان{ **ژینگەیی}** لە واتا بابەتییەکاندا (**ڕووداو**) بنچینەی سەرەکی واتای جیهانی دەوروبەر، لە بیروباوەڕەکانی ئەفلاتوونەوە وەرگیراوە، کە لە توانا واتاییە دەروونیەکان لای ئاخێوەر وەرناگیرێت، دەتوانین واتای بابەتی ڕووداو بگەڕێنینەوە، بۆ بواری وێژەی فەلسەفی ئەزموونی، کە گریمانەی ئەوە دەکات، هیچ شتێکی هەستپێنەکراو لە هزردا نییە. (محمد غاليم: ٢٠٠٩:٣).

٥\١٣) میتافۆر لە شیعردا:

لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین گریمانەی تیۆریی بۆ بواری پراکتیکی و کردەی کارەکی بگوازینەوە، بەهۆی شیکردنەوەی واتایی هەندێ نموونەی شیعرییەوە، پەیوەست بە باکگراوندێکی زانستی، گریمانەی دابەشبوونی دوانەیی ((doublearticulation)) ی زمانەوانی فەرەنسی (ئەندرێ مارتینی)،)کە بریتییە لە خستنەڕوویکی زمانەوانی، ئاخاوتن بۆ دوو ڕەهەند

دابەش دەکات: (دەنگ و واتا)، زمانیش بە ئامێرێکی گەیاندن دادەنێت، کە بەهۆی شیکردنەوەی واتاوە کردەی لەیەکتر گەیشتن دێتە ئاراوە، ئەم شیکردنەویەش بە دیاریکردنی یەکەی واتایی "monemes" کۆتایی دێت، ئەمەش ئەو بوارەیە، کە دوانەی یەکەمی ((Premiere articulation))ی لێدەردەچێت.ئەم یەکە واتایانە بۆ بەشی بچوکتر کەرتدەکرێن، کە یەکەی دەنگیی جیاکراوەن phonemes ئەمەش ئاستی دووەمە، کە زاراوەی دوانەی دووەمی لێ دەردەچێت (deuxieme articulation))، (تیۆری زمانەوانی (**ئەندرێ مارتینی**)، لە بەشی یەکەم و بەشی دووەم پێکهاتووە، دەرەنجامی هەردوو کردەکەش دەستکەوتنی دوانەیەکە، بە ناوی (double articulation) بواری یەکەم، یەکەی پێکهاتەیی دەگرێتەوە، بواری دووەمیش یەکەی دەنگی و مۆرفیم و واتای شێواز دەگرێتەوە. بۆیە دەتوانین لێکۆڵینەوەی شیعر بەم جۆرە دابەش بکەین:

یەکەم: پێکهاتەی سینتاکی: بریتییە لە لێکۆڵینەوەی شیعر، لە ڕووی ڕستەسازییەوە، وەک جۆرەکانی ڕستە (نەفی، جەختکردنەوە، وەسفی، ... هتد). دووەم: بریتییە لە لێکۆڵینەوەی شیعر لە ڕووی ناوەرۆکەوە، کە یەکەی دەنگی و مۆرفۆلۆجی و واتایی و شێوازیی دەگرێتەوە، بەهۆی پەیوەستکردنیان بە مەعریفەی جۆراوجۆرەوە، وەک:شعریەت ((Poetics)) ، شێوازناسی ((Stylistics)) سیمۆتیک ((Semiotics)).

وتاری شیعری کە بریتییە لە پەیامێک، لە چوارچێوەی تۆڕی پەیوەندی { نێرەر (شاعیر)، وەرگر (گوێگر، خوێنەر، ڕەخنەگر)، سیاق contexte، پەیوەندی contact، کۆد code} نرخ وپێگەی واتایی وەردەگرێت، لەبەرئەوەی ئەم ڕەگەزانە تەواوکەری یەکترین و واتای پەیامەکە تەواودەکەن، لەم ڕووەوە ڕاستی گریمانەی جاکوبسن دەردەکەوێت، وازهێنان و پەیڕەو نەکردنی ئاستی واتایی (axe Paradigmatiqu) لە سەر ئاستی پێکهاتەsyntagmatique (axe) دەبێتەهۆی لە دایکبوونی شیعر (Poetique)، کە جاکۆپسن پێی دەڵێت: ئاستی ناڕێزمانی

لەبەرئەوەی لە ئاستی ڕێزمانیدا کۆمەڵێک یاسا هەیە کە پێویستە جێبەجێی بکەین)، (رابح بوحوش:٢٠٠٩: ١٦٥ ــ ١٦٦).

ئەرکی شیعر بەهۆی پێگەکەیەوە، لە چوارچێوەی ئەرکەکانی تری زماندا، دیاری دەکرێت. لێکۆڵینەوە لە زمانی شیعر، بە شێکە لە زانستی زمان، زانستێکی فراوانە، تۆێژینەوە لە بونیاتی زمان دەکات.)گرینگی پێدانی ئەم بوا ڕەش لەگەڵ جاکۆبسن و تیۆرەکەی (زمانەوانی گەیاندن) دەستی پێکرد، کە چەمکی پەیامی تێدا پێشکەش دەکرێت، لەگەڵ بەرهەمهێنانی چەند واتایەک وەک ئەرکی شیعریی بۆ گەیاندنی مەبەستی پەیام)،(محمد الولی: ١٩٨٨: ٢٧).

(شیعرییەت [Poetics] چەمکێکە لە ڕووی زمانەوە لە سێ یەکە پێکهاتووە [Poem] یەکەیەکی فەرهەنگییە، لە زمانی لاتینیدا، بە واتای (شیعر) دێت [Lexem] وشەیە، پاشگری [ic] ، یەکەیەکی مۆرفۆلۆجییە [morpheme] واتای ڕێژە دەگەیەنێت، هێما بە لایەنی زانستی ئەم بوارەی زانیاری دەگات، پاشگری [s] ئەرکی کۆکردنەوە دەگەیەنێت.

شیعر لای جاکۆبسن، زمانە لە سیاقدا ئەرکێکی جوانکاری دەبینێت، بابەتی زانستی ئەدەب، ئەدەب نییە، بەڵکو ئەدەبییەتە، واتە:ئالیەتی داڕشتن و پێکهاتەیە، لەبەرئەوەی شیعر شێوەگەلی وشەیەکە، کە نرخی سەربەخۆی هەیە لە سیاقەکانی دەربڕیندا، ئەم جۆرە خستنەڕووە، کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لە هەریەک لە ئەڵمانیاو ئینگەلتەڕاو ئەمریکاو فەرەنسا، کە بووە هۆی گەشەسەندنی چەمکی شیعرییەت، لە دیارترین دەستکەوتەکانیشی، دەرکەوتنی تەیاری بونیادگەری فەرەنسی بوو، کە گرینگی بە چۆنیەتی خوێندنەوەی دەق، وەک سەرەتایەک بۆ شیکردنەوەی ڕەمزە بەکارهاتووەکان دەدات ئەمانە چەند ئاستێکن لە ئاستی هەڵوەشاندنەوە و شیکردنەوە، بەکۆکردنەوەشیان زانستی شیعرمان دەست دەکەوێت [Siences de la Poesie] ،(رابح بوحوش:٢٠٠٩: ٧١ ــ ٧٣).

٥\٣ ـ١) وێنەی شیعری:

لە سەردەمی کۆنەوە، شیعر گرینگییەکی زۆری پێدراوە و لە ڕوانگەی جیاوازەوە تێڕوانینی بۆ کراوە، بە پێی جۆری ڕەخنەگر و ڕێبازەکانیان هەڵسەنگاندی لەبارەوە کراوە، لەلای یۆنانییەکان شیعر وێنەیەکی وتەبێژە وێنەش شیعرێکی بێدەنگە، لای عەرەبەکانیش هونەرێکی وێنەییە. (یحیی الشیخ صالح: ١٩٧٨: ٣١٧).

((وێنە لە ڕەخنەی ئەوروپیدا(image) ی پێ دەوترێت کە وشەیەکی ئینگلیزییە)) (سەردار ئەحمەد:٢٠٠٤:٢٥) وشەی Imagination بە واتای خەیاڵ دێت، لەبەرئەوەی خەیاڵ ڕەگەزێکی گرینگی شیعرە و لە دروستکردنی وێنەی هونەریدا، بەشداریەکی فراوان دەکات. ئەم گرینگی دانە بە شیعر، زاراوەی وێنەی شیعری لێکەوتۆتەوە، کە ڕەگەزێکی زیندووە لە ڕەگەزەکانی پێکهاتەی دەروونی ئەزموونی شیعری شاعیر.

دوو ئاستی کارلێککردن لە وێنەی شیعریدا هەیە ئەوانیش ئاستی (دە روونی) و(ئاستی واتاییە)، یان ئەرکی دەروونی و ئەرکی مەعنەویە، شیعر دەربڕی هەموو ئەو هەست و نەست و خەیاڵانەیە، لە ناخی شاعیرێکدا پەنگی خواردۆتەوە و لە دەقێکی شیعریدا بەرجەستە دەبێت، ((وێنە ڕەنگدانەوەی بارێکی دەروونی دیاریکراوە، کە شاعیر بەرامبەر هەڵوێستێکی دیاری کراو لە ژیانیدا دەوروژێنێت))، (حسین الحاج حسن: ١٩٩٧: ٧٦).

وێنەی شیعری ئەو مانایە دەدات کاتێک کۆپلە شیعرێکی شاعیرێک دەخوێنیتەوە وا هەست دەکەیت وێنەیەکی زۆر جوان و بە پێزت بەرامبەر کێشراوە، بەگرینگترین لایەنەکانی پێکهاتەی شیعری دەژمێردرێت، وێنەی شیعری لە زۆربەی کاتەکاندا بەوە دەناسرێت کە وشەکانی کەم و دیاریکراون، ئەم وشە کەمانەش، قورساییەکی زۆریان دەکەوێتە سەر بۆ ئەوەی بابەتێکی فراوان لە شیعرێکدا چڕ بکەنەوە. هەر لەبەرئەوەشە، شیعر زۆر لێکدانەوە لە خۆی دەگرێت، بارگاوییە بە زۆر شت و زمانی مەجازیش بەسەریدا زاڵە و لە دەرگای هەموو باسەکان دەدات، وێنەی شیعری

ڕێگایەکی جەوهەرییە بۆ گواستنەوەی ئەزموونە هونەرییەکان لە ژیانی شاعیردا (هاوژین صلێوە عیسا، ٢٠٠٩: ٢١ ـ ٢٣).

لە شیعری کلاسیکدا، وێنەی شیعری زیاتر لە ڕوانگەی هونەرەکانی ڕەوانبێژییەوە سەیری کراوە و تەنیا بۆ ڕازاندنەوەی لایەنی جوانکاری شیعرەکە بەکارهاتووە، کەچی لە شیعری نوێدا ئەم چوارچێوەیە شکا و وێنەی شیعری زیاتر گرینگی پێ دەدرێت و پەنتاییەکی فراوان داگیر دەکات. بە بنەمایەکی گرینگی داهێنان و هونەری شیعری دادەندرێت. ئەو وێنانەی کە شاعیر لە ژیانی ئاسایی خۆیدا دەیانبینێت، لە هزرو بیریدا ئاوێتەیان دەکات و بەرگێکی هونەرییان بە بەردا دەکات، لە گەڵ خەیاڵدا، وێنەیەکی تازەیان لێ دروست دەکات.

(کامیل بە صیر)، دوو جۆرە وێنە دەست نیشان دەکات، (یەکەمیان وێنەی ڕاستەوخۆ کە بە تەنها واتای ڕاستەوخۆی وشە و دەربڕینەکان خۆیان دەگەیەنن، بێ ئەوەی پشت بە زانستی ڕەوانبێژی بەسترابێت، دووەمیان: وێنەی هونەری، بریتین لەو وێنانەی کە بە مەبەست و بەشێوەیەکی کارامە و هۆشیاریی ئەنجام دەدرێن، بە هۆی بابەتەکانی لێکچواندن و خوازە و خواستن و درکەوە کە زمانی دەربڕینی ئەندێشەن دروستکراون)، (کامل حسن البصیر: ١٩٨٧: ٢٦٨ ـ ٢٧٠).

گۆڕان لە شیعریکدا بە ناوی (لە زیندانا چواردەی تەموز)، وێنەیەک دروست دەکات، کە تێیدا، هەستگۆڕکێ، لە نێوان هەردوو هەستی بیستن و بینیندا دەکات، سیمای (ڕەنگ) دەداتە پاڵ وشەی (دەنگ) کە خۆی لە بنچینەدا ئەو سیمایەی نییە:

❖ دەنگێکی دوور،
دوور... ئێجگار دوور...
بە ئاستەمێک ئەگاتە ژوور!
ئەی دەنگی دوور،
بە ئاستەمێک ئەگەیتە ژوور!
ئاخۆ سپیت، یان ڕەش، یان سوور؟

وەرە پێشتر.... (دیوانی گۆران:۱۹۸۰: ۲۸۰).

لە دونیای ڕاستەقینەدا، وشەی{ دەنگ} بەهۆی ئاوەڵناوەکانی (سپی، ڕەش، سوور) وەسف ناکرێت، لە بەرئەوەی ئەم ڕەنگانە بە چاو نەک بە گوێ دەبیندرێن. بۆیە لێکدانەوەی ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە، بە گەڕانەوە بۆ بارودۆخ و هەڵوێست و سیاقی هاتنە ئارای شیعرەکەوە دەبێت، کە ئەم بیرانە چۆن لە بواری سەرچاوەوە، بۆ بواری ئامانج گوێزراونەتەوە.

وێنە یەکێکە لە ڕەگەزە چالاکەکانی شیعر بە تایبەتیش، لە شیعری نوێدا کە بە گەلێک شێوە پێکدەهێندرێت، هیچ وێنەیەک بەبێ لادان دروست نابێت، جا ئەو لادانە چ لە ئاستی زماندا بێت یان لە ئاستی شێواز و واتادا بێت، ئێمە زیاتر مەبەستمانە ئەو وێنانە دەربخەین، کە بەهۆی میتافۆرەوە دروست دەبێت و دواتر لە فەرهەنگی زماندا، ڕەنگدەداتەوە و دەوڵەمەندی دەکەن.

زمانی شیعر، زمانێکی بەپێزو کاریگەرە، چەندین هونەری ڕەوانبێژی گرینگی تێدا بەکاردەهێندرێت و ڕۆڵێکی بەرچاوی لە دەوڵەمەندکردنی زماندا هەیە، بەڕێژەیەکی زۆر میتافۆری تێدا دەردەکەوێت، هەروەک دەشزانین، زمانی وێژە ڕەنگدانەوەی لە ئاخاوتندا دەبێت، بۆیە دیاردەیەکی ئاساییە، کە دەربڕینە میتافۆرییەکان، بکەونە ناو فەرهەنگی زمانەوە و سامانێکی تر بخەنە سەر خەرمانی وشەی کوردییەوە. بۆیە هەندێ لە زمانەوانەکان پێیان وایە، کە شیعر، میتافۆرێکی جێگر وگشتگیرە.

قەسیدەی شیعری وەک کردەی کارلێکی کیمیایی وایە، لەبەرئەوەی ئەو وشانە لە ڕستەدا، بەیەکەوە کۆدەکاتەوە، کە بە پێی یاسای پێوەریی بەکارهێنانی زمان، بە شێوەیەکی ئاسایی بە یەکەوە نایەن. ئەمەش بەهۆی کردەی گۆڕین و خستنەبڕی وپێکهێنان، لە هەردوو لایەنی هەڵبژاردن و دروستکردندا. تێپەڕاندن ولادان لە بواری یەکەمدا، پێی دەگوترێت هەڵهێنجان لە بەرئەوەی داهێنانەکە، پەیوەستە بە یاسای زمانەوە، بەڵام لادان، لە بواری دووەمدا، پێی دەوترێت وتەبێژیی، لەبەرئەوەی داهێنانەکە، پەیوەستە بە یاسای ئاخاوتنەوە، هەردوو جۆرە لادانەکەش، تەواوکەری

یەکتـرین، لەبەرئەوەی لە ئاسـتی زمـان خۆیـدا، جێبەجـێ دەکرێـت، بەڵام جیاکارییەکە بـریتییە لە هەژمـوونی زمـان لەسـەر ئاخـاوتن، چـوونکە زمـان دەگۆڕێت بۆئەوەی واتایەک بە ئاخـاوتن بدات، بـۆیە کردەکە، پەیوەسـتە بە دوو کاتی پێچەوانە و تەواوکەری یەکتری:

أ ـ دۆخی لادان

ب ـ نەفی لادان و تێپەڕاندن.

لەم هێڵکارییەی خوارەوەدا، هێڵە ڕاستەکە واتای گونجان (الملائمە)، دوو هێڵە یەکتربڕەکەش واتای میتافۆر(المنافرە) دەگەیەنێت:

دال

|

مەدلوولی یەکەم (١)

|

مەدلوولی دووەم (٢) ــ ئەرک

لەم خشـتەیەدا، دوو مەدلـوول بـۆ دال هەیە، لەبەرئەوەی میتـافۆر، جۆرێـک لە لادان و گۆڕانکـارییەکی تێـدایە سـتراتیجیەتی شـیعریش، یەک ئامـانجی هەیە، ئەویـش گـۆڕینی واتـایە، بـۆیە پێویسـتە پشـت بە مەدلـولی یەکەم ببەسـتین، بـۆ ئەوەی مەدلـوولی دووەم بێـتە کـایەوە، لەبەرئەوەی شیعر داهێنان لە زماندا دەکات و زمانیش چەکەکەیەتی.

لێرەدا، ئێمە ئەم پارچە شیعرە بە نموونە وەردەگرین، تاوەکو بزانین تـا چ ڕادەیەک داهێنانی تێدا کراوە:

❖ تریفەی مانگ، زەردەخەنەی،

لێوی وشکی پڕ لە تەوسە

پێڵوی قوڕسی پڕ وەنەوزە

تەماشای کەی...

هەر بە ڕەنگی زەردیا دیارە

ئەڵێی مردووی سەد ساڵەیە(شێرکۆ بێکەس:٢٠٠٢:٤٥).

دال: تریفەی مانگ \ دیاردەیەکی سروشتە

|

مەدلوولی یەکەم (١) مانگ وەک مرۆڤ وایە

|

مەدلوولی دووەم (٢) مانگ ڕەنگی زەردە

واتای ناوەکیی←

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: مانگ خەمناکە

|

مەدلوولی یەکەم (١) مانگ، سیمای (+ لێوی وشک، +پێڵوو، + ڕەنگی زەرد، +مردوو) ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢) مانگ، بیر دەکاتەوە، پرسیار دەکات.

وینەکە، لە ئاستی واتاییدا، لە کێشانی شێوە ئەندازەییەکەی سەرکەوتووە، (تریفەی مانگ)، جگە لە مەدلوولی یەکەم، مەدلوولی دووەمیشی وەرگرتووە، شاعیر کۆتی واتایی شکاندووە(بەزاندووە)، بەتایبەتی بنەمای هاوڕێیەتی بەزاندووە، لەوەدا کە وشەیەک، لەگەڵ وشەیەکی تردا دێت، کە لەوەوپێش، ئاشنایەتی لە گەڵیدا نەبووە، وەک بەیەکەوە هاتنی وشەکانی(مانگ و زەردەخەنە، لێوی وشکی مانگ، پێڵوی قورس، ڕەنگی زەرد).

هەندێکجار شاعیر بۆ دروستکردنی میتافۆر، سوود لە پێچەوانەکردنەوەی دیاردەکان وەردەگرێت، بەهۆی ئەمەش سەرنجی خوێنەر یان گوێگر پتر رادەکێشێت، وەک لەم شیعرەی خوارەوەدا، دەبینرێ:

(بۆ ژدانۆڤ)

ئوتومبیلێکی هەیئەتی ئیداری و کۆبوونەوەیەکی علوج

قوتابیەکی دەستی دووەم و تەلەفزیۆنێکی تەمبەڵ
تەسبیحێکی ملیۆنێر و بازرگانێک کە لەحەجەوە هاتووە
کچێکی پڕ و زبڵدانێکی بێ وەفا
سەفەرێکی کورت و پانتۆرێکی جەماعی
مەنجەڵێکی تەقاویت و بێوەژنێک ئاوی کوڵاو
حەمامچیەکی دووکەڵاوی و چایخانەیەکی خەواڵوو
چۆلەکەیەکی قورس و دەرسێک کە لاقی شکاوە
حەکەمێکی گەردەن کەش و شاخێکی کورتە باڵا
پرتە پرتی خەڵک و پەرلەمانی بێوە ژنان (فەرهاد پیرباڵ:۲۰۰۷:۲۲۵).

شاعیر، بە شێوازی توانج لێدانەوە، باسی بارودۆخی کوردستان دەکات، بەهۆی ئەمەش، چەندین میتافۆری دروستکردووە، وەک: (**کۆبوونەوەیەکی علوج، تەلەفزیۆنێکی تەمبەڵ، تەزبیحێکی ملیۆنێر، مەنجەڵێکی تەقاویت، دەرسی لاق شکاو، پەرلەمانی بێوەژنان**)، بۆی هەیە، هەندێک لەم دەربڕینانە بکەونە ناو ئاخاوتن و فەرهەنگی زمانەوە دەوڵەمەندی بکەن.

ئەگەر بڕوانینە دەستەواژەی(**زبڵدانێکی بێ وەفا**)، دەتوانین، بەم شێوەیە، هێڵکاری بۆ بکەین:

دال: زبڵدان، شوێنی کۆبوونەوەی پیسییە.

|

مەدلوولی یەکەم (۱) زبڵدان بە مرۆڤ چوێنراوە

|

مەدلوولی دووەم (۲) کچ وەک زبڵدان وایە لە بێ وەفاییدا

واتای شاراوە (ناوەکی)←——
هێڵکاری میتافۆری دووەم:
دال: بێ وەفایی ڕەوشتێکی ناشیرینی مرۆڤە

|

مەدلوولی یەکەم (۱): زبڵدان سیمای < + کچێکی بێ وەفای پێدراوە >

مەدلوولی دووەم (٢): شکاندنی مەرج و پەیمانی خۆشەویستی

ئەم هێڵکارییە، توانای سەرکەوتوویی شاعیر، لە بەیەکەوەبەستن و لە دایکبوونی واتاکان دەردەخات، لەگەڵ داهێنانی وێنەی خاوەن فرەڕەهەندی هزریی و بەیەکچواندنێکی وردی نێوان دیاردەکان لە ئاخاوتندا بەمەبەستی گۆڕینی زمان، بەجێهێنانی مەبەستی شیعری، لە مەدلوولی یەکەمدا، داهێنانی زمانی ئەنجام داوە لەوەدا، کە زبڵدانی بە مرۆڤ چواندووە، لە بواری سەرەکی خۆیەوە بۆ بواریکی دیکەی گواستۆتەوە، کە بواری ئامانجە. لە مەدلوولی دووەمدا، شکاندنی پەیمانی خۆشەویستی بە زبڵدان چواندووە. شاعیر لەم وێنە میتافۆرییەدا، پشتی بە گۆڕانی واتایی بەستووە، بەهۆی بەزاندنی بنەمای هەڵبژاردنەوە.لە دروستکردنی میتافۆرەکە سەرکەوتنی بە دەست هێناوە، لەوەدا، کە پیسی بێوەفایی، بە پیسی زبڵدان چووانووە.

دەتوانین، ناو لە دال بنێین بونیاتی ڕووکەش، بە مەدلوولی دووەمیش بڵێین بونیاتی قوواڵ، هەروەها بە مەدلوولی یەکەمیش بڵێین: ماوەی گوێزانەوەی نێوان هەردوو واتاکە. ئەم ئەرکە میتافۆرییەی شیعر، لە پەیوەندی ڕێکنەکەوتنی نێوان هەردوو واتاکەوە سەرچاوە دەگرێت.

لێکۆڵینەوەی میتافۆر لە شیعردا، لەو پەیوەندییە تۆندو پتەوەی، کە لە نێوان داهێنانی شیعریی و وێنەی شیعریدا هەیە سەرچاوەی گرتووە، پۆل ریکۆر، لە وتەیەکدا بونیاتی میتافۆر چڕدەکاتەوە و دەڵێت: ((هەموو خواستنێک قەسیدەیەکی بچووککراوەیە)).

دەتوانین ئەم هاوکێشەیە وەربگرین و بڵێین:هەموو قەسیدەیەک خواستنێکی فراوانە.ئەم وتەیە هێمایە بۆ ئەوەی، کە خواستن بنەمایەکە بۆ قەسیدە، ڕەوانبێژیی کۆن و بۆچوونی ئەرستۆ، کاریگەرییەکی زۆریان بۆ چەسپاندنی ئەم چەمکە هەبووە.لەم بەشەدا دەمانەوێ لە سروشتی ئەو پەیوەندییە بکۆڵینەوە، کە لە نێوان میتافۆر و هێمازمانییەکاندا هەیە، هەروەها ئەرکی واتایی میتافۆر و دەرخستنی ڕۆڵی سیستەمی ڕەوانبێژیی

بە واتای مەعریفی نوێ، لە بەرهەمهێنان و لە دایکبوونی واتای جۆریی وتاری شیعریدا.

هەندێ لە شاعیرە نوێیەکان، میتافۆر وەک هۆکارێکی مەعریفی بەکاردەهێنن و بەهۆیەوە وێناکردن لەبارەی کلتوور و شیعری کۆنەوە دەگوێزنەوە بۆ دروستکردنی واقیعی شیعری نوێ ((دەتوانین وەک ئامێرێکی کۆزانینی بیر و هزر لە میتافۆر بڕوانین، کە لە چوارچێوەی وتاردا، توانای شکاندن و بەزاندنی بازنە داخراو و وەستاوەکانی هەیە، ئەمەش مانای ئەوەیە، میتافۆر هۆکارێکە بۆ پەرەسەندنی چەمک و بارێکی نوێ، نەک تەنیا شێوازێکی ڕەوانبێژی چاولێکەری کە لەسەر بنەمای لێکچوون دامەزرابێت))، (عبدالفتاح أحمد: ۲۰۱۰: ۱۷۳). بەمجۆرە، وەک ڕەمزێک لە میتافۆر دەڕوانین، بەو سیفەتەی، کە هێما دەربڕی ڕەمزی ڕۆشنبیریی و دەرەنجامەکانیەتی، لەلایەکی ترەوە زانستی واتا لە زماندا، گرینگی بە لێکۆڵینەوەی واتای هێما و نیشانە زمانییەکان دەدات، کە لە ڕێگای پەیوەندییە زمانییەکانی نەوەکانی کۆمەڵگایەک، یان نەوە یەک بە دوای یەکەکاندا لە هەمان چوارچێوەی ڕۆشنبیریدا دەردەکەوێت. میتافۆر، ئەرکێکی ئاڵوگۆڕیی لادانی واتایی هەیە، تەنیا ئاماژەکردن بۆ شتێکی تر نییە، بەڵکو ئامادەبوونیشە لەو شتە.

بەهۆی میتافۆرەوە، دەتوانین واتای جیاواز بنوێنین، کە هەندێکیان بەهۆی دووبارە بەکارهێنانیانەوە لە شیعردا، بەهایەکی میژوویی و هزری بە شیعر دەبەخشن، میتافۆر بە تایبەتمەندی واتایی جیادەکرێتەوە، کە دەبێتە هۆی بەگەڕخستنی پەیامی زمانیی بۆ درێژکردنەوەی واتایی گوتار. (عبد الفتاح أحمد یوسف:۱۷٤:۲۰۱۰)، دەتوانین لە چوارچێوەی سێ دیاردەوە، ڕۆڵی هێمای جۆراو جۆر لە وتاردا دەربخەین:

أ - وێنەی میتافۆریی وشە.

ب - وێنەی میتافۆریی بابەتەکان.

ج - وێنەی میتافۆریی بیر.

(هێما، نیشانەیەکە، دال و مەدلوول، بەیەکەوە پەیوەست دەکات، بۆیە شیکردنەوەی هێما، کردەی لە دایکبوونی واتامان بۆ ئاشکرادەکات، لێرەدا پێویستمان بە دوو شت دەبێت:

یەکەم:شیکردنەوەی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان هێماو بیردا هەیە.

دووەم: شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان بیر و شتەکان.

ڕەمز نوێنەری **(دال)** دەکات، بیریش مەدلوول دەنوێنێت، وشە دەبێتە ڕەگەزێکی گوێزەرەوە بەهۆی میتافۆرەوە.

دەتوانین دوو بنەمای سیمیۆتیک Semeotic هەڵبهێنجین، بەبێ بوونی هێما، بیر بوونی نییە واتە: بەبێ یارمەتی نیشانە و هێما زمانییەکان، دەستە وەستان دەبین لە جیاکردنەوەی دوو بیرۆکەدا بە شێوەیەکی ڕوون و بەردەوام. بنەمای دووەم: بنەمای هۆکارییە، کە سوسێر بە بنەمای جیاوازی وێنای بۆ کردووە: زمان بە جیاوازی کاردەکات)،(جیرارد و لودال:٢٠١١: ٥٨). دال و مەدلوول بەیەکەوە دەبنە هۆی دروستکردنی سیستەمێک لە بەها، ئەو شتەی کە هێما لە زمان و هەر سیستەمێکی سیمیۆتیکی جیادەکاتەوە و نرخ و بەهایان پێدەدات، جیاکارییە بە پێی ئەم بۆچوونە، گرینگی بیرو باوەڕو بنەماکان لە ئەنجامەکەی دایە. لە زمانی شیعردا، پێویستە، گرینگی بە شیکردنەوە و لێکدانەوەی یەکە زمانییەکان بدەین، ئەو دەربڕین و بۆچوونانەی کە شاعیر دەریاندەبڕێت، بەردەوام نوێکاری تێدایە هێماکان، لە گەڵ واتای بنچینەیی و فەرهەنگیدا، جیاوازییان هەیە، ئەمەش جۆرە لێکچوونێک، لەگەڵ واقیعدا بە دیدەهێنێ، لە بەرئەوەی واقیع بەردەوام لە باریکی ئاڵۆزو ناجێگیر و گۆڕاندایە.پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، کە)) مەرج نییە، بەردەوام هێمای سیمیۆتیکی نوێ دابهێنێت، بەڵام توانای ئەوەی هەیە، کە بەردەوام وزەی تازە بخاتەوە بەر هێما زمانییەکان، بە شێوازی جۆراوجۆر لە بارودۆخە وتاریی جیاوازەکاندا بەکاریانبهێنێت (بیرس: ١٩٨٦: ١٤١) .

بەهۆی ڕەمزەوە مرۆڤ دەتوانێت دیاردە ئەبستراکتەکان بگوازێتەوە بۆ دیاردەی هەستی،{ خەم و پەژارە و هیواو خۆشەویستی و ڕەشبینی و

ئـازایەتی و چاونەترسـی}، هەموویـان چەمکـن لە بـارە نابەرجەسـتەیی یەکەیـانەوە گـوێزراونەتەوە بـۆ شـێوە و ڕەنـگ وڕەوشـت و سـیمای بەرجەستەیان بە بەرداکراوە.هێما لەم بارەدا ئارەزووی مرۆڤ دەردەبڕێت لە گـۆڕینی ڕاسـتی و دۆخە ڕووت و نابەرجەسـتەییەکان بـۆ بـوونەوەرە بەرجەستەییەکان.

بە پێچەوانەشـــەوە، هەنـــدێ دیـــاردەی دیکـــە لە بەرجەســـتەوە بـــۆ نابەرجەستە دەچێت{ خـاچ ڕەمـزێکە بـۆ مەسـیح، کـۆتر ڕەمـزی ئاشـتییە و زێـڕیش ڕەمـزێکە بـۆ بـێگەردی و بـێ غەلوغەشـی، لە دۆخـی دیکەشـدا دەبینرێت، سـەگ هێمـای وەفـادارییە، شـێر هێمـای ئـازایەتییە، قەڵەڕەش و کونەپەـــوو هێمـــای شـــوومی و ڕەشـــبینین،...هتد}. (بـــازدان و لادان لە نابەرجەستەوە بـۆ بەرجەستە و هەستپێکراو، یان بە پێچەوانەوە بە هـۆی ڕەمز و هێماوە دەبێت) ، (سعید بنکراد: ٢٠٠٦: ١٦١).

بیـــرۆکەی هاوشـــێوەیی میللـــی، ئەم جـــۆرە بەرانـــبەری و بەراوردیـــانە لێکدەداتەوە، لێکچواندنی (شێر و مرۆڤی ئازا، کەرتە شـاخ و مرۆڤـی گەورە، ڕێـــوی و فێڵبـــازی، خـــاچ و مەســـیحیەت،...هتد) بە بیـــردۆزی زانســـتی ناســـەلمێنرێت، بەڵکـو پێکچوانـدنێکی گریمـانەکراوە، کە ڕەوشـتی شـێر بە وێنەیەکی نموونەیی ئازایەتی دەبەستێتەوە.

بەهۆی ئەوەی واتا لە زمانی شیعردا، وەک هۆکارێکی گەیاندن، تەنیا بە تایبەتمەندی و بونیات و پێکهاتە و چۆنیەتی وشە و فۆرمەکانیان پەیوەست نییە، بەڵکو زمانێکی مەبەستدارە و پێشبینی و گۆڕان و دیاریکردنی واتایی تێدایە.

((گرانترین کار لە شیعردا، پایەی زمانە، بۆیە شـاعیری سـەرکەوتوو، لە پێنـاو سەرخسـتنی کـایە شـیعرییەکەی هانـا بـۆ دروسـتکردن و بەدەسـت هێنانی ئەم زمانە بالآیەی شیعری دەبات))، (لوقمان ڕەئوف: ٢٠٠٩: ٣٧).

ئەمە جگە لە دەرخستنی پەیوەندییە زانیاری و زانستییەکان، کە لە نـاو وتارو دەقێکی شـیعریدا هەیە.دەتوانین بە هـۆیەوە درکـی واتـای جیـاواز بـۆ دیاردە زمانییە جۆراو جۆرەکان، لە دەقێکی شیعریدا بکەین.

هەروەک چۆن دەکرێ شیکردنەوە و ڕاڤەکردنێکی فەلسەفی و دە ڕوونی، بۆ بەدوای یەکداهاتنی گونجاویی و ڕێکخستن و پلەی تەبایی لە وتارێکی شیعریدا بکەین، ئەمەش بە مەبەستی تیشکخستنە سەر لایەنەکانی جوانکاریی و سودەکانی داهێنانی زمانی و گرینگی فاکتەری واتایی و خولقاندنی ئێستاتیکا و ڕوئیای جیاواز و کاریگەرییان بۆ سەر فەرهەنگ و زمانی کوردی و دەوڵەمەند کردنی ئاستی چەمک و واتا. تاوەکو شاعیر ئاشناتر بێت بە کلتوور و ڕۆشنبیری کۆمەڵگای خۆی و کۆمەڵگاکانی تریش، هێندە فەرهەنگەکەی دەوڵەمەندتر و گەنجینەی زمان و وشەکانی فراتر و بە پێزتر دەبێت، بەمەش شیعرەکەی جوانتر و کاریگەرتر دەبێت. بۆی هەیە نەتوانین لە واتای وشەیەک بگەین و لێی وردبینەوە، تەنیا بەهۆی ئەو مەرجە ڕۆشنبیریانەوە نەبێت، کە دەبنە هۆی سەرهەڵدانی، لە دەوروبەرێکی گونجاودا.

زمان لای شاعیر، جگە لەوەی هۆکارێکە بۆ گەیاندن و پەیوەندیکردن بە جەماوەر، تایبەتمەندییەکی تریشی هەیە، لەوەدا کە دەبێ ڕەوان و پڕ واتاو سەرنج ڕاکێش بێت، ((ئاشکرا و بەدیهییە ئەو زمانەی لەکاری ئەدەبیدا بەکاردەهێنرێ، جیاوازە لەو زمانەی لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکاردێت، زمانی ئەدەب فرە ڕەهەند و مانای دوور و قوڵە لێوان ڕێژە لە تێڕوانین و جیهانبینی))، (بەرزان مەلا تەها: ۲۰۰۷: ۸). شاعیر تەنیا پەیوەست نییە، بە پەیڕەوکردنی یاسا زمانییەکانەوە، بەڵکو بە شکاندنی یاساکان و لادان و بەزاندنی سیما واتاییەکانیشەوە دوو جۆر لادان هەیە، لادانی زمانی و لادانی واتایی، لە شیعری کۆندا، لادان لە زماندا، زیاتر هەستی پێ دەکرێت، لە ئاستەکانی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و ڕستەسازیدا وەک نالی دەڵێ:

عەجەب ئەستێرە شەو هەڵدێ لە تاوی خوسرەوی خاوەر

لە ڕووی تۆم دیدە هەڵنایێ بە شەو و ڕۆژ گەرچی بێدارم (دیوانی نالی: ۱۳۸۸ ه: ۱۱).

شاعیر لە ئاستی ئاسۆییدا، جێگۆڕکێی بە کەرەستەکانی ڕستەکردووە، لە نیوەدێری یەکەمدا، کرداری (هەڵدێ)، کەوتۆتە ناوەڕاستی کەرەستەکانی

ڕستەکەوە کە دەبووایە بەپێی ریزبوونی کەرەسەکانی ڕستە لە زمانی کوردیدا، لە کۆتاییەوە بهاتبایە. لە نیوە دێری دووەمدا شوێنگۆڕکێ، بە جێناوە لکاوەکە (م) کراوە، (**لە ڕووی تۆم دیدە هەڵنایێ**) لە بری ئەوەی بڵێت: لە ڕوویتۆ دیدەم هەڵنایێ (ئەم جۆرە پاش و پێشخستنەی کەرەستە، کە جۆرێکە لە لادانی زمانی لە زۆر شیعردا دەبینرێت هەروەها لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، کرداری نەفی هاتۆتە پێشەوە:

لەکن من با وجودی ناس و ئەجناس

کەسی تێدا نییە ئەم شارە بێ تۆ (دیوانی نالی: ١٣٨٨ ه: ١٠).

لە نیوە دێری دووەمدا، کاری نەفی هاتۆتە پێشەوە، دەبوو ڕیزبوونی کەرەسەکانی ڕستەکە بەمجۆرە بێت(**ئەم شارەبێ تۆ کەسی تێدا نییە**).

(زمانی شیعرخاوەنی کۆمەڵێک تایبەتمەندییە، کە بەهۆیەوە لە زمانی ئاسایی جیادەکرێتەوە، دەربڕین لەم زمانەدا چالاکی زیاترە لەو دەربڕینەی کە لە زمانی ئاساییدا هەیە، چونکە جگە لە واتای بنجی، ئاماژە بە لایەنی نەبینراویش دەکات، لایەنی هەڵچوون و خەیاڵیش دەگرێتەوە)، (أدونیس، ١٩٨٦، ٢٩٧) .

بەپێچەوانەی ئاخێوەری ئاسایی، شاعیر بۆی هەیە، واقیع و باری ڕاستەقینە ئاوەژوو بکاتەوە، بەراورد لە نێوان دیاردەگەلێکدا بکات، کە لە زمانی ئاساییدا بە ناباو هەژماردەکرێت، دەربڕین و دەستەواژەکان بە خشکەیی ئەنجام بدات و دیاردەکان پێچەوانە بکاتەوە.

محەمەد مەعروف، لادانی واتایی، بەم شێوەیە پێناسە دەکات: (لادانی واتایی، شکاندنی یاساکانی دیوی ناوەوەی زمانن، پەیوەندییەکی پتەویان بە گۆڕینی مەبەست و واتا و تێگەیشتنەوە هەیە، واتە: نەک هەر واتای سەردەم دەگۆڕن، بەڵکو دەبنە بار و ئەرک بۆ گوێگریش، دوو جۆر کۆت و بەندی واتایی هەیە، کە لادان لێیان دەبێتە هۆی ناوێزەیی لە واتادا:

١ ـ کۆت و بەندی هەڵبژاردن

٢ ـ کۆت و بەندی هاوڕێیەتی

کۆتی هەڵبژاردن لەخودی واتای وشەکانەوە دێت، بەڵام کۆتی هاوڕێیەتی دەرەکییە، کۆتی هەڵبژاردن لەوەدایە، کە کەرەسەیەکی ڕستە(**بۆنموونە کار**) دەتوانێ هەندێ مەرجی خۆی بەسەر کەرەسەیەکی تردا (**بۆنموونە بکەر یان بەرکار)** بسەپێنێ، کۆت و بەندی هاوڕێیەتی کاریگەری کەمترە و بەزۆری لەو کاتانەدا دەبێ، کە وشەیەک هاوڕێیەکەی دەگۆڕێتەوە یان لەگەڵ وشەیەکدا دێ، کە لەمەو پێش ئاشنایەتی لەگەڵدا نەبووە)، (محەمەد مەعروف فەتاح: ٢٠١٠: ٤١٩). ئەگەر شاعیر یەکێک لەم کۆتانەی بەزاند، ئەوا دەچێتە بواری لادان، ((هەرکاتێک بەکارهێنەری زمان لە شێوەی ڕیکخستنەکانی زمان، لە ڕێسا باوەکان دەرچوو ئاخاوتنەکەی لە تایبەتمەندی هەوالّەوە دەگوازرێتەوە بۆ تایبەتمەندی دارشتن))، (عبد السلام المسدی: ١٩٩٣: ١٦٢).

شاعیر بە مەبەست لە چوارچێوە ئاساییەکەی زمان دەردەچێت و پێکدادانی واتایی دروست دەکات، تاوەکو زیاتر دەسەلّات و توانای خۆی دەربخات.وەک دەزانین(خەسڵەتی وێنەی شیعری لە گوتن بەرجەستە دەبێت، لە ڕەوانبێژیدا خۆی دەبینێتەوە، هەر لەوێشەوە وێنەی شیعری ئاماژە و جوولّەی جۆراو جۆر دەنوێنێ و بە داهێنانەوە بەند دەبێت)،

(عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا: ٢٠٠٨: ١٨٠). لە شیعری نوێدا، لادانی واتایی زیاتر لە لادانی زمانیی هەستی پێ دەکرێت، هەر شاعیرە و جۆرە شێوازێک هەڵدەبژێرێ، دیارە شیعر لە زمانی قسەکردنی ڕۆژانە هەڵدەگەڕێتەوە و یاخی دەبێت، بەو مانایەی ئەو وشە و ڕستانەی کە بۆ قسەکردن بەکاردەهێندرێن، لە نێو دەقێکی شیعریدا، مەدلوولی تر وەردەگرن). لادانی واتایی بە واتای لادان لەو پێوەرانە دێت کە بەیەکەوە هاتنی لێکسیکەکان دیاری دەکەن، یان لادان لەو سیما واتاییانەی کە زاڵن بەسەر بەکارهێنانی لێکسیک لە زمانی خۆکاردا، واتە ئەرکی گەڕانەوەیی زمان، لادانی واتایی پێچەوانەی دروستی واتاییش دەگەیەنێ، دەتوانین بڵێین دوو مەرج بۆ دروستی واتایی هەیە، ئەوانیش دروستی لە ڕووی لێکدانی ڕێزمانی و لە باری لە ڕووی واتاوە لادانی واتایی شکاندن و پەیوەست

نەبوونە بە مەرجە لۆجیکی و واتاییەکانەوە، دەتوانین لادانی واتایی، بە پێی ئەو دوو پەیوەندییەی کە یاکۆبسن ناویان دەنێ، هەڵبژاردن و لێکدان، سوسێر پێیان دەڵێ هاونشینی و بیرخستنەوە، دابەش بکەین بۆ:

لادانی واتایی: بە گوێرەی هەڵبژاردن ــ لیکچوون ــ خوازە.

بەگوێرەی لێکدان ــ لێڵی.

ــ پارادۆکس)، (دلێر سادق کانەبی: ٢٠٠٠: ٤٠)

زمانی شیعر، زمانێکی تایبەتە، (بە پێچەوانەی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە و زمانی چیرۆک و زمانی زانستەکان، زمانی شیعر، دیاردەیەکی تەواو ئاڵۆزە چوونکە نە کات (مێژوو)، نە شوێن (جوگرافیا)، نە ڕێزمان نە یاساکانی واتاسازی سنووری بۆ ناکێشن و لە دەسەڵاتی کەم ناکەنەوە)، (محەمەد مەعروف فەتاح: ٢٠١٠: ٤٠١).

پەیامی نا ڕاستەوخۆ، سیمایەکی دیار و پێکهاتەیەکی سەرەکییە، لە وتاری شیعریدا، کە پاشکۆیەکی ڕۆشنبیری و کەڵچەریی، لە شیعری نوێدا، بۆ بەدەست هێنانی جوانکاری و زمانێکی باڵا لە پاڵدا شاردراوەتەوە.

جۆناپان کلر دەڵێت: (زمانی مەجازی گەورەترین ئامرازی دەربڕینی شاعیرانەیە، کە دەبێتە پردێک بۆ پەڕینەوەی دەروونی شاعیر، بەم جۆرە زمانی مەجاز زمانی شیعر، دەکاتە زمانێکی تایبەتی و جیا لە زمانی ڕەگەزە ئەدەبییەکانی تر)، (لوقمان رەئوف: ٢٠٠٩: ٣٩).

دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی بڵێین، زمانی شیعر، دیاردەیەکی شێوازییە، بنەمای سەرەکی ئەم شیکردنەوەیە، بریتییە لەوەی، کە شاعیر بە زمانی ئاسایی قسەناکات، زمانەکەی لە سەرووئاخاوتنی ڕۆژانەوەیە، شیعریەت ئەم تایبەتمەندییەی پێداوە.(لیۆسپتیزر Leo Spitzer پێناسەی شێوازی شیعری دەکات بەوەی کە گۆڕانێکی تاکایەتییە، بە بەراورد لەگەڵ ئاستی ئاساییدا. زمان لەدوو بەش پێکهاتووە، کە هەریەکەیان سەربەخۆن و پەیوەستن بەیەکەوە، کە سوسێر بە دال و مەدلوول (signifiant et signifie) ناویان دەبات، یان وەک جلیمسلێف ناوی دەبات، لە دەربڕین و ناوەرۆک Expression et contenu پێکدێت، دال دەنگ یان گۆکراوە،

مەدلوول بیر یان شتە، واتاش لە پەیوەندی نێوانیان هەڵدەهێنجرێت. (احمد درویش:٢٠٠٠: ٣٦ ـ ٤٩).

میتافۆر، یەکێکە لەو دیاردە ڕەوانبێژییە گرینگانەی، کە شاعیرانی کۆن و نوێ زۆر پەنایان بۆ بردووە و بەکاری دەهێنن، ئەگەر میتافۆر لە شیعری کۆندا، بنەمایەک بووبێت، لە شیعری نوێ و هاوچەرخیشدا، کاریگەرییەکەی کەمتر نییە و هەمان ڕۆڵ دەبینێت، بەتایبەتی شیعری نوێ، کە پەیوەندییەکی پتەوی بە وێنەی شیعرییەوە هەیە بۆنمووونە، هەر لە کۆنەوە، وشەی (پەروانە، شەم)، وەک میتافۆر بۆ خۆشەویستی و پاکی و بێ زیانی بەکارهاتووە. (پەروانە)، سیمای[+ مرۆڤ] ی پێدەدرێت، وەک خوازەیەک بۆ (کوڕ) یان شاعیر بەکاردێت، کە چۆن بە ئاگروخۆشەویستی یارەکەیەوە، کە (شەم)ە، دەسووتێت.

ئەم دیاردەیە، بۆ ئاخاوتنی ڕۆژانەش پەڕیوەتەوە، (مۆم)، وەک میتافۆر دەردەکەوێت: مۆمی سەرکەوتن، مۆمی ژیان.هەروەها، پەپوولە، سیمای دڵپاکی و بەرائەت و باشیی وەرگرتووە.

یاردەیەکی تر، کە وەک میتافۆر بەکاردێت، وشەی چاوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی، چاو لای مرۆڤ گرینگییەکی زۆری هەیە سەرەتای حیکایەت بۆ شتەکان لە چاو دایە، لە چاوەوە یەکەمین وشە خۆی خزاندە ناو زەین و میشکی مرۆڤ، چاو گێڕانەوەیە... وێنابوونە، ...جوانییە، ڕوناکییە، ئەو فیگەرەیە، کە لە تابلۆوە بۆ بینەر دەڕوانێ.

بەم جۆرە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە چاوەکان تەنیا بینینەوەی شکلەکانی لە دوا نییە، بەڵکو خولقاندنەوەی ڕوئیاکانە ئامرازێکە بۆ ئازادکردنی هەموو وزە خەیاڵییە دیلکراوەکانی ناو ناخی مرۆڤ، زۆر جار نیگارکێش، ئەو خەیاڵە پەنهانەی کە لە ناخی دایە لە ڕێگای وێنەوە دەری دەبڕێ، شاعیریش بەهۆی وشەوە، چاوەکان دەچوێنێ بە مانگ و ئەستێرە وئاسمان و زەریا و گۆم...هتد

شاعیرانی کلاسیک ونوێش، بە واتای ڕاستەقینە و مێتافۆریش (چاو) یان بەکارهێناوە، (نالی)، لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، (چاو)، بە جۆگە و ڕووبار دەچوێنێ:

- **لە حەسرەت سەرووی قەدت چاوی نالی**

دوو جۆگە بەڵکو دوو ڕووبارە بێ تۆ (دیوانی نالی:١٣٨٨ه: ٣١٥).

شاعیر، سیمای [+ جۆگە]، [+ ڕووبار]ی بە چاو داوە، بەهۆی دیاردەی بە ڕەوانکردنەوە.

شێرکۆ بێکەس، دەڵێ: **بەناو مێژووی تەما، ئاور: سەرنجی خۆی**

- **سواری ئەسپی**

چەخماخەیەکی تیژ دەکات

ئەسپی چاوێ (شێرکۆ بێکەس: ٢٠٠٢:٥١).

ئەسپی چاو: مێتافۆرێکی ناوییە.

تەنانەت، چاو لە شیعری فۆلکلۆرو شیعری میلیشدا، وەک مێتافۆر بەکاردێت:

- **ئەوچاوانەی مثلی بازن**

مەست و خومار پڕ لە نازن

شاعیر، سیمای[+ باز]ی داوە بە چاو، کە خۆی لە بنچینەدا، ئەو سیمایەی نییە.

زۆر جار چاوی مرۆڤ، بە چاوی گیانلەبەرانی تر دەچوێنرێ، وەک (مەڕ، ئاسک، باز...هتد)، چەندین سیمای دیاردەکانی تر بە چاو دەدرێت وەک لەم دەستەواژانەی خوارەوەدا (**چاوژێرپیاڵە، چاوکەژاڵ، چاوگەلاوێژ، چاوتیژ، چاو چاڵەهەزن، چاو ئاڵ، چاوی بوو بە گۆمی خوێن، چاو پیس، چاو مۆن**). (محەمەد صالح: ١٣٧١ : ٦٢ ــ ٦٨) بۆنموونە ئەگەر بڕوانینە واتای خوازراوی (چاوتیژ)، بەم شێوەیە دروستبووە:(دیارخراو + دیارخەر)،(چاو + تیژ)، ئاوەڵناوی (تیژ)، وەسفی وشەی چاو دەکات، لە بنچینەدا، لەگەڵ هەندێ وشەی وەک:ئاسن، مس، شوشە، دار....هتد

بەکاردێت، کە سیمای[+ **بڕین**] یان هەیە، بەڵام چاو سیمای [ـ **بڕینی**] هەیە. لە شیعردا، مەبەست بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەردەبڕدرێت وابەستە بە دەوروبەر و زانیاری و کات و بۆنە و باری هاتنەکایەوەی دەق، واتا دیاریدەکرێت لە تێڕوانینی یەکەمدا وا هەستدەکەین، کە شیعر زمانە بەڵام لە ڕاستیدا، ئەرکی شیعر گەیاندنی مەدلووڵە، کە ناوەرۆکەکەیەتی، ئەرکی وشەکانی زمان دەربڕینی ناوەرۆکی شتەکان و تۆمارکردنی ئەزموونە، بۆ گەیاندنی هەواڵ و زانیاری، پێویستە شتەکان بە ڕێگایەکی ورد بناسین، بەمجۆرە، زمان دوو ئەرکی گەیاندن دەبینێ، یەکەمیان بەهۆی یاساوە، شتەکانی دەوروبەر دەگۆڕێ بۆ وشە، دووەمیان، لە وشەکانەوە بۆ شیکردنەوەی شتەکان دەچێت، کە ئەویش هەڵوەشاندنەوەی یاسایە. تێگەیشتنی دەق درککردنە بەو مەبەستەی کە لە پشت وشەکانەوە شاردراوەتەوە، لەوانەیە دووچاری ڕەخنە ببینەوە، لەوەدا کە هەندێ حاڵەت هەیە ناتوانین وێنای شتەکان لە دەرەوەی وشەکانی زماندا بکەین، هەروەک زانایانی دەروونناسی، زۆر جار ئاماژەیان بەوە کردووە، کە لە دەرەوەی زماندا بیرکردنەوە نییە، زمان پۆشاکی بیر نییە، بەڵکو جەستەیەتی، ئەمەش دۆخێکی ڕاستەقینەیە، بە تایبەتی لەبارەی بیرە ڕووتەکانەوە، بەڵام ڕادەی پەیوەستبوون، بە واتای هاوشێوەبوون و هاوگونجاوی (التطابق) نایەت. واتە: مەرج نییە بۆ بیرێکی ڕووت تەنیا یەک دەربڕین هەبێت، لە ڕاستیدا، دەتوانین هەر بیرێک بە زیاتر لە دەربڕینێک دەربڕین، بۆنموونە، لە وەرگێڕاندا، دەتوانین هەمان بیر بەچەند وشەیەک یان دەستەواژەیەک دەربڕین (أحمد درویش:٢٠٠٠: ٥٥). شاعیر بیر و بۆچوونەکانی لە قاڵبی وشەدا دەردەبڕێت، بەهەرەی شاعیر لە داهێنانی زمانەوە دەردەکەوێت (مالارمێ)، کە خۆی بەپێکهاتەیی ((تەرکیبی)) دادەنێت، دەڵێت:((شیعر لە هزرو بیر دروست نابێت، بەڵکو لە وشەوە دروست دەکرێت))، (أحمد درویش، ٢٠٠٠: ٦٥).

دەتوانین، دوو جۆرە وێنە جیابکەینەوە، (وێنەی بەکارهێنان) و (وێنەی داهێنان) ، بۆ ئەوەی لەم دابەشکردنە بگەین، پێویستە جیاکاری لە نێوان

شێوە و ناوەرۆکی وێنە خۆیدا بکەین. شێوە، ڕێگایەکە بۆ پەیوەستکردن و ڕێکخستنی وشە و یەکەزمانییەکان، جەوهەریش کە ناوەرۆکە، یەکە زمانییەکە خۆیەتی. بۆئەوەی لە میتافۆر بگەین کە لەسەر بنەمای پەیوەندییەکی ئاڵۆز دادەمەزرێت، لە نێوان وشە و سیاقی بەکارهێنانداشیکردنەوەی بۆ دەکەین. ئەو پەیوەندییەی کە دەتوانین ناوی بنێین لۆجیک (منطقیە)، لە نێوان دوو میتافۆردا دەردەخەین، کە یەکە زمانییەکانیان جیاوازییەکی تەواویان هەیە، لە (**شەوێکی سەوز**) ی رامبۆ و(**بیرێکی بەرهەمدار**) ی مالارمێدا، دوو یەکەی زمانی، دەبینرێت کە لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە بە تەواوی جیاوازن. بەڵام خاڵی هاوبەش لە نێوان هەردوو پێکهاتەکەدا، پەیوەندی ناوە بە ئاوەڵناوەوە، کە هەریەک لە دەستەواژەکانی لەسەر دامەزراوە، کە هەمان پەیوەندی و بونیاتی پێکهاتەیی هاوشێوەیان هەیە. ئەو بونیاتەیە کە وایکردووە لە هەرپێکهاتەیەکدا، میتافۆر دروست بێت.

دروستبوونی میتافۆر لە ڕاستیدا بەهۆی یەکەکانی زمانەوەیە، نەک پەیوەندییەکان، دووبارە ناوەرۆک و جەوهەرێکی نوێ، بە شێوە کۆنەکان دەداتەوە.هونەری شیعر بە درێژایی میژوو، لە خوڵقاندنی وێنەی داهێنراو نەوەستاوە، بەڵام شاعیریش وەک هونەرمەندانی تر، زۆربەی جار سوود لەو سامانە ئامادەیە وەردەگرێت کە هەیە، شاعیر بە هەمان ئەو کەرەستانەی کە بەردەستەن وێنای نوێ بۆ دیاردەکانی دەوروبەر دروست دەکات و داهێنان ئەنجام دەدات.

(ڕەوانبێژی لە چاخە کۆنەکانەوە، وێنەی ناساندووە بەوەی، کە ڕێگایەکە بۆ ئاخاوتن و لادانی زمانەوانییە. بەڵام هەندێک دەربڕین دەبینین، کە دووبارەیە، جارێکی تر بەکاردەهێندرێتەوە، دەتوانین، ناو لەم دۆخە بنێین (**وێنەی بەکارهێنان**)، کە لە پێشووتردا، شێوە و ناوەرۆک و یەکە و پەیوەندییەکانمان بینیوە، بۆنمونە، (راسین)، لە وێنەیەکدا دەڵێت(بڵێسەیەکی (گڕی ئاگر)، (ڕەشی تۆخ) لە سەرەتادا وایدەبینین، کە نامۆیە، بەڵام لە ڕاستیدا، داهێنانێکی ئەوتۆی تێدا نییە (بڵێسە) بۆ دەربڕینی خۆشەویستی و

(ڕەش) بەرانبەر ڕەژوو بەکارهاتووە، ئەم بەکارهێنانە زمانییانە لەو سەردەمەدا باوبووە، پەیوەستکردنیان لە هزری ڕۆشنبیراندا، دیاردەیەکی بەدیهییە)، (أحمد درویش:٢٠٠٠: ٦٧).

پێشتر ئاماژەمان بەوەدا، کە دوو جۆر وێنە هەیە: وێنەی بەکارهێنان و وێنەی داهێنان، ئەگەر وێنەکە میتافۆر بێت، دەربڕینی (**وێنەی بەکارهێنان**)، لە گۆکردندا کەموکورتی دەبێت، لەبەرئەوەی بەکارهێنانی وشە بە واتای حەرفی و ڕاستەقینەی زمان، نەفی دەربڕینە خوازەییەکان دەکات، چوونکە دوو جۆر بەکارهێنانی گشتی و تایبەتی لە زماندا هەیە، جۆری یەکەم لەلایەن هەموو قسەکەرانی ئەو زمانەوە بەکاردێت، جۆری دووەم، تایبەتە بە کۆمەڵەیەکی دیاریکراو کە شاعیرە، سەرەڕای ئەمە، لە هەموو زمانێکدا، چەندین زار و شێوەزار هەیە، بۆنموونە: شێوەزاری پیشەیی، شێوازی ڕەشۆکی و بازاڕی، شێوەزاری ناوچەیی..هتد، هەریەک لەمانە شێوازێکی تایبەت بە خۆیان هەیە، ئەو شێوازەی کە شاعیر بەکاری دەهێنێت، سەرووی زمانی ئاساییە و بە خاسییەتی زمانی ئەدەبی جیادەکرێتەوە.

بە پێی تیۆری سیاقی یان ئەرکی بۆ واتا، کە زانایانی ئەنجلۆ ـ ساکسۆن، کاری پێدەکەن، واتای وشەیەک بریتییە، لە کۆی ئەو سیاقانەی کە وشەکەی تێدا دێت، واتا لێرەدا، پەیوەستە بە پێکهاتە و ناوەرۆکەوە نەک تەنیا، بە سەرجەمی ئەو سیستەم وڕێکخستنانەی بوار بەهاتنی وشەکە دەدەن، پەیوەندی سیمانتیکی (دال ـ سەرچاوە)، لە پەیوەندییە ڕۆنانییەکان(دال ـ دال) ەوە هەڵدەهێنجرێت، بۆنموونە:

فەرهەنگ بریتییە لە لیستێک پەیوەندی سیمانتیکی نێوان هێماکان، وەک پێرسێک وایە بۆ دیاریکردنی وشە و دەستەواژەکان، تەنانەت، هەندێ فەرهەنگ پێناسەی بۆ هەر پێکهاتە و دەسەواژەیەک تێدایە، واتە: بۆ تێگەیشتن لە واتای وشەیەک، هەموو ئەو دەربڕین و پێکهاتانەمان لەبەردەستدایە کە لێیدەبنەوە، ئەم جۆرە دابەشکردنە لە ئاستی وشە و دەستەواژەدا، سوودی لێوەردەگیرێ بۆنموونە: دەتوانین، لە واتای وشەی (پشیلە) بگەین، بەوەی کە جۆرە گیاندارێکە، باڵدارنییە، دەمیاوێنی، ناخوێنێ،

گۆشتخۆرە، گیاخۆرنییە، ..هتد، بەڵام واتای ئەوەمان دەست ناکەوێت، کە بـۆچی پشـیلە لە کۆمەڵگـای کوردەواریـدا سـیفەتی (**سـپڵەیی**)، دەدرێـتە پـاڵ؟بۆیە دەتـوانین بڵێـین، لەم پارسـتەیەدا، لە ئاسـتی سـیمانتیکدا، ئەو واتایانەمـان دەسـت دەکەوێـت، کە بەلایەنـی کەمیـیەوە، لە چوارچێـوەی ڕۆشـنبیرییەکی دیـاریکراودا، لە گەڵ یەکتریـدا گونجـاون، بەڵام (بە پێـی یاسـای نـاوەکیی ئاخـاوتن لێکدانەوەی شـیعر، لە چوارچێوەی لیستی ئەم پێرسە لادەدات و دەردەچێت، بۆیە پێویستە پشت بە دۆخێکی تایبەتی زمان ببەسـتین، هەرچەنـدە ئـاخێوەری نمـوونەیی زمـان، زانیـاری هۆشـەکیی، لە بارەی هەموو ئەو سیاق و سیستەمە زمانیانەدا هەیە، کە وشـەکانی زمـانی تێدا دەردەکەوێت و لە یادەوەریـدا خەزنکـراوە، بەڵام، لەکـۆی هەمـوو ئەو نموونانەدا، کە یـادەوەری بـۆ وشـە یـان دەسـتەواژەیێک پێشکەشـی دەکـات، ئەوەیان هەڵدەبژێرێ، کە لەگەڵ بارودۆخ و بۆنەی ئاخـاوتنەکەدا، گونجـاوە. ئەگەر بـڕوانینە ڕسـتەی (**ئاسـمان مـرد**)ی مـالارمێ، مەرجـی گونجـان و هاوڕێیەتی، لە نێوان دیارخراو و دیارخەردا نییە، کرداری(**مردن**) ، پیویستی بە بەرکاریـک هەیە، کە سـیمای <+گیانـدار،+ گـۆڕان **لەبـاریکی فیزیکـی بـۆ باریکی تر** > ی هەبێت، بەڵام ئاسمان ئەو مەرجانەی تێدا نییە.

هەروەک پێشـتر ئاماژەمـان پێکـرد، لـە ڕووی نـاوەرۆکەوە، دەتوانرێـت وشـە بـۆ چەنـد پێکهـاتەیەک شـیبکەینەوە، ئەگەر وشـەیەک بـۆ پێکهاتەکـانی شینەکرێتەوە، ناتوانین وەک میتافۆر بەکاریبهێنین. وشـەی (**ڕێوی**)بە واتای فێلبازیی هاتووە، لەبەرئەوەی لە هزری ئاخێوەردا، ئەم سـیمایە، یەکێکە لە پێکهاتە واتاییەکانی وشەکە بۆیە دەتوانین، واتای وشـەی ڕێـوی بـۆ (**ئـاژەڵ**) و (**فێڵبازی**) شیبکەینەوە بەشی دووەمی، بەرگری لە واتاکەی کردووە ، کە بەکارهێنانە میتافۆرییەکەیەتی.(بەپێی بۆچوونی ونکلر Wincler کەپەرەی بە بابەتی ((سیما))، لە لای وند Wund داوە، سیمای ((فێڵباز)) بە تەنیـا ئەو بەشەیە، کە واتای خودیی لێ پێکدێت، بۆ سەلماندنی ئەمە، لە هەندێ زماندا بە ڕێـوی دەوتـرێ (فێڵبـاز))، (أحمـد درویـش:٢٠٠٠: ١٤٩) لەگەڵ ئەوەدا، ئەم تیۆرە دووچاری پارچەبوونی واتایی دەبێت، کە دەڵێین: (پاڵتۆیەک لە

ڕێـــوی) بەهـــۆی خـــوازەی بەڕەڵـــڵاوە، قســـە لەبـــارەی فەروەکەیەوە دەکەین.کە بەشێکی تر لە واتا پێکدەهێنێت، جۆرا و جۆری گۆڕانی واتای وشـــەیەک، بەڵـــگەیە بـــۆ جۆراوجـــۆری ســـیما، کە مەدلـــوولەکەی لـــێ پێکـدێت.دەتوانین وشـەی هەسـتپێکراو بـۆ یەکەی واتـایی بچـووکتر دابەش بکەین، بەمجۆرە دەتوانین هۆکاری نەگونجان بۆ چەندییەتی بگۆڕین. بەڵام ئەگەر بڕوانینە، ئەم دەربڕینە (**خەوێکی شینباو**) دەتوانین بڵێین: ئاوەڵناوی شینباو، کە وەک دیارخەرێک ڕۆڵی بینیوە و مەرجی هاوڕێیەتی بەزاندووە، بۆ یەکەی بچووکتر دابەش بکەین، وشەی(شین) وەک ئاوەڵناوێک، وەسفی هەمـوو شـتێک دەکـات، کـە ڕەنگـی (شـین) ی هەبێـت، بەمجـۆرە ئەگەر وشـەکانی ڕەنـگ ڕەگەزێکـی تـری واتـا پێکبهێـنن، نـاتوانین هاوشـێوەی ئەم مێتافۆرە، کەوشـەی (شـین) وەسـفی وشـەی(**خەو**) دەکـات شـیبکەینەوە، ئەم بـارە هاوشـێوەی ئەم مێتـافۆرە بـاوانەی خـوارەوەیە: ((**بیرێکـی ڕەش**)) ((**ژیانی ئاڵ و والا**)).لە دۆخی ((**خەوێکی شینباو**))دا، دەتوانین بگەینە بـارو دۆخێکـی وا، کە دەروونناسـەکان، پێـی دەڵـێن پێکـداچوونی هەسـتەکان، و ڕەهەندی دەروونـی لـە سـەرهەڵدانی ئـەم جـۆرە مێتافۆرانـەدا ڕۆڵ دەبینن، هەستی بینین، گۆڕاوە بۆ هە ستێکی ڕووت (ئەبستڕاکت)، ئاکاری نـاوەکیی ڕەنگی شین، ئارامیی بەخشینە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم نرخە زاتییە (خودییە)، بەشـێک نیـیە لە پێکهـاتەی وشـەی شـین، ئەگەر ئەم لێکـدانەوەیە بەراورد بکەین لەگەڵ مێتـافۆری (**فێلبـاز**)، کە لە ڕوانگـەی ئاکـاری ئەم گیـانلەبەرە، دەتوانین بە بەشێک لە پێکهاتەی واتایی دابنێین.

لێرەدا، دەتـوانین دوو جـۆر مێتـافۆر و دوو جـۆرە نەگونجـان لە یەکدی جیابکەینەوە(نەگونجان)ی پلەی یەکەم، ئەگەر پەیوەندییەکە ناوەکی بوو،

(نە گونجان)ی پلەی دووەم ئەگەر پەیوەندییەکە دەرەکی بـوو دیـاردەی نەگونجان لە شیعردا دەردەکەوێت، شاعیر بەراورد لە نێوان دیاردەگەلێکی دژ و ناباودا دەکات:

((پیاز لە خەوندا گێزەرە

گێزەر لە خەوندا مەلایە)) ، (فەرهاد پیربااڵ:۲۰۰۹:۱۸).

خوێنەر بەهۆی ئەوەی زانیاری لە بارەی شاعیرەوە هەیە، کە لەبواری ئەدەبیدا، بە سوریالیزم ناسراوە و پتر لە شێوازی ساتیر و زمانی ئاخاوتن نزیک دەبێتەوە، زیاتر لە مەبەستەکەی تێدەگات وەک ئەوەی، نووسەر دەیەوێت بەهۆی پێکچووانـدنی چەند بارێکی نامۆ، واقیعی کوردستان و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کاروبارو جۆری دەسەڵات ڕوونبکاتەوە.

شاعیر، بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو بارەی کە لە زمانی ئاساییدا بە لادان دادەندرێت، دەستەواژەی (**لەخەوندا**)ی بەکارهێناوە، لەبەرئەوەی دەشێ لە خەوندا ئەوبارودۆخ و حاڵەتانە ڕووبدەن، کە لە واقیعدا بە نا ئاسایی دادەندرێن، بارەڕاستەقینەکان، پێچەوانە ببنەوە، کە ئەمەش لە ڕاستیدا مەبەستە سەرەکییەکەی شاعیر نییە. بەراودکردنی{ پیاز} بە{گێزەر} ، {گێزەر} بە{مەلا}، لە ئاکامی لادان لە مەرجەکانی گرایس پەی پێبردراوە، لە مەرجی دروستی و پەیوەندی لایداوە.

(زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتن، لە ڕووی دروستە و پێکهاتەوە جیاوازییان نییە، تەنیا لە فەرهەنگ و گەنجی وشە و چۆنیەتی بەکارهێنانەکانیاندا، جیاوازییان هەیە)، (مەحەمەدی مەحوی: ٢٠٠٠: ٢). لێکۆڵینەوەی شیعر، لێکۆڵینەوەیەکی کارەکی (پراکتیکی)یە، ئەو پەیوەندییە هزرمەندییە ئاشکرادەکات، کە لەنێوان سیستەمی زمانیی و سیستەمی ڕۆشنبیری و لایەنی پراگماتیکی و جوانکاری زمانیدا هەیە. دەتوانین لە دەقێکی شیعریدا، درکی واتای جیاواز بۆ دیاردە زماندییە جۆراو جۆرەکان بکەین. هەروەک چۆن دەکرێت ڕاڤە و شیکردنەوەی فەلسەفی و سایکۆلۆژیی، سەبارەت بە چۆنیەتی بە دوای یەکداهاتنی واتاو پلەی گونجان و تەبایی و شێوازی ڕێکخراوەیی لە گوتارێکی شیعریدا بکەین، بۆئەوەی ئێستاتیکاو داهێنانیی زمانیی و فاکتەرە واتاییەکان دەربخەین، هەروەها کاریگەرییان بۆ سەر فەرهەنگ و زمانی کوردی و دروستبوونی چەمکی جۆراوجۆر ڕوون بکەینەوە، ڕۆشنبیری و کلتووری کۆمەڵگا کاریگەرییان لە دیاریکردن و هەڵبژاردنی وشە و میتافۆر و لادانی زماندا هەیە.

وشــەی (**شــەو**)، لە دەوروبەری جیــاوازدا، چەنــد ڕاڤە و مەدلوولێــک وەردەگرێ، بە پێی چوارچێوە و بەکارهێنان، دەشێ لە دەوروبەرێکدا، وەک دیاردەیەکی سروشتی بە واتای ڕاستەقینەی خۆی بێت:

خەیاڵ و ئاوی چاوم، سەر دەگێڕن چ سەر؟

ئاشێکی بێ باراشە ئەمشەو (مەلا عەبدولڕەحمانی بارامی:٢٠١١: ٣٥٥).

شــاعیر لێکچوانــدنی کــردووە، لە نێــوان (ســەر)، لەگەڵ ئاشــی بێبــاراش، دووجــار وشــەی (ســەر)ی بەکارهێنــاوە، لە نیــوە دێــری یەکەمــدا، (سەردەگێڕن)، بە واتای خول خواردن و بیرکردنەوە هاتووە.

یان وەک نالی دەڵێ:

ـ ((جێی دەم دەمە، جێی لەب لەبە، ساقیی وەرە ئەمشەب

هەم ماچی دەما دەم بدە، هەم جامی لەبالەب))،(نالی: ١٣٧٧: ١٣٠) . (شەب)، بەواتای بنجی هاتووە.

گۆران دەڵێت:((**مانگی بە جێ ماو لە سەفەری شەو** ١٣٧٧:١٣٠

زەردە لە ترسی قاسپە قاسپی کەو)) (گۆران:١٣١:١٩٨٠).

سەفەری شەو: بە واتای کۆتایی شەو هاتووە.

ــ لەم پێــنج خشــتەکیەکدا، چەنــدین جــار وشــەی (شــەو)، دووبــارە کراوەتەوە:

ـ ((قەت نەدەی ئازاری گیانی مەست و بێدارانی شەو

خۆت نەدەیتە بەر شەپۆڵی ئەشکی بێ پایانی شەو

ئەی کچی خواوەندی جوانی و ئەی چرای دیوانی شەو

خۆت بپارێزە لە ئاهی دڵبرینداراني شەو

نــەک خــودا نــەکردە گیرابــێ دوعــای نــاڵانی شــەو)) (عەزیــز گەردی: ١٩٧٥:٥٦).

ـ (چرای دیوانی شــەو)، مێتـافۆرە، خـوازراوە بـۆ کـچ، واتـە: کچەکـە لـە ڕووی جوانی و ڕوناکییەوە، وەک (چرای دیوانی شەو)ە.

ــ لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، وشەی (شەو)، بە واتای خوازراو بەکارهاتووە:

- ((ئاسمانی حوسنی مەحبووبەم لە ئەبرۆ و زولف و ڕوو
دوو هــیلال و دوو شــەو و دوو مــاهی تابــانی هەیە)) (دیــوانی نالی:١٣٨٨ ه:٤٧٦).

شاعیر، زولفی بە شەو چواندووە، ڕەشی شەوی خواستووە بۆ ڕەشی زولفی یار(محبووبە)، هەروەها ئەبرۆی یاری بە هیلا چووواندووە و ڕومەتی یاریشی بە ماهی تابان چووواندووە.

لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، سیمای [+بێئاگای و تەنبەڵی]ی بە وشەی (شەو)، دراوە:

لاوانی وەتەن غیرەتێ بکەن
دەی هەستن لە خەو
وا بەسەرچوو شەو (عەزیز گەردی:١٩٧٩:٣٣).

دەشێ، لە دەوروبەرێکی تری زمانیدا، بە واتای ناڕاستەخۆ، بۆ داگیرکاری یان جەهل و نەزانین، یاخود زوڵم و زۆرداریی و ئازارو هەژموونی دەروونی ببێت. وشەی (شەو) بەهۆی ئەو باکگراوندە مێژوویی و کەڵچەرییەی کە لەلایەن ئاخێوەرانی زمانیدا هەیەتی، ئەم واتا جۆراو جۆرانەی پێدەدرێت. بۆنموونە: لە سیاقێکدا، کە واتای جەهل و نەزانین دەدات، هەموو ئەو هێما و سیمبولانەی تێدا دەبینی، کە ئاماژە بە دواکەوتوویی و تاریکی و بازنەیەکی بیریی تەسکدا دەکەن.

ــ دەتوانین، چەندین نموونەی تر بهێنینەوە، کە لە سیاقی جۆراوجۆردا، وشەی شیعری بە واتای بنجی و واتای خوازراو تێدا بەکارهاتووە، ، جۆراوجۆریی هێمای زمانیی لەوتارێکی شیعریدا، دەگەڕێتەوە بۆ:

(١ـ دەوڵەمەندی ئەو چوارچێوە ڕۆشنبیریی و کەڵچەرییەی کە هێماکە هەیەتی.

٢ ـ داهێنانی زمانیی، کە داهێنەر بە مەبەستی دروستکردنی زمانێکی بااڵ، دەتوانێ وشەی ناباو بخولقێنێ لەگەڵ بەخشینی مەدلوولی نوێ بە وشە فەرهەنگییە باوەکان.

٣ ـ مۆسیقای وشەکان و ڕۆڵی دیاریان لە دروستکردنی جۆراوجۆریی ئاوازە و واتادا، کە وادەکات بۆ بەکارهێنان لە سیاقی جۆراو جۆردا گونجاو بێت)، (عبد الفتاح أحمد: ٢٠١٠: ١٦ ـ ١٧).

سیستەمی زمان، بەپێی جۆری شیعر، جیاوازە و دەگۆڕێت، بۆنموونە: شێوازی زمانیی، لە شیعرێکی بەرهەڵستی و بەرگریدا، جیایە لەو شێوازەی، کە لە شیعری گاڵتە و گەپ یان دڵداریدا هەیە، ئەم دۆخە لە هەڵبژاردنی وشە و دەستەواژە و دال و مەدلوول و پێکهاتە میتافۆر و خوازەییەکانیشدا ڕەنگدەداتەوە. جۆری میتافۆر، کە لە شیعرێکی بەرهەڵستیدا بەکاردێت، هەمان ئەو میتافۆرە نییە، کە لە شیعرێکی دڵداریدا بەکاردێت. لە وتار و دەقی شیعریدا، پێکهاتە و شێوازی جۆراو جۆر هەیە، هەروەها زمانی وتاری فەرمی جیاوازە لە زمانی وتاری ڕەشۆکی یان گشتی، دەقەکە، بە پێی ئەو بوارەی کە واتاکەی تێدا پێشکەش دەکرێت، واتا وەردەگرێت.

چەمکی زمان لای ڤۆسلەر(بریتییە لە وزە و چاالکییەکی داهێنەرانە و گوزارشتە لە گیان)، (عزالدین اسماعیل: ٢٠٠٠: ٣٩) لێرەدا تێبینی ئەوە دەکەین، کە نەگونجان و لادان لە مەرجی هاوڕێیەتی، بە مەبەستی دروستکردنی میتافۆر، لە زمانی زانستیدا بە ڕادەیەکی کەم بەکاردەهێنرێت زاناکان هەندێکجار، چەند میتافۆرێکی باڵاو و ناسراو بەکاردەهێنن، بەاڵم بە دەگمەن میتافۆرێکی نوێ دەخوڵقێنن، لەبەرئەوەی زمانی زانستی تایبەتمەندی پێوەریی هەیە، ئەگەری هەبوونی میتافۆر تێیدا الوازە.هەروەها زمانی چیرۆک و ڕۆمان، میتافۆری تێدا بەکاردێت، بەاڵم ڕێژەکەی بە بەراورد لەگەڵ شیعردا کەمترە. زمانی شیعر، زمانێکی تایبەتە و پەیوەندی بە میتازمان و کۆ دەاللەتەکانەوە هەیە، شاعیر چەند هونەرێکی ڕەوانبێژی بەکاردەهێنیت، کە دیارترینیان لێکچواندن و میتافۆرە.

(زمان تەنیا هۆکارێک نییە بۆ گەیاندنی داڵەکان، بەڵکو لە سەر مەدلوولەکانیش کاردەکات و دەیەوێت لەناو سیاقی پێکهاتەی دەقدا، جێگەی بکاتەوە)، (ئاوات ئەحمەد، ٢٠٠٤:٢٢٦).

شاعیر لە دروستکردنی میتافۆردا، یاساکانی ئاخاوتن تێکدەدات و دووبارە واتایەکی نوێ بونیاتدەنێتەوە، ئەم جۆرە بەکارهێنانەش لەسەر ئاستی چالاکی تاکەکەسدا دەبێت، بە پێی ئەو دابەشکردنەی کە سوسێر بۆ زمانی کردووە (لانگ و لانگویج و پارۆل)، بەوردی زمان و ئاخاوتنی لە یەکدی جیاکردۆتەوە، زمان بەشێکی کرۆکییە و لەهەمان کاتدا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، هەڵسوکەوتێکی سەپێنراوی دەوروبەرە، بەمەبەستی کارپێکردنی ئەو توانایە لەلایەن تاکەکانەوە، لە هەمان کاتدا، سیستەم و ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتییە، لە جوڵەیەکی بەردەوام و جێگیردایە، دەسەڵاتی بەسەر ئاخێوەرانەدا هەیە، دەتوانرێت بە شێوەیەکی زانستی لێی بکۆڵدرێتەوە، پارۆل، کە لایەنی ئاخاوتن دەگرێتەوە بەرهەمی تاکەکەسە لە هۆش و هەستی تاکەوە دەردەچێت، بە هەڵبژاردنی سەربەست ناسراوە، لە بەکارهێنان و دەربڕیندا بیروبۆچوونەکانی تێدا ڕەنگ دەداتەوە، پەیوەستە بە کردە دەروونی و فیزیکییەکانی قسەکەرەوە، بۆیە ئاخاوتن لە دەرەوەی سیستەمدا لە دایک دەبێت، بە پێچەوانەی دامەزراوە گشتییەکەی زمانە، ڕەفتارێکی گۆکراوی ڕۆژانەیە، بۆیە سروشتێکی تێکدەر و ناجێگیری هەیە، دەبێتە هۆی لە دایکبوونی تازە و نوێکاری لە زماندا(رابح بوحوش:٢٠٠٩: ٨٤).

پارۆل، کە لایەنی ئاخاوتن دەگرێتەوە، لە ژێر دەسەڵاتی تاکەکەسدایە، بۆیە دەکرێ دوچاری گۆڕان ببێتەوە. شاعیر بە مەبەستی سەرنج ڕاکێشان و بۆئەوەی ئاستی دەربڕین بەهێزترو پاراو تر بکات، دەستکاری واتای وشەکان دەکات، لەبەرئەوەی بەکارهێنانی میتافۆر، داهێنانی شیعریەتی زیاتر بە بابەتە ڕاستەقینەکە دەدات. (باوەدین کریم:٢٠٠٧: ١٦٠) .

شاعیر لە زمانی ئاسایی یاخی دەبێت، دووبارە گیان بە بەر واتاکاندا دەکاتەوە (هەر دەلالەتێک ئاماژە بۆ مەدلولەکەی دەکات لە ساتی یەکەمیدا،

بەڵام ناشێت شاعیر بڵێت (مانگ) و تەواو، چوونکە ئەو وشەیە بە شێوەیەکی ئاسایی کردەیەکی هۆشیی سادەمان دەهێنێتە بەر چاو... و بۆ ئەوەی وێنەیەکی جوان بۆ مانگ بێتە دی شاعیر پەنا دەباتە بەر وێنە و بۆ ئەمەش پێویستە یاسا ببەزێنێت و دەڵێت: ـ پارچەیەک لە زێڕ لە ناو کێڵگەیەک ئەستێرە))، (دەریا جەمال حەوێز: ۲۰۰۸: ۹۸).

ئەگەر میتافۆر نەبێت، ڕێزبوونی وشەکان بۆ پێدانی واتایەکی دروست، لە ئاستی واتاسازیدا، بەم شێوەیە شیاو نییە، بەڵام شیعر بەگشتی بۆ واتای دوور و شاراوە دەچێت، زمانی ئاسایی هەڵدەوەشێنێت بۆ ئەوەی وێنەیەکی تایبەتی بونیات بنێت. وشە لە ژینگەی ناسراوی خۆیەوە، دەگوازێتەوە بۆ ژینگەیەکی نەناسراو.بەهرەی شاعیر، دەمانخاتە بەردەم کردەیەکی لە پڕ و سەرنج ڕاکێش. بۆ نموونە، گواستنەوەی وشە لە بواریکەوە بۆ بواریکی دیکەی بەکارهێنان، جۆرێکە لە خوازە، وەک: ـــ لەم کۆپلە شیعرەدا:

((بەیانییە کەڵەشێر دەچریکێنێ
بولبوول دەقوقێنێ،
پشیلە دەحیلێنێ
ئەسپ دەمیاوێنێ،
سەگ دەلوڕێنێ
گورگ دەوەڕێ))، (هاوژین سلێوە: ۲۰۱۳ : ۹۸).

(شاعیر، جۆرە پێکدادانێکی واتایی دروستکردووە، هەریەک لە دەنگەکانی (چریکاندن، قوقاندن، حیلاندن، میاواندن، لووراند، وەڕین)، لەگەڵ ئەو بکەرەدا نەهاتوون، کە هەڵیدەبژێرن، لەبەرئەوە، کارەکان کۆتی هەڵبژاردنیان بەزاندووە، بۆنموونە (حیلاندن)، لە فەرهەنگدا، سیمایەکە تایبەتە بە (ئەسپ)، بەڵام دراوەتە پاڵ (پشیلە):

ئەسپ <+ حیلاندن، ـ میاواندن>
پشیلە <+ میاواندن، ـ حیلاندن>.

شاعیر، دیاردەکانی سروشتی پێچەوانە کردۆتەوە، لە یەکەم تێڕوانیندا، خوێنەر/ گوێگر، ئەمە بە باڕێکی نامۆ تێدەگات، بەڵام بەگەڕانەوە بۆ دەروبەر، بۆمان دەردەکەوێت، کە شاعیر لەم بەیانییەدا، دیاردەکان بەو شێوەیە دەبینێ، کە پێچەوانەی بارە ڕاستەقینەکەی خۆیانن و بەو شێوەیەش وەسفیان دەکات)، (ڕۆژان نوری: ٢٠١١: ٣٦).

لە ڕەوانبێژی کۆندا، ئاستی مەدلوولی یەکەم و مەدلوولی دووەم و سیاق و ئاستی ئاڵۆ گۆڕبوونی واتا جیا نەکرابۆوە، بەڵام گرینگیدان بەم ئاستانە، کارێکی پێویستە، لە بەرئەوەی ڕۆشناییەک دەخاتە سەر جۆری واتا و پەیوەندییە سیاقیەکانی نێوان وشە و ئەو شێوازەی کە بە هۆیەوە مێتافۆر دروست دەبێت. شاعیر کە مێتافۆر دروست دەکات و یاساکان دەبەزێنێت، بۆ ئاڵۆگۆرکردنی وشە و ئاوەڵناوەکان لە نێوان بەرجەستە ودیاردە ئەبستراکتەکاندا، پشت بەچەند ڕێگایەک دەبەستێت، وەک (بەکەسکردن، بەرجەستەکردن، بەتەنکردن، هەستگۆرکێ ... هتد). لێرەدا ئاماژە بە چەند نموونەیەک دەکەین، لەو ڕوانگەیەوە گرینگی بە بەکارهێنانی مێتافۆر لە شیعردا دەدەین، کە بۆی هەیە، بەکارهێنەری زمان ئەم مێتافۆرانە بگوێزنەوە بۆ زمانی ئاخاوتن و ببنە هۆکارێک بۆ دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و زمان. جۆرێکی دیکەی گواستنەوە، هەست گۆڕکێیە ((شاعیر هەڵدەستێت بە ڕامالێنی سیفەتی یەک لە هەستەکان و گۆڕینەوەی بە هەستێکی تر) ، (اوز محمد محمود: ١٩٩٩، ٣٦) بۆنموونە:

- **من بۆنت ئەدەم بەخۆمدا من وێنەی بۆنت ئەکێشم قوم قوم بۆنت دەخۆمەوە بۆنت کاسێتی شەوانمە و گوێی لێ دەگرم** (شێرکۆ بێکەس:١٣:٢٠٠٠).

شاعیر لە ڕستەی یەکەمدا (من بۆنت ئەدەم بە خۆمدا)، وشەی بۆنی بە هەستی بۆنکردن بەکارهێناوە، کە ئەمە سیمای بنچینەیی خۆیەتی، دواتر لە ڕستەی (من وێنەی بۆنت ئەکێشم)، وشەی بۆنی گواستۆتەوە بۆ هەستی بینین، کە ئەمەش لادانە لە واتای سەرەکی (بۆنکردن)، لە ڕستەی (قوم قوم

بۆنت دەخۆمەوە)، بۆ هەستی تامکردن گوێزراوەتەوە، ئینجا بۆ هەستی بیستن (بۆنت کاسێتی شەوانمەو گوێی لێ دەگرم) گوێزراوەتەوە.

لەپاڵ شێوازی هەستگۆرکێ، چەند ڕێگایەکی تر هەیە، دەبنە بنەمایەک بۆ دروستبوون و بونیاتنانی وێنەی میتافۆریی. ئێمە لێرەدا، بە تێکەڵی ئاماژە بە چەند نموونەیەک لە بەکارهێنانی میتافۆر لە شیعردا دەکەین مەبەستمانە تیشک بخەینە سەر ئەو لایەنەی میتافۆر لە شیعردا، کە کاریگەری بۆسەر زمان و ئاخاوتن هەیە

١ ـ بەتەنکردن ـ التجسم:

بەتەنکردن، واتە پێدانی قەبارە و بارستایی بە شتە واتاییەکان، شاعیر شتە ماددییەکان، بە شتە ئەبستراکتەکان دەچوێنێت، ئەم جۆرەیان لە هەموو شێوازەکانی دی گرینگترە، لەبەرئەوەی وشەی وێنە لە بنچینەدا واتای بەتەنکردن دەگەیەنێت، دواتر واتاکەی لە ڕەخنەی ئەدەبی تازەدا، فراوانبووە، هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە، کە کار لە سەرجەم یان بەشێک لە هەستەکانمان دەکەن، چوونکە هەر هەستێک جۆرە وێنەیەکی لێ دێتە بەرهەم(طاهر احمد الملکی:١٩٨٠: ٨٢). شاعیر بە شێوەی بەتەنکردن وێنەکان دەخاتە ڕوو:

- بۆ ئەوەی ئەو فرمێسکانە بدۆزمەوە
  که دوێنێ ونم کردن
  وتیان داسی تەمەن
  سێبەری ئاسمان درەو ئەکات (لەتیف هەڵمەت:٢٠٠٥:٦٨).

شاعیر بەهۆی بەکارهێنانی وشەکانی (داس، درەو، ڕەنگ، گۆرانی، شیلەی)، سیمای [+تەن] ی بە (تەمەن)، داوە، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، بەهۆی خستنە پاڵ، میتافۆری (**داسی تەمەن**)، دروستبووە: (ناوێکی بەرجەستە+ ی+ ناوی واتایی)، کاری درەوکردن، پێویستی بە بەرکارێک هەیە لە بواری کشتوکاڵدا، بەڵام سێبەری ئاسمان ئەم سیمایەی بەزاندووە. شاعیر، لەم دێرە هۆنراوەی خوارەوەدا، سیمای(گڵۆڵە)، بە (یاد)، دەدات کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە:

- **گڵۆڵەی یادێک لە هەناومایە**

بە تەونی بڕوام ئەیکەم بە کفنێک

سیمای[+ تەن]، بە(یاد، بڕوا) دراوە، کە دوو دیاردەی ئەبستراکتن، بەهۆی ئەمەش دوو میتافۆری{ گڵۆڵەی یاد، تەونی بڕوا}، دروستبووە.

لە وێنەیەدا، شاعیر، پەنا دەباتەبەر (غەم)، تەنی بۆ دروستدەکات:

غەم لە لای من زۆر شیرینە غەم هەوێنە بۆ ئەم ژینە

چونکە بۆ دڵ پێکەنینە شادی و بەزم و هەڵپەڕینە

غەم شیرینە.... غەم شیرینە (دڵشاد مەریوانی:۲۰۰۹: ۵۱).

شاعیر، لێکچواندنی لەنێوان غەم و شیرینیدا کردووە، غەمی وەک هەوێنێک بۆ ئەم ژینە سەیر کردووە ، (غەم)سیمای [ـ تەن] ی هەیە، شاعیر بەهۆی بەکارهێنانی دەستەواژەی (غەم شیرینە)، سیمای[+ تەن]ی پێداوە، بەهۆی ئەمەش میتافۆرێکی ناویی دروستکردووە.

- **گەر ئەتەوێ**

خوێنی دەماری شیعرم بیت

داستانێک بیت... بێ کۆتایی (عەبدوڵڵا پەشێو:۲۰۰۲:۱۳٤).

خوێن و دەمار دوو دیاردەی بەرجەستەن دراون بە شیعر، بەهۆی ئەمەش شێوازی بەتەنکردن ئەنجام دراوە، میتافۆری[دەماری شیعر]، دروستبووە.

- ئازادییان کرد بەکورسی و

لەسەرکورسیش تفەنگ دانیشت! (شێرکۆ بێکەس: ۲۰۱۰:۳۵).

وشەی(ئازادی)، سیمای [_تەن]ی هەیە، شاعیر بەهۆی وشەی(کورسی)یەوە، سیمای [+ تەن]ی پێداوە (دانیشت)، پێویستی بە بکەرێکە، کە سیمای [+ گیاندار]ی هەبێت، بەڵام تفەنگ، سیمای {ـ گیاندار }ی هەیە.

ـ لە نموونەیەکی دیکەدا، سیمای[+تەن]ی بە وشە داوە، بەهۆی ئەمەش میتافۆری(بەردی) وشە دروستبووە، بواری سەرچاوە، کە (برد)ە، سیمای ڕەقی و قورسی هەیە، گوێزراوەتەوە، بۆ بواری ئامانج، کە بەهۆیەوە (تەلاری مێژوو)دروستبووە، کە ئەویش میتافۆرێکی دیکەیە و هەردوو

بیرۆکەی (تەلار) و (مێژوو)، کاریان لەیەک کردووە و مێتافۆرەکە دروستبووە.

- **شاعیر بە بەردی وشە تەلاری مێژووی ڕۆدەنێ.** (حەمە سەعید حەسەن: ٢٠٠٤: ٨).
- **دڵی منداڵ بە چنگی خەم لیمۆیەکی گوشراوە،**
  مانگی ڕوخساری گەلەکەم
  بە تەمی چڵکنی ماتەم، گیراوە، (حەمە سەعید حەسەن: ٢٠٠٤: ٧٦).

چنگی خەم:مێتافۆرێکە، بەهۆی بە تەنکردنەوە دروستبووە.

- شێوازی بەرجەستەکردن - (التجسید)

لەم شێوازەدا، شاعیر سیمای جەستە و گیان، بە شتە مادی ومەعنەوییەکان دەدات و وەک گیانلەبەر مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات، واتە پێدانی سیمای واتایی[+ بەرهەست] بە[+ ئەبستراکت].

- **ئەوەی قومێک ئاو بکاتە**
  دەمی مێژووی بریندارم (شێرکۆ بێکەس، ٢٠٠٠:٥٧)

مێژوو، دیاردەیەکی ئەبستراکتە، سیمای (دەم)، (بریندار)ی پێداوە، کە تایبەتە بە گیانلەبەر.

(**دەمی مێژوو**)، (**مێژووی بریندار**)، دوو مێتافۆرن، لە دۆخی خستنەپاڵدا، لە ڕیزبوونی کەرەستەکاندا، دیارخراو و دیارخەر یەکناگرنەوە: **دەم + ی + مێژوو ، مێژوو + ی + بریندار.**

بەهۆی ئەم دیاردەوە، هەندێ دیاردەی ئەبستراکت، تایبەتمەندی گیانداری پێدەدرێت:

- **ئاخ لە شیعرێکی تازەدا**
  بوو بە دایکم و
  پەڕسێلکە و
  بە ئێوارانی پاییزی
  ئەوسای گەڕەک! (شێرکۆ بێکەس:٢٠١٠: ٧١).

ئـاخ، سـیمای {+ ئەبسـتراکت} ی هەیە، شـاعیر سـیمای[+ بەرهەسـت]ی پێداوە، بۆ دروستکردنی مێتـافۆرەکە، سـوود لە کـاری (بـوون)، وەرگیـراوە، کە وێنای{ دایک و پەرەسێلکە و ئێوارەی پایز} بە (ئاخ) دراوە.

ئێوارانی پایز: ڕەمزی خەمناکی و گەڵاوەرین.

ئـاخ، کە دیـاردەیەکی ئەبسـتراکتە، لە پراگماتیکـدا، وەک مۆرفیمێـک بـۆ دەرخسـتنی بـاری دەروونـی قسـەکەر بەکاردێـت.لە بنەمـای دروسـتی و چۆنیەتی لایداوە، ئاخ نابێ بە دایک و پەڕەسێلکە و ئێوارانی گەڕەک...

- **پەیڤ پۆل پۆل دێن**
  لێیان دەبارێ هەوری خوێن
  هەر تنۆکە خوێنی برینی وشەیەک
  دەبێتە ڕەزێک باخچەیەک
  من دەفتەری گشت پەیڤە دڵدارەکانم

پاسەوانی گشت وشە زامدارەکانم (لەتیف هەڵمەت:٢٠٠٥: ٨١٨).

شـاعیر، وەک مـرۆڤ و گیانلەبـەر مـامەڵەی لەگەڵ پەیـڤ و وشـەدا کـردووە، لە نیـوە دێـری دووەمـدا، سـیمای {+گیـانلەبەر}ی بە هەور داوە بەهۆی ئەمەشەوە، مێتافۆری(هەوری خوێن)ی دروستکردووە.

ئاوەڵناوی {پەیڤی دڵدار}، لە دۆخـی خسـتنە پاڵدایە، دیـارخراو لەگەڵ دیارخەر یەکناگرنەوە، ئاوەڵناوی (زامدار) دراوەتە پاڵ وشە، کە لە بنچینەدا بۆ مرۆڤێک بەکاردێت.

٣ ـ شێوازی بەکەس کردن ـ التشخیص: { Personification} :

ئەمـش شـێوازێکی تـرە، لەو شـێوازانەی وێـنەی مێتـافۆری لەسـەر بونیاتـدەنرێت، بـریتییە لە پێـدانی تایبەتمەنـدی مـرۆڤ، بە دیاردەکـانی سروشت ، سیفەتی مرۆڤ دەدرێت بە بێ گیانێک یان گیانلەبەرێک کە خۆی ئەو سیفەتەی نەبێت(پەخشان عەلی ئەحمەد:٢٠٠٧: ٢٣٤).

لە دروستکردنی ئەم جۆرە مێتافۆرەدا، شاعیر هەندێ سیماو پێکهاتەی واتـایی، کە تـایبەتە بە مـرۆڤ بـۆ دیاردەکـانی تـر دەیگـوازێتەوە، بەهـۆی

ئەمەش وشە پێکهاتەیەک وەردەگرێت، کە لە بنچینەدا هی خۆی نییە و واتایەکی تر دەبەخشێت:

- **فەرشی کەففی بەری پێتە نەرگس**

سەری داخستووە وەک چاوی حەیا (نالی، ١٩٧٦:١٢٦).

شاعیر، سیمای(سەرداخستن)ی داوە بە نێرگس و تایبەتمەندی مرۆڤی پێداوە، {سەرداخستن} چاوگێگە، کە لە بنچینەدا، بۆ وەسفی مرۆڤ لە بارودۆخی شەرم یان شەرمەزاریی یان خەمباریی بەکاردێت.

شەو بۆی ناکرێ

مارەیی خۆی

لە قوولایی من هەڵنجێ (ئەنوەر مەسیفی، ٢٠٠٥: ٢٧)

وشەی مارەیی، کە تایبەتە بە مرۆڤ، شاعیر خستوویەتییە پاڵ شەو، بەمەش تایبەتمەندی مرۆڤی پێداوە، {مارەیی شەو} مێتافۆرێکە، بەهۆی لادان لە مەرجی دروستی پێکهاتووە، لە واقیعدا، مارەیی تایبەتە بە ئافرەت نەک شەو، لێکدانەوەی مێتافۆرەکە، لەسەرەتادا نامۆ دێتە بەرچاو، بەڵام بە دۆزینەوە بارودۆخی گونجاو، دەتوانین بە واتای ویستراوی دەقەکە بگەین، ڕەهەندی دەروونی شاعیر لە دروستبوونی مێتافۆرەکەدا ڕەنگی داوەتەوە.

- **کە تۆم لابووی، ئاسمان قوببەیەکی شینی**

ئاوڵابوو

خۆر دەرگا بوو

کرایەوە و چوومە ناوەند جیهانێکی ئەفسانەیی

شەقام دەڕوێ، گوڵ دەفڕێ، درەختی جوانی پەمەیی

قۆڵیان دەکرد بە قۆڵمدا، وەک ئاشنای شیعرەکانم (دڵشاد مەریوانی، ٢٠٠٩: ٣)

لەم کۆپلە شیعرەدا، شاعیر، جۆرە پێکدادانێکی واتایی دروستکردووە، مێتافۆری لە نێوان چەند دیاردەیەکی نامۆ پێکهێناوە، هەریەک لە کارەکانی (ڕواندن)، (فڕین)ی داوەتە پاڵ (شەقام) و (فڕین)، کە خۆیان ئەم تایبەتمەندییانەیان نییە، شەقام، بێ گیانە و ڕووەک نییە و گوڵیش توانای

فڕینی نییە، هەروەها، وەک مرۆڤ وەسفی درەخت دەکات، لەوەدا کە تایبەتمەندی قۆڵی پێداوە و بەکەسی کردووە، (خۆر)، دیاردەیەکی گەردوونە، نابێت بە دەرگا، لە مەرجی دروستی لایداوە، جۆری میتافۆرەکان کارایین، هەریەک لە کارەکانی (دەڕوێ)، (دەفڕێ)، مەرجی هەڵبژاردنی بکەریان بەزاندووە، درەخت و شیعریش لە دونیای ڕاستەقینە دا، ئاشنایەتییان نییە، بۆ لێکدانەوەی میتافۆرەکان دەبێ بگەڕێینەوە ئاستی پراگماتیک و دەوروبەر. ناتوانین (ڕواندنی شەقام) و (فڕینی گوڵ)، بە پێی بنەماکانی لۆجیک لێکبدەینەوە.

ـ ((ئەو باخە بۆیە وا زیز و پەشۆکاوە
شۆڕەبییەکی دوو ڕۆژە بە کوڵ ئەگری
ئەو کەمانچەیە بۆیە وا دڵی خۆشە
لە بەرئەوەی کچە ئاوازێکی جوان و کەڵەگەتی
لە ناو هۆڵەکەدا بینی))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٠: ٤٤).

لە نیوە دێڕی یەکەمدا،(زیزبوون و پەشۆکان)، کە سیمای **< + مرۆڤ >** یان هەیە، دراون بە **(باخ)**، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ڕەهەندی دەروونی شاعیرە، لە سود وەرگرتن لە بواری سەرچاوە(مرۆڤ) و گواستنەوەی واتا بۆ بواری ئامانج (باخ)، سیمای (**بەکوڵ گریان**)، دراوەتە پاڵ **(شۆڕەبیی)**، لە دونیای ڕاستەقینەدا، شۆڕەبیی سیمای**<+ ڕووەک>**ی هەیە، وەک میتافۆر بەرانبەر بە مرۆڤ خواستراوە، {گریانی شوڕەبیی}، دەربڕینێکی میتافۆریی ناوییە. **(دڵ)**، تایبەتە بە مرۆڤ و دراوەتە پاڵ کەمانچە، **{دڵی کەمانچە}**، دەربڕینێکی میتافۆریی ناوییە. **{ کچەئاواز}**، میتافۆرێکی ناوییە.بەم شێوەیە دروستبووە (کچ + ە + ئاواز).

لەم شێوازی بە کەس کردندا، شاعیر، گیان بە بەر ڕووەک و شتە بێگیانەکاندا دەکات، بۆنموونە:

ـ ((نەمدەزانی دوور لە خۆرەتاوی چاوت
دڵم سەعاتێکە نوستووە،
درەختێکە وشکەهڵاتوو.

من ئەوەندە سۆفییانە هۆگرت بووم. (حەمە سەعید حەسەن: ٢٠٠٤: ٤٤).

لەم پارچە شیعرەدا، هەریەک لە میتافۆرەکانی{ **دڵی سەعات، خۆرەتاوی چاو**}، بەهۆی لادان لە مەرجەکانی دروستی و چۆنیەتی دروستبوون، وشەکان، هەندێ سیمای سەرەکییان لەدەستداوە و بۆ دروستبوونی میتافۆر، چەند سیمایەکی لاوەکی ڕۆشنایی خراوەتە سەر ئەگەر وشەی{دڵ} و{سەعات}، بە نموونە وەربگرین:

فیچەرە سیمانتیکییەکانی (دڵ)	**فیچەرە سیمانتیکییەکانی (سەعات)**
+ لێدان	**+ لێدان**
+ سیستەم	**+ سیستەم**
+ کارکردن و نەوەستان	**+ کارکردن و نەوەستان**
+ خوێن	**ـ خوێن**
+ گیان	**ـ گیان**

{دڵی مرۆڤ}، سیمای < + گیان، + خوێن>ی هەیە، {دڵی سەعات}، سیمای < ـ گیان، ـ خوێن>ی هەیە.

{پاتری سەعات}، بە**{دڵی مرۆڤ چوێنراوە}**، لە وردی و کارکردن و نەوەستاندا.

بەهۆی کردەی گوێزانەوە، میتافۆرەکە دروستبووە:

دڵی مرۆڤ ⟵ پاتری سەعات

لەم پارچە شیعرەی خوارەوەدا، تایبەتمەندی (قژڕنینەوە)، کە هی مرۆڤە خراوەتە پاڵ (ڕووەک):

ـ ((لە جادەیەکدا درختێ
بەسەر ژنێکی کوژراودا
قژی خۆی ئەڕنێتەوە))، (شێرکۆ بێکەس، ٢٠١٠، ٤٦) .

{ قژی درەخت }: (میتافۆرە)

دەتوانین بەمجۆرە لێکدانەوەی بۆ بکەین:

دال: درەخت/ دیاردەیەکی سروشتە

|

مەدلوولی یەکەم (١): گەڵای درەخت وەک قژ وایە

|

مەدلوولی دووەم (٢): درەخت قژی دەڕنێتەوە و اتای ناوەکیی

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: درەخت شیوەن دەکات.

|

مەدلوولی یەکەم (١): درەخت ، سیمای (+مرۆڤ، + ئافرەت، +تازیە، + شیوەن) ی وەرگرتووە.

|

مەدلـوولی دووەم (٢): درەخـت، هەسـت و سـۆزی هەیە، بەرپەچـی نەریتێکی کۆمەڵایەتی (ژن کوشتن) دەداتەوە.

ـ لە وێنەیەکی دیکەدا، سیمای (**قژ**) بە (**مانگە شـەو**) دەدات، بەهـۆیەوە میتافۆر دروستدەکات:

ـ ((دەستم ئەدا

لە قژی مانگە شەوەوە))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٠: ٥٥)

{**قژی مانگە شـەو**}، میتـافۆرێکی نـاوییە، لە دۆخـی خسـتنەپاڵدایە، (مـانگە شـەو)، کە دیـارخراوە، لەگەڵ (**قـژ**)دا یەکنـاگرێتەوە، کە دیـارخەرە، قـژ لە مرۆڤ خوازراوە و دراوە بە مانگەشەو، کە خۆشی میتـافۆرە، بۆ(**یـار**) یـان (**ئافرەت**) خوازراوە.

ـ ((بۆئەوەی گوێی میژوو کەڕکات

لە عاستی چرکەی کاتژمێرەکان))(لەتیف هەڵمەت: ٢٠٠٥: ٦٤).

{**گوێی میژوو**}، میتافۆرێکی ناوییە، لە دۆخی خستنە پاڵدایە،(**میژوو**)، کە دیارخراوە، لە گەڵ (**گوێ**) یەکناگرێتەوە، کە دیارخەرە.

لە وێنەیەکـی دیکـەدا، بەهـۆی خسـتنەپاڵی سـیمای (**سـمێڵ**) بە وشـەی (**شەرەف**) تایبەتمەندی بە کەسکردنی پێدراوە:

ـ ((پیاوێک خەنجەرەکەی ئەسڕێ و
پێ ئەکەنێ و
سمێڵی شەرەف بائەدا)) (شێرکۆ بێکەس:٢٠١٠: ٤٧)

(سمێڵی شەرەف) میتافۆرێکە، بەهۆی گیانبەبەرداکردنەوە دروستبووە.

{شەرەف} ناوێکی واتایی {سمێڵ} ناوێکی بەرجەستەیە، میتافۆرەکە بەم جۆرە دروستبووە: { بەرجەستە + ی + ئەبستراکت}.

ـ { لێفە شڕە}، شتومەکی بەخۆدادانە، ئەگەر کۆن و بێکەڵک بووبێت، لە لای خەڵکی هەژار دەمێنێتەوە، شاعیر سوودی لەم دیاردەیە وەرگرتووە،

ـ ((لێفەی شڕ ئەکۆکێ و ئەکۆکێ
دۆشەکی بێ هەناو هەناسەی خەونێکی ئەتاسێ
سەبەتەی نانەکەش لەو لاوە کزۆڵە کزۆڵە چاو بۆ ئارد))، (شێرکۆ بیکەس:٣٤:٢٠٠٥.)

{لێفەی شڕ}، میتافۆرێکە بۆ کەسێکی پەککەوتە و پیر و بەسالاچوو، یان نەخۆش خواستراوە، دەستەواژەی (ئەکۆکێ)، وەک نیشانەیەک وایە، ڕێگە لەوە دەگرێت، کە ئاخێوەر مەبەستی لە بەکارهێنانی(لێفە شڕە)دا، واتا بنجیەکە بێت.

دۆشەکی بێ هەناو: میتافۆرێکە، بەهۆی گواستنەوەی واتایی لە (+ گیاندار) هەوە، بۆ (ــ گیاندار)، دروستبووە. هەناو لە بنەڕەتدا سیمای گیانلەبەرە، شاعیر داویەتی بە دۆشەک. بۆ دروستبوونی میتافۆرەکە سود لە بواری سەرچاوە وەرگیراوە، گواستراوەتەوە بۆ بواری ئامانج، هەناو بەشێک لە تایبەتمەندیی و خاسیەتی خۆی بە دۆشەگ بەخشیوە، دۆشەگیش هەندێک تایبەتمەندیی لە هەناو وەرگرتووە، سود لە ڕووی لێکچوونی ناواخن و ناوەرۆک وەرگیراوە، شاعیر سودی لە دەستەواژە میتافۆرییەکانی وەک: (هەناوم کەوتە خوارەوە، بێ هەناوم)، کە بەکاردێن بۆ ترس یان بەهۆی هۆکارێکەوە هەناوم لەدەست داوە، کە هەردووکیان بۆ بواری واتایی و بە واتای ناڕاستەوخۆ بەکاردێن، نەک بە واتای فەرهەنگی وشەکان، وەک ئەوەی، کەسێک بە ڕاستی هەناوی کەوتبێتە خوارەوە.

واتە: بۆ دروستبوونی میتافۆرەکە، شاعیر سودی لە ئاخاوتنی ڕۆژانە وەرگرتووە، لە هزریدا کارلێککردنی بیرۆکەکان دروستبووە، بەو هۆیەوە ئاڕاستەی میتافۆری(دۆشەگی بێ هەناو)، کەوتۆتە ناو زمانە شیعریەکەیەوە. جگە لەمە ڕەهەندی دەروونی شاعیریش لە دەربڕینە میتافۆرییەکدا ڕەنگدانەوەی هەیە، واتە: بارودۆخ و تایبەتمەندیی جەستەیی و تەندروستی و ژینگە و هەڵوێستی ژیانیش کار لە هزر و بیری مرۆڤەکان دەکەن و دواجاریش لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا، ڕەنگ دەدەنەوە.

لە نیوە دێرەکەی دیکەدا، سیمای< + چاو>، بە سەبەتە بەخشراوە، بەهۆی ئەمەش، لە مەرجی دروستی لایداوە.

لە وێنەیەکی دیکەدا، سیمای گریان و هەڵبزرکان، دەداتە پاڵ چەند دیاردەیەک:

ـ ((ئاسمان گریاو
وشە گریا و
شەقام گریا و
شیعریش ڕەنگی هەڵبزرکا
دوێنێ درەختێ لە شێوەی ڕۆژنامەدا
بە دەم جریوەوە کوژرا)) (شێرکۆ بێکەس، ٢٠١٠: ٢٣٧).

جۆرە ناتەبایی و پێکدادانێکی واتایی دەبینرێت، کۆتی واتایی بەزێنراوە، بەیەکەوە هاتنی وشەکان، لەگەڵ یەکدیدا، مەرجی هاوڕێیەتییان بەزاندووە وتنەکە، لە بنەمای دروستی لایداوە، ئاسمان و وشە و شەقام ناگرین، گریان، باریکی دەروونییە، تایبەتە بە مرۆڤ و هەندێک لە گیانلەبەران، کۆتی هەڵبژاردنی بەزاندووە.

شەقام، میتۆنیمییە و مەبەست، لە خەڵکی شە قام (بەشێکە لە گشت) شاعیر، کردەی هەڵبزرکان، کە چەند سیمایەکی واتایی، وەک < + تێکچوونی ڕەنگ، + گرۆگرۆبوون >ی هەیە، بۆ وەسفکردنی شیعر، بەکارهێناوە، کە خۆی سیمای < ـ بەرجەستە، ـ هەڵبزرکان> ی هەیە.

بەهۆی هێلکارییەکەوە، ئەم وێنە میتافۆرییە ڕوون دەکەینەوە:

دال: شیعر/ دیاردەیەکی ئەبستراکتە.

|

مەدلـوولی یەکەم (١): شـیعر وەک مـرۆڤ دەربڕینـی هەسـت و سۆزی تێدایە.

|

مەدلوولی دووەم (٢): شیعر لە بارودۆخێکی خراپدایە.

واتای ناوەکیی(شاراوە) ⟸

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: شیعر هەستێکی ناخۆشی هەیە.

|

مەدلوولی یەکەم (١): شیعر، سیمای(+مرۆڤ، + ڕەنگ، + هەڵبزڕکان) ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢):

هەموو گەردوون نیگەرانە، بەرانبەر نەریتی کوشتنی ڕۆژنامە نووسێک.

سـیمای بە مرۆڤکـردن، هۆکـارێکی گـرینگە کە شـاعیران بە ڕێژەیەکـی فراوان بۆ دروستکردنی میتافۆر پەنای بۆ دەبەن، لەم لێکۆڵینەوەیەدا، زیـاتر نموونەکانمـان بە کـۆپلە یـان دێـرە شـیعر نەک شـیعرێکی تەواو هێنـایەوە، چـوونکە مەبەسـتی سـەرەکی ئـێمە، لە نیشـاندانی میتافۆرەکـان، چـۆنیەتی دروستبوون و پێکهاتنیانە، گواستنەوەی واتاکانە لە بواری سەرچاوەوە، بۆ بـواری ئامـانج و ئاڕاسـتەی دروسـتبوونی دەربڕینـە میتافۆرییەکانـە، لەگەڵ بەزاندنی کۆتەکان و دۆخی خستنەپاڵیاندا، بۆی هەیە دواجـار ئەم شـێوازانە بکەونە نـاو ئاخـاوتنی ڕۆژانـە و بەهۆیـانەوە میتـافۆری دیکـە بکەوێتـە نـاو زمانەوە، هەروەک چۆن شاعیر دیاردەی جۆراو جـۆر بە تایبەتمەندییەکانی مرۆڤ دەچوێنێت:

- ((تێگەیشتم چیا قسەیێکی پێیە

بۆیە ئاوا ناڵە و هاوار و فیغانی لێ هەڵدەستێت))، (نەوزاد ڕەفعەت:٢٠٠٤: ٩٧).

دال: چیا / دیاردەیەکی سروشتییە

|

مەدلوولی یەکەم (١): چیا وەک مرۆڤ وایە لە بەرزی وسەرکەشیدا

|

مەدلوولی دووەم (٢): شیعر لە بارودۆخێکی خراپدایە.

واتای ناوەکی⟸

هێڵکاری مێتافۆری دووەم:

دال: شیعر هەستێکی ناخۆشی هەیە

|

مەدلوولی یەکەم (١): چیا، سیمای (+مرۆڤ، + قسەکردن، + بیر)ی وەرگرتووە.

|

مەدلـــوولی دووەم (٢): چیـــا مرۆڤێکـــی ســـەر بەرزە نیگەرانـــی بارودۆخێکە.

ـ ((مەمکی بەفر چرۆ بێنێ))، (ئەنوەر مەسیفی: ٢٠٠٥ : ٣٢)

ـ ((لە گۆرانییەکانی ئاو بگا

لە گۆرانیەکانی با بگا

ڕووبارێکی خوودار دەکشێ))،(ئەنوەر مەسیفی:٢٠٠٥: ٤٨).

(مەمکی بەفر، گۆرانی ئاو، گۆرانی با، ڕووباری خوودار)، مێتافۆرن.

لە هێلکارییەکـــدا، دروســـتبوونی هەردوو مێتـــافۆری مەمکـــی بەفـــر، ڕووباری خوودار، دەردەخەین:

دال: بەفر/ دیاردەیەکی سروشتییە.

|

مەدلوولی یەکەم (١): بەفر وەک ژن مەمکی هەیە.

|

مەدلوولی دووەم (٢): بەفر چرۆی تازە دەربکاتەوە.

واتای ناوەکی⟸

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: سیمایەکە بۆ ساردی و خاوبوونەوە و سپیایەتی.

|

مەدلوولی یەکەم (١): بەفر، سیمای (+مرۆڤ، + مەمک +پێگەیشتوو) ی وەرگرتووە.

|

مەدلـوولی دووەم (٢): لە ساردی و خەمناکییەوە دووبارە وزە بە بەر ژیاندا بێتەوە.

- {ڕووبارێکی خوودار}

دال: ڕووبار/ دیاردەیەکی سروشتییە.

|

مەدلوولی یەکەم (١): ڕووبار وەک مرۆڤ خووداڕە.

|

مەدلوولی دووەم (٢): ڕووبار دۆخێکی نائاسایی هەیە.

واتای ناوەکی ⟵

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: ڕووبار دۆخێکی شێتگیرانەی هەیە.

|

مەدلـوولی یەکەم (١): ڕووبـار، سـیمای (+مـرۆڤ، + نەخۆشـی+ خووگرتنی ی وەرگرتووە).

|

مەدلـوولی دووەم (٢): لەگەڵ بـارودۆخە نالەبارەکانیشـدا، ژیـان هەر بەردەوامە.

(**ڕووبار + یەک + خووداڕ**) ئاوەڵناوێکە، مەرجی هاوریێیەتی لە نێوان دیارخراو و دیارخەرەکەدا نییە.

ـ ((کتێبێکی دەم بە خەندە و
قەڵەمێکی کەمەر باریکی
وەکو خۆی
لە جانتایەکە دەرهێنا))، (فازیل شەورۆ:٢٠١١: ٢٨) .

شاعیر، کتێب و قەلەمی لە سیفەتی (**دەم بە خەندە**)، (**کەمەرباریکی**)، بە مرۆڤ چووانووە.

ـ ((هەور هێندە
چاوی کزە
هەرگیز بێ چاویلکەی باران
زەوی بۆ ناخوێندرێتەوە))، (ئارام سالّح: ٢٠١٣: ٤٩).

(چاو)، کە سیمای گیانەوەرە، دراوە بە هەور، کە دیاردەیەکی بێگیانە.

وشەکانی(چاوی کز، چاویلکە)، لە بنچینەدا، تایبەتن بە مرۆڤ، شاعیر داویەتی بە هەور.

{چاویلکەی باران}، لە ئاستی واتاسازیدا، هاوڕێیەتی لە نێوانیاندا نییە، ناگونجێت باران چاویلکەی هەبێت، ئەم کۆپلە شیعرە بەواتای ڕاستەوخۆ، لێکدانەوەی بۆ ناکرێت، بەڵکو بە واتای میتافۆری لێکدانەوەی بۆ دەکرێت.

ـ ((مۆمێکی پیرەمێرد
لەو سەری تونێڵی عومرەوە
ئەبینرێ و نابینرێ و ئەکوژێتەوە و
ناکوژێتەوە و خەونێکی ئەسوتێ و
ناسوتێ و پرتە پرتێ لە یاد و
کزە کزێ لە هیوا...))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠٠٧: ٤).

(مۆمێکی پیرەمێرد)، میتافۆرێکی ناوییە، پێکهاتووە لە: (ناو + ئامرازی نەناسراوی + ئاوەڵناو)⟸ {مۆم + یەک+ پیرەمێرد}

تۆنێڵی عومر: میتافۆرێکی ناوییە، پێکهاتووە لە: (ناو + ی+ ناو) {تونێڵ+ ی + عومر}.

بەهۆی میتافۆرەوە، شاعیر باس لەتەمەنی بەسەرچووی کەسێک دەکات، (پرتە پرت)، لە بنچینەدا ناوی دەنگی سروشتییە، شاعیر بۆ وەسفکردنی (یاد) بەکاری هێناوە، کزەی ئاگر، گوێزراوەتەوە بۆ کزەی هیوا.

سووتان، بۆ دیاردەی بەرجەستە بەکاردێت، نەک خەون، کە دیاردەیەکی نابەرجەستەیە.

دال: { مۆم هۆکارێکە بۆ ڕووناککردنەوە و سووتان}

|

مەدلوولی یەکەم (١): {مۆم وەک مرۆڤ وایە}

|

مەدلـوولی دووەم (٢):{ مـۆم وەک تەمەن، بە سـوتاندنی وردە وردە کەم دەکات و ئاگرەکەی کز دەبێت}.

و اتای ناوەکیی ⟵

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: مۆم سیمایەکە بۆ پێبوون و سووتان و کوژانەوە.

|

مەدلـوولی یەکەم (١): مـۆم ، سـیمای (+مـرۆڤ، + تەمەن +نێـر+ پیربوون و کاملبوون)ی وەرگرتووە.

|

مەدلـوولی دووەم (٢): مـۆم میتـافۆرە بـۆ تەمەن و تێپەڕبـوونی کـات خـوازراوە، سـووتانی بەشـێکی زۆر و مـانەوەی کەمێکـی، بە مرۆڤێکـی بە سالاچووی بە تەمەن چوێنراوە.

ـ ئەگەر بڕوانینە ئەم پارچە شیعرەی خوارەوە، بۆمـان دەردەکەوێت، کە چـۆن شـاعیر سـیمای (چـاو شـین) کـە هـی مرۆڤـە بە ئـاوی داوە، وەک دڵداریک مامەڵەی لەگەڵدا دەکات:

ـ ((جۆگەلە ئاوێکی چاوشین
بەنێو چیمەنی چەمێکی عاشق
بەدەم سەما و گۆرانی گوتنەوە تێدەپەڕی
خۆرەتاو کەوتە چاوبازی لە گەڵیدا))، (هاوژین صلیوە:۲۰۱۳ : ۳۹).

{جۆگەلە ئاوێکی چاوشین}: میتافۆرە، (جۆگەلە)، سیمای[+ بێگیان]ی هەیە، شاعیر، سیمای[+ مرۆڤ]ی پێداوە، بە هۆی ئاوەڵناوی (چاوشین)ەوە، کە وەک دیارخەرێک ڕۆڵی بینیوە، هەروەها، عاشقبوون کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، تایبەتە بەمرۆڤ، دراوەتە پاڵ (چەم)، میتافۆری {چەمێکی عاشق}ی دروستکردووە، (چاوبازی)، سیفەتێکە دەدرێتە پاڵ ئەو کەسانەی، کە ئەو خاسیەتەیان هەیە، لایەنێکی مەعنەوییە شاعیر لەگەڵ (خۆرەتاو)دا بەکاری هێناوە.

ـ ((پەنجەکانم ڕوومەتی
سێوێکی ناسک ماچ دەکەن))، (هاوژین صلێوە: ۲۰۱۳ : ۹۹).

(ڕوومەتی سێو)، میتافۆرە، بەهۆی دیاردەی بە مرۆڤکردنەوە دروستبووە، کە شاعیر، سیمای[+ ڕوومەت]ی بە سێو داوە.

بە پێچەوانەی ئەم دۆخەوە، هەندێکجار، شاعیر، سیمای بێ گیان بە گیاندار دەدات و بەهۆیەوە میتافۆر دروستدەکات:

دال: ڕوومەت/ ئەندامێکی مرۆڤە.

|

مەدلووڵی یەکەم (۱): ڕوومەت وەک سێو وایە لە ناسکی و سووریدا.

|

مەدلوولی دووەم (۲): سێوێکی ناسک، وەک کچێکی تازە پێگەیشتوو وایە.

واتای ناوەکی ⟵
هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: سێو سیمایەکە بۆ جوانی شیرینی.

|

مەدلوولی یەکەم (١): سێو، سیمای (+ ڕووەت)ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢): سێو/ میتافۆرێکە بۆ جوانی و لاوییتی.

* من بۆت ئەبم بە چارۆگە (شێرکۆ بێکەس:٢٠٠٧: ٢٨) .

شاعیر سیمای [+ بێگیان]ی داوە بە جێناوی کەسیی، کە خۆی دەگرێتەوە، چارۆگە وشەیەکی فۆلکلۆرییە.

- جۆرێکی دیکەی میتافۆر، پێدانی ڕەگەزە، بە ئەبستراکت، دیاردەیەکی واتایی، کە خۆی ڕەگەزی نییە، بەڵام ڕەگەزی نێرو مێی پێدەدرێت:

((جووتێ شیعری

نێرە و مێیەن))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٠: ٦٦).

شیعر، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، ڕەگەزی پێدراوە، سیمای[+ کوڕ(نێر)، + کچ(مێ)]ی پێدراوە.

ـ لە دروستبوونی هەندێ میتافۆردا، شاعیر سوود لە ناوی شوێن وەردەگرێت و تایبەتمەندی مرۆڤیان پێ دەدات:

ـ ((ئەو گوندانەی شانی سالّیان

داوەتە بەر قەراغی

مەرگی دەغل و کێڵگەکانیان

ئەو شارانەی قفل لە قوڕگیان دراوە

ئەو گەڕەکانەی دەرامەت لە ناویاندا

بە دار شەق هاتوچۆ ئەکات))، (شێرکۆ بێکەس: ١٩٨٤: ١١).

شاعیر، لەم پارچە شیعرەدا، بەهۆی بەزاندنی سیمای هاوڕێیەتی نێوان دیارخراو و دیارخەر، چەند میتافۆرێکی دروستکردووە، وەک: { شانی سالّ، مەرگی دەغڵ، قفڵی قورگ}.

{**شان، مەرگ**} لە بنچینەدا، تایبەتمەندی مرۆڤن، دراوەتە پاڵ{ سااڵ، دەغڵ }، { قفڵ} سیمای دەرگایە شاعیر خستویەتییە پاڵ{ قورگ}.

لە دروستکردنی میتافۆرەکاندا، سەرکەوتووە، توانیویەتی بەراورد لە نێوان دیاردەگەلێکدا بکات، کە لە بەیەکەوەهاتنی لێکسیمدا، گونجان و هاوڕێیەتی لە نێوانیاندا نییە، لەگەڵ ئەوەشدا وێنەکانی جوان و سەرنج ڕاکێشن.

ـ ((شعرێکی گەنجی قژ کەسکم
لەگەڵ خۆیدا، هەندێ شنەی
شینی بردوو))، (شێرکۆ:٢٠٠٧: ٤٥).

لە بنەمای چەندیەتی و چۆنیەتی و دروستی لایداوە، هیچ کام لە وشەکانی(شیعر و قژ و کەسک)، بە واتای ڕاستەقینەی خۆیان نەهاتوون، (شیعر)، قژی نییە، ڕەنگی نییە، تەم و مژی واتایی تێدایە، ناتوانێ شنە لەگەڵ خۆیدا ببات.

لە دروستکردنی میتافۆرەکاندا، هەردوو دیاردەی بەکەسکردن و هەست گۆڕکێ، بەکارهاتووە بە هۆی ناوی واتایی { گەنجی}، سیمای بەکەس کردنی بە {شیعر} داوە، {قژی کەسک} میتافۆرێکە، {کەسک} وشەیەکی ناوچەییە، بە واتای لاویی و تازەپێگەیشتن دێت، لە میتافۆری {شنەی شین } دا، هەستگۆڕکێ، لە نێوان هەردوو هەستی بیستن بەرکەوتن و بینیندا ڕوویداوە.

٤ ـ بە ئاژەڵ کردن: بریتییە لە پێدانی سیمای{ + ئاژەڵ} بە{ ـ ئاژەڵ}.

ـ ((ئەی ژنی کورد!
هەتا ئێستەش
تۆ پەڕەسێلکەی ناو شیعری شەرمنۆکی
هێلانەکەت وا لەناو لۆکەی نووستندا و
ئاسمانەکەت بێ چەخماخەی ڕاچڵەکینە و
بێدەر بەستە باڵەکانت و
هێدی... هێدی))، (شێرکۆ بێکەس:٢٠١٠: ٣٣).

ژن بە پەڕەسێلکە چووێنراوە، وێنە مێتافۆرەکە، بەهۆی پەڕەسێلکەوە دروستبووە، لەبەرئەوەی لە ناو کۆمەڵگای کوردەواریدا، پەڕەسێلکە، واتای بێدەسەڵاتی و بێهێزی و بەرائەت دەگەیەنێت.

نووستن: خوازراوە بۆ بێئاگایی لە دونیای پێشکەوتندا.

باڵ: بۆ هێزو دەسەڵات

ڕاچڵەکین: بۆ ڕاپەڕین

لە نیوە دێڕێکی دیکەدا، سیمای باڵ بە ژن دەدات: بۆخۆت لەناو بێدەنگیدا ئەفڕی!

{شیعری شەرمنۆک}، مێتافۆرێکی ئاوەڵناوییە،{شیعر }، ناوێکی واتاییە و سیمای [+ ئەبستراکت]ی هەیە، {شەرم}یش، ناوێکی واتاییە ئەم دەستەواژەیە تازەیە و شاعیر بەکاریهێناوە، پێشتر لە زماندا بەکارنەهێنراوە، بەمەش شاعیر داهێنانێکی واتایی کردووە، {شەرمنۆک}، بەم جۆرە دروست بووە: (شەرم + ن + ۆک)، وشەی(شەرم)، دوو پاشگری وەرگرتووە.

لە واقیعدا، ئاوەڵناوی (شەرمن)، بۆ وەسفکردنی مرۆڤ نەک شیعر بەکاردێت.

هەروەها، لەم دێرە شیعرەی خوارەوەدا، شاعیر خۆی لە گەڵ (ماسی)دا بەراورد دەکات:

ـ ((من ماسیەکی چکۆڵەم

لە دەریای خەم و خەفەت و غوربەت دا ناژیم))، (هاوژین صلێوە:۲۰۱۳: ٦٧).

شاعیر بەهۆی بەکارهێنانی، جێناوی خۆیی (من)، سیمای [+ ئاژەڵ]ی بە خۆی داوە.

هەندێکجار، شاعیر کۆمەڵێک ئاژەڵ و باڵندە، وەک سیفەت دەداتە پاڵ دیاردەکانی دیکە و کردەی بە ئاژەڵکردن ئەنجامدەدات:

ـ ((کاتێ پۆلە تەیری وشە

بەسەر تەنافی خەیاڵدا دەنیشنەوە،

جۆرەها ڕستەدروست دەبێ
ڕستەی سپی کۆتری
ڕستەی ڕەشی قەڵە ڕەشی
ڕستەی سەوزی قەزوانی
ڕستەی زەردی باشوکەیی))، (هاوژین صلێوە:٢٠١٣:٧٤)

شاعیر سیمای [+ تەیر] ی داوە بە وشە، هەروەها سوودی لە ئاوەڵناوی ڕەنگ بۆ دروستکردنی میتافۆرەکانی(ڕستەی سپی، ڕستەی ڕەش، ڕستەی سەوز، ڕستەی زەرد) وەرگرتووە.

{تەیری وشە}، میتافۆرە، هەریەک لە میتافۆرەکانی ڕستەی سپی، ڕستەی ڕەش، ڕستەی سەوز، ڕستەی زەرد، بەهۆی هەستگۆڕکێ، دروست بوون، شاعیر سیمای هەستی بیستنی بە هەستی بینین، ئاڵوگۆڕ کردووە.

هەندێکجار، (ژمارە) سیمای بە ئاژەڵکردنی پێدەدرێت:

ـ ((١٦ مارە لە نیوە شەوی ئەم ڕۆژە قرچۆکە
شازدە هەوایەکی مۆدێرنیزمی شێت))، (شیرکۆ بێکەس:١٩٩١: ١٠٦).

شاعیر سیمای [+ ئاژەڵ] ی داوە بە ژمارە (١٦) کە خۆی سیمای[ـ ئاژەڵ] ی هەیە.

هەروەها، دوو میتافۆری دیکەی بەکارهێناوە، **{ڕۆژی قرچۆک}**، بەهۆی دانە پاڵی ئاوەڵناوی (قرچۆک)، بۆ (ڕۆژ)، کە لە بنچینەدا، وەسفی مرۆڤی پێدەکرێت، ئاوەڵناوی (شێت)، دراوەتە پاڵ(مۆدێرنیزم).

{نیوەشەوی ڕۆژ}، میتافۆرێکە، بەهۆی دانەپاڵی دوو سیمای دژ بەیەک و پارادۆکس دروست بووە:

دال: ڕۆژ/ دیاردەیەکی سروشتییە.
|
مەدلوولی یەکەم (١): ڕۆژ وەک مرۆڤێکی قرچۆک وایە.
|
مەدلووڵی دووەم (٢): ڕۆژ لە بڵاوکردنەوەی ڕووناکییەکەی قرچۆکی دەکات.

واتای ناوەکیی ⟸

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: ڕۆژ سیمایەکە بۆ ڕووناکی، کۆتایی شەوە زەنگ و هیوا و ئاوات.

|

مەدلوولی یەکەم (١) ڕۆژ، سیمای (+ قرچۆک) ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢) ڕۆژی قرچۆک / میتافۆرە کاتێکی نەهامەتی و ترس و تۆقان و شووم‌ی، لە نیوەی ڕۆژدا، تاریکی باڵ بەسەر شاردا دەکێشێت، ژمارەی (١٦)، ڕەمزە بۆ ڕۆژی ئەنفالکردن.

٥ - **بە ڕووەککردن**: بریتییە، لە پێدانی سیمای [+ ڕووەک] بە [ــ ڕووەک] (دلێر سادق: ٢٠٠٩ : ٤٣)

زۆر جار شاعیر بۆدروستکردنی میتافۆر، سوود لەو ڕێگایە وەردەگرێ، ئەم شێوازە لە شیعری کۆن و نویدا، بەکارهاتووە، بۆنموونە:

- ((لێوی تۆ ئاوی بەقا من خزرم

فەیزی تۆ ڕەحمەت و من سەوزەگیا))، (نالی: ١٣٨٨ ه: ٩٨).کانەبی

شاعیر، بەهۆی جێناوی سەربەخۆی (من)، خۆی چواندووە، بە سەوزەگیا، لادانی واتایی بە ڕووەککردنی ئەنجامداوە.

- ((ڕۆژی دوایی خەیاڵ بوو بوو

بە ئینجانەی بەر پەنجەرەی

ژوورەکەم و

لاسکەکانی

دەیان شیعری

ڕەنگاو ڕەنگیان دەرکردبوو!))، (شێرکۆبێکەس: ٢٠١٠:١١١).

شاعیر، سیمای ڕووەکی داوە بە خەیاڵ، لاسکی بۆ دروستکردووە، کە دەیان شیعری ڕەنگاو ڕەنگیان دەرکردووە. سیمای {+ ڕەنگ}ی بە شیعر

داوە، کە ناوێکی واتایی و دیاردەیەکی ئەبستراکتە، مێتافۆری{خەیاڵ بوو بوو بە ئینجانە} مێتافۆرێکی ناوییە.

ـ ((مرۆڤ درەختێکە

سەری پۆقژە و دەمی گوڵ

هەندێ گوڵی بۆندار و هەندێ گوڵی بێبۆن))، (هاوژین صلێوە:٢٠١٣: ٧١).

شاعیر، سیمای ڕووەکی داوە بە مرۆڤ، ئاخاوتنیش بە گوڵ، هەندێ لە وشەکانی جوان و بۆندارن، هەندێکی تریان بێ بۆنن. هەست گۆڕکێی لە نێوان هەستی بیستن و بینیندا کردووە، وشە بە گوێ دەبیسترێ نەک بە چاو.

ـ ((چ زوو پیرە درەختی دڵ

سەر لە نوێ گوڵی گرتەوە!)) (حەمە سەعید حەسەن:٢٠٠٤: ١٩)

شاعیر، سیمای درەختێکی پیری بە دڵ داوە، بەهۆی ئەمەش مێتافۆری{ درەختی دڵ} دروستبووە.

ـ ((لە باخی سنگت دوو بەیم دی کاڵ

تەنیا دیتنی خستمیە گڕو گاڵ..!))

شاعیر سیمای باخی داوە بە (سنگ)، کە خۆی لە واقیعدا، شوێنی درەخت و ڕووەکە.

ـ ((من و تۆ لە کەنار زەردایی ڕووبارێک ڕووابووین.

تۆ گوڵێکی یاسەمەن بووی، منیش لاسک))، (فەرهاد پیرباڵ:٢٠٠٧: ٧٦).

شاعیر، هەردوو جێناوی(من و تۆ)ی بە ڕووەک چووانـدووە، بە بەکارهێنانی کاری (ڕووابووین)، ئەم تایبەتمەندییەی پێداوە، ئەوی کردووە بە گوڵێکی یاسەمین و خۆشی کردووە بە لاسک.

تایبەتمەندی بە ڕووەککردن، سیمایەکی تـرە، کە شاعیران بۆ دروستکردنی مێتافۆر سوودی لێ وەردەگرن، کە شاعیر مرۆڤ یان دیاردەکانی تر بە ڕووەک دەچوێنێت، یان سیمای ڕووەکیان پێدەبەخشێت.

٦ ـ **بە ئەبستراکتکردن**: بریتییە، لە پێدانی سیمای [+ ئەبستراکت]، بە [نا ئەبستراکت]، ئەمەش شێوازێکی تڕە، کە شاعیر بۆ دروستکردنی میتافۆر سوودی لێ وەردەگرێت:

ـ ئەمشە و تەمومژی ڕقێ

پەردەی دڵی داگرتبووم

شاعیر بەهۆی بەکارهێنانی وشەی (ڕق)، سیمای [+ ئەبستراکت]ی بە تەمومژ داوە، کە خۆی دیاردەیەکی نا ئەبستراکتە، بە هۆی ئەمەش گواستنەوەیەکی واتایی، لە بەکارهێنانی (تەمومژ)، لە بواری (کەشوهەوا) بۆ بواری (ڕق)، ئەنجام داوە، لەم پارچە شیعرەی خوارەوەدا، سیمای سەراب، کە دیاردەیەکی خەیاڵییە، دراوە بە ژن:

ـ ((بەم چارشێوی خەزانەوە

ئەمە پاییزە هاتووە ؟!

یان ژنێکی سەراب پۆشی

عەشقی ناکام ؟!))،(شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٠ :١١٨).

شاعیر، سیمای [+ سەراب]ی داوە بە وشەی [ژن]، کە خۆی دیاردەیەکی ئەبستراکتە.

لە دونیای ڕاستەقینەدا، ژنی سەراب پۆش نییە.

٧ ـ **بە ڕەوانکردن**: بریتییە لە پێدانی سیمای [+ ڕەوان] بەو وشانەی کە سیمای [ـ ڕەوان] یان هەیە.

ـ **((من دەریایەکی ئەوەندە تەماوی نیم))**، (ئەنوەر مەسیفی، ٢٠٠٥:٣٠)

شاعیر سیمای [+ ڕەوان]ی بە من داوە بەهۆی سوود وەرگرتن لە وشەی دەریا.

ـ ((ئەو کچە تاقگەییەی میوانم))، (فەرهاد پیربااڵ: ٢٠٠٩ : ٥١).

{کچی تاقگەیی} : میتافۆرە، بەهۆی پێدانی سیمای ڕەوانکردن، بە وشەی کچ، دروستبووە.

- ((وەرە بەڵێنت پێ دەدەم
لە چاوما جێت بۆ ڕابخەم،
شەوانە بۆت ببم بە مۆم،
لە بەر تاقگەی شیعرا بتشۆم))، (حەمە سەعید حەسەن:١٥:٢٠٠٤).

{تاقگەی شیعر}: مێتافۆرە، بەهۆی پێدانی سیمای ڕەوانکردن، بەو شەی شیعر، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، دروست بووە.

٧ - دژواتایی یان پارادۆکس :

بریتییە لە بەیەکەوەهاتنی دوو وشە، کە لە زمانی ئاسایدا، بە شێوەی دژ بەکاردێن(دلێر سادق کانەبی:٢٠٠٩ :٤٦).

- ((رق نەمامێکی پیرۆزە
هێدی هێدی گەورە دەبێ و
دەبێتە درەختی بەردار))،(حەمە سەعید حەسەن: ٢٠٠٤ : ٦٩).

شاعیر بۆ دروستبوونی وێنە مێتافۆرییەکە، سوودی لە هەردوو دیاردەی رق و پیرۆزیی وەرگرتووە، کە پێچەوانەی یەکترین.

- ((ئەمڕۆ هەتا تامی ژاڵە
شیرینە وەکوو هەنگوینە!))، (دیوانی شێرکۆ:٢٠٠٢: ٦٧)

گوڵی ژاڵە بەوە ناسراوە، کە تاڵە، بەڵام شاعیر سیمای شیرینی پێداوە، بەهۆی ئەمەش وێ

گوڵی ژاڵە بەوە ناسراوە، کە تاڵە، بەڵام شاعیر سیمای شیرینی پێداوە، بەهۆی ئەمەش وێنەیەکی مێتافۆری دروستکردووە.

دال: گوڵی ژاڵە/ جۆرە ڕووەکێکە
|
مەدلوولی یەکەم (١): گوڵی ژاڵە وەک تاڵییەکانی ژیان وایە
|
مەدلوولی دووەم (٢): دەشێ بەدی هاتنی هیوایەک ببێتە هۆی لەبیر چوونەوەی دژواریییەکانی ژیان .

واتای ناوەکیی ⟵

هێڵکاری مێتافۆری دووەم:

دال: ژاڵە/ سیمایەکە بۆ جوانی ڕووکەش و دژواری ناوەڕۆک

|

مەدلوولی یەکەم (١): مۆم ، سیمای) + شیرینی (ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢): ژاڵە/ مێتافۆرێکە بۆ ئەو کەسانە دەخوازرێت، کە بەدیمەنڕوخسار هەڵدەخەڵەتێن، ڕووکەش و ناوەڕۆکەکەی یەکناگرێتەوە، تاڵییەکەشی بەرانبەر ئازار و دژواریی بەکاردێت.

ـ ((ئەو دزێوی و ناشیرینییانەی

لە حەلالەوە سەرچاوە دەگرن... حەڕامن

ئەو جوانییانەی

لە حەرامەوە سەرچاوە دەگرن... حەڵا لن. (فەرهاد پیربااڵ:٢٠٠٧:٢١٥)

شاعیر، وێنەیەکی پارادۆکسی لەسەر بنچینەی{ حەلال و حەرام}، دروستکردووە.

ئەمانە، چەند شێوازێک بوون، کە بە کورتی لە دروستکردنی مێتافۆردا باسمان کرد، بەڵام پێویستە تێبینی ئەو خاڵەش بکەین، کە هەندێکجار شاعیر لە چەند دێڕێکدا، بە شێوازێکی نا ڕاستەوخۆ وێنەی مێتافۆری بەکاردەهێنێت، واتە:

بۆی هەیە لە هەمانکاتدا، دوو یان زیاتر لەم شێوازانە و شێوازی تریش بۆ دروستبوونی وێنەی مێتافۆری بەکاربهێنێت:

ئەگر بڕوانینە ئەم دوو دێرە شیعرەی خوارەوە، شاعیر، وەنەوشە و مێلاقەی بەرانبەر بە دوو کەس بەکارهێناوە، بۆ دروستکردنی مێتافۆرەکە، سوودی لە دوو کاری گوتن و پرسیارکردن وەرگرتووە:

ـ ((بە وەنەوشەی گوت مێلاقە جارێک

لە مێژە هەمە لە تۆ پرسیارێک

ئەتۆ کە پەلکت وا سوور و گەشە

دە ڕوونت بۆچی خەڵووزی ڕەشە؟))،(هێمن: ٢٠٠٣: ٦٤).

٣\٥ـ٢) بەشەکانی ئاخاوتن:

ـــ بەکارهێنانی میتافۆر لە شیعردا زۆر چالاکە، سەرەڕای ئەم شێوازانە، چەند ڕێگایەکی دیکە هەیە، کە شاعیر سوودیان لێ وەردەگرێت، بۆ دروستکردنی میتافۆر، هەروەها شاعیر سوود لە بەشەکانی ئاخاوتن وەردەگرێت، بەهۆیەوە وێنەی خواستن دەهێنێتە کایەوە لێرەدا چەند نموونەیەک دەهێنینەوە:

٣\٥ـ٢ـ١) ناو:

شاعیر، ناوی سادە یان دارێژراو و لێکدراو، بە واتای ناڕاستەوخۆ بەکاردەهێنێت و بەهۆیەوە میتافۆریی ناویی دروست دەکات، وەک:

ـ ((هەموو ڕۆژێ بوومەلەرزەیەکی تازە

ئەیەوێ ڕەنگی وشە و ڕێگاکان بگۆڕێ))، (دیوانی لەتیف هەڵمەت: ٢٠٠٥: ٣٢).

شاعیر، سیمای **<+ ڕەنگ>**ی بە وشە داوە، کە خۆی دیاردەیەکی ئەبستراکتە و ڕەنگی نیە، شاعیر میتافۆری **{ ڕەنگی وشە}**ی دروستکردووە. لەم میتافۆرەدا، دەرخراو لەگەڵ دەرخەردا ناگونجێت، ئەمەش زمانی شیعرە، کە ئەم جۆرە دەربڕینانەی تێدایە.

ـ ((ورد بڕۆ حەز ئەگری لە ناخی هەناوتا

لە لەشی زیوینی ناسک و پاراوتا)) (دیوانی لەتیف هەڵمەت:٢٠٠٥: ١٨).

زیوین: ئاوەڵناوێکە، لە بنچینەدا، بۆ وەسفکردنی هەندێ کانزا بەکاردێت، بەڵام شاعیر گواستوویەتییەوە بۆ وەسفکردنی لەشی مرۆڤ.

{ لەشی زیوین}: **(لەش + ی + زیوین)**، سیمای تەن دراوە بە لەش، میتافۆرێکی ناویی دروستبووە.

لە هەندێ، بەکارهێنانی شیعریدا، شاعیر لە ڕێگای دووبارەکردنەوەی وشەیەکەوە، جۆرە ئیحا و سروشکارییەک، بە دەربڕینەکە دەدات:

ـ ((ئەی قوڵپی خوێنی هاوین و
پرچی شەوانی پاییز و
کلووی بەفری خۆشەویستی
گەر تۆ نەبی؟
ئەبێ کێ بێ ؟!
ژن.ژن.ژن.ژن))، (شێرکۆ بێکەس:٢٠١٠: ١٢٦)

{ **قوڵپی خوێنی هاوین** }، {**کلووی بەفری خۆشەویستی**}، { پرچی شەوانی پاییز}، سێ میتافۆرن، کە شاعیر بۆ وەسفکردنی ژن بەکاری هێناون، شاعیر چەند دیاردەیەکی نامۆی داوەتە پاڵ یەکتری و داهێنانی ئەنجام داوە، لە نێوان مەدلوولی یەکەم و مەدلوولی دووەمدا، دەتوانین ئەمە لە هێڵکارییەکدا ڕوون بکەینەوە:

دال: { خوێن/ پێکهاتەیەکی لەشی مرۆڤە}.

|

مەدلوولی یەکەم (١): {خوێن هۆکارێکە بۆ ژیان}.

|

مەدلوولی دووەم (٢): {خوێن وەک هاوین گەرمە و قوڵپ دەدات}.

واتای ناوەکی ⟵

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: خوێن/{ سیمایەکە بۆ ژیان و بەردەوام بوون}.

|

مەدلوولی یەکەم (١): خوێن، سیمای(+هاوین، +گەرمی)ی وەرگرتووە.

|

مەدلوولی دووەم (٢):{ قوڵپی خوێنی هاوین/ میتافۆرە، گەرم و گوڕیی و وزەی ژیان}.

دووبارەکردنەوەی وشەی (ژن)، جۆرە سروشکاریی و ئیحایەک بە شیعرەکە دەبەخشێت، ڕەهەندی دەروونی شاعیری لە پشتەوەیە.

بەهەمان شێوە ئەگەر بڕوانینە ئەم پارچە شیعرەی خوارەوە چەند جارێک کاری (هاتوون ببن)، دووبارە بۆتەوە، کە جۆرە سروشکارییەک بە خوێنەر/ گوێگر دەبەخشێت و جەختکردنەوەی تێدایە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ڕەهەندی دەروونی شاعیرە، لەم دەربڕینە ناڕاستەوخۆ و مێتافۆرییانەدا:

ـ ((هاتوون ببن بە چاو بۆ شەو
هاتوون ببن بە باڵ بۆ ئاو
هاتوون ببن بە دەم بۆ دار
هاتوون ببن بە دەست بۆ دەشت))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٠ : ٣٥).

لە ڕووی واتایی و بەپێی بنەماکانی هاریکاری گرایس ، لە بنەمای دروستی و چۆنیەتی و چەندییەتی لایداوە، چەند وشەیەکی تێدایە، کە بۆ واتای دیکە خوازراون:

١_{چاو}، لە ڕووی واتای پەنامەکییەوە، ئەستێرەیە، بۆ ڕووناککردنەوەی شەو، بۆیە لەم سیاقەی دەربڕیندا، وشەی چاو بەواتای بنجی خۆی نەهاتووە، بەڵکو خوازراوە بۆ ڕووناکی و ڕزگاربوون و ڕێنیشاندان، {هاتوون بۆئەوەی لە دواکەوتن و زوڵم و تاریکی ڕزگارمان بکەن}، کەواتە: چاو:ئەستێرەیە.

٢_ {باڵ}، لە ڕووی واتای ناوەکییەوە، خوازراوە بۆ گڕوتین، لەبەر ئەوەی باڵ بەواتای ڕاستەوخۆ لەناو ئاودا پێویستە گڕوتینی هەبێت، تاوەکو مرۆڤ بتوانێت مەلە بکات و نەخنکێت، واتا مێتافۆرییەکەی {باڵ}، لەم سیاقەی دەربڕیندا، گڕوتین بەخشینی مەعنەوییە، بۆ ڕزگاربوون و دەرچوون لە بارودۆخێکی نالەبار و ناخۆشدا{هاتوون بۆئەوەی گڕو تینێکمان پێ ببەخشن و ڕزگارمان بکەن}. کەواتە: باڵ:گڕوتینە.

٣_ {دەست}، لەم سیاقەی دەربڕیندا وەک مێتافۆرێک خوازراوە بۆ هێز و توانا و دەسەڵات، لەبەرئەوە دەست سمبوڵی کارکردن و ماندووبوون و بژێویی و ڕەنجبەری و ئاڕەق کردن و خەباتی چەکداری و بەرخودانە، {هاتوون بۆئەوەی هێز و توانا و وزەمان پێببەخشن}.

٤ _ { دەم}، خوازراوە بۆ بەرگری لەخۆکردن و هێز و توانای قسەکردن و دوای ماف وەرگرتن و ڕووبەڕوو بوونەوە{هاتوون بۆئەوەی بەرگریمان لێ بکەن و مافمان وەربگرن و ڕووبەڕووی دوژمنان ببنەوە}.کەوات: دەم بەرگری لەخۆکردنە.

ـ ((تاڵە موو
هێندە خەم مەخۆ،
کە پێش ناسینم
پرچی خۆت بڕی،
ئەی خەمشیرینم!
من، کە تا ئێستا
قەت دەربەست نەبووم
کورت بێ یا درێژ
تاڵە مووی ژینم،
دەپارێمەوە عومرم درێژ بێ،
بەڵکو درێژیی پرچت ببینم!))، (عەبدوڵڵا پەشێو: ٢٠٠٢ : ٤٦٤).

ـ{تاڵە مووی ژین}: مێتافۆرە، خوازراوە بۆ درێژی و کورتی تەمەنی مرۆڤ، شاعیر ئەم مێتافۆرەی بۆ بارودۆخ و ڕەهەندێکی دەروونی بەکارهێناوە، {خەمشیرین}، مێتافۆرێکە، لەسەر پێوانەی{خوێنشیرین}، هەردوو دەربڕینەکە مێتافۆرن، لە (خوێنشیرین)دا، گواستنەوەی واتایی لەبواری سەرچاوە، کە تامکردنە، ڕوێداوە، بۆ بواری (خوێن)، کە ناخورێتەوە و تام ناکرێت، بۆ بواری ئامانج، کە مەبەست جوانی و شیرینی وکەوتنە بەر دڵانە، بۆیە (شیرین)، بە واتای فەرهەنگیی و بنجی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو مەبەست و واتایەکی دیکە دەگەیەنێت. لە (خەمشیرین)دا، گواستنەوەی یەک ئاڕاستەیی هەیە، لە بواری سەرچاوەوە کە (تامکردن)ە، بۆ بواری ئامانج کە (خەم)ە و ئەبستراکتە.

(تاڵە مووی قژ ـــــتاڵە مووی ژین).

ـ هەندێک جۆری مێتافۆر، لە شیعردا بەهۆی گواستنەوەی جلوبەرگ و ئاکارەکانی مرۆڤەوە دەبێت، بۆ دیاردەکانی سروشت ودەوروبەر، ئاماژە بە چەند نموونەیەک دەکەین:

ـ ((شەو رانکو چۆغەیەکی لەبەردایە
قۆڵی لە قۆڵی ئەو دایە))،(دڵشاد مەریوانی، ٢٠٠٩: ٢٨٩).

{ڕانکو چۆغە}، **{ قۆڵ}** کە تایبەتە بە مرۆڤ، دراوەتە پاڵ**{ شەو}**، لەم ڕووەوە، شاعیر وەک مرۆڤ مامەڵەی لەگەڵ شەودا کردووە، تایبەتمەندییەکی نەریتی و فسیۆلۆجی پێبەخشیوە.

{مانگرتن}، دیاردەیەکە تایبەتە بە مرۆڤ، لە بارودۆخێکی تایبەتیدا، بەڵام، لەم کۆپلە شیعرەدا، شاعیر داویەتی بە ڕەشەبا ، {ژان گرتن}، بۆ وەسفکردنی گیانلەبەران بەکاردێت، نەک بروسکە، وەک لەم پارچە شیعرەدا دەبینرێت:

ـ ((سەرم بنێرە ناو مشتی ئەم ڕەشەبا مانگرتووە
بەڵکو هەرچی خەمی تیایە بیتەکێنێ
گوێم بئاخنە ئەم بروسکە ژان گرتووە
بەڵکو هەرچی نااڵەی تێدایە کوت کوتی کا))، (دڵشاد مەریوانی:٢٠٠٩:٣٣٨).

[ڕەشەبای مانگرتوو]، **[بروسکەی ژان گرتوو]** دوو مێتافۆری ئاوەڵناوبین، دەرخراو و دەرخەر، مەرجی هاوڕێیەتییان بەزاندووە، دەتوانین لە هێلکارییەکدا، پەیوەندی نێوان مەدلوولی یەکەم و مەدلوولی دووەمیان بدۆزینەوە:

{ڕەشەبای مانگرتوو}

دال: مانگرتن/ { دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە}.

|

مەدلوولی یەکەم (١): {ڕەشەبا وەک مرۆڤ مانی گرتووە}

|

مەدلوولی دووەم (٢): {ڕەشەبا بۆ دەربڕینی ناڕەزایی ماندەگرێت}.

واتای ناوەکی ⟵

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: ڕەشەبا/ {سیمایەکە بۆ ڕاماڵین و تەپوتۆز و هەڵکردنی با}.

|

مەدلوولی یەکەم (١): { ڕەشەبا ، سیمای(+ مرۆڤ)ی وەرگرتووە}.

|

مەدلوولی دووەم (٢): { ڕەشەبای مانگرتوو/ میتافۆرە، بۆ مرۆڤێکی تووڕە و خەمناک}.

-{ بروسکەی ژانگرتوو}:

دال بروسکە/ دیاردەیەکی سروشتییە.

|

مەدلوولی یەکەم (١): { بروسکە وەک مرۆڤ ژانی گرتووە}.

|

مەدلوولی دووەم (٢): { بروسکە لە کاتی باراندا گرمە گرم دەکات}.

واتای ناوەکی ⟵

هێڵکاری میتافۆری دووەم:

دال: بروسکە/ سیمایەکە بۆ باران بارین و نااڵە نااڵ و دۆخێکی نائاسایی

|

مەدلوولی یەکەم (١): { ڕەشەبا ، سیمای(+ گیانلەبەر)ی وەرگرتووە }.

|

مەدلوولی دووەم (٢): بروسکەی ژانگرتوو/ میتافۆرە بۆ مرۆڤی نەخۆش یان غەمبار یان بارودۆخێکی خراپ.

ــ بەشەکانی ئاخاوتن لە دروستکردنی میتافۆردا، چالاکن لە شیعریشدا، شاعیر سوودیان لێ وەردەگرێت، دەتوانین لە چەند نموونەیەکی شیعریدا ئەمە ڕوونبکەینەوە:

١٣ـ٥ـ٢ـ٢) کار:

چەند کارێک بە نموونە دەهێنینەوە، کە شاعیر بە واتای ناڕاستەوخۆ بۆ دروستکردنی وێنەی میتافۆریی بەکاریاندەهێنێت:

- تیرۆرکردن

لەسەر سوچی جادەیەکدا

گیتارێکم تیرۆرکرا (شێرکۆ بێکەس:٨١:٢٠١٠).

{تیرۆرکردنی گیتار}: میتافۆرە، کردەی تیرۆرکردن، پێویستی بە بەرکارێکە، کە سیمای < +گیاندار>ی، هەبێت بەڵام (گیتار) وەک بەرکارێک ئەو مەرجەی بەزاندووە.

- کوژران:

((دارستانی کافریان کوشت
کانیاوی کافریان کوشت
ئاگردانی کافریان کوشت
تەنانەت خونچەی کافر و
کارژۆڵەی سپی کافر و
کەڵەشێری کافریان کوشت،
خوێنی ڕەز و خوێنی شەرابی ناو کوپەی
عاشقان و حیکایەتی
دایکانیان کوشت!))، (شێرکۆ بێکەس: ٢٠١٣ : ٢٣٩).

{دارستانی کافر، کانیاوی کافر، ئاگردانی کافر، خونچەی کافر، کارژۆڵەی کافر، کەڵەشێری کافر، خوێنی ڕەز، خوێنی شەراب}، چەند دەربڕینێکی میتافۆرین، کە شاعیر لە بارودۆخێکی دەروونی تایبەت لە هزریدا دروستبووە و دەری بڕیون، مەبەستی بە پێچەوانەوە دەربڕیوە، لە ڕاستیدا، ئەمانە کافرنین، بەڵکو دوژمنی زۆردار، خەڵکی ناوچەکەی پێ کافرە و تەنانەت داروبەرد و کانی و ڕەز و کارژۆڵە و کەڵەشێری ناوچەکەشی پێ کافرە، بۆیە زوڵم و زۆردارییان بەرانبەر دەکات و ستەمیان لێ دەکات.

هەروەها {کوشتنی دارستان، کوشتنی کانیاو، کوشتنی ئاگردان، کوشتنی کارژۆڵـــە، کوشـــتنی کەڵەشـــێر، کوشـــتنی ڕەز}، میتـــافۆرن، هەریەک لە بکەرەکانیان ئەو مەرجانەیان تێدا نییە، کە کاری کوشتن و خنکان، داوای دەکەن.

ـ ((دەبێت بە دێرە هەڵبەستێ
بەیانی یان ڕۆژ دەتنووسێ،
کە زەردە پەڕیش دەکەوێ،
شیعر کوژەکان دەتنێژن!))،(عەبدوڵڵا پەشێو:۲۰۰۲ : ۵۰).

(شیعر کوژ)/ میتافۆرە، شیعر، دیاردەیەکی ئەبستراکتە و ناکوژرێت.

- **خەوبینین:**

ـ ((کە قەڵەم خەو ئەبینێ
هەمیشە خەو بە وشەوە ئەبینێ))، (شێرکۆ بێکەس: ۲۰۱۰ : ۹۱).

ـ خەوبینین، بنەمای هەڵبژاردنی بکەری بەزاندووە، قەڵەم خەو نابینێت، گوێزانەوەیەکی واتایی، لە مرۆڤەوە بۆ قەڵەم ئەنجامدراوە.

۳ـ۲ـ۵/۳) ئاوەڵناو:

أ ـ ئاوەڵناوی چۆنیەتی:

- **ڕوو ڕەش**

((قەڵەم پاندانێکی ڕوو ڕەش
لە باخەڵی ورگنێکی چاو چڵێسی پایپ))، (فازیل شەوڕۆ:۲۰۱۱: ۷۲).

{ قەڵەم پانـــدانێکی ڕووڕەش}، میتـــافۆرە، {ڕوو} تـــایبەتە بە مـــرۆڤ دراوەتە پاڵ { پاندان }، ڕووڕەش، ئیدیۆمە، بەرانبەر بە مرۆڤی ناپەسەند لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە بەکاردەهێندرێت.

ـ ئەگەر بڕوانینە، ئیدیۆمی (ڕوو ڕەش)، تێبینی ئەوە دەکەین، کە شاعیر، سودی لەم دەربڕینە ئیدیۆمییە وەرگرتووە و دووبارە وەک بیرۆکەیەکی نوێ لە شیعردا، بەکاری هێناوەتەوە.

ئەگەر سەیری ئەم پارچە شیعرەی خوارەوە بکەین، چەند ئاوەڵناوێکی تێدا بەکارهاتووە:

- **شوقڵێکی دڕی زاڵم**
  بەیانییەک،
  بەچەپ و ڕاست،
  کەوتە گیانی گەڕەکێکی ڕەق هەڵاتوو،
  کاتی شیوان،
  کە دیواری شانخزاو و
  دەروازەی لەیەکترازاو
  هاتنەوە هۆش
  سەرنجیان دا:
  گەڕەکەکەی جاری جاران
  ئێستا بۆتە چوار گۆرستان (فازیل شەوڕۆ: ۲۰۱۱: ۷۱).

شاعیر، بە سوود وەرگرتن، لە تایبەتمەندی بە مرۆڤکردن، چەند وێنەیەکی میتافۆری دروستکردوو، وەک (**شوقڵێکی دڕی زاڵم گەڕەکێکی ڕەق هەڵاتوو، دیواری شانخزاو**).

زاڵم، لە بنچینەدا، هێمایەکە تایبەتە بە مرۆڤێک کە یاساکان پەیڕەو نەکات و زۆردار بێت، شوقڵ، ئامێرێکی کارکردنە، شوقڵێکی زاڵم میتۆنۆمییە، بۆ ئەو کەسەی کە شوقڵەکە لێدەخوڕێت، نەک شوقڵەکە خۆی دەگەڕێتەوە، ڕەق هەڵاتوو، ئیدیۆمێکە بۆ وەسفکردنی مرۆڤی هەژارو لاواز و بێ دەسەڵات یان زوڵم لێکراو بەکاردێت، لە دۆخی خستنە پاڵدا، دراوەتە پاڵ گەڕەک، کە هاوڕێیەتی لە گەڵیدا نییە. شان تایبەتمەندییەکی فسیۆلۆژی مرۆڤە، بۆ دیوار گوێزراوەتەوە، بەهۆیەوە میتافۆرێکی ئاوەڵناویی دروستبووە، شاعیر لە هەڵبژاردنی وێنە و دەستەواژە میتافۆرییەکاندا، سەرکەوتووە، دۆخێکی نالەباری ڕۆژمی بەعس باس دەکات، کە چۆن بە شێوازێکی دڕندانە هێرشیان دەکردە سەر خەڵکی هەژارو بێ تاوان.

- **دڵنەرم، دڵگەرم:**
  بووکە بەفرێکی دڵنەرم!
  لەم دیو شوشەی پەنجەرەکە؛

بەهارێکی سەوز سەوز،
شۆخە گوڵێکی دڵگەرم! (فازیل شەوڕۆ:٢٠١١:٣٥).

{بووکە بەفرێکی دڵنەرم}/ میتافۆرێکی ئاوەڵناوییە، دیارخرا و دیارخەر یەکناگرنەوە، دڵنەرم/ خۆی میتافۆرێکە بۆ وەسفکردنی مرۆڤی باش و بەزەیی بەکاردێت، پێکهاتەیەکی ئیدیۆمی(**دڵنەرم**) دراوەتە پاڵ (**بووکە بەفر**)، کە خۆی بە واتا بایۆلۆجییەکەی لە ڕاستیدا دڵی نییە، تاوەکو نەرم بێت.

{شۆخە گوڵێکی دڵگەرم}/ میتافۆرێکی ئاوەڵناوییە، بە لێکدانی دوو میتافۆر دروستبووە، دەستەواژەی یەکەم (**شۆخە گوڵ**)، ڕێزبوونی کەرەسەکانی بەم جۆرەیە: شۆخ + ە + گوڵ.

گوڵ/ میتافۆرە بۆ کچێکی جوانی شۆخ خواستراوە.

دڵگەرم/ پێکهاتەیەکی میتافۆرییە، بۆ وەسفکردنی کەسێکی تازەپێگەیشتوو، یان غەمبار بەکاردێت، ئیدیۆمێکە و لە زمانی کوردیدا، قاڵبێکی وەرگرتووە.

- **دڵدار:**

چەند داربەڕوویەکی دڵدار
دەسلەملانی یەکتر بوون و
پرچی سەوزی خۆیان
دایە بەر بارانی ماچی فێنکی هەتاو(لەتیف هەڵمەت:٢٠٠٥:٤١١)

{داربەڕووی دڵدار، پرچی سەوز}، دوو میتافۆری ئاوەڵناوین، بواری سەرچاوە، دڵی مرۆڤە، کە دڵداری دەکات، بواری ئامانج، خۆشویستنی ژینگەیە و (داربەڕوو)، سیمای خۆڕاگرییە.

- **تووڕە:**

((دێزە مەقەستێکی تووڕە،
تابڵۆیەکی شۆخ و شەنگی
کردە چوار لەت،))، (فازیل ششەوڕۆ: ٢٠١١ : ٧٠).

{مەقەستی تووڕە}: میتافۆرە، دیارخراو لە گەڵ دیارخەردا، یەکناگرنەوە و هاوڕێیەتییان نییە.

- **کوێری:**

((ئەستێرە کوێرەکان هەمیشە خۆیان مات ئەدەن
چـــاوەڕێی ڕێبـــوارێکی مانـــدوو ئەکەن)) (دیـــوانی لەتیـــف هەڵمەت:٢٠٠٥:٣١)

{ ئەستێرەی کوێر}: مێتافۆرە.

ئەستێرە بەوە ناسراوە، کە سیمای ڕووناکی نەک تاریکی هەیە.

ـــ (قـووڵ)، کە ئاوەڵنـاوێکە، وەسـفی دیـاردەی بەرجەسـتە دەکـات، هەندێکجار شاعیر بۆ وەسفکردنی شتی دیکەش بەکاریدەهێنێت:

- قوول: **لەناو کورسیەکی قوڵدام**
لەناو وڵاتێکی قوڵدام
لەناو خەیاڵێکی قوڵدام (شێرکۆ بێکەس: ٢٠٠٢: ٩٢).

ـ ئاوەڵناوی (قوڵ)، وەک فرەواتا، سێ بەکارهێنانی هەیە (کورسیەکی قوڵ، وڵاتێکی قوڵ، خەیاڵێکی قوڵ)، کە بواری واتایی هەریەکێکیان جیاوازە، قـوڵی کورسـی، جیـاوازە لـە قـوڵی وڵات، قـوڵی وڵاتـیش جیـاوازە لـە قـوڵی خەیاڵ.

- **تامکردن:**

لەناو لافاوی هەورە سوێرەکانا
لە پێناو ئەو ئەندێشانەدا کە لە دەرگای
وشە و گۆرانیدا سەرەتاتکێ یانە
بۆ ئەوەی ئەو ئاوێنەیە تەڵخ نەبێ و کەڕو هەڵنەهێنێ (دیوانی لەتیف هەڵمەت:٢٠٠٥: ٣١).

{هەوری سوێر}، مێتافۆرێکی ئاوەڵناوییە، لە دۆخی خستنە پاڵدایە، واتای دەسـتەواژەکە لە ڕیزبـوونی ڕستەسـازییانەی کەرەسـتەکانەوە دەسـت ناکەوێـت، دیـارخراو و دیـارخەر، یەکنـاگرنەوە و هاوڕێیەتییـان نییە.لەبەرئـەوەی ئاوەڵناوی (**سـوێر**)، بە واتـای فەرهەنگی بـۆ وەسـفکردنی خـواردن، نەک (**هەور**) بەکاردێت، { دەرگـای وشـە و گـۆرانی}، مێتـافۆرێکی ناوییە.

- **تاڵ:**

ئەو ساڵ جێژنەمان تاڵە
دوژمنی زاڵم زاڵە

ئاوەڵناوی (**تاڵ**)، کە سیمای تامکردنی هەیە، شاعیر بۆ وەسفکردنی (**جەژن**) بەکاریهێناوە، کە خۆی دیاردەیەکی ئەبستراکتە ، تاڵ، بۆ وەسفکردنی بارودۆخێکی ناڵەبار بەکارهاتووە، {جێژنەی تاڵ}، میتافۆرێکی ئاوەڵناوییە.

ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگ چالاکییەکی بەرچاوی لە دەربڕینە میتافۆرییەکاندا هەیە، چەندین، نموونە لەبارەی سیفەتی ڕەنگەوە دەهێنینەوە:

- **ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگ:**

هەندێک جار شاعیر، وێنەی میتافۆریی دروست دەکات، بەهۆی ئەوەی ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگ دەداتە پاڵ ئەو شتانەی، کە خۆیان ڕەنگیان نییە:

- **زەرد زەرد وەرە**
باوەشێکی ئاڵم پێبکە
شین شین دێم و
شیعری خۆمت تیا سەوز ئەکەم (شێرکۆ بێکەس:٢٠٠١: ١٣٠).

لەم کۆپلە شیعرەدا، چەند ئاوەڵناوێکی تایبەت بە ڕەنگ هەیە، وەک: {زەرد زەرد وەرە}، {باوەشێکی ئاڵ}، {شین شین دێم}، {شیعری خۆمت تیا سەوز دەکەم}. شاعیر لە بارودۆخێکی دەروونی تایبەتدا، ئەم دەربڕینە میتافۆرییانەی بە هزر و خەیاڵدا هاتووە، توانای هزریی و توانا زمانیی خۆی تێکەڵ بە یەکدی کردووە، بۆ بەرهەمهێنانی ئەم دەربڕینە میتافۆرییانە.

هاتن و باوەش، ڕەنگیان نییە، کە شاعیر ڕەنگی زەرد و ئاڵی داوەتە پاڵیان، شیعر، وەک ڕووەک سەیری کراوە، کە خۆی دیاردەیەکی

ئەبستراکتە، شاعیر توانایەکی بەرزی لە گواستنەوەی بواڕە واتاییەکان و هەستگۆڕکێ و بیرە میتافۆرییەکاندا نواندووە.

ـ لە پارچە شیعرێکی تردا، ڕەنگی سپی دراوەتە پاڵ، چەند شتێک:

- **هەموو شتێ سپی**

فڕینی سپی.. سەرنجی سپی

ئاکاری سپی، پەیڤینی سپی

سەرو ریشی سپی و خۆشەویستی سپی و

هەر مەرگ ڕەش..... (شێرکۆ بێکەس:٢٠٠٤: ١٢٠).

شاعیر، بەهۆی بەکارهێنانی هەردوو ڕەنگی (سپی و ڕەش)، کۆمەڵێک میتافۆری بەکارهێناوە. ڕەنگ پەیوەندی بە هەموو شت و دیاردەکانی دەور و بەرەوە هەیە، لە جیهانی شیعردا، دەتوانین ڕەنگ بە شتێک بدەین، کە هی خۆی نییە، وەک دیارخەرێک بەکاری بهێنین، جیهانی ڕەمزیی، جیهانێکی سەرنج ڕاکێشە، کە تێیدا، دەکرێت ((خۆری ڕەش))، ((یەکێتی شین))، ((فڕینی سپی))، ((مەرگی ڕەش))، ((درۆی سپی))، دەربڕینیان هەبێت. بەمجۆرە، چەندین وێنەی نامۆ دروست دەبێت، کە وێنەی تازە دەخوڵقێنن. شیعر بە زمانی حەرفی قسە ناکات، خۆر لە ڕاستیدا ڕەش نییە، یەکێتی شین نییە، ، شاعیر بە ڕاستەوخۆیی ئەو شتانە دەرنابڕێت، کە دەیانڵێت و بە ناوی خۆی ناویان ناهێنێت.

میتافۆر و لادانی واتا، گۆڕانی سیستەمە بۆ وێنە، جۆرە ململانێیەکە، لە نێوان پێکهاتەی ڕێزمانی و وێنای ئەبستراکتدا ڕووەدات. دەقی شیعریی، بە ئاڕاستەیەکی پێچەوانەی سیستەمی ڕێزماندا دەڕوات.

بە پێی دەربڕینی ڤالێری، شیعر ((زمانە لە ناو زماندا)) سیستەمێکی زمانی نوێیە، لە سەر بنەمای سیستەمی کۆنی زمان، بونیاتدەنرێتەوە.

٦\٣) مەبەستەکانی میتافۆر لە شیعردا:

شاعیر، میتافۆر بۆ زۆر مەبەست بەکاردەهێنێت، بە کورتی هەندێکیان دەخەینە ڕوو، دوو ئاست لە میتافۆردا دیاریدەکرێت، ئاستی وشەی سەنتەر و ئاستی چوارچێوە، لێرەدا وشە دەستبەرداری هەندێک لە

تایبەتمەندییەکانی دەبێت، بۆئەوەی تایبەتمەندی دیکە وەربگرێت، کاتێک دەڵێین:(**چرۆ ئاسکە**)، ئەوا ئاسک بەشێک لە تایبەتمەندییە ئاژەڵییەکەی دەبەخشێت و تایبەتمەندیی مرۆڤ بە دەست دەهێنێت، چرۆش بە پێچەوانەوە سیمای ئاژەڵی بۆ زیاد دەبێت، بەمشێوەیە لەگەڵ ڕەچاوکردنی جیاوازییەکانی نێوانیان کارلێک دەکەن و دەچنە قۆناغی یەکبوونەوە، بەمشێوەیە کاتێک شاعیر میتافۆرێک بەکاردەهێنێت، لەنێوان دوو بیرۆکە یان زیاتردا دەبێت، کە لە هەمان کاتدا پەیوەستن بە دەربڕینێکەوە.

١ ـ **دەربڕینی خەم و پەژارە**، کاکەی فەلاح دەڵێت:

ئەی دڵ وەکو من بنالە

بگری بۆ ئەو چوار منالە (عەزیز گەردی، ١٩٧٩: ٤٧).

چوار منال: میتافۆرە، مەبەست هەر چوار پارچەکەی کوردستانە.

٢ ـ **دڵدانەوە**: شێرکۆ بێکەس دەڵێت:

مەگری ڕەنگە بچکۆڵەکە

ڕەنگی ئاڵی ناو بەیانی (شێرکۆ بێکەس: ٢٠٠١:٦٤ ـ ٦٥).

شاعیر، بۆ دروستکردنی میتافۆرەکە، لە ڕێگای بەکەس کردنەوە، سیمای [+ مرۆڤ] ی بە ڕەنگ داوە، کاری داخوازی (مەگری) داواتە پاڵ و وەک منداڵێکی بچووک قسەی لەگەڵدا دەات و شێوازەکەی فەرمان و داخوازییە، بەڵام مەبەستی سەرەکی قسەکەر (شاعیر) دڵدانەوەیە.

٣ ـ **جوانی و خۆشەویستی**: گۆران دەڵێت:

گوڵە بە ڕۆژەی قژ زەردی چاو کاڵ

مل کەچ وەستابوو:سەرگەرمی خەیاڵ! (گۆران:١٩٨٢: ١٣٧).

شاعیر، لەسەر بنەمای بە کەس کردندا، بە نا ڕاستەوخۆیی گوڵەبەرۆژە بە کچێک دەچوێنێت، کە سەرگەرمی خەیاڵە، سوودی لە سووڕانی گوڵە بەرۆژە، لەگەڵ تیشکی خۆردا وەرگرتووە بۆ دروستبوونی وێنەکە.

٤ ـ **پێدانی هەواڵ**: شێرکۆ بێکەس دەڵێت:

بوو بە یانزە

گرمەیەک و دووان و سیان

دووکەڵێک وەکو دڵی کوڕی ((عۆجە))
هەوا مردوو
ئاسمان مردوو
بەهار مردوو
دایکە و باوکە و زەرنەقووتە
لە یانزەدا
لە ژێر بنمیچی ژووریێکی بێ هەناوی هەڵەبجەدا
بوون بەسێ بەردە پەیکەری
باوەش کردوو بە یەکتردا(شێرکۆ: ٢٠٠٨: ٥٢٩ ــ ٥٣٠).

شاعیر، لەم شێوازی هەواڵگەیاندنەدا، چەند میتافۆرێکی بەکارهێناوە، {هەوای مردوو}، {ئاسمانی مردوو}، {بەهاری مردوو}، {کوڕی عۆجە، ئاماژەیە بە ((صدام))}، هەروەها، سیمای مرۆڤی بە ژوور داوە، لە دەستەواژەی (ژووری بێ هەناو) دا، {زەرنەقووتە}، وەک میتافۆرێک، بەرانبەر بە منداڵی ساوا بەکارهاتووە.

٥ ـ **سەر کۆنە**: هێمن دەڵێت:

کوردە ئەی کوردی لە خۆشی بێ بەش!
بەس نییە کۆیلەتی دێوەزمەی ڕەش؟
باژوێ ئەسپی هەوەسی خۆی هەروا
بتگری بتکوژی وا بێ پەروا؟ (هێمن:١٤٦:٢٠٠٣).

{دێوەزمەی ڕەش}، میتافۆرە، بەرانبەر بە دوژمن بەکارهاتووە.

٦ ــ **یادەوەری**: پیرەمێرد دەڵێت:

دارو گیاو گیاندار پڕ نەشئە و دڵخۆش
من و وەنەوشە مل کەچ و شین پۆش
ئەو پابەندی خاک کۆنە هەواران
من دڵبەندی خاک مەزاری یاران (کامل حسن:١٩٨١: ١٠٧)

بۆ بەدەستهێنانی شێوازی یادگارییەکە، شاعیر سیمای مرۆڤی بە گوڵی وەنەوشە داوە، وەک میتافۆرێک بەکاریهێناوە.

هەروەها زۆر مەبستی دیکە هەیە، کە شاعیر بە هۆی میتافۆرەوە، بە زمانی شیعر دەریاندەبڕیت و بەهۆیانەوە، هەست و سۆز و هەڵچوون و باری دەروونی خۆی بە گوێگر ڕادەگەیەنێت، ئەم مەبەستانە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، بەهەمان شێوەی زمانی شیعر، بە شێوازی جۆراوجۆر، دەربڕینیان بۆ دەکرێت، بەڵام شاعیر لە قاڵبی شێوازێکی هونەریدا، دێت، وشەیەکی ئاسایی وەک میتافۆر بەکاردەهێنێت و واتایەکی دیکەی پێدەبەخشێت، بەمەش واتای دووەم دەچێتە سەر واتای وشە فەرهەنگییەکە و زمان بە پێزترو دەوڵەمەند تر دەکات. بۆنموونە، قسەکەری کورد بە واتای فەرهەنگیی ئاشنای وشەی دڵە، کە ئەندامێکی گرینگی لەشی مرۆڤە، بەڵام شاعیران چەندین وێنەی میتافۆریان پێداوە، بێکەس دەڵێت:

(دڵ)ێ لە خۆیادایم تەڕ نەبێ
سەرخۆشی بادەی ڕووی دولبەر نەبێ
مەفتوونی بالای قەد عەرعەر نەبی
بە جامێ شەڕاب کەیل و مەست نەبێ
یاخوا ئەم دڵە دایم پەستی کەی (کامل حسن: ۱۹۸۱ :۱۰۹).

بێکەس، وشەی دڵ، وەک میتۆنیمییەک، بەرانبە بە کەسەکە خۆی بەکاردەهێنێت، واتە پەیوەندی بەش بە گشت، سیمای سەرخۆشی و دڵداری و مەفتوونی پێ دەبەخشێت ، ئەم جۆرەی میتافۆر، کە لەسەر بنەمای بەشێک لە گشت دروست دەبێت، وەک دیاریکردنی (دڵ)، کە بەشێکە لە لەشی مرۆڤ، لە ڕووی دەربڕینەوە وەک جۆرەکانی دیکەی میتافۆر، کە کار لە گەڵ بکەر یان بەرکارەکەی مەرجی هەڵبژاردن دەبەزێنێت، یان ئەو جۆرەی بەهۆی دۆخی خستنە پاڵەوە دروست دەبێت بەهێز نییە.

- **ئەسیری کەزیەتە کۆتری دڵی من**
  دەبێ حاڵی چ بێ کۆتر لە تۆڕا ؟(هێمن:۲۰۰۳:۱۱۱).

{کۆتری دڵ}: میتافۆرە

دڵ، وەک کۆترێک وایە، کە کەوتۆتە داوی قژی یارەوە و هەڵبەز و دابەزین دەکات، بۆ ئەوەی لەم تۆڕە ڕزگاری بێت.

حەریق، بە واتایەکی خوازەیی وشەی دڵ بەکاردەهێنێت:

- **لەشکری ئاهم لەگەڵ جەیشی حەبەشی دەعوا ئەکا**

حیرەتم ماوە کە چۆن ئەم دڵبەرە (دڵ)می ڕفاند(کامل حەسەن: ١٩٨١:١٠٩).

لە واقیعدا، مرۆڤ بێ دڵ ناتوانێت بژیێت، بەڵام شاعیر وەسفی دۆخێکی وا دەکات، کە یارەکەی دڵی ئەوی بردووە و ئێستا بێ دڵ دەژی، کە ئەمەش تەنیا لەگەڵ میتافۆردا دەگونجێت، نەک باری ڕاستەقینە ، وشەی دڵبەریش میتافۆرە، کە بەواتای کەسێک دێت، دڵی خەڵکی ببات، کە ئەمەش لە واقیعدا نییە. پەیامی شیعر گۆڕانە لە زمان و دواتریش گۆڕان لە بیردا.

لە کۆتاییدا، بۆمان دەردەکەوێت، کە میتافۆر لە بنەڕەتدا، لەسەر کارلێکی مرۆڤ لەگەڵ دەوروبەریدا بەندە، هەروەها بە بارودۆخە کلتووری و ئایدۆلۆژیی و کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤەوە پەیوەستە، ئامانجمان دەرخستنی ئەو میتافۆرانە بوو، کە شاعیران وەک ئەزمونێکی کارلێکی بەکاریانهێناون و پەیوەستن بە ئەزمونە فیزیکی و جەستەییەکانەوە، لەگەڵ ڕووبەڕووبونکردنەوەی ئەو حاڵەتەی کە میکانیزمەکانی میتافۆر، چۆن مەبەستەکانی شاعیر دەردەخات و میتافۆر یەکێکە لە کۆڵەگە گرنگەکانی گوتاری شیعریی، میتافۆرەکانی نێو شیعر کاریگەرییەکی گرنگ لە هەزری تاکی کورددا بەجێدەهێڵن.

٧\٣) ناونیشانی چیرۆک:

ناونیشان: ناونانی دەقە، بە وشە یان ڕستەیان دەستەواژەیەک، دواتر پێوەی دەلکێت و دەقەکەی پێ دەناسرێتەوە، لە هەمان کاتدا وەک ئاماژەیەک وایە، دەتوانین بەهۆیەوە بە شوێن ڕاستی ئەو دەقەدا بگەڕێین، کە ئاخاوتنی لە بارەوە دەکەین.

ناونیشان، وروژێنەرێکی دەنگی یان نووسراوە، کە دەق ناوبانگی پێ دەردەکات، جا چ ئەو دەقە (تابلۆ یان چیرۆک یان ڕۆمان یان شیعر یان شانۆ... هتد) بێت.

ناونیشان، تەنیا ناوێک نییە، بۆ دیاریکردنی ئەرشیفی هزر، یان بۆ دەرکەوتنی دەقەکە و یان بۆ یادەوەری، بەڵکو ناونیشان پەیوەندییەکی بە تینی بە دەقەوە هەیە.

چیرۆک ناونیشانێکی هەیە، کە پێی دەناسرێتەوە، نووسراو یان وتراو بێت، کە وەک ناسنامەیەک وایە، لە ڕووی وشەسازییەوە، زاراوەکە، لە دوو بەش پێکدێت: ناو، کە هێمایەکە بۆ ناسینەوە و هەڵبژاردن، ((نیشان)) کە واتای دەرکەوتن، مۆر، شوێنەواریش دەدات.هەردوو بەشەکە واتاکە تەواودەکەن.

ناونیشان وەک پێدانی هەواڵێکی کورتە لە بارەی دەقەوە، پێکهاتووە لە (پەیامێک ((Massage))، کە نێرەر ((Adress)) دەینێرێت بۆ وەرگر، پەیام (کردەیە)، هەریەک لە ناونیشان و کردەکە نێراو و تەواوکەر و سەربەخۆن و (یەکێکیان ئەوی تر تەواو دەکات:) محمد فکری:١٩٩٨: ١٦).

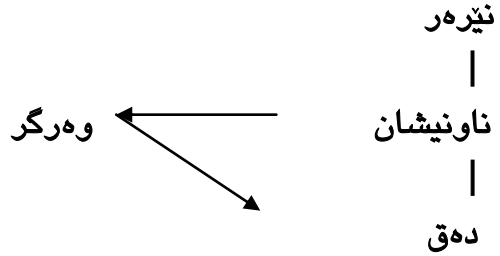

ناونیشان، بەچەقی چوونە ژوورەوەی دەق دادەندرێت، زانیاری سەرەکی لەبارەی دەقەکەوە پێشکەش دەکات، بیری سەرەکی دەقەکە هەڵدەگرێت، لە هەمان کاتدا وەک باکگراوندێک وایە بۆ گەڕانەوەی دەق، هەڵوەشاندنەوەی شفرەکان.ناونیشان لە یەککاتدا، وەرگر بۆ دوو لایەن ڕێنوێنی دەکات: یەکەمیان پەیوەندی بە ناوەوەی دەقەکەوە هەیە، دووەمیان پەیوەندی بە دەرەوەی دەقەوە هەیە.

ـ بە پێی شێوازی نوسینی نووسەر دوو ئاستی واتایی لە ناونیشانە دەقدا جیادەکرێتەوە:

یەکەم/ ئاستی سیمانتیک

کەرەستەی زمانی لە ناونیشانە دەقی سیمانتیکدا بە پێی توانستی زمان بە شێوەی فرێز، ڕستە، ڕیزبەند دەکرێت، واتاکەی بەهۆی ناوەرۆکی

هێمای فەرهەنگیی یان دەوروبەری زمانیی دەقەکەوە دەستنیشاندەکرێت، بەمەش لە ئاستی پراگماتیک جیادەکرێتەوە، کە لە بە دیکۆدکردنیدا پشت بە دەوروبەری دەرەکی نابەستێت.

دووەم: ئاستی پراگماتیک

بەستنەوەی ناونیشانە دەق بە دەرەوەی دەق، واتای گونجاو بە دەق دەبەخشێت، خوێنەر بەبێ پشتبەستن بە دەوروبەری دەرەکییەوە، ناتوانێت پەی بە مەبەستی نووسەر بەرێت. لە سەر ئاستی پراگماتیکدا چەند جۆرێک لە ناونیشانە دەق جیادەبێتەوە: (دەقی میتافۆری، دەقی ئیدیۆمی، بە خشکەیی دەربڕین، دەقی پێشەکی شاراوە، ناونیشانە دەقی کردەی قسەیی نا ڕاستەوخۆ).

لەم پارەی لێکۆڵینەوەکەماندا، چەند نموونەیەک لە ناونیشانە دەقی میتافۆری چیرۆک و وتاری رۆژنامەدا دەهێنینەوە، لە بەرئەوەی بەکارهێنانە میتافۆرییەکان، لەم دووبوارەدا چالاکن و ڕۆڵیان لە لەدایکبوونی واتاو چەمکی نوێدا هەیە، لە فەرهەنگی زماندا، بەشێوەیەکی گشتی، لە گوتاردا وشە بە واتای ڕاستەقینەی خۆی بەکارنایەت، بەڵکو نوسەر و بەرهەمهێنی گوتار، وشەی خوازراو بەکاردەهێنن، بۆ لێکدانەوەی میتافۆریش پێویستە وەرگر خاوەن توانستێکی زمانینی باش بێت، کاتێک میتافۆر بەکاردێت، دەتوانرێت سود لە بنەمای پەیوەندی کەسی و گفتوگۆ وەربگیرێت بۆ نمونە لە دەربڕینی ئاڕاستەی بەرهەمهێنانی گوتاردا دەتوانرێت سود لە کردە زمانییەکانی فەرماندان، بانگکردن، جەختکردنەوە و میتافۆرە ناوییەکان و ئاوەڵناوییەکان و کارییەکان، وەربگیرێت.

أ ـ میتافۆری ناویی:

- **{ خەونی جاڵجاڵۆکەکان و ژنێکی منگن}**

ئەم دەقە، ناونیشانی دوو نۆڤلێتی شێرزاد حەسەنە ریزبەندی هەردوو فۆرمە وشەی < خەون، جاڵجاڵۆکە > لەسەر ئاستی جێنشینی نەگونجاوە و لێکدانەوەی سیمانتیکیانەی دەق نادروست دەبێت، بەڵام پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە، مەبەستی نووسەر دەخاتە ڕوو:

- **{ سەگوەڕ}**

ناونیشانی ڕۆمانێکی موکڕییە، پەیوەندییە واتاییەکانی ڕیزبەندی هەردوو فۆرمە وشەی < سەگ، وەڕ> لەسەر ئاستی ستوونی بە واتای وەڕینی سەگ دێت، کە جۆرە ئاژەڵێکە و خاوەنی چەند سیمایەکی واتایی وەک: < + گیانلەبەر، + چوارپێ، + گۆشتخۆر + حەپین > ە، بەڵام پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە، مەبەستی نووسەر لە بەکارهێنانی ئەم گیانلەبەرەدا، چەند تایبەتمەندییەکی سلبییە، بەو پێیەی(سەگ)، لە کلتوری کوردەواریدا، چەند سیمایەکی لاوەکی وەک لە خۆڕا حەپین و بەڕەڵایی و گازگرتن و هۆکاری نەخۆشی وەک (هاریی)، وەرگرتووە، نوسەر بە مەبەست ئەم ئاژەڵەی وەک میتافۆر بەکارهێناوە و به مرۆڤ چوێنراوە، لەسەر بنەمای لێکچوونەکە، میتافۆرەکە دروستبووە، هەروەک تایبەتمەندی ناوکۆیی لە{ خراپ }یدا بەرجەستەدەبێت، بەو واتایەی نوسەر دەیەوێت ، ئەو واتا نەرێنییانەی مرۆڤ بەرباس بخات کە لە سەگ دەچێت بەڵام لە خەسڵەتەکانی دیکەدا دژ ئاڕاستەی یەکترن، چوونکە هەریەک لە دوو وشەکە سەر بە دوو کێڵگەی واتایی جیاوازن.

میتافۆری >سەگوەڕ< لە جۆری میتافۆری ناوییە، ناوی کارایە، بەم جۆرە دروستبووە:(سەگ + وەڕ)ڕەگی کار، کە بەگەڕانەوە بۆ ئاستی قووڵ دەقەکە دەبێت بە > سەگ و ئەم جۆرە مرۆڤانەی کە لە خراپیدا لە یەک دەچن < لە بەرئەوەی لێکدانەوەی ڕووکەشی ناونیشانە دەق بە فەرامۆشکردنی ئاستی قووڵ دەقەکە کەمبەها و نادروست دەکات، بەڵام بە لادان لە هەندێ سیمای سەرەکی وشەی (سەگ)، بە خشکەیی دەربڕینی میتافۆرییەکە دێتە بەرهەم، کە لەگەڵ ئاستی قووڵی دروستە زمانییەکەدا هاوتا دەبن. بواری سەرچاوە(سەگ)ە، بواری ئامانج تایبەتمەندی خراپی مرۆڤەکانە.

ب - میتافۆریی ئاوەڵناویی:

- **{ سەبری ئاگرین}**

ناونیشانی ڕۆمانێکی ئانتۆنیۆ سکارمیتایە، ئەبووبەکر خۆشناو وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، بەیەکەوە هاتنی هەردوو وشەی < سەبر، ئاگرین >، لە ئاستی واتاییدا نەگونجاوە، { ئاگرین }، ناوێکی واتاییە لە وشەی(ئاگر) و پاشگری (ین)، پێکهاتووە. بۆ وەسفکردنی ناوێکی بەرجەستە بەکاردێت، کە چەند سیمایەکی دۆخی ئاگری تێدا بێت، وشەی(سەبر)، وشەیەکی وەرگیراوە لە زمانی عەرەبییەوە، لە کوردیدا بە واتای(ئارامگرتن) دێت،{سەبری ئاگرین} ناوێکی واتاییە، کە پێویستی بە سووربوون و خۆڕاگرییەکی زۆر هەیە، بەهەمان شێوەی ئەو مادەیەی کە تایبەتمەندی ئاوەڵناوی ئاگرین وەردەگرێت، پێویستی بە ماوە و توانای خۆڕاگرتن هەیە، لە سەر بنەمای ئەم وێنە ڕەمزییە، مێتافۆرەکە دروستبووە، بە گەڕانەوە بۆ ئاستی قوول، دەقەکە دەبێت بە < سەبرو مادەی ئاگرین، لە خۆڕاگریدا لە یەکدەچن >.

- **{ خەونەکانی دێڵە گورگ}**

ناونیشانی ڕۆمانێکی جەنگیز ئایتماتۆفە، جەوهەر کرمانج لە فارسییەوە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، خەون، دۆخێکی فیزیکی تایبەت بە مرۆڤە، دراوەتە پاڵ{ دێڵە گورگ}، وشەی (دێڵە)، لە بنەڕەتدا تایبەتە بە ڕەگەزی مێینەی(سەگ)، بەڵام لە کلتوری کوردیدا، ئەم وشەیە بە واتای‌نەرێنی وەک مێتافۆر بۆ ڕەگەزی مێینەی مرۆڤیش بەکاردێت، بۆیە لەم بەکارهێنانەدا، وشەی{ خەون }، وەک نیشانەیەک وایە، کە{ دێڵە گورگ }، لە گێڵگەی واتایی خۆی بەو سیفەتەی گیانلەبەرێکی درندەی چاوچنۆکە بۆ فیچەری واتایی مرۆڤ گوێزراوەتەوە، مرۆڤ و گورگ لە چاوچنۆکیدا بەیەک چوێنراون، بەپێی بۆچوونی مێتافۆرپی چەمکی بواری سەرچاوە، گورگە، بواری ئامانج چاوتێبڕین و چاوچنۆکییە.

- **{ ژانی گەل }**

ناونیشانی ڕۆمانێکی برایم ئەحمەدە، مێتافۆرێکە، لەسەر بنەمای میتۆنیمی دروستبووە، ژان لە بەشەوە بۆ گشت گوێزراوەتەوە، وشەی { ژان} لە بنەڕەتدا، تایبەتە بە دۆخی منداڵبوون، دواتریش بۆ ئازاری

ئەندامەکانی تر گوێزراوەتەوە، ژانی ددان ـ ژانی گەدە...هتد خاوەنی چەند سیمایەکی واتاییە، وەک < + دۆخێکی نا ئاسایی، + نا تەندروست، + ئازار، ترس و دڵەراوکێ>، میتافۆری < ژانی گەل > پەیوەست بە دەوروبەر بە واتای ئەو زوڵم و زۆرداری و ناهەقییانە دێت، کە بەرانبەر بە میللەتی کورد ئەنجامدراوە.

هەندێکجار ناونیشانە دەقی چیرۆک و ڕۆمان، لە دوو وشە پێکدێت، بەهۆی ناوبەندە (و) لەیەک دەدرێن، بە هەردوو بەشەکە، واتایەکی میتافۆریی بە دەقەکە دەگەیەنن، وەک:{ پیرەمێرد و زەریا، بەفر و دیوار}، کە ئەمانە لە سەر ئاستی ستوونیدا نەگونجاون و پەیوەندی هاوڕێیەتی لە نێوانیاندا نییە، ئەمانە وشەی فەرهەنگی نین، بەڵام کۆبوونەوەیان بەم شێوازە واتایەکی نوێ، بە دەقەکە دەبەخشێ.

٨\٣) میتافۆر لە وتاردا (ڕۆژنامە و گۆڤار):

ـ ڕۆژنامە:

- **{مەساجی سیاسی}:**

((کەسێک خاوەنی بڕێکی کەم لە نیعمەتی ئەقل بێت، دەزانێ کە ناوچەکە لە ژێر گڕێکدا دەکوڵێ، بێ ئەوەی دیاربێت داهاتوی ئەم کوڵانە بەکوێ دەگات و دەست و قاچی کێ دەسوتێنێت یان دەبێتە گۆشتاوی سەر سفرەی کێ. بەڵام بە دڵنیاییەوە ئەوەی خۆی بۆ ئامادە نەکات و بە هەندی وەرنەگرێت جێ دەمێنێ، دوور نییە هەر بێ جێش بێت، تا دێت شەپۆڵی ئەو گۆڕانکارییانە و لێکەوتەکانی باشترو زۆرتر دەبیندرێت، ئەگەر کوردپەیوەندیشی پێیانەوە نەبێت، گۆڕانکارییەکان پەیوەندییان بەوەوە دەبێت، ئێمە لە هەسارەیەکی تر ناژین، ئەوەی ناومان ناوە (ئەزمون)، سیحری مانەوەی هەڵنەگرتووە بە ئاوی نەمری گەورە نەکراوە، نە دیوارەکانمان هێندە بەرزن، نە شەپۆڵی ئاڵوگۆڕەکانیش ئەوەندە نزم، قەدەری وەرچەرخانی سیستەمە سیاسیەکان، بەدوای خۆیدا زۆر گۆڕانی تریش دەکاتە قەدەر، لەسە ڕووی هەموویانەوە جارێکی تر کەیسی کورد لە عیراق و بگرە لە ناوچەکەش، دەچێتەوە بەردەم گفتوگۆوە، ئەوەی لێرەدا

دەمەوێت بیڵێم ئەوەیە، ئایا سەرکردایەتی کورد هەروا بە خەمساردی سەیری نەخشەی ئەو دنیا تازەیە دەکات کە نیوەی دەرکەوتووە و نیوەکەی تریشی لە فۆرمەلە بوون دایە ؟ کە دەشڵێم سەرکردایەتی کوردی مەبەستم هەموو هێزە سیاسیەکانە، بە تایبەتی ئەوانەی خاوەن بڕیاری یەکلاکەرەوەن.

وتەیەک هەیە دەڵێت (سیاسی چاوی لەسەر سندوقەکانی دەنگدانە ، پیاوی دەوڵەتیش سەیری داهاتو دەکات). بەواتایەکی تر ئەوانەی خەیاڵیان لای ئەو هەڵبژاردنانەیە کە بە ڕێگاوەن لە کوردستاندا، کامیان زۆرترین کورسی دەباتەوە و کامیان دەبنە زۆرینە، لەو جۆگەلە بچووکەشدا نەبێت ناتوانن مەلە بکەن و سیاسەتەکانیان تەنها ئەوەندە بڕەکات، پیاوی ڕۆژی تەنگانە نین، بە پێچەوانەی سیاسی نەتەوەیی، ئەو کەسەی لە دەرەوەی بەرژەوەندی حیزبییەوە لە ئاسۆ دەڕوانن، سیتراتیژیان و دوور مەوداتر دەبینێت، ئایا بە ڕاست بێ پێداچوونەوەی جدی بە سیستەمی سیاسی وڵاتی ئێمە، بێ دروستکردنی کەشێکی تازە لە پێکەوە ژیان و گەڕانەوەی متمانە بۆ هەموو هێزەکان، ، بێ ئەوەی هەموان کۆببنەوە لەسەر پڕۆژەیەکی سیاسی گشتی نەتەوەیی و کە ئامانج لێی خزمەتکردنی ئەو هاوڵاتیانە بێت کە نەک هەر لە چوارچێوەی هێزە سیاسیەکاندا خۆیان ڕێکنەخستووە، بەڵکو لە کاتی هەڵبژاردنەکانیشدا تاقەتی دەنگدانیان نییە.

ڕێکخستنەوەی ماڵی کورد، درۆشمێکی تره لە ئەدەبیاتی سیاسی ئێمەدا زۆر سەرف دەکرێت، بێ ئەوەی کڕیاری ڕاستەقینە ی هەبێت، کاڵایەکە لە بازاڕی سیاسیماندا، دەمێکە بە کاڵی و بە کوڵاوی داواکاری هەیە، بێ ئەوەی کەس بیخاتە ڕوو، لە گەڵ ئەوەشدا تەنها بە داڕشتنەوەی حکومەت و حیزب، پەرلەمان هێزە سیاسیەکان، دەسەڵات و کۆمەڵگە، بازاڕ و بازرگانی و ژیانی گشتی، تەنها بەم ڕێگایانە و هاوشێوەکانی دەتوانین لە زیانی گۆڕانکارییەکان بە دوربین و لە دەستکەوتەکانیشدا شەریک و هاوبەش.بە کورتی دۆخی سیاسی ئێمە لە مێژەوە تەشەنوجی کردووە، بە

مەساجێکی باش نەبێت نایەتەوە دۆخی تەندروست و رزگاری نابێت لە ئەگەرە خراپترەکان)، (جەمال حوسێن:٢٠١١: ١٢).

نووسەر، لەم وتارەدا، بە توانستێکی پراگماتیکی، ئەو هێما و گوزارشتانە بەکاردەهێنێت، کە جگە لە سیما فەرهەنگیەکان هەڵگری سیمای دەرەکی دەوروبەرە، لە گۆشەی ئەو دیو شتەکان، جیهانبینییەک بۆ چەمکی گۆڕانی دەسەڵات و بەرژەوند خوازی کەسانی سیاسی دەکات، بۆ ئەم مەبەستەش بە بەکارهێنانی چەند دەستەواژە و دەربڕینێکی میتافۆریی، هەوڵدەدات کار لە بیروبۆچوونی خوێنەر بکات و مەبەستەکەی بگەیەنێت:

- **{ مەساجی سیاسی}**

ناونیشانە دەق بە لێکدانی دوو چەمکی فەرهەنگی، (مەساج و سیاسی) دەست پێدەکات، کە لەسەر ئاستی جێنشینی نەگونجاوە و لێکدانەوەی سیمانتیکییانەی دەق نادروست دەبێت، مەساج وشەیەکی وەرگیراوە، خاوەنی چەند سیمایەکی فەرهەنگییە { + شێلان، + ماسوولکە، + خاوبوونەوە}. هەروەها {سیاسی} {+ ناوێکی واتایی، یاساو ڕێسا، + دەسەڵات، + دیبلۆماسیەت}.

بەیەکەوەهاتنی هەردوو وشەکە لە ئاستی واتادا لێکدانەوەیان بۆ ناکرێت و دیارخراو و دیارخەر، مەرجی هاوڕێیەتیان بەزاندووە، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ ئەو دەوروبەرەی، کە وتارەکەی تێدا هاتۆتە بەرهەم، خوێنەر بە واتای ویستراو دەگات، دابڕانی(مەساجی سیاسی)، لە دەوروبەر، لە سنورێکی دیاریکراودا، واتا دەبەخشێت:

مەساج، خۆی کە کردەیەکی بایۆلۆجی فەسلەجییە، تایبەتمەندی ڕامیاری خراوەتە پاڵ، بەمەش لە ئەرکە سەرەکییەکەی خۆی، کە شیلان و خاوبوونەوەیە، کەوتووە، بەم پێیە لێکدانی هەردوو وشەی (مەساج و سیاسی)، نەگونجاو دەبێت، لەبەرئەوەی بە تەنیا مەرجی ڕێزمانی پیادەکراوە، چوونکە تایبەتمەندی مەساج، بۆ شتی بەرجەستەکراوە، نەک ئەبستراکت، لەبەرئەوە لە دەوروبەردا، مەبەستەکە دەپێکێت، بارودۆخی

هەرێمی کوردستان لە ئێستادا خراپە و پێویستی بە گۆڕان و چارەسەرکردن هەیە.

لە دەقەکەدا، چەند دەربڕاوێکی میتافۆریی هەیە، وەک:((کەسێک خاوەنی بڕێکی کەم لە نیعمەتی عەقل بێت، دەزانێ کە ناوچەکە لە ژێر گڕێکدا دەکوڵێ، بێ ئەوەی دیاربێت داهاتوی ئەم کوڵانە بە کوێ دەگات و دەست و قاچی کێ دەسوتێنێت، یان دەبێتە گۆشتاوی سەر سفرەی کێ)) نووسەر، بە ناڕاستەوخۆیی، بۆچوونەکانی دەردەبڕێت، وشەکان بۆ واتایەکی تر لە واتا بنجیەکانیان، دەگوێزێتەوە:

وشەی (کەسێک)، کە نەناسراوە، ئاماژە بۆ هەر مرۆڤێک لە دەرەوەی زماندا دەکات، کە بوونی ڕاستەقینەی هەبێت و درک بە گۆڕانکارییەکانی دەوروبەر بکات، لە پارستەی { دەزانێ کە ناوچەکە لە ژێر گڕێکدا دەکوڵێ}، (ناوچەکە) ، ئاماژەیە بۆ شوێنێک (هەرێمی کوردستان)، کە بوونی ڕاستەقینەی هەیە، زانیاری و کلتووری هاوبەش لە گەڵ نووسەردا، ئەم واتایە بە خوێنەر دەبەخشێ، کرداری{ کوڵان }، بە واتای فەرهەنگی خۆی بەکارنەهاتووە، بە گەڕانەوە بۆ ئاستی قووڵ دەقەکە دەبێت بە < هەرێمی کوردستان بە هۆی خراپی دەسەڵات و بارودۆخەوە وەک ئەوە وایە لە ژێریدا گڕێکی ئاگر هەبێت > ،

کاری (کوڵان) خاوەنی چەند سیمایەکی واتاییە < + ئاگر، + گەرمی، + ئاو، شتێکی شیاو بۆ خواردن>، مەرجی هەڵبژاردنی بکەری بەزاندووە، کە (ناوچەکە) یە، بە خشکەیی دەربڕینی میتافۆرەکە دێتە بەرهەم. پەیوەندی نێوان ناوچەکە و گۆشتاو، پەیوەندییەکی ناڕاستەوخۆیە، بە لادان لە مەرجی یەیوەندی و چۆنیەتی دروستبووە.

ــ وشەی(گڕ) ، بە واتای ڕاستەوخۆ، بەرزبوونەوە و بڵێسەی ئاگر، بەکارنەهاتووە، لە ئاستێکی دیکەی واتاییدا، مەبەستەکەی دەپێکێت کە پراگماتیکە، بە لێکدانی لەگەڵ پێکهاتەکانی دیکەی دەقەکەدا و دەوروبەری دەرەکی مەبەستەکەی لەوەدا لێکدەدرێتەوە، کە ناوچەکە لە ژێر باریکی سەختی ناوخۆیی و دەوروبەردایە لە ڕووی مەعنەوییەوە، دیسانەوە

دەستەواژەکانی(دەسوتێنێت، گۆشتاوی سەر سفرە)، واتای بنجی نادەن، بەڵکو بۆ واتایەکی خوازراو بەکارهاتوون، باس لە باریٚکی نالەباری ناوچەیەک دەکەن.

نووسەر، داهاتووی کوڵانەکە بە دوو ڕەهەندی جیاوازەوە پەیوەست دەکات:

- دەست و قاچی کێ دەسوتێنێت.
- دەبێتە گۆشتاوی سەر سفرەی کێ.

بە پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە مەبەستی نووسەر دەردەکەوێت کە دوو بیرۆکەی دژ یەک دەخاتە ڕوو، واتە: کەس نازانێت بە هۆی ئەم گۆڕانکارییەوە، کێ سوودی پێدەگات و کێ زیانی پێدەگات.

ــ تا دێت شەپۆڵی ئەو گۆڕانکارییانە و لێکەوتەکانی باشتر و زۆرتر دەبینرێت.ئەگەر کورد پەیوەندیشی پێیانەوە نەبێت، گۆڕانکارییەکان پەیوەندییان بەوەوە دەبێت. ئێمە لە هەسارەیەکی تردا ناژین، ئەوەی ناومان ناوە (ئەزموون)، سیحری مانەوەی هەڵنەگرتووە و بە ئاوێی نەمریی گەورەنەکراوە، نە دیوارەکانمان هێندە بەرزن، نە شەپۆڵی ئاڵوگۆڕەکانیش ئەوەندە نزم.

{شەپۆڵی ئاڵوگۆڕ}: مێتافۆرێکی ناوییە، ڕیزبەندی هەردوو فۆرمە وشەی < شەپۆڵ، ئاڵوگۆڕ >، لە سەر ئاستی جێنشینی نەگونجاوە و لێکدانەوەی سیمانتیکییانەی دەق نادروست دەبێت.

مەبەست لە ئاوی نەمری < ئەفسونی مانەوە و زیندەگییە >، مێتافۆرێکە، لە بنچینەدا، لە ئەفسانەوە هاتووە، لە دونیای ڕاستەقینەدا، هیچ ئاوێک نییە، کە ببێتە هۆی زیندەگی مرۆڤ، هەریەک لە وشەکانی دیوار و شەپۆڵ، بە واتای فەرهەنگی خۆیان نەهاتوون، دیوار بە واتای بەرجەستە بەکارنەهاتووە، بەڵکو مەبەست لە دیواری سیاسییە.

نوسەر لە بەشێکی دیکەی دەقەکەدا دەڵێت:

ــ << ئەوەی لێرەدا دەمەوێت بیڵێم ئەوەیە ئایا سەرکردایەتی کورد هەروا بە خەم ساردی سەیری نەخشەی ئەو دنیا تازەیە دەکات کە نیوەی دەرکەوتووە و نیوەکەی تریشی لە فۆرمەلەبوندایە ؟ >>.

خەمساردی: پێکهاتەیەکی ئیدیۆمی ئاوەڵناوییە، کە بە شێکە لە فەرهەنگی زمان، بە پێی دەوروبەری کلتوری کوردی بە کەسێک دەوترێت، گوێ بە هیچ شتێک نەدات و خۆی هیلاک نەکات.

سارد، بۆ وەسفکردنی خەم بەکارهاتووە، دەربڕینێکی میتافۆرییە، فیچەری واتایی{ سارد}، دیاردەی بەرجەستەیە، نەک ئەبستراکت.

هەروەها دەڵێت:

ـــ << لەو جۆگەلە بچوکەشدا نەبێت ناتوانن مەلە بکەن و سیاسەتەکانیان تەنها ئەوەندە بڕ دەکات، پیاوی ڕۆژی تەنگانە نین >>.

بەهۆی بەکارهێنانی مۆرفیمی (لەو)، نوسەر ئاماژە بە شوێنێک دەکات، کە جۆگەلەیەکی بچووکی لێیە، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ دەوروبەری فیزیکی بۆمان دەردەکەوێت، کە هیچ جۆگەلە ئاوێکی ڕاستەقینە ئامادە نییە، بەڵکو مەبەست لەو کەسانەیە، کە لە چوارچێوەیەکی تەسکدا دەخولێنەوە و ناتوانن بازنەی پەیوەندییەکانیان فراوان بکەن.

لە بەشێکی دیکەدا دەڵێت:

ـــ << ڕێکخستنەوەی مالّی کورد، دروشمێکی تڕە کە لە ئەدەبیاتی سیاسی ئێمەدا زۆر سەرف دەکرێت، بێ ئەوەی کڕیاری ڕاستەقینە ی هەبێت، کالّایەکە لە دوکان و بازاڕی سیاسیماندا دەمێکە بە کالّی و بە کوڵاوی داواکاری هەیە بێ ئەوەی کەس بیخاتە ڕوو>>.

مالّی کورد: میتافۆرێکە لە ڕێگای وەرگێڕانەوە، کەوتۆتە ناو زمانەکەمانەوە، خەریکە شوێنی خۆی دەگرێت و لە نوسراو و ئاخاوتنە فەرمییەکانیشدا، بەکاردێت.

هەریەک لە وشەکانی{ سەرفکردن، کڕین، کالّا، دوکان، بازاڕی سیاسی، کالّی، کوڵاوی} بە واتای فەرهەنگی خۆیان بەکارنەهاتوون پەیوەندییە واتاییەکانی ڕیزبەندی هەردوو وشەی < بازاڕو سیاسی > لە ئاستی

ستوونیدا، نە گونجاوە و بە لێکدانەوەی سیمانتیکییانە دەق نا دروست دەبێت، بەڵام پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە مەبەستی نوسەر، لە چۆنیەتی شێوازی بەڕێوەبردنی ڕامیاری دەخاتە ڕوو.

هەروەها دەڵێت:

ــ << بەکورتی دۆخی سیاسی ئێمە لە مێژەوە تەشەنوجی کردووە، بە مەساجێکی باش نەبێت نایەتەوە دۆخی تەندروست و رزگاری نابێت لە ئەگەرە خراپەکان >>.

لە ئاستی واتاسازیدا ، پەیوەندییە واتاییەکانی هەردوو وشەی{ سیاسی و تەشەنوج } نەگونجاوە و مەرجی هاوڕێیەتییان بەزاندووە، بەڵام بە پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکی مەبەستی نووسەر لە خراپی و گرژی دۆخی سیاسی هەرێمی کوردستانە، تەشەنوج، کە بریتییە لە وێکهاتن و گرژبوونی ماسوڵکە و نارەحەتی، بە سیاسەت چوێنراوە، لەسەر ئەم بنەمایە میتافۆرەکە، دروستبووە، فیچەری هاوبەشی نێوانیان خراپی بارودۆخە، بەڵام لە خەسڵەتەکانی دیکەدا دژ ئاڕاستەی یەکترن هەریەک لە دوو وشەکە سەر بە دوو کێڵگەی واتایی جیاوازن.

١٣\٨ـ١) ناونیشانە دەقی وتار:

أ ـ میتافۆری ناویی

- **{مەرگ بۆ تۆپی پێ}**

دەستەواژەیەکی میتافۆری ناوییە، وشەی {مەرگ} بۆ دۆخی ڕاستەقینەی خۆی بەکارنەهاتووە، کردەی گوێزانەوەی لە کێڵگەی واتایی بوونەوەرەوە، بۆ کێڵگەی واتایی تۆپی پێ، بەسەردا هاتووە، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ دەوروبەری ئاخاوتن، مەبەستی نووسەر دەردەکەوێت: وەرزش ڕێگایەکە بۆ دابڕینی خەڵک لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی.

(ئەکبەر حەسەن، ٢٠١٣: ٥).

<< مەلا بەختیار و مەلەکردن دژی تەوژم >>

دەستەواژەیەکی لێکدراوی میتافۆرییە، بەهۆی ئەوەی کاری (مەلەکردن)، بە واتای بنجی خاوەنی چەند سیمایەکە < + ئاو، + جووڵە، + شەپۆل >

بەڵام لەم دەقەدا، ئەم سیمایانەی بەزاندووە، بە پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە، مەبەستی نووسەر بواری ڕامیارییە. (علوانی مغیب، ٢٠١١ : ٨).

<< ئەو هونەرمەندەی گەردەلوولێکی هەڵگیرساند، خەڵاتی ڕێزلێنانی وەرگرت >>

وشەی { گەردەلوول} ، میتافۆرێکی ناوییە، چەند فیچەرێکی سیمانتیکی هەیە، وەک < + تەپ و تۆز، + هەڵکردنی با، + باڕێکی نائاسایی >، بەڵام بە پەیوەستکردنی بە دەوروبەرەوە، مەبەستی نووسەر لە شەڕو ئاژاوە و دۆخی پشێویی و ڕاپەڕین دەخاتە ڕوو، لەسەر بنەمای لێکچوون، میتافۆرەکە دروستدەبێت، بەڵام لە خەسڵەتی دیکەدا دژ ئاڕاستەی یەکترن، چونکە هەریەک لە دوو وشەکە، سەر بە دوو کێڵگەی واتایی جیاوازن، بە دیوێکی تردا، مەبەست لە درامای گەردەلوولە، کە جەلیل زەنگەنە نووسیویەتی. (زریان خەتاب: ٢٠١١: ٢٣).

ــ ((هەر دەستپێشخەرییەکی دیکە بێتە ئاراوە، دەچێتە ژێر چەتری دەستپێشخەرییەکەی سەرۆکی کوردستان)). (ئاسۆ عەلی فەرەج: ٢٠١١ : ٣).

میتافۆری > چەتری دەستپێشخەری < لە جۆری میتافۆری ناوییە، پەیوەندی دیارخراو بە دیارخەرەوە نەگونجاوە، چەتر خاوەنی چەند سیمایەکی واتاییە < + سێبەر، + تەڕنەبوون، + هۆکارێک بۆ پاڕاستن > بەڵام بە پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە، مەبەستی نووسەر لەو هەوڵانەیە کە سەرۆک بارزانی بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی پرۆسەی رامیاری عێراق داویەتی.

ب - میتافۆری ئاوەڵناویی:

- { پەیکەرێک بۆپیاوێک لە ڕەنگ}

ناونیشانی گۆشەیەکی ڕۆژنامەی چاودێرە، < **پیاوێک لە ڕەنگ** > میتافۆرێکی ئاوەڵناوییە، ڕیزبوونی کەرەسەکان بە پێی ئاستی ستوونی نەگونجاوە و لێکدانەوەی سیمانتیکییانەی دەق نادروست دەبێت، بەڵام

پەیوەستکردنی بە دەوروبەری دەرەکییەوە مەبەستی نووسەر دروستکردنی پەیکەرێکە بۆ هونەرمەندێک (سەفین ئیسماعیل: ٢٠١١: ٨).

- **{ سنوری جیوە ئاسا }**

ناونیشانی وتارێکی ڕۆژنامە ئاسۆیە < سنوری جیوە ئاسا > لەسەر ئاستی جێنشینیدا نەگونجاوە، سنوری نێوان دوو وڵات، لە جیوە بچێت، کە مادەیەکی کیمیاییە، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ چوارچێوەی ئاخاوتن دەردەکەوێت، کە مەبەستی نووسەر، سنورێکی نەپارێزراوە، کە دەستدرێژی دەکرێتە سەر و بەزاندن و نەبەزاندنی گرینگ نییە. (شەفیقی حاجی خدر:٢٠١٠: ١٠).

ـ ((**خەڵک لێرە دڵنیایە کە بە پاکییەوە خزمەتیان دەکەم**))، (مەسعود بارزانی:٢٠١١: ١).

پاک، ئاوەڵناوێکە، بۆ وەسفکردنی دیاردەی بەرجەستە بەکاردێت، بەڵام لەم دەقەدا، ئەو سیمایەی بەزاندووە، مەبەستی ئاخێوەر:دڵسۆزی لە کار و خزمەتکردنە...هتد.

((بەهۆی هەڵمەتێکی دژە تیرۆرەوە گروپە چەکدارەکان کەرکوک خۆیناوی دەکەن))، (عیماد جەباری: ٢٠١٢ :٥).خۆیناوی/ بۆ وەسفکردنی مروڤ یان گیانلەبەرێک بەکاردێت، کە سیمای < + خوێن >ی هەبێت، میتۆنیمییە، مەبەست کوشتن و برینداکردنە بۆ خەڵکی کەرکوک دەگەڕێتەوە.

ج - میتافۆری کرداربەندی:

((ئەگەر مادەی١٤٠ بمرێت، ئەوا مانای ئەوەیە کە دەستوور مردووە، ئەگەر دەستووریش بمرێت یەکگرتوویی عیراق مردووە))، (مەسعود بارزانی:٢٠١١: ٤).

دەقەکە بە ئامرازی مەرج (ئەگەر)، دەستی پێکردووە، بە واتای ڕووکەش دیارە، کە باس لە دەستوور و مادەی ١٤٠ و یەکگرتویی دەکات، بەڵام بە خشکەیی بۆچوونی خۆی لەسەر سوور بوون بۆ جێبەجێکردنی مادەی ١٤٠ و دەستوور دەردەخات، بۆ ئەم مەبەستەش، سوودی لە

میتافۆری (مردن)، وەرگرتووە، لە کێڵگەی واتایی خۆیەوە بۆ کێڵگەیەکی تری گواستۆتەوە، مردن بۆ شتی زیندووە، نەک مادە و دەستوور و یەکگرتوویی.

٩\٣) میتافۆر لە ئەدەبی تەنزدا:

میتافۆر لە سەر بنەمای لێکچوون دروست دەبێت، بەڵام دەقی پلارو گاڵتە و گەپ، بە پێچەوانەوە، بە جیاوازی و لێکنەچوون کاردەکات. ئەو واتایەی لە دەقێکی گاڵتە جاڕیدا، دەستمان دەکەوێت، لە سەرووی فۆرمە زمانەوانییەکانەوەیە، واتایەکی ناڕاستەوخۆیە، بۆیە دەبێت، لە دەوروبەر و چوارچێوە و بۆنەی ئاخاوتندا، لێکدانەوەی بۆ بکرێت و بە دوای واتای مەبەستدا، بگەڕێین.

(لە لێکدانەوەی هەندێ دەقدا، هەندێکجار، پێویستمان بەوە دەبێ، کە بزانین، دەربڕینەکە بە تەوسەوە، یان بە پێچەوانەی واتای ئاسایی کەرەسەکەوە بەکارهاتووە)،(محەمەد مەعروف: ١٩٨٦: ١١٥). بۆنموونە، ئەگەر بڕوانینە، ئەم ئیدیۆمە، کە بە تەوسەوە دەوترێت: (دەمی خێری پیانا). شیکردنەوەی ئەم ڕستەیە، بە واتای دەقاودەق، ئەوە دەگەیەنێ، کەیەکێک قسە و وتەی باش، بۆ یەکێکی تر بکات، بەڵام بەگەڕانەوە بۆ دەوروبەری ئاخاوتن و باری قسەکردن دەردەکەوێت، کە مەبەست بە پێچەوانەوە دەربڕاوە، بە واتای قسەی باشی بۆ نەکرد. لەم جۆرە دەقانە، نێرەر لە پشت هێماکانەوە، مەبەستەکەی دەگەیەنێت.

ئەم جۆرە دەربڕینانە، لە ئاخاوتندا، زۆر بەکاردەهێندرێن، قسەکەر بەپێی باری ئاخاوتن، چەندین دەربڕین، بە واتای پێچەوانەی خۆیەوە، بە شێوازی جیاجیا لە چوارچێوەی کۆمەڵایەتیدا، دەردەبڕێت. لەم دۆخانەدا، هێزو ئاوازەش، لە گەیاندنی واتادا، ڕۆڵێکی دیارو کاریگەریان دەبێت.

هەندێ دەقی تەوس، لە فۆرمی نەفیکردندا، مەبەست بە پێچەوانەی ریزبوونی کەرەستە و وشەکانەوە دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی لە ڕووی نەریتی کۆمەڵایەتییەوە، واتای هەندێ شت ڕوون و ئاشکرایە، بۆ نموونە،

ئەگەر قسەکەر لە دەقێکی ئاخاوتندا، بە پلارەوە، ئەمانە بە بەرانبەرەکەی بڵێت:

١) { **هەر شتێکت بە ئەمانەت وەرگرت مەیگێڕەوە}.**

٢) { لە مەوعیدە موهیمەکانا هەمیشە دواکەوە}.

لەم دەربڕینەی خوارەوەدا، پەندەکە پێچەوانە کراوەتەوە: ((**چاکەت لەگەڵ هەر کەسێکا کرد، ڕۆژی سەدجار بیدەرەوە بە چاویا**))، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢٠١٠: ٢٢).

هەریەک لە وتەکان، بە پێچەوانەی ئەو واتا باوە وتراون، کە لە کۆمەڵدا هەیە، نەک خوێنەری کارامە، بەڵکو خوێنەری ئاسایش درک بەمە دەکات، کە نووسەر مەبەستی واتای پێچەوانەیە، ئەمەشی بە مەبەستی کاریگەری پترکردنە سەر گوێگر/خوێنەر، کردووە.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، هەندێ دەقی تەوس دەخەینە ڕوو، کە میتافۆریان تێدا بەکارهاتووە، تاوەکو بۆمان ڕوونبێتەوە، کە ئەم دەقانەش، کاریگەریان بۆ سەر فەرهەنگی زمان و دەوڵەمەندکردنی ئاستی واتا لە زماندا هەیە:

ـ ((ئسلوب بگۆڕم لە مەولا چاکە؟

درۆ مانگابێ و منیش شیاکە؟

هەر بە شێوازی جاران لێ بخوڕم

یان لە ئاسمانی خەیاڵا بفڕم؟))،(شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١: ١).

درۆ، لە گەورەییدا، بە مانگا چوێنراوە، نووسەر، بۆ ئەم مەبەستە، سوودی لە شێوازی{+ بە ئاژەڵکردن} وەرگرتووە.درۆ سیمای < ـ ئاژەڵ > ی هەیە و نابێت بەمانگا، سیمای < + قەبەیی > بۆ دروستکردنی میتافۆرەکە سوودی لێ وەرگیراوە مەبەستی نووسەر، بەخشکەیی، لەم دەقە میتافۆرییەدا، ئەوەیە، کە مرۆڤی سەرڕاست و پاک، لەم سەردەمەی ئێستادا، لای زۆرێک لە خەڵکی باوی نەماوە و کاری بۆ ناڕوات، هەر دەبێ لە بۆشایی خەیاڵدا، بخولێتەوە و مایەپوچ دەردەچێت، بۆیە واباشە، ئەمیش بە پێی باوی سەردەمەکە، شێواز بگۆڕێت، بۆ ئەوەی بتوانێت گوزەران بکات.

- **{ ئاسمانی خەیاڵ}**: مێتافۆرێکی ناوییە.

ئاسمان بە واتای فەرهەنگیی، سیمای زەوییە، نەک خەیاڵ.

لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، هەندێ جار، (درۆ) لە گەورەییدا، بە دیاردەکانی تر دەچوێنرێت:

- {درۆیەکی شاخدار}. (هەروەک چۆن مانگا یان ئاژەڵی تر، کە گەورە دەبن شاخیان بۆ پەیدا دەبێت، درۆش ئەگەر گەورە بێت، شاخی بۆ پەیدا دەبێت) .

لە هەندێک دەربڕینی دیکەدا، (درۆ) کە خۆی دیاردەیەکی نابەرجەستەیە، بەهۆی گوێوە دەبیسترێت، بە پێی جۆرەکەی، ئاوەڵناوی تایبەت بە ڕەنگی دەدرێتە پاڵ، کە بە هۆی هەستی بینینەوە دەبینرێت، ئەمەش بەهۆی دیاردەی هەست گۆڕکێوە ڕوو دەدات، وەک: {درۆی سپی، درۆی ڕەش، شینە درۆ...هتد).

(ڕەنگی سپی:وەک ڕەمزێک وایە، بۆ ئاشتی و کاری چاکە و ئاین، ڕەنگی ڕەش: شوومی و نەهامەتی، ڕەنگی شین: ڕەنگێکی دیار و بەرچاوە).

ـ لە هەندێ دەقدا، لێکچواندن، لە نێوان شتی سەیرو نامۆدا، دەکرێت:

((ژیان بە بێ عەشق وەک بیجامەیەکە کە لاستیکی تێ هەڵنەکێشرابێت))، (شێرکۆ عەبدوڵا: ۲۰۱۱: ۲)، ژیانی بەبێ عەشق بە بیجامە چووێنراوە، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە، واتە: ژیانێکی لەم چەشنە، شل وشۆق و باوەڕپێنەکراوە، واتای نییە.

بەکارهێنانە مێتافۆرییەکانیتوانجلێدان، خوێنەر بەو ئاڕاستەیەدا دەبەن، کە بارودۆخی دەرەوەی زمان، بە ناوەوەی دەق ببەستێتەوە: **((ئامارە ڕەسمییەکان دەڵێن ئەم شەپۆڵی بومەلەرزەیەی ڕاگەیاندنی ئۆپۆزیسیۆن، جێگەی مەترسی نییە))**.

ئەم دەربڕینە، بە واتای دەقاودەق، ڕستەیەکی ئاوێتەی هەواڵییە، شێوازی دڵنیاکردنەوەی تێدایە، لەوەدا، کە بەخەڵک دەڵێت: ((جێگەی مەترسی نییە)). بەڵام، لە لایەکی ترەوە، بەکارهێنانی کاری (دەڵێن)،

گومانێـــک لای خـــۆیەر دروســـتدەکات، لەبەر ئەوەی قســـەکەر خـــۆی ڕاستەخۆ هەواڵەکە ناگەیەنێت، بەڵکو لە ڕێگای خەڵکی ترەوە دەیگەیەنێت. خۆشی لە ڕاست وتنی ئاخاوتنەکە دڵنیا نییە. بەگەڕانەوە بۆ دەوروبەر و ڕەچـــاوکردنی پراگماتیـــک، دەردەکەوێـــت، کە مەبەســـت بە پـــێچەوانەوە دەربـــڕاوە و تـــوانج لەو بەرپرســـانە دەگرێـــت، کە لەئاســـت خۆپێشـــاندان و داواکاری خەڵکدا، خۆیان بێدەنگ کردووە، بێئاگایانە لە بارودۆخەکە ڕەفتار دەکەن، دەشێ لێکدانەوەی تریشی بۆ بکرێت.

{بوومەلەرزەی ڕاگەیاندن}: میتافۆرێکی ناوییە، وشـەی (بـوومەلەرزە)، بەواتای دروستی خۆی بەکارنەهاتووە:

فیچەر سیمانتیکییەکانی بوومەلەرزە	**فیچەرە سیمانتیکییەکانی ئۆپۆزیسیۆن**
+ هەژانی زەوی	+هەژانی دەسەڵات
+ لەرزین	+شوێن لەق بوون
+ کاولکردن و تێکدان و نا ئارامی	+دروستبوونی پەشێوی
+ ترس	+ ناڕازیبوون
ـ داواکاری	+ داواکاری

لە دروســـتبوونی میتـــافۆرەکەدا، ڕووداوی واتـــایی جـــێگەی ڕووداوی فیزیکی گرتۆتەوە.

هەروەهـــا بـــۆ لێکـــدانەوەی ئەم دەقەی خـــوارەوە، پێویســـتە، ڕەچـــاوی بارودۆخی دەرەوەی دەقەکە بکەین:

- **((بێ دین ئەو کەسەیە، نەتوانێ خۆی بە ئیماندار نیشان بدات))**، (شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١ : ٢).

لە ئاستی واتای فەرهە نگیدا، وەسفی مرۆڤی (بێ دین) دەکات، کە ئەو کەسەیە ناتوانێ خۆی بە ئیماندار نیشان بدات.بەڵام پەیوەستکردنی دەقەکە بە دەوروبەرەوە دەریدەخات، مەبەستی نووسەر، توانجە لەو کەسانەی، کە خۆیان بە ئیماندار دەردەخەن و لە ڕاستیشدا وانین، مەرج نییە ئەو کەسەی خۆی بە ئیماندار نیشان دەدات، بە دین بێت.

- ((**خوا بەوەی ڕەحمی کردووە زیندان هەیە، ئەگینا ئەم ئازادییە ئەیکوشتین**))، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢٠١١:٢).

جۆرێکە لە پارادۆکس، زیندان بە واتای فەرهەنگیی، پێچەوانەی ئازادییە، خوێنەرێک، کە هاوبەشی کولتوور و دەوروبەری زانیاری و بارودۆخی بەڕێوەبردنی وڵات نەبێت، بە واتای ویستراو ناگات.

واتای ناوەکیی دەقەکە بە خشکەیی دەربڕاوە، مەبەستی نووسەر ئەوەیە کە، ئازادییەکەمان، جۆرێکە لە زیندان.

- ((**ڕەشەبا هیچ زەرەرێکی بۆ مۆمی کوژاوە نییە**))، (شێرکۆ عەبدوڵا : ٢٠١١ : ٦).

{ڕەشەبا}، میتافۆرە، بەرانبەر بە خەڵک و خۆپێشاندان هاتووە، {**مۆمی کوژاوە**}، دەسەڵاتێکی بیهێزو بێئاگا.

واتە: جموجۆڵ و ڕاپەرین، کار لە کەسێک یان دەسەڵاتێک ناکات، کە کوژابێتەوە و هێزی تێدا نەمابێت.

- ((**خەبات:حکومەتەکەی مالیکی لە بەردەم نەشتەرگەریی سیاسیدایە.**

سیخورمە: بەنج نایگرێ))، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢٠١١: ٤).

نەشتەرگەری سیاسی: میتافۆرێکی ناوییە.

((**خۆزگە تەکەتولکردنیش ڕۆژوی بشکاندایە**))، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢٠١١: ٦).

{**ڕۆژو شکاندن**}: میتافۆرێکی کارییە، مەبەست کۆتایی هێنان بە پابەند بوونە.

ـ هەندێکجار، لە دەقی تەنزدا، سیمای گیاندار بە بەر شتی بێگیاندا دەکرێت.

- ((**دە ئینجا بزانە سیاسەت چەند پیس و خوێناوییە، ئەوەتا ڕاوچیش بە ڕاوچیتی خۆیەوە ناوێرێ توخنی بکەوێت**)) ، (**شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١ : ٧).**

خوێن، سیمای گیانداڕە، خوێناوی، بۆ شتی بەرجەستە بەکاردێت، بەڵام (سیاسەت)، دیاردەیەکی ئەبستراکتە، وەسفی سیاسەت، بەهۆی هەردوو،

ئاوەڵناوی (پیس، خوێناوی)یەوە کراوە. نووسەر بە خشکەیی، سیاسەتمداران، بە ڕاوچی دەچوێنێت، کە چۆن ڕاوی نێچیرەکانیان دەکەن.

{ **سیاسەتی خوێناوی**}: میتافۆرێکی ناوییە، سیاسەتی پیس، میتافۆرێکی ئاوەڵناوییە.

ـ لە هەندێ دەقی گاڵتەجاریدا، شێوازی ڕەسمی لەگەڵ ئاخاوتنی ئاسایی ڕۆژانەدا، تێکەڵ بەیەکدی دەکرێن:

- **((بەمەبەستی حەسانەوە باوکم پرۆسەی بێجامە لەبەرکردنی ئەنجامدا.**

ــ دایکم ئەمشەویش پرخە پرخەکەی نەنکمی مەحکوم کرد.

ـ پرۆسەی نانخواردنی ئێوارەمان بایکۆتکرد))، (شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١: ٢).

ڕستەکان، لە ڕووی ڕێزمانەوە تەواون، بەڵام قسەکەری کورد، بەم شێوە فەرمیە، ئاخاوتن ناکات، دەستەواژەکانی(پرۆسە، ئەنجامدان، مەحکومکردن، بایکۆتکردن)، زیاترلە شێوازی ڕەسمیدا بەکاردێن، نەک شێوازی ڕۆژانە، بەهۆی تێکەڵکردنی هەردوو شێوازەکە، دەقەکە شێوەی گاڵتەجاڕیی وە رگرتووە.

هۆکارێکی تری دروستبوونی دەقی توانجتێگرتن، گواستنەوەی وشەیە، لە بوارێکەوە، بۆ بوارێکی تری بەکارهێنان ، کە ئەمەش هۆکارێکە بۆ دروستبوونی میتافۆر و دواتتریش لەوانەیە ئەم بەکارهێنانە میتافۆرییانە بکەونە ناو فەرهەنگی زمانەوە و دەوڵەمەندی بکەن، وەک لەم دەربڕینانەی خوارەوەدا، دەردەکەوێت:

+ نەخۆشییە سیاسیەکان))
+ ڕوو تانەوەی جەماوەر
+ ئیفلیجی ڕێکخراوەیی زگماکی
+ قورحەی ویژدان
+ شیزۆفرینیای ئایدۆلۆجی
+ هەوکردنی ئەندامانی درۆزنە
+ خوتبە چۆرکێی موناسەباتی

+ حوممای موزاهەرە)) ، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢٠١١: ٢).

هەریەک لە وشەکانی)(نەخۆشی، ڕووتانەوە، ئیفلیجی، قورحە، شیزۆفرینیا، هەوکردن، شەوکوێری، خوتبە، حوممـا)) لە فیڵدی واتایی خۆیانەوە، بۆ فیڵدێکی تر گێزراونەتەوە، بەو هۆیەش میتافۆریان دروستکردووە.

ـ هەندێکجار، ئەم دەقانە، کە بە گاڵتە یان توانج دەوترێن، دەچنە بواری وشەبازی و ڕەوانبێژییەوە بۆنموونە: ((رقم له رقه))، (شێرکۆ لا:٢:٢٠١١).

میتافۆرێکە، بە دووبارەکردنەوەی هەمان ئاوەڵناو دروست بووە، بەگەڕانەوە بۆ ئاستی قوولی ڕستەکە، ریزبوونی کەرەسەکان ، بەم جۆرەیە: من رقم له رق دەبێتەوە.

رق، خاوەنی ئەم سیما واتاییانەیە < ـ خۆشەویستی، ـ حەزکردن >.

ـ((ئەم شەکرەیە ژیانی تاڵ کردووم))، (شێرکۆ عەبدوڵا:٢:٢٠١١).

شەکر، سیمای < + شیرینی > ی هەیە، کە پێچەوانەی تاڵییە ، بەگەڕانەوە بۆ دەوروبەری ئاخاوتن، لە واتای مەبەست دەگەین، کە قسەکەر(شەکر) ی وەک میتافۆر بەواتای نەخۆشی بەکارهێناوە، لەو کاتەدا، دەشێ شەکر ژیان تاڵ بکات.

لە کۆتاییدا بۆمان دەردەکەوێت، کە دەقی تەنزو توانج تێگرتن بە ڕێژەیەکی زۆر میتافۆری تێدادەردەکەوێت، واتابە ناڕاستەوخۆیی دەگەیەنرێت و بە گەڕانەوە بۆ دەوروبەر لە واتای مەبەست دەگەین، تەنانەت هەندێ جار سوود لە وشەبازی و هونەرەکانی ڕەوانبێژیش وەردەگیرێت، ڕستەو دەربڕینە توانجیەکان زۆربەی جار بۆ تێگەیشتن پێویستیان بە ورد بوونەوە و بیرکردنەوە هەیە، بۆ ئەوە دەوترێن، کە کاریگەری زیاتر لە سەر گوێگر یان خوێنەر دروست بکەن ، بۆ نموونە: ((ئەگەر ڕاستت ئەوێ، باشتر وایە ڕاستت نەوێ))، (شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١ : ٦)

لە ئاستی واتاسازییدا، وتنەکە، لە دوو ڕستەی لێکدراوی ئەرێ و نەرێ پێکهاتووە

ڕستەی یەکەم، بە ئامرازی مەرج (ئەگەر)، دەستی پێکردووە، مەبەستی پراگماتیکی لە بەکارهێنانی (ئەگەر)، پەیوەستە بە ئەنجامدانی کردارەوە، (ڕاست) و (نا ڕاست)، پێچەوانەی یەکترین، لە ڕووکەشدا، ڕستەکە پێماندەڵێ، باشتر وایە هەڵە و نا ڕاستیمان بوێت، نەک ڕاستی، بەڵام ، مەبەستی نووسەر شتێکی ترە، بارودۆخی ئەم سەردەمە، زیاتر پشتگیریی کەسانی نا ڕاست دەکات، ئەگەر بەرژەوەندی خۆمان بپارێزین، باشتر وایە نا ڕاست بین. لە هەندێ لێکچواندندا، وشەکە بە پێچەوانەکەی دەچوێنرێ:

- ((**بەختەوەری، جۆرێکە لە بەدبەختی**)) ، (شێرکۆ عەبدوڵا: ٢٠١١ : ٢).

ئەدەبی تەنز، لە ئاخاوتنی ڕۆژانە و وتاری ڕۆژنامە و گۆڤارو چیرۆک و شیعریشدا، بە شێوازی جیاجیا بوونی هەیە، نووسەر هەوڵدەدات، هەواڵ و بارودۆخە کۆمەڵایەتی و رامیارییەکان، کە لە واقیعدا بوونیان هەیە، بە شیوازی ساتیرو گەپ، بە سوود وەرگرتن لە میتافۆر بگەیەنێتە، خوێنەر یان گوێگر، بۆ نموونە: ((خەونم دیت کەر لەناو پۆلی کۆلێژەکاندا موحازەرەیان دەدایەوە)) (فەرهاد پیربااڵ: ٢٠٠٩:٣٢) ڕستەکە، لە ڕووکەشدا، لە دۆخی رانەبردوو دایە، باس لە حاڵەتێکی فیزیکی نووسەر دەکات، کە خەوبینینە، لەیەکەم تێروانیندا، وا دەردەکەوێت، کە وتەکە، خەونە و لە واقیعدا، بوونی نییە.

، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ بنەماکانی هاریکاری گرایس و بۆ خوێنەرێک، کە زانیاری هاوبەش و پێشینەی لەگەڵ نووسەردا هەبێت، بۆمان دەردەکەوێت، کە مەبەستی شتێکی ترە، نووسەر ئاستی وانەبێژیی ناو کۆلێژەکانی کوردستان دەردەخات، بۆ ئەم مەبەستەش، کەڵکی لە میتافۆر(کەر)، وەرگرتووە، کە بەواتای نا ڕاستەوخۆ بەکارهاتووە.

کەر: جۆرە ئاژەڵێکە

کەر: وانەبێژ

ئەو میتافۆرانەی، کە بەهۆی تەوس و بواری گەپەوە دەردەبڕدرێن ، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، بە ڕێژەیەکی فراوان بەکاردێن، کە مەبەست بە نا

ڕاستەوخۆیی دەردەبڕدرێن، بۆیە ئێمە پێمان وایە، بواری گاڵتەکردن و تەوس و توانج لێدان لە بەکارهێنانی میتافۆردا چالاکە، نەک هەر لە ڕۆژنامە و ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، بەڵکو لە شیعری گاڵتەجاری و چیرۆک و بوارەکانی تریشدا، دەتوانین، ئاماژە بە چەند دەربڕینێک بکەین، لە ئاخاوتنی ڕۆژانە دا

- بۆن دەکا(بە کەسێک دەوترێ، کەهەستی بە بوونی شتێکی شاراوە کردبێت).
- وەک پشیلە وایە (سپڵەیە).
- قازی باش هاتوون (خوێنکاری قۆناغی یەکەم).
- گوێ درێژەکە هات (کەسێکی بێ مێشک).
- لووت تەرۆزی (لووتی درێژ).

١٠\٣) دەقی ئیدیەمی:

- **{بنەمۆم}**

ــ بەپێی دەوروبەری کلتوری بەکارهێنانێکی هەیە، بە کەسێکی کورتە باڵای قەڵەو دەوترێت

- ***{ بازاڕی گەرمە}***

< **بازاڕی گەرم** > بە واتای فەرهەنگی بەکارنەهاتووە، ڕووداوی مەعنەوی جێگەی ڕووداوی فیزیکی گرتۆتەوە.

هەندێکجار، دەقی ئیدیەمی، دەبێتە ناونیشانە دەقی شیعر یان ڕۆژنامە یان چیرۆک و بابەتی تر: ((**بانێک و دوو هەوا**))، (ئومێد موحسن حمە ئەمین: ٢٠١٢: ١٧).

< **بانێک و دوو هەوا** > بە واتای ئیدیۆمی بەکارهێنراوە، نووسەر بە خشکەیی ڕەخنە لە کەسێک دەگرێت، کە هەندێ دیاردە بۆخۆی بە ڕەوا دەزانێت و بۆ خەڵکی تر پێی وایە نەشیاوە.

١١\٣) پەندی پێشینان:

پەندی پێشینانی کوردی، ڕەنگدانەوەی بیر و هزری مرۆڤی کوردن، لە چوارچێوەی کلتوور ودابونەریت و کۆمەڵگای کوردەواریدا، بەهۆی

ئەزموونی ژیانەوە سەریان هەڵداوە، بەشێکی گرینگی پێکهاتەی زمان و کەلەپوری نەتەوەی کورد پێکدەهێنن، واتا لەم پەندانەدا، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەردەبڕدرێت، کە پەیوەستە بە بارودۆخ وچوارچێوە و بۆنە و پەیوەندی نێوان ئاخێوەران و ئەو سیاقەی کە پەندەکەی تێدا دەگوترێت، بۆیە پەندەکانیش دەچنەوە چوارچێوەی دەربڕینە میتافۆرییەکان و واتای خواستراویان تێدایە، لێرەدا چەند نموونەیەک دەهێنینەوە، دەربڕاوە میتافۆرییەکان لە پەندەکاندا دەردەخەین:

- **ئەگەر بەد نەبێ، مەڕو گورگ پێکەوە ئاو دەخۆنەوە.**

لێکدانەوەی واتایی ئەم پەندە، بریتییە لە: ئەگەر مرۆڤ و کەسی خراپ و پیاو خراپ نەبێت: دادپەروەریی سەر دەگرێت و خەڵک دەتوانن بەبێ کێشە و بە ئاسودەیی پێکەوە بژین و ژیان لەگەڵ یەکتریدا بەسەر بەرن. (**مەڕ و گورگ**)، دوو میتافۆڕن خوزراون بۆ مرۆڤی چاک و خراپ، بواری سەرچاوە (مەڕوگورگ)ە، بواری ئامانج: نەبوونی خراپەکاریی و بەرقەراربوونی دادپەروەرییە. بەواتای ئەگەر کەسانی خراپ و بە قسەوقسڵۆک و دوو ڕوو، نەبن تەنانەت ئەو شتانەش کە زۆر دژ و پێچەوانەی یەکترین و تاڕادەی دوژمنایەتیش وەکو مەڕ و گورگ، دەتوانن بەیەکەوە هەڵبکەن و کێشە دروست نەکەن.

- **ئەگەر نازانیت پشتی سەریشم چاوە!**

لەم پەندەدا، واتا بە ناڕاستەوخۆیی دەربڕدراوە، زیادەڕەویی لە ئاخاوتندا تێدا دەبینرێت، لەبەرئەوەی لێکدانەوەی کەرەستەکان بە واتای فەرهەنگی خۆیان نادروست دەردەچن و لە دونیای ڕاستەقینەدا مرۆڤ لە پشتی سەریدا چاوی نییە، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ دەوروبەر و سیاقی دەربڕین، واتا ئاگام لە هەموو کار و کردەوەیەکت هەیە، بواری سەرچاوە بریتییە لە (چا)، بواری ئامانج بریتییە لە (بە ئاگایی و هەبوونی زانیار).

ـ ئاماژە بە هەندێک جۆری میتافۆڕ دەکەین، کە لە دەقەکاندا بەکارهاتوون:

ـ میتافۆریی ناویی:

- **{ پەڕو باڵی پێوە نەهێشتم}**

بە پێی کلتوری کوردی، پەندێکی پێشینانە، { پەڕوبااڵ}، بە واتای فەرهەنگیی سیمای < + باڵندەیە > بەاڵم لەم بەکارهێنانەدا، ئەم سیمایەی بەزاندووە، پەیوەست بە دەوروبەری دەرەکی مەبەست نەمانی پارە و پوول و سامان و ماڵی دونیایە.

وشەی (باڵ)، لەم دێرە شیعرەدا، بە واتای خوازراو بەکارهاتووە:

مێروولە کە خوا غەزەبی لێ گرت

کاتێکت زانی لە پڕ باڵی گرت (پەندەکانی پیرەمێرد ١٩٩٥:٢٩).

وشەی (باڵ) لێرەدا، بە واتای بنجی بەکارنەهاتووە، لە چوارچێوەی ئاخاوتندا، بە مەبەستی لووتبەرزی لەخۆگۆڕانی کەسێک بەکاردێت.

- **{ ئیشی بە پینە و پەڕۆ، هەر دەگاتە نیوەرۆ}.**

وشەی **< پینە و پەڕۆ >** وەک میتافۆرێکی ناویی بەکارهاتووە، لە باری واتایی خۆی، کە وەسفکردنی{ جل و بەرگ }ە، بۆ بوارێکی تر گوێزراوەتەوە، دراوەتە پاڵ**{ئیش}**.

ـ (سەگ، هەر سەگی لە پاش بەجێ دەمینێ.

ـ ئەوەی لە مشک بێ جەواڵ ئەدڕی.

ـ گورگ و مەڕ بەیەکەوە ناژین.

ـ بزن تارەت هەڵناگرێ.

ـ هەرچۆنێک بێت، هێستر دایکی ماینە و باوکی کەرە)، (هێمن عەبدولحەمید:٢٠١٣:٩٨).

هەریەک لە وشەکانی(**سەگ، مشک، گورگ، بزن، هێستر، ماین، کەر**)، سەر بە کێڵگەی واتایی ئاژەڵن، بەاڵم لەم پەندانەی سەرەوەدا، بەهۆی ڕێبازی میتافۆرەوە بۆ کێڵگەی واتایی مرۆڤ گوێزراونەتەوە، هەریەک لە وشەکان، لە گەڵ کردەوەی مرۆڤدا، بەراورد کراون.

هەندێک لە پەندەکان، بە شێوازی نەرێکردن، گیانلەبەرانی تر بە مرۆڤ دەچوێنن.

ـ ئینسان گا نییە، تا دەمرێت لە پێستێکدا بمێنێتەوە.

مرۆڤ یەکسان نییە بە گا.

ـ دژیەکی: مریشکی ڕەش هێلکەی سپی دەکات.

ب ـ میتافۆری کرداربەندی:

ـ چاو لە چاو شەرم دەکا

بەرتیلیش بەرد نەرم دەکا!

< **بەرتیل بەرد نەرم دەکا** > لە جۆری میتافۆری کارییە، بەلادان لە شامەرجی چۆنیەتی دەربڕینی میتافۆرەکە دێتە بەرهەم، (بەرد) بەرانبەر بە مرۆڤی دڵڕەق بەکارهاتووە.

ـ میتافۆری ئاوەڵناویی:

ـ هەندێک لە ڕەنگەکان، وەک میتافۆر لە پەندی پێشینانداا بەکاردێت:

- **بەختم لە هەموو شتێکدا ڕەشە، لە شووتیدا نەبێت سپییە.**

< **ڕەش و سپی**> وەک میتافۆر بۆ وەسفکردنی میتافۆر بەکارهاتووە ، کە دیاردەیەکی ئەبستراکتە و نابینرێت.

ـ بڵێ ماست ڕەشە، باوەڕی پێ دەکەم.

< **ڕەش**> وەک میتافۆرێکی دژ، بۆ وەسفکردنی ڕەنگی ماست بەکاردێن.

ـ ماستی سپی ـ ماستی ڕەش

ـ ئاڕەقی ڕەش و شینی کردووە.

< **ڕەش و شین**> میتافۆرە، بۆ وەسفکردنی ئاڕەق بەکارهاتووە، لە بواری واتایی خۆی پەڕیوەتەوە بۆ بواریکی تر.

بێجگە لە ڕەنگ، هەندێ لە جۆرەکانی تری ئاوەڵناو، وەک میتافۆر، بۆ وەسفکردنی دیاردەی تر بەکاردێن:

ـ تا تاڵی نەنۆشی بیر لە شیرینی ناکەیتەوە.

((تاوانبار دەرچوو لە تافی دەوا،

بێ تاوان گیرا لە شیرین خەوا)) (عەلی شارەزووری:١٩٨٠: ٦٠).

وشەکانی < تاڵی، شیرینی >، خاوەنی سیمای واتایی < + بەرجەستە، + تام ، + هەست> ن، بەڵام لەم بەکارهێنانەیاندا، ئەم سیمایەیان بەزاندووە، بە واتای فیزیکی بەکارنەهاتوون:

ـ شیرینی شەکر ـ شیرینی خەو.

ئەنجامەکان:

گرینگتـرین ئەنجامەکـانی توێژینەوەکەمـان لەم خـاڵانەی خـوارەوەدا دەخەینە ڕوو:

١ ــ میتـافۆر دیاردەیەکی زمـانییە و لە ئاستی پڕاگماتیک و سـەرووی ڕیزبـوونی کەرەسـەکانی ڕستەوە لێکدانەوە و شـیکردنەوەی بـۆ دەکرێت، بەڵکو لە دەوروبەرو بوارو سیاقی بەکارهێنراندا لە واتـای وشـە و دەربـڕینە میتافۆرییەکان تێدەگەین.

٢ ــ تـا سـەردەمێکی دوورودرێژ ئەو تێڕوانینە زاڵبـوو کە میتـافۆری لە نـاو ئەدەبەوە دەبینـی، ئاشـکرایە کە میتـافۆر پەیوەنـدییەکی قـولی بە ئەدەبەوە هەیە، بەڵام ئەمە بەمانـای ئەوە نـایەت کە لە بـواری زمانـدا، نەتـوانین لێکـۆڵینەوە لەو بـارەوە بکەیـن، ئێسـتا بە پێچەوانەوە میتـافۆر بە بابەتێکی زمانەوانی دادەنرێت و لە ناو لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکاندا تیشکێکی زۆری خراوەتە سەر.

٣ ــ زمان بە بەردەوامی لە گۆڕان و نوێبوونەوە دایە، کەرەستەی نوێ و دەربڕینی نوێ پەیدا دەکات، میتافۆریش لەو جۆرەیە، زمـانی کوردی لەم سـەردەمەی ئێسـتادا، گـۆڕانێکی گەورەی بە سـەرداهاتووە، بەکارهێنـانی وشـەیە بـۆ بـواڕێکی تـر لەو بـوارەی کە بـۆی دانـراوە، بە واتـایەکی تـر لە واتـای فەرهەنگیـی وشـەکان ، پێویسـتە زمـان لەگەڵ کـات و شـوێن و سەردەمدا خۆی بگونجێنێت، هەروەک چۆن بوونەوەرە زیندووەکان، لەگەڵ ژینگە و دەوروبەردا بە مەبەستی پەرەسەندن خۆیان دەگونجێنن.

٤ ــ واتـای وشـە بە جێگیریـی نـامێنێتەوە و بە پێی دەوروبەری جیـاواز واتاکەی دەگۆڕێت، بۆیە هەندێک زمانەوان پێیان وایە، واتـای فەرهەنگی لە بنچینەدا، فرەواتایە، ئەمەش وادەکات هەر وشەیەک جگە لە چەقێکی واتایی، چەند واتایەکی تریش وەربگرێت، کە ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی میتافۆر، لە بەکارهێنانداء بەپێی کات و شوێن و بۆنە و جۆری پەیوەندییەکان، دەتـوانین واتای میتافۆری بە زۆربەی دەربڕینەکانی زمان بدەین، هەربـۆیە زۆربەی کات لێکدانەوەی میتافۆر لە دەوروبەردا سەرکەوتوو دەبێت.

٥ ــ بەهۆی ئەوەی لە میتافۆردا، گواستنەوەی واتایی هەیە و وشە بە واتای نا ڕاستەوخۆ بەکاردەهێندرێت، ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، بەو ئەنجامە گەیشتووین، کە دیاردەکانی وەک: درکە و ئیدیۆم و فرەواتاش پەیوەندییان بە میتافۆرەوە هەیە و بە واتای ناڕاستەوخۆ بەکاردەهێندرێن ، بۆنموونە: ئیدیەم دارشتەیەکە و لە فەرهەنگی زماندا، پێکهاتەیەکی ئامادەکراوە، بەڵام واتاکەی لە واتای ڕاستەوخۆی کەرەستە و دەربڕینەکانەوە نایەت، درێژ، ئاوەڵناوێکە و بە واتای بنجی بۆ پێوانە بەکاردێت، بەڵام لە دەربڕینی (زمان درێژ) دا، ئەم سیمایەی بەزاندووە.

٦ ـ زمان و پەرەسەندن، پەیوەندییەکی بە تینیان بەیەکەوە هەیە، بەبێ زمانێکی دەوڵەمەند و پەرەسەندوو، ناتوانین دەربڕین، لە بوارەکانی تەکنۆلۆژی و پێشکەوتن بکەین، لە هەمان کاتیشدا، پێشکەوتنی ژیان هۆکارێکە، بۆ ئەوەی واتا و چەمکی تازە بکەوێتە ناو زمانەوە و بەهۆیەوە دەربڕین لە دیاردە نوێیەکان بکەین.

٧ ــ هەرچەندە هەندێک میتافۆری هابەش لە نێوان زمانەکاندا هەیە، بەڵام دروستبوونی میتافۆر، پەیوەندی بە کات و شوێن و قۆناغ و سەردەمەوە هەیە، شێوازو چەندییەتیەکەی لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێت و جیاوازە، لە لایەکی ترەوە، بۆی هەیە، بەهۆی پەیوەندی و کاریگەری نێوان زمانەکان لە گەڵ یەکتریدا و لە ڕێگای وەرگێڕانەوە هەندێ میتافۆر لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر بپەڕێتەوە، زمانی کوردیش سوودی لەم ڕێگایە وەرگرتووە ، بە هۆیەوە فەرهەنگی زمانەکەی دەوڵەمەند بووە.

٨ ــ دروستبوونی میتافۆر، پەیوەندی بە دابونەریت و کلتوور و جۆری بیرکردنەوە و تێڕوانینی ئەو کۆمەڵگایەوە هەیە، کە تێیدا دێتە کایەوە، وشە بە پێی جۆری کۆمەڵگا، چەند سیماو پێکهاتەیەکی واتایی بارکراو وەردەگرێت.کە مەرج نییە لە کۆمەڵگایەکی تر بە هەمان شێوە بێت.

٩ ــ زمان بەمەبەستی پاراستنی سیستەمەکەی، چەند کۆتێک لە سەر قسەکەر ان دادەنێت، وەک کۆتی ڕێزمانی و کۆمەڵایەتی و واتایی، لەگەڵ

ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان پەرەسەندن و کۆتە زمانییەکاندا هەیە، وشەکان چەند کۆتێکی واتایی دەبەزێنن، واتا لە بواڕێکەوە دەگوێزرێتەوە بۆ بواڕێکی تر، کە ئەمەش بە هەنگاوێک بۆ دروستبوونی میتافۆر دادەندرێت.

١٠ ــ زمان بە پلەی یەکەم بۆ واتا نییە، بەڵکو بۆ هەڵسوکەوت و بەڕێوەبردنی کاروبارو مامەڵەکردن لەگەڵ بوونەکانە (الموجودات)، ڕێککەوتنی کۆمەڵە بۆ ناونان و هێماکردن، توانای گەلە بۆ داهێنان و بەر ڕۆشنایی دانی دیاردەکان.

١١ ــ هێما و ئاماژە میتافۆرییەکان، ئەرکەکانیان لە چوارچێوەی سیاق و دەوروبەردا دەردەکەوێت و شیدەکرێتەوە، تەنانەت ئەگەر نەتوانین، واتای هەندێ وشە و دەستەواژە لێکبدەینەوە، چوارچێوەی بەکارهێنان، واتاکە ڕوون دەکاتەوە، بەکارهێنانی میتافۆریش لە دەقدا، پەیوەستە بە جوانی دەربڕین و ڕاکێشانی سەرنج و کاریگەری دروستکردن لە سەر بەرانبەر، دەربڕینە میتافۆرییەکانی دەق، پەیوەندییان بە زمانەوە هەیە و بە هۆکارێک دادەندرێن، بۆ ئەوەی زمان دەوڵەمەند بکەن، لە لێکۆڵینەوەکەماندا، بەوئەنجامە گەیشتووین، کە زۆربەی بەکارهێنانە میتافۆرییەکانی دەق، کاریگەریان بۆ سەر ئاستی چەمک و بیرکردنەوە هەیە، بۆی هەیە بە تێپەڕ بوونی کات ببن، بە بەشێک لە فەرهەنگی زمان.

١٢ ـ لە دەقی شیعریدا، میتافۆر بە ڕادەیەکی زۆر بەکار دەهێندرێت، کە ئەمەش کاریگەری بۆ سەر ئاستی واتا و فەرهەنگی زمان دەبێت، لە بەرئەوەی زۆربەی ئەو میتافۆرانەی کە لە شیعردا بەکاردێن، بۆی هەیە لە سەرەتادا تارادەیەک نامۆ بن، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات و وەرگرتنیان لە لایەن ئاخێوەرانەوە دەشێ بکەونە ناو زمانەکەوە و دەوڵەمەندی بکەن.

١٣ ــ لە دەقی چیرۆک و وتاری ڕۆژنامەدا، دەربڕینی میتافۆریی بەرچاودەکەوێت، هەندێک لە ناونیشانی دەقەکانیش بە میتافۆر دەست پێدەکەن، کە کاریگەری بۆ سەر دەوڵەمەند بوونی ئاستی واتا و فەرهەنگ هەیە.

ئەدەبی تەنز، لە بەکارهێنانی میتافۆردا، دەوڵەمەندە لەگەڵ ئەوەدا، زۆربەی دەربڕینە زمانییەکان لە سەر بنەمای لێکنەچوون پێکهاتوون.

١٤ ـ: لەدایکبوونی وشەی نوێ، دەربڕینی نوێ، زاراوەی نوێ. جۆری یەکەم: پەیوەندی بە ژیان و مردنی وشە یان وشەی سست و چالاک، وشەی وەرگیراو و خواستن لە زمانانی ترەوە هەیە، هەروەها بەکارهێنانی وشە بە واتایەکی تر و بواریکی دیکە، لەو واتا و بوارە بنجییەی کە بۆی دانراوە، هەروەها ئەو سیاقە زمانیی و نازمانیانەی، کە لە بەکارهێناندا، کار لە واتا و چەمکی وشەکانی زمان دەکەن. بەڵام دەربڕین بە ڕستە، پەیوەندیی بە بارودۆخی قسەکەرەوە هەیە لە دەربڕینی مەبەستە زمانییەکانیدا، بە شێوەیەکی گشتی و تایبەتی، لە ڕووی خودیی و بابەتی، هەستی و هزریی، سۆز و زانیاریەکانەوە. هەرسێ بواری لەدایکبوون، پەیوەندیی بە قسەکەر ی زمان و پلانیی زمانییەوە هەیە.

سەرچاوەکان:

یەکەم: بە زمانی کوردی

ـ ئارام سالّح، ئەوین ژەن ـ شیعر، چاپخانەی زانا، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٣.

ـ ئاسۆ عەلی فەرەج، هەر دەستپێشخەرییەکی دیکە بێتە ئاراوە دەچێتە ژێر دەستپێشخەرییەکەی سەرۆکی کوردستان، ڕووداوەکانی ڕۆژ، ڕۆژنامەی خەبات، پێنج شەممە ١٦ / ٦ / ٢٠١١ ژمارە (٣٨٠٠).

ـ ئاڤێستا کەمال مەحمود، پراگماتیکی ڕستەی پرسیار و فەرمان لە زمانی کوردیدا، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٩.

ـ ئاوات ئەحمەد، خەیاڵ و ڕۆح، چەند تێڕوانینێک بۆ شیعری کوردی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی , ٢٠٠٤.

ـ ئەکبەر حەسەن، مەرگ بۆ تۆپی پێ، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە، ڕۆژنامەی چاودێر، ڕەخنەی چاودێر، ژمارە (٢٩٧)، دووشەممە، ٢٣/ ١/ ٢٠١٣.

ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (د.)، وشەی زمانی کوردی، چاپخانەی کۆری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

ـ ئەورەحمانی حاجی مارف(د.)، وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کوردی بەغدا، ١٩٧٧.

ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (د.)، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ((دەستەی کورد))، بەرگی پازدەهەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٦.

ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (د.)، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، کوردی ـ عەرەبی ـ ئینگلیزی، سلێمانی ٢٠٠٤.

ـ ئەنوەر مەسیفی، جارێکی تر خۆرباران، کۆواری شین، ژ ١٥، هەولێر، (٢٠٠٥).

ـ ئومێد موحسن حمە ئەمین، بانێک و دوو هەوا، ڕۆژنامەی هاوواڵاتی، ژمارە (٨٥٤), یەکشەممە، ٢٢ /٧ / ٢٠١٢.

ـ بابارەسول نوری ڕەسول، شیکردنەوەی دەق، نوکتە بە نموونە، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣.

ــ بابەک ئەحمەد، و:مەسعودبابایی، پێکهاتە و ڕاڤەی دەق، کتێبی دووهەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، هەولێر , ٢٠٠٠٥.

ــ بارگەی یاران، سەرجەمی شیعری هێمن، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.

ـ بەرزان مەلا تەها، ئەدەبی فەلسەفی، هەفتەنامەی هاوواڵاتی، ژ (٣٢٥)، چوارشەمە، ٥/٩/ ٢٠٠٧.

ــ بەسام قطوس، و: محەمەد تاتانی، دەروازەیەک بۆ میتۆدەکانی ڕەخنەی هاوچەرخ، پێداچوونەوەی هشیار زەکی، شڤان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١١.

ــ بەکر عومەر عەلی، میتافۆر لە ڕواگەی زمانەوانییەوە، (نامەی دکتۆرا)، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٠.

ـ بەکر عومەر عەلی، ئازاد ئەحمەد حسەین، دەوروبەری زمانی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی (B) ، ژمارە(٢٤).

ـ پەخشان عەلی ئەحمەد، شێوازی شیعری گۆران، (نامەی ماستەر)، کۆلێجی زمان، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٧.

ـ پیتەر هالبێرگ و دانەرانی تر، ئامادەکردن و وەرگێڕانی ئەنوەر قادر محەمەد، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠.

ـ پەندەکانی پیرەمێرد، کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی (فائق هۆشیار، مستەفا سالح کەریم، محمود ئەحمەد محەمەد، محمد نوری توفیق، ئەحمەد زرنگ)، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا، ١٩٩٥.

ــ تەها فەیزی زادە، فەرهەنگی وشە دووانەکانی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ورمێ، ١٣٦٧ی هەتاوی.

ـ تریفە عومەر ئەحمەد، مەبەستی پراگماتیکیی لە وتاردا، (نامەی ماستەر) زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٨.
ـ تریفە عومەر ئەحمەد، پراگماتیکی فەرهەنگی و پێکداچوونی پێکهاتەکانی، (تێزی دکتۆرا)، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.
ـ جەلال مەحمود، ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، ٢٠١٠.
ــ جەمال حسێن، مەساجی سیاسی، مانشێت، ڕۆژنامەی چاودێر، سلێمانی، کوردستان، ژمارە (٢٥٢) دوشەممە ١٩ ١٢ ٢٠١١.
ــ جەمال عەبدول، بەرکولێکی زانستە زاراوەسازیی کوردی ، یەکەم چاپ ، قەشەنگ، سلێمانی، ٢٠٠١.
ــ جەمال عەبدول، بەرکولێکی زاراوەسازیی کوردی، دووەم چاپ، کوردستان ــ هەولێر، ٢٠٠٨.
ــ حەمە سەعید حەسەن، ئەو پەیڤانەی لە دڵەوە هەڵدەقوڵێن ــ شیعر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
ــ حەمید عەزیز، لۆجیکی ئەرستۆ، دەزگای موکریان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠٩.
ــ حەمید ڕەشاش، پەندی کوردی، هەولێر، ٢٠١٠، چاپی یەکەم، چاپخانەی سپیرێز, دهۆک، ٢٠١٠.
ــ حسێن یەعقوبی، و:ئیسماعیل زارعی، زمان و وەرگێڕان و پەیوەندی کولتوورەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر ٢٠٠٧ .
ـ حوسێن محمد عزیز، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی ٢٠٠٥.
ــ خەسرۆ ئەحمەد خۆشناو، بەرکار لە زمانی کوردیدا بە پێی ڕێبازی فۆرمی چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨.
ــ دەریا جەمال حەوێز، وێنەی ڕوونبێژی لە دیوانی (شەهید بە تەنیا پیاسە دەکات)ی قوبادی جەلی زادە، نامەی ماستەر، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٨.
ـ دڵشاد مەریوانی، کۆبەرهەم، ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٩.

ـ دلێر صادق کانەبی، هەندێ لادانی زمانی لای سێ شاعیری نوێخوازی کورد، نامەی ماستەر، چاپخانەی. خانی (دهۆک)، چاپی یەکەم، ٢٠٠٩.

ـ دیار عەلی کەمال، گوتاری سیاسی کوردی لە ڕوانگەی پێشگریمانەوە، (نامەی دکتۆرا)، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی زمان، هەولێر، ٢٠٠٩.

ـ دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا ەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عبدالکریم ; پێداچوونەوەی محەمەدی مەلا کەریم، کوردستان، سنە، دووەم چاپ، ١٣٧٩ه.

ـ دیوانی نالی، عەبدولکەریمی مودەریس، چ١، پیتچنی ئاشنا، سنە، ١٣٨٨ه.

ـ رەحیم قادر سورخی، ڕۆڵی واتا لە پرۆسیسی پێوەندییە گشتیەکاندا، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر ، ٢٠٠٥.

ـ ڕۆژان نوری، لادانی واتایی لە شعرێکی هاوژین صڵیوەدا، گۆڤاری کەکۆن، ژمارە(١٠٨) ، کۆیە، ٢٠١١.

ـ ڕۆژنامەی هەولێر، ژمارە (١٠٦٠)، یەکشەممەی(٥)ی حوزەیرانن، ٢٠١١ .

ـ زریان خەتاب، ئەو هونەرمەندەی گەردەلوولێکی هەڵگیرساند، خەڵاتی ڕێزلێنانی وەرگرت، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ساڵی بیستەم، ژمارە (٥٤٩٧)، یەکشەممە،ژمارە ٦٥ ـ٢٠١١.

ـ ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی، ڕامان، ژمارە ٦٦، (٥)ی کانوونی یەکەم، ٢٠٠١.

ـ سازان ڕەزا موعین، واتا و دەوروبەر، (نامەی ماستەر)، کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سەلاحەددین، (٢٠٠٥).

ـ سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردیدا (١٩٧٠ـ ١٩٩١)دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٤.
ــ سەفین ئیسماعیل، ڕۆژنامەی چاودێر، ساڵی بیستەم، ژمارە (٣٥٣) دوشەممە ٢٦ ١٢ /٢٠١١.
ــ سەلام ناوخۆش بەکر، زمانناسی و هەندێ بابەتی زمانناسیی کوردی)کۆمەڵە لێکۆڵینەوەیەکی زمانناسی یە، لەبڵاوکراوەکانی کتێبفرۆشی سۆران، چاپخانەی (ئەژین)، هەولێر، ٢٠٠٤.
ـ سەلام ناوخۆش، زمانناسی، سەنتەری ڕوناکبیری هەتاو، ژمارە ، ژمارە (٤٣)، هەولێر ٢٠٠٨.
ـ شەفیقی حاجی خدر، عیراقی نۆژەن)٦ (ــ سنووری جیوە ئاسا، ڕۆژنامەی ئاسۆ ـ بیرورا، ژمارە (١٢٤٧) چوارشەممە ٢٣ / ٦ / ٢٠١٠.
ــ شێرکۆ بابان (د.)، ڕێزمانی پاشگری دووپا تیی ((هوە))، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، چاپیەکەم، ٢٠٠١.
ــ شێرکۆ بێکەس، ڕووبار، لە بڵاوکراوەکانی ئەمینداریەتی ڕۆشنبیری و لاوان، چاپخانەی علاء، ١٩٨٤.
ـ شێرکۆ بێکەس، دەربەندی پەپوولە ــ قەسیدەیەکی درێژە، ستۆکهۆڵم، ١٩٩١.
ــ شێرکۆ بێکەس، ژن و باران ب (١)، چاپخانەی ئۆفیستی دلێر، سلێمانی، ٢٠٠٠.
ــ شێرکۆ بێکەس، ڕەنگدان ـ قەسیدەی درێژ، چ (١) چاپخانەی خاک، سلێمانی، ٢٠٠١.
ـ شێرکۆ بێکەس، دیوانی شێرکۆ بێکەس، ب (٢)، سەنتەری چاپ و پەخشی تەما، سلێمانی ٢٠٠٢.
ـ شێرکۆ بێکەس، دیوانی شێرکۆ بێکەس، (ب ٣) ، (چ ٢) ، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ـ شێرکۆ بێکەس، خۆم ئەو وەختەی باڵندەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.
ـ شێرکۆ بێکەس، پرۆژەی گشتی دانسقە (٢)، سەنتەری چاپ و پەخشی نما، ٢٠٠٢.
ـ شێرکۆ بێکەس، پاییزە میوان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.
ـ شێرکۆ بێکەس، ئێوە بە خۆشەویستم ئەسپێرن ـ شیعر، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٤.
ـ شێرکۆ بێکەس، س ڕووداە بەردینەکان، چیرۆکە شیعر یان تێکستێکی والا، دەزگای پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.
ـ شێرکۆ بێکەس، کورسی ـ دەقی والا، چ (١)، چاپخانەی تیشک، ٢٠٠٥.
ـ شێرکۆ بێکەس، س ڕووداە بەردینەکان، چیرۆکە شیعر یان تێکستێکی والا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.
ـ شێرکۆ بێکەس، حەفتا پەنجەرەی گەڕۆک، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٧.
ـ شێرکۆ بێکەس، ڕۆژنامەی چاودێر، رەخنەی چاودێر، ژمارە (٦٥)، ١٤ / ٥ / ٢٠٠٧.
ـ شێرکۆ بێکەس، ملوانکە، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٧.
ـ شێرکۆ بێکەس، زێ و زنە- شیعر، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٨، ٥٢٩ ـ ٥٣٠.
ـ شێرکۆ بێکەس، شیعر و پەخشان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٠.
ـ شێرکۆ بێکەس، هەست ونەست، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٠.
ـ شێرکۆ عەبدوڵا، حەزئەکەی نالەبار بیت؟ سیخورمە، ژمارە (٢٠٤ ـ ٢٠٥ ـ ٢٠٦)، سالی سیانزەیەم، حەمدی، سلێمانی، ٢٠١٠.

ـ شێرکۆ بێکەس، خێراکە... مردن خەریکە بگات !، چاپی یەکەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٣.

ـــ شـێرکۆ عەبـدوڵا، وردە قسـەی زل، سـیخورمە، ژ (٢٠٧)، سـاڵی سیانزەیەم، حەمدی، سلێمانی، ٢٠١١.

ـ شاخەوان جەلال فەرەج، تابۆ وەک نموونەیەکی پەیوەندی نێوان زمان و کلتور، تێزی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

ـ شێرکۆ عەبدوڵا، وردە قسەی زل، سیخورمە، ژ (٢١٢ ـ ٢١٣ ـ ٢١٤)، حەمدی سلێمانی، ٢٠١١.

ـ شـێرکۆ حەمەئەمـین قـادر، مـۆرفیمە بەنـدە لێکسـیکی و ڕێزمانییەکـان و ئەرکیـان لە دیـالێکتی گۆرانـدا، نـامەی ماجسـتێر، نـامەی ماجسـتێر، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٢.

ـ صـباح ڕەشـید قـادر، هـاوبێژی و فرەواتـایی لە(گیرەکـدا)، نـامەی ماجستێر، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی ٢٠٠٠ .

ـ طالب حوسین عەلی، فۆنۆلـۆجی و دیـاردەی ئاسـانبوونی فۆنیمەکـان لە زاری سـلێمانیدا ، نـامەی ماجسـتێر، کـۆلێجی ئـاداب، زانکـۆی سـەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٩.

ـ طالـب حوسـێن عەلـی، هەنـدێ لایەن لە پەیوەنـدی نێوان ڕستەو واتـا لە کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٨.

ـ طالـب حسـین علـی، تیـۆری سـیاقی و شـیکردنەوەی واتـا لە زمـانی کوردیدا، گۆڤاری زانستی و مرۆڤایەتی ژمـارە (٢٥) زانکـۆی سـەلاحەدین، هەولێر.

ـ طالب حوسێن، چەند تێبینییەک دەربـارەی فەرهەنگی کـوردی، کـۆمەڵێ نووسەر، ژمارەی تایبەت بە سیمیناری فەرهەنگی، نووسـەری نـوێ، ژمـارە (١٩)، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١.

ـ طالب حسین علی، واتاسـازی (چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتـای وشـە)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی یەکەم هەولێر، ٢٠١١.

ـ عەبدوڵڵا پەشێو، دیوانی دکتۆر عەبدوڵڵا پەشێو ـ بابەت: شیعری نوێ، چاپی یەکەم، ٢٠٠٢.

ـــ عەبدورەحمانی زەبیحی، قامووسی زبانی کوردی، ئینتشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ورمێ ١٣٦٧ی هەتاوی.

ـ عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی وشە و ڕستە، چاپی دووەم، ماردین، هەولێر ٢٠١١.

ـ عەبدولواحید موشیر دزەیی، لێکسیکۆلۆجی، زانکۆی سەلاحەدین، ماردین، هەولێر ، چاپی یەکەم، ٢٠١١.

ـــ عەبدولموتەلیب عەبدوللا، شەڕی زمان لە پێناو تەئویلکردنی دەقدا، چاپخانەی کارۆ، وەزارەتی ڕۆشنبیری سلێمانی، ٢٠١٠.

ـ عبدالله عزیز محمد، گۆڕانی واتای وشە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٠.

ـ عبد الرحمن محمد ڕمین زەبیحی، قاموسی زمانی کوردی، بەرگی دووەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ـ بەغدا، ١٩٧٩.

ـ علوانی مغیب، مەلابەختیار و مەلەکردن دژی تەوژم، ، وەرگێڕانی چاودێر، ڕۆژنامەی چاودێر، ژمارە (٣٣٨)، دووشەممە ٥ ـ٩ ـ ٢٠١١.

ـ عەلی تاهیر حسەین، ڕەخنەی بونیادگەری لە تیۆرەوە بۆ پراکتیزەکردن، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپە یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٨.

ـ عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا، شەڕی زمان لە پێناو تەئویلکردنی دەقدا، چاپخانەی کارۆ، وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨.

ـ عەبدولوەهاب شێخانی، فەرهەنگی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، خانی، هەولێر، ٢٠٠٩.

ـ عەبدوڵڵا گۆران، دیوانی گۆران، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.

ـــ عەزیز گەردی(١٩٧٢)، ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، بەرگی یەکەم، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغداد.

ــ عەزیز گەردی، ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی دا، بەرگی دووەم، چاپخانەی شارەوانی، هەولێر، ١٩٧٥.
ــ عەزیز گەردی، (٢٠٠٤) هونەری شیعر، سلێمانی، چاپخانەی گەنج.
ـ عەلی شارەزووری، پەندی پێنیشینان، هەولێر، ١٩٨٠.
ـ عیماد جەباری و شالاو محەمەد، کۆنترۆڵی هەموو شوێنێکمان پێناکرێت، ڕۆژنامەی هاوولاتی، ژمارە)٨٥٥ (چوارشەممە ٢٤ / ٧ / ٢٠١٢.
ــ علاءالدین سجادی(١٩٧٨)، خۆشخوانی(گوزارەکاری. ڕەوانکاری. جوانکاری)، چاپخانەی مەعارف،بەغداد.
ــ فەرهاد پیربااڵ، سەرجەم بەرهەمە شیعرییەکانم، چاپخانەی پاک، هەولێر، ٢٠٠٧.
ـ فەرهاد پیربااڵ، خەوننامەی فەرهاد پیربااڵ / ٢٧ پارچە ئێسقان، مااڵی شەرەف خانی بەتلیسی، هەولێر ، ٢٠٠٩.
ــ فازیل شەورۆ، کۆترێک لە ئاگر، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١١.
ـ فاروق عومەر صدیق، لە دایکبوونی وشە، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، چاپی یەکەم، ٢٠١١.
ـ قەیس کاکل تۆفیق، پەیوەندییەکانی نێو دەق،(نامەی ماستەر)، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠٢.
ــ قوبادی جەلی زادە، شەهید بە تەنیا پیاسە دەکات، دیوانە شیعر (١)، چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، ٢٠٠٥.
ـ کارزان عوسمان عەلی، پەندە باوەکان، چاپی یەکەم، سلێمانی، لە بااڵوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، چاپە مەنی گەنج، سلێمانی ٢٠٠٩.
ـ کاروان عومەر قادر، سیستەمی درکپێکردن وەک بنەمایەکی ڕێزمانی کوردی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی (B)، ژمارە (٢٤).
ــ کلۆد جێرمان، ریمۆ لۆبلان، و: یوسف شەریف سەعید، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، زانکۆی سەلاحەدین چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

ــ کامل حەسەن بەسیر(د.) ، زاراوەی کوردی، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، ١٩٧٩.

ـ کامل حەسەن بەسیر، زانستی ئاوەڵواتا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨١.

ـ کەمال، محەمەد (٢٠٢٠)، فەلسەفەی ئەزموونگەرایی، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

ـ کەمال مەعروف، ئەدەبیاتی کلاسیکی نوێخوازی کوردی، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی ژین ، ٢٠٠٣.

ـ کەمرێ، جێرید دایەمەند، دەوگ والّن، ک.دەیڤید هاریسن، و: کامیل محەمەد قەرەداغی، زمان، چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، وەزارەتی رۆشنبیری بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان ٢٠٠٧.

ــ کەوسەر عەزیز ئەحمەد، بیردۆزی مۆرفیم و هەندێ لایەنی وشەسازیی کوردی، نامەی ماجستێر، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٠.

ــ کریستین نۆردنستام، و:غازی عەلی خورشید، زمان لە ڕوانگەی ڕەگەزەوە، ڕەنج، سلێمان، ٢٠٠٩.

ــ گیو موکریانی، فەرهەنگی مەهاباد، چاپی یەکەمین، چاپخانەی کوردستان، هەولێر،١٩٦١.

ــ لەتیف هەڵمەت، دیوانی لەتیف هەڵمەت، ، چاپی دووەم بەرگی یەکەم:سلێمانی، ٢٠٠٥.

ــ لوقمان ڕەئوف، بنەماکانی مۆدێرنە لە شیعری شێرکۆ بێکەسدا، چ ١، چاپخانەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٩.

ـ ماجید نوری، گەشتەکانی تێڕوانین، دەروازەیەک بۆ بەرهەمهێنانی زمانی بینراو.

ــ محەمەدی مەحوی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە (١)، ٢٠٠٠.

ــ محەمەدی مەحوی، مۆدێلی ڕێزمانی کوردیی، زنجیرە چاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، ٢٠٠٤.

ــ محەمەد یالح ئیبراهیمی، گەنجینەی فەرهەنگ و زانین، چاپ اول، چاپخانە خۆشرنگ، تهران ١٣٧١.

ـ محەمەدی کوڕی مەلا عوسمانی بالخی، دەقی دیوانی مەحوی، بە پێی دەقی نوسخەکەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس، کوردستان، ١٣٨٥ ه.

ــ محەمەد مەعروف فەتاح، دیسان ئیدیەم ــ پێداچوونەوەیەک لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیدا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، بەرگی پازدەهەم، بەغدا، ١٩٨٦.

ــ محمد معروف فتاح، زمانەوانی (سەرەتایەک لە زمانەوانی بە کەرەسەی کوردی، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب، ١٩٨٧.

ـ محەمەدمەعروف فەتاح ، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێجی ئاداب، مطابع دار الحکمە، هەولێر ، ١٩٩٠.

ـ محمد معروف فتاح، صباح ڕەشید قادر، تیۆری دۆخ لە چوارچێوەی Gb دا، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە٦ , ٢٠٠٦.

ــ محەمەد معروف فتاح، صەباح ڕەشید قادر، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی چاپخانەی. ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٦

ــ محەمەد مەعروف فەتاح، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، کۆکردنەوە و ئامادەکردنەوەی شێروان حسێن خۆشناو، شێروان میرزا قادر، چ١، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٠.

ــ محەمەد ڕەزا باتنی، دەربارەی زمان، وەرگێڕانی: ئاکۆ عەبدوڵڵا کەریم، سلێمانی، زنجیرەی پەنجەرە(٢٠١٥).

ــ مەحمود زامدار، گەردانکردنی ناو لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١١.

ــ مستەفا زەنگەنە، ڕەنگ لە زمانی کوردیدا، هەولێر، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ٢٠٠٠.
ــ مەسعود بارزانی، ئەوەی هەمە بۆ خزمەتکردنی گەلە، بەبێ ئەوە من هیچم نییە، ڕۆژنامەی هەولێر، ژمارە (١٠٦٠)، ٥ ٦ ٢٠١١.
ــ مەسعود محەمەد، زاراوەسازیی پێوانە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر.٢٠١١.
ـ علوانی مغیب، مەلا بەختیارو مەلەکردن دژی تەوژم، ڕۆژنامەی چاودێر ـ تایبەت، ژمارە (٣٣٨) دوشەممە ٥ / ٩ / ٢٠١١.
ـ مەلا عەبدولڕەحمانی بارامی شارەزووری، دیوانی راجی، پێداچوونەوەی
ــ مەسعود محەمەد، ئامادە کردن و ساغکردنەوەی عوسمان دەشتی ئیسماعیل راجی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١١.
ــ نەسرین فەخری، هەندێ زاراوەو ئیدیۆمەی کوردی لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەیان لە ڕوویزمانەوە، گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ژمارە (١٩)، زانستگای بەغدا ، چاپخانەی (دار الجاحظ)، بەغدا، ١٩٧٦.
ــ نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، ڕوانگە و ڕەخنە، ماناکانی جێندەر، چاودێر، ژمارە ٣٧، دووشەممە ٣ ١ ٢٠١١.
ــ نەوزاد ڕەفعەت، پەرییەکان هەڵدەفڕێنمەوە، بەفری گەرم، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
ــ نوزت أحمد عثمان، ڕوونبێژی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا ــ بە نموونەی مەلای جەزیری و نالی، نامەی ماستەر، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، کانوونی یەکەمی ١٩٩١.
ــ هاوژین صێوە عیسا، بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ بێکەس دا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٩.
ـ هاوژین سڵێوە عیسا، مۆسیقای نامۆیی، چاپخانەی کەمال، دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی، ٢٠١٣.

ـ هەژار موکریانی، هەنبانە بۆرینە، فرهنگ کوردی، فارسی، چاپی یەکەم، سروشت تهران ١٣٦٧ ی هەتاوی.

ـ هێمن عەبدولحەمید شەمس، هەژمونی زمان لەسەر کەسێتیی کورد) پەندی پێشینان به نمونه (نامەی دکتۆرا)، کۆلێژی زمان، زانکۆی کۆیە، ٢٠١٣.

ـ هیتلەر ئەحمەد حەمە، وێنەی شیعری لای نالی، نامەی ماجستێر، کۆلێجی ئاداب، هەولێر ، ٢٠٠١.

ـ وریا عومەر ئەمین، چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

ـ وریا عومەر ئەمین، پیتۆکەکانی زمانەوانی (کۆمەڵە وتار)، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم ٢٠١١.

ـ یوسف شەریف سەعید، دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆرو هەندێ لایەنی ڕستەسازیی کوردی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٩.

دووەم :به زمانی عەرەبی

ـ ابراهیم أنیس (د.)، دلالة الالفاظ، مکتبة الأنجلوالمصریة، القاهرة، ١٩٦٣.

–ابراهیم أنیس (د.)، دلالة الالفاظ، مکتبة الانجلو المصریة، ط ٥، ١٩٧٦

ـ ابراهیم أنیس (د.)، دلالة الالفاظ، مکتبة الانجلو المصریة، ط ٥، ١٩٨٤.

ـ ابراهیم أنیس (د.)، من أسرار البلاغة، مکتبة الانجلو المصریة، الطبعة الثامنة، القاهرة، ٢٠٠٣.

ـ ابراهیم فتحي، معجم المصطلحات الادبیة، دار الشرقیات للنشر والتوزیع، القاهرة، ٢٠٠٠.

ـ ابراهیم السامرائي (د.)، التطور اللغوي التاریخي، دار الأندلس، ط٣، بیروت، ١٩٨٣.

ـ ابن جنی (ابو الفتح عثمان): الخصائص، تحقیق محمد علی النجار، دار الکتاب العربی بیروت، ١٩٥٥ \ ٢٠٠٠ (٣ اجزاء).

ـ ابن عبد اللة شعيب، الميسر فى البلاغة العربية، علم البيان، علم المعانى، علم البديع، دروس و تمارين، دار الهدى، عين مليلة، الجزائر) ب.ت).
ـ أبى هلال الحسن بن عبداللة بن سهل العسكرى، كتاب الصناعتين(الكتابة و الشعر)، تحقيق: على محمد البجاوى، محمد ابو الفصل ابراهيم، ط١، دار احياء الكتب العربية،مصر، ١٩٥٢.
ـ أحمد حماد (د.)، عوامل التطور اللغوي، دار الأندلس، بيروت، ١٩٨٣.
ـ أحمد محمد قدور (د.)، مبادىء اللسانيات، دارالفكر، دمشق و بيروت، ١٩٩٦.
ـ احمد مختار عمر، علم الدلالة، دار العروبة للنشر و التوزيع، الكويت، ١٩٨٢.
ـ أحمد مختار عمر، علم الدلالة، عالم الكتب، ط٣، ١٩٩٢.
ـ احمد مختار عمر، علم الدلالة، عالم الكتب، ط٥، ١٩٩٨.
ـ أحمد مدارس، لسانيات النص(نحو منهج لتحليل الخطاب الشعري)، الطبعة الثانية، عالم الكتب الحديث، اربد ـ الاردن، ٢٠٠.
ـ احمد درويش، نظرية الشعرية، دار غريب للطباعة و النشر و التوزيع، القاهرة، ٢٠٠٠.
ـ أ حمد مطلوب (د.)، معجم النقد العربى القديم ـ الجزء الثانى (ر- ى)، وزارة الثقافة و الاعلام العراقية بغداد، دار الشؤون الثقافية العامية، ١٩٨٩.
ـ أدب الكاتب، تحقيق و شرح محمد محى الدين عبد الحميد، مطبعة السعادة بمصر، دار الجيل بيروت ، ط٤، ١٣٨٢ هيجرى.
ـ أدونيس، الثابت و المتحول (٣ ـ صدمة الحداثة)، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، ط٥، ١٩٨٦.
ـ ارسطوالخطابة، ترجمة: عبدارحمن البدوي، دار الشؤن الثقافية، بغداد، الطبعة الثانية، ١٩٨٦.
ـ أندرية، جاک ديشين، استيعاب النصوص و تاليفها، ترجمة هيثم لمع المؤسسةالجامعية للدراسات و النشر و التوزيع ـ بيروت ـ ١٩٩١.

ــ اوز محمود محمد، الصورة الفنية فى شعر عبدالوهاب البياتى، رسالة ماجستير، كلية لغات، قسم لغة العربية و آدابها، جامعة السليمانية، ١٩٩٩.
ـ أومبيرتو ايكو: التاويل بين السيميائيات و التفكيكية، ترجمة سعيد بنكراد، المركز الثقافى العربى، بيروت، ٢٠٠٠.
ـ بارت، رولان (و الآخرين)، نظرية النص (فى) آفاق التنصية، ترجمة محمد خيرى البقاعى, الهيئةالمصرية العامة للكتاب ـ القاهرة ـ ١٩٩٨.
ــ باودين كريم مولود، البنية الشعرية فة مسرحيات محى الدين زنكنة، دراسة اسلوبية، (رسالة دكتوراه)، جامعة سليمانية، ٢٠٠٧.
ــ بوزبوحة عبدالقادر ، نضرية السياق عند اللغويين و البلاغيين العرب، (رسالة دكتوراه)، جامعة وهران ــ السانيا ــ كلية الاداب و اللغات و الفنون ٢٠١٧.
ــ بسام قطوس و محمد درابسة، اشكالية المصطلح النقدى المعاصر (السيمولوجيا نموذجا) , حوليات جامعة وهران للبحوث الانسانية و العلمية، ١٩٩٥.
ــ بشير امام زكريا، أساسيات علم المنطق، ط١، ٢٠٠١.
ــ بعلبكى (رمزى منير) ، معجم المصطلحات اللغوية (انكليزى _ عربى) (معجم) ، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٩٠.
ــ بغورة، الزواوى، أرسطو فى الفلسفة العربية _ الاسلامية، ج١، مؤلف جماعى ، مطبوعات منتورى جامعة قسنطية، الجزائر، ط١، ٢٠٠١.
ــ بول ريكور، الاستعارة و المشكل المركزى للهرمينوطيقا، مجلة الكرمل، العدد ٦٠، ١٩٩٩.
ــ بول ريكور، نظرية التأويل(الخطاب و الفائض المعنى، ت(سعيد الغانمى)، مركز الثقافى العربى، دار البيضاء مغرب، ٢٠٠٦.
ــ بيارغيرو، ترجمة انطوان أبوزيد، علم الدلالة، منشورات عويدات، بيروت، ط١، ١٩٨٦.

ـ بيرس، تصنيف العلامات، ترجمة فريال غزول، ضمن كتاب ((مدخل الى سيميوتيقا))، اشراف سيزا قاسم و نصر ابو زيد، دار الياس العصرية، القاهرة ١٩٨٦.

ـ بيير جير، ترجمة:منذر العياشى، الاسلوب و الاسلوبية، بيروت، ١٩٩٤.

ـ ترنس هوكز، البنيوية و علم الاشارة، ترجمة مجيد المشاطة، بغداد، دار الشؤن الثقافية العامة ، ١٩٨٦.

ـ تودروف، (تزفيتان ، باختين (المبدأ الحوارى) _ ترجمة فخرى صالح الهيئة العامة لقصور الثقافة، القاهرة، ١٩٩٧.

ـ جابر عصفور (د.)، الصورة الفنية فى التراث النقدى و البلاغى عند العرب، دار البيضاء، المركز الثقافى العربي، بيروت ـ الحمراء، الطبعة الثالثة، ١٩٩٢.

ـ الجرجانى(على بن محمد بن على الجرجانى)، التعريفات، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٩٠.

ـ جمال حمود، فلسفة اللغة عند لودفيغ فتغنشتاين، الطبعة الأولى، مطابع الدار العربية للعلوم، بيروت، ٢٠٠٩.

ـ جان كوهن، ترجمة: محمد الولى و محمد المعمرى، بنية اللغة الشعرية، تم نشر هذا الكتاب ضمن سلسلة المعرفة الادبية، دار البيضاء، الطبعة الاولى، ١٩٨٦.

ـ جان مارک فيرى، ترجمة: عمر مهيبل (د.)، فلسفة التواصل، الطبعة الاولى، منشورات الاختلا، المركز الثقافى العربى، لبنان بيروت، ٢٠٠٦.

ـ جورج فندريس، ترجمة: عبد الحميد الدواخلى و محمد القصاص ، اللغة، مكتبة أنجلو لمصرية، بغداد، ، القاهرة، ١٩٥٠.

ـ جورج لايكوف و مارک جونسون، الاستعارات التى نحيا بها، دار التوبقال للنشر، دار البيضاء، ١٩٩٦.

ـ جون لاينز، اللغة و المعنى و السياق، ترجمة:عباس صادق الوهاب، دار الشوؤن الثقافية العامة , ١٩٨٧.

ـ جيرارد و لودال، ترجمة: عبد الرحمن بو علي، السيميائيات او النظرية العلامات، دار الحوار، الطبعة الثانية، ٢٠١١.

ـ حاتم صالح الضامن (د.)، علم اللغة، التعليم العالى، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٩.

ــ حسن ظاظا، كلام العرب (من قضايا اللغة)، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٦.

ــ حسين الحاج حسن، أدب العرب فى عصر الجاهلية، الطبعة الثالثة، الؤسسة الجامعية للدراسات النشر و التوزيع، بيروت، ١٩٩٧.

ـ حسين الأسود، اصول العلاقة بين البلاغة و النقد القديم، مجلة اللغة العربية بدمشق، مجلد(٨١) الجزء (١)، سوريا، ٢٠٠٦.

ـ حلمى خليل، الكلمة، دراسة لغوية ومعجمية، دار المعارف الجامعية، الاسكندرية، ١٩٩٣.

ـ خليل بن ياسر، الترابط النص فى ضوء التحليل اللسانى للخطاب، ط١، دار جرجير للنشر والتوزيع, عمان ـ اردن، ٢٠٠٩.

ـ رابح بوحوش (د.)، اللسانيات و تحليل النصوص، عالم الكتب الحديث، اربد، الأردن، ٢٠٠٩.

ــ رجب عبد الجواد ا برا هيم، دراسات فى الدلالة والمعجم، دار الغريب للطباعة والنشر و التوزيع، القاهرة ٢٠٠١.

ــ رمظان عبد التواب، التطور اللغوي، مظاهره و علله و قوانينه، مكتبة الخانضى، القاهرة، ١٩٨١.

ــ روبير مارتان، ترجمة: عبد القادر المهيرى (د.)، مدخل لفهم اللسانيات، ايبستمولوجيا اولية لمجال علمى، مركز دراسات الوحدة العربية، الطبعة الا ولى، بيروت، ٢٠٠٧.

ـ روز غريب، تمهيد فى النقد الحديث، ط١، دار المكشوف، بيروت، لبنان، ١٩٧١.

ـ ريكور، بول، من النص الى الفعل، ص:١٠٥ _ ترجمة محمد برادة، حسان بورقية ـ عين الدراسات و البحث الانسانية و الاجتماعية، القاهرة، ٢٠٠١.

ـ ريتشاردز، ايفور، ارمسترونغ، الفلسفة البلاغة، ت:سعيد الغانمى، ناصر الحلاوى، افريقار الشرق، المغرب،٢٠٠٢.

ـ سالم شاكر، مدخل الى علم الدلالة، ترجمة:محمد يحياتن، ديوان المطبوعات الجامعية ، الجزائر، ١٩٩٢.

ـ ستيفن أولمان، دور الكلمة فى اللغة، ترجمة: كمال محمد بشر، الطبعة العاشرة، مكتبة الشباب، ١٩٨٦.

ـ سعيد حسن بحيرى، علم لغة النص المفاهيم و الاتجاهات، الطبعة الاولى مؤسسة المختار، القاهرة، ٢٠٠٤.

ـ سعيد بنكراد، السيميائيات و موضوعها مكناس، المغرب، العدد (١٦)، ١٩٩٨.

ـ سعيد بنكراد، مسالك المعنى الطبعة الاولى، دار الحوار، سورية، ٢٠٠٦.

ـ سمير شريف استيتية، اللسانيات المجال، و الوظيفة، و المنهج، عالم الكتب الحديث، عمان الاردن، الطبعة الثانية ٢٠٠٨.

ـ السيوطى (جلال الدين): ـ الاقتراح فى علم أصول النحو (الاقتراح)، تحقيق و تعليق أحمد محمد قاسم، مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٧٦.

ـ شهرزاد بن يونس ـ التغير الدلالي. أسبابة و أشكالة www.lahajat.vanan.net. ١/ ١٢ / ٢٠٠٩.

ـ صابر الحباشة، نوافذ المعنى، عالم الكتب الحديث، الطبعة الاولى، الاردن، ٢٠١٢.

ـ طالب محمد اسماعيل (د.) ، مقدمة لدراسة علم الدلالة، فى ظوء التطبيق القرآنى و النص الشعرى، الطبعة الاولى، دار الكنوز المعرفة العلمية للنشر و التوزيع، الاردن، عمان، ٢٠١٠.

ـ طاهر احمد الملكى، الشعر العربى المعاصر روائعه ومدخل لقراته، مصر، طبع بدار المعارف، ١٩٨٠.

ـ طاهر حمودة، دراسة المعنى عند الاصوليين، الدار الجامعية للطباعة و النشر و التوزيع، الاسكندرية، بدون تأريخ.

ـ عباس محمود العقاد، أشتات المجتمعات فى اللغة والادب، دار المعارف، ط ٥، بدون تأريخ.

ـ عبد السلام المسدى (د.) اللسانيات و اسسها المعرفية، المطبعة العربية، تونس، ١٩٨٦.

ـ عبد السلام المسدى: النواميس اللغوية والظاهرة الاصطلاحية، ص ٢٣، مجلة الفكر العربى المعاصر، عدد ٣٥- ٣١، ١٩٨٤.

ـ عبد السلام المسدى (د.)، الأسلوبية و الأسلوب، دار سعاد الصباح، ط٤، الكويت، ١٩٩٣ .

ـ عزالدين اسماعيل، لغة الادب الحديث، بيروت، ٢٠٠٠.

ـ عبد الفتاح أحمد يوسف، لسانيات الخطاب وأنساق الثقافة(فلسفة المعنى بين نظام الخطاب و شروط الثقافة)، الدار العربية للعلوم ناشرون، منشورات الاختلاف، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠١٠.

ـ عبد القاهر الجرجانى - تحقيق (د. محمد رضوان الداية و د. فائز الداية) دلائل الا عجاز، مكتبة \ سعد الدين ط (٢) دمشق – ١٩٦٥.

ـ عبد العزيز عتيق (د.)، علم البديع، دار النهضة العربية، بيروت – لبنان، بدون تأريخ.

ـ عبد القدوس أبو صالح، ديوان ذى الرمة، مؤسسة الايمان، بيروت، الطبعة الثانية، الجزء الثانى، ١٩٨٢.

ـ عبد الملك مرتاض (د.)، الكتابة من موقع العدم ـ كتاب الرياض (٦١، ٦٢) ـ مؤسسة اليمامة الصحيفة، الرياض ـ ١٩٩٩.

ـ عبد الواسع الحميري، الطبعة الأولى، فى آفاق الكلام و تكلم النص، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠١٠.

ـ عزالدين اسماعيل (د.)، لغة الادب الحديث، بيروت، ٢٠٠٠.

ـ عزالدين ا سماعيل (د.)، الأ سس الجمالية فى النقد العربى، دار الفكر، بيروت، ١٩٥٥.

ـ عزمى اسلام، مفهوم المعنى دراسة تحليلية، حوليات كلية الأداب، الحولية السادسة، جامعة الكويت، ١٩٨٥.

ـ على عبد الوافى(د.)، اللغة والمجتمع، دار احياء الكتب العربية، القاهرة، ١٩٤٦.

ـ على عبدالواحد وافى (د.)، علم اللغة، دار النهضةللطبع والنشر، القاهرة ، ١٩٨٤.

ـ على زوين، منهج البحث اللغوى ـ دار الشؤون الثقافية العامة – بغداد، ١٩٨٦.

ـ على القاسمى (د.)، مقدمة فى علم المصطلح، الجمهورية العراقية، دار الشؤون الثقافية و النشر، وزارة الثقافة و الاعلام، بغداد، ١٩٨٥.

ـ عبد القادر الفهرى الفاسى، اللسانيات و اللغة العربية، منشورات عويدات، بيروت ، ط١.١٩٨٦.

ـ علي زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث و علم اللغة الحديث، دار الشوؤن الثقافية العامة ، بغداد، ١٩٨٦.

ـ غازى مختار طليحات، فى علم اللغة، دار طلاس للدراسات و الترجمة و النشر، الطبعة الثانية، دمشق، ٢٠٠٠.

ـ فيتجنشن لدفيج، رسالة منطقية فلسفية، ترجمة:عزمى اسلام، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٨.

ـ القزوينى، نجم الدين، تحقيق:مهدى فضل اللة، الشمسية فى القواعد المنطقية، المركز الثقافى العربى، بيروت ، ط١، ١٩٩٨.

ـ قاسم و نصر ابو زيد، دار الياس العصرية، القاهرة، ١٩٨٦.

ـ كامل حسن البصير، بناء الصورة الفنية فى البيان العربى، المجمع العلمى العراقى، ١٩٨٧.

ـ مجدى ابراهيم محمد ابراهيم، دراسات فى علم اللغة، دار العصاء، سورية ـ دمشق، الطبعة الاولى، ٢٠١٣.

ـ محمد شندول، التطور اللغوى فى العربية الحديثة، المعهد العالى للغات بتونس ـ جامعة قرطاج، اربد ـ الاردن ، ٢٠١٢.
ـ محمد بركات، الدلالة و الحركة، وادي النيل، القاهرة، ٢٠٠٥.
ـ محمد بركات، غواص فى بحر اللغة، الطبعة الأولى مكتبة ابن سينا مطابع العبور الحديثة، الناشر اطلس للنشر و الانتاج، وادى النيل، القاهرة، ٢٠٠٥.
ـ محمد المبارک، فقه اللغة وخصائص العربية، دار الفكر، بيروت، ط٦، ١٩٧٥.
ـ محمد محمد يونس على، وصف اللغة العربية، دراسة حول المعنى وظلال المعنى (طرابلس: منشورات جامعة الفاتح، ١٩٩٣.
ـ محمد محمد يونس على (د.)، مدخل الى اللسانيات، دار الكتب الوطنية، ليبيا، الطبعة الاولى، ٢٠٠٤.
ـ محمد محمد يونس علي ـ نظريات الدلالة، النظرية السياقية (٢٠١٠)ـ www.ta٥atub.com.
محمد داود ـــــ نظرية السياق Contexttheory ـ٢٠١٣ www.mohameddawood.com.
ـ محمد زكى العشماوى، قضايا النقد الادبى و البلاغى، دار الكتاب العربى، القاهرة، ١٩٧٦.
ـ محمد العزام، النص الغائب، منشورات اتحاد الكتب العرب، دمشق، ٢٠٠١.
ـ محمد غاليم الحاج، امعنى و التوافق، عالم الكتب الحديث، اربد ـ الاردن، ٢٠١٠.
ـ محمد فكرى الجزار، العنوان و سيميوطيقا الاتصال الادبى، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة ١٩٩٨.
ـ محمد كريم الكواز، أبحاث فى بلاغة القرآن الكريم، ٢٠٠٦.

ـ محمد على الخولى، معجم علم اللغة النظرى، انكليزى – عربى، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٨٢.
ـ محمد الولى، قضايا شعرية، دار البيضاء، ١٩٨٨.
ـ محمودالسعران (د.)، اللغة و المجتمع، القاهرة، ١٩٦٣.
ـ محمود السعران (د.)، علم اللغة مقدمة للقارىءالعربى، دار الفكر العربي، ط٢، ١٩٩٢.
ـ محمود عكاشة، التحليل اللغوى فى ضوء علم الدلالة، دار النشر للجامعات، مصر، ٢٠٠٥.
ـ محمود فهمى زيدان، فى فلسفة اللغة، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٥.
ـ مخلوف سيد أحمد، اللغة و المعنى، الدار العربية للعلوم ناشرون، منشورات الاختلاف، الطبعة الاولى، الجزائر، ٢٠١٠.
ـ منذر عياشى(د.)، اللسانيات و الحظارة مساهمة فى علم طرح القظايا و انشاء، الطبعة الاولى، عالم الكتب، ٢٠١٣.
ـ منقور عبد الجليل، علم الدلالة، ممنشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق ٢٠٠١.
ـ ميجان رويلى (د.)، سعيد البازعى، دليل الناقد الادبى، المركز الثقافى العربى، بيروت ط٢، ٢٠٠٠ .
ـ ميلكا افيتش، ترجمة: سعد عبد العزيز مصلوح، وفاء كامل فايد، اتجاهات البحث اللسانى، المجلس الاعلى للثقافة، طبع بالهيئة العامة لشؤن المطابع الأميرية، ٢٠٠٠ .
ـ مهدى صالح السا مرائى (د.)، المجاز فى البلاغة العربية، دار الدعوة، حماه ـ سورية، الطبعة الاولى ، ١٩٧٤.
ـ نور الهدى لوشن(د.)، علم الدلالة (دراسة و تطبيق)، المكتب الجامعى الحديث، الازاريطة ـ الاسكندرية ٢٠٠٦.

ـ هدسن، ترجمة: محمود عبدالغنى عياد، عبدالا مير الاعسم، علم اللغة الاجتماعي، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الاولى، العراق – بغداد، ١٩٨٧.

ـ يحيى الشيخ صالح، شعر الثورة عند مفدى زكريا، الجزائر، ١٩٧٨.

ـ به زمانی ئینگلیزی:

_ Abrams, M.H.& Harpham, G.G., A glossary of literary terms (١٠ ed). Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, (٢٠١٢).

_Adam J.M, Textes types et prototypes , recit , description , explication et dialogue , Nathan ,paris, ٤ edition, ٢٠٠١.

_Aitchison . J, Metaphors, models and language change(٣٩_٥٤), (٢٠٠٤).

_ Chomsky (N): Aspects de l a theorie syntaxique ; trad: j.c M lner, ed seuil, paris, ١٩٩١.

_ Crystal D. Adictionary of lingustique general , Payot, Paris,١٩٧٢.

_ Crystal D. The cambridge Ensc niversitf language , newyor: combridge university press (١٩٩٧)

.

_Crystal D. Adictionary of lingustics and niversity , ٢nd edition basil black well,Uk, ١٩٨٧.

_Evans,V,&Green,M.Cognitive linguistics: An introduction. Edinburgh: Edinburg University press,(٢٠٠٦).

_ EVANS, V. (Ed.), The structure of time: language, meaning and temproral cognition. John Benjamins publishing, (٢٠٠٣).

_ Evans, V, Green. M. (٢٠٠٦). Cognitive linguistics : , An introduction. Edinburg University press.

_ EVANS, V, BERGEN, B AND ZINKEN, J.. The cognitive linguistics enterprise, an onverview. London, Equinox, (٢٠٠٧).

_ Hadot Pirre,Wittgenstein et les Limitesdu Langage , ed.Vrin ,paris, ٢٠٠٥.

_Jon dean foder ,Semantics ,the theory of meaning in ٢ Generative grammar, and New York ,Harvant university Press.١٩٨٢.

_ J.Ells, ((on contextual meaning)). in Bazell and Others (eds). in memory of J.R firth , (Longman.١٩٧٩).

_John lingustic Terms and concepts, macmillan study guid Geoffery- finch.

_ KNOWLES, M. & MOON, R.. Introducing Metaphor. London\New York, NY: Routledge Taylor and francis Group, (٢٠٠٦).

_Lyons Johon. Semantics, Vol, Cambridge - university.Press, ١٩٧٧.

_ Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors We live by, Chicago and London: University of Chicago press, ١٩٨٠.

_MarkJ. Landau, Michael D. Robinson, and Brian P. Meier (٢٠١٤) in The power of metaphor (Ed. By Mark J. Landau, Michael D. Robinson, and Brian p. Meier) American psychological Association.

_Mahmoudian(M):Linguistique fonctionnelle;PUF, paris ,١ ٩٧٩.

Martinet (A): Elements de lingustique general ,٣eme ed. Amand Colin , paris ,١٩٩١.

_ Palmer,F,R ,Semantics A new outline ,Newyork, cambridge University press,١٩٨١.

P.A Seuren, P. A. M., Western Linguistics: An HistoricalIntroduction, Oxford;BlackWell Publishers Ltd ,١٩٩٨.

_ PARTRIDGE E. A Short Etymological Dictionary of Modern English. London: Routledge & Kegan paul.٧, (١٩٨٥).

_ John D. Jump Rhetoric, peter Dixon, The Critical Idiom ,fonder Editor: (١٩٦٩- ١٩٧٦) , Methuen London and new York.

_ Saussure (f.de): cours de lin guistique general ; payot ,pari , ١٩٧٢.

_Stephan C. Levinson ,Pragmatics,cambridge university press,١٩٨٣.

_ Sebstian Lonber , Understiang SEMANTICS ,ARNOLDa member of the hodder Geoup,London, ٢٠٠٢.

.

_Stagaberg, Anintroductory English Grammar , normane.Stagabery, universty of northern, lowa.

-Schon,D.A.,(١٩٧٩),Generative Metaphor. A perspective on problem setting in Social policy, in A. Ortony(ed) Metaphor and Tought,pp ٤٤-٥٦ Cambridge: Cambridge University Press.

_ Ungerer, F. & Schmid, H.J. An Introduction to Cognitive linguistics (٢ nd ed). United Kingdom: pearson Education, (٢٠٠٦).

-V.J.cook&Mark Newson , Chomskys Universal saunders College Publishing, ١٩٩٧. _ Grammar,seend edition

_ Victoria Fromkin, Robert Rodman Nina Hyams , An Introduction To Language , seventh edition , thmson heinle ,library of congress ,٢٠٠٢.

_Vendrys Joseph ,(Langage Oral et Langage Par) le Geste en Grammair Psychologis , Paris, ١٩٥٠.

PARTRIDGE E.(١٩٥٨). A SHORT E

الملخص

البحث سلوا الضوء على ظاهرة الميتافور، و دورها فى اثراء اللغة، و الهدف من هذا البحث هو دراسة أسباب المعانى و ظواهرها، و أسباب تغيير المعنى و تشكيل الميتافور، و استعمال الكلمة بمعنى آخر، فضلا عن المعنى الأصلى للكلمة، و يعزى ذلک الى عدم محدودية المعنى و تطوره، مما يصعب للغة أن تجد لكل مفهوم أو معنى تعبيرا جديدا، و لسد هذه الثغرات اللغوية، استطاعت اللغة أن تنهل من ظاهرة الميتافور، وتعيد تشكيل المعانى فى أصول الكلمات. ان التخلق فى ركب العلم و المعرفة يسبب فى التخلق فى المجالات اللغوية، فحين يبتكر عالم فى مجاله , ويخترع شيئا جديدا حينذاک يحاول أن يجد مصطلحا ملائما له , لذا ان الأمم التى لها ابداعات علمية لديهم ابداعات لغوية ايضا. ان اللغة تأثير كبير فى حياة الانسان ولم تفقد اللغة هذا التأثير طوال العصور الماضية , لا بل بمرور الزمن شهدت اللغة تطورات نوعية كبيرة , حاولت أن تمتد الى مساحات أرحب كى تواكب الظواهر و المستجدات الدخلية على حياة الانسان خلال العصور الصابقة.

فى هذه المرحلة على الدارسين أن يرعوا المجالات اللغوية و يهتموا بإثراء اللغة و ذلک لمواكبة التيارات التقدمية و العلمية فى العالم.

البحث يحتضن ثلاثة فصول رئيسية, و تليها الخاتمة و المقترحات. خصصنا الفصل الأول للميتافور و التغير فى المعنى, عرض فيه أسباب التغير و أشكالها , و التغيرات التى تطرأ على الحياة و تنعكس على اللغة من ثم تغييرالمصطلح و المعنى , و مرور الكلمات و التعابير بممر المعانى , و من حقل دلالى إلى آخر , و هو عامل كبير لتشكيل الميتافور , من ثم عرض لوسائل الاثراء المعجمى للغة , و هناک مجموعة من الطرق تلجأ إليها اللغة الكوردية لإغناء معجمها اللغوى. وإن المتافور إحدى أهم الوسائل فى الكلام اليومى و التعابير اللغوية.أما الفصل الثانى فيدرس ظاهرة الميتافور فى المعجم , لأن الكلمات فى المعجم بمرور الزمن تهب معانى أخرى , مما

يعنى إثراء المفاهيم و المعانى فى اللغة , و يعرض الفصل أنماط السياق و الكودات التى تأخذ اللغة على عاتقها الحفاظ عليها و التكلم بها , مثل الكود

التكوينى والكود المعجمى. و عرض فيه مفاهيم مفادها أن ظاهرة الميتافور فى اللغة فى بعض الأحيان تخسر الكودات.

وفى الفصل الثالث تطرقت الباحثة الى ظاهرة الميتافور فى النص , و بينت فيه أن ظاهرة الميتافور ظاهرة مشهورة ومنتشرة تساهم بصورة كبيرة فى اللغة الكتابة و الكلام. كما أشارت الى بعض الميتافورات المستخدمة فى النص قصد تثبيت المعنى و جمال التعبير. بإمكان هذه الميتافورات و بمرور الزمن أن تجتاز الكلام اليومى و تثرى المعجم اللغوى. فعلى سبيل المثال إن لغة النص الشعرى تفوق لغة الكلام , و كذلك تستخدم الميتافورات فى النص القصصى و النص الصحفى و النصوص الفكاهية.

ختاما فإن البحث يعطى أهمية كبيرة لأجواء التى تعبر فيها الميتافورات المعجم اللغوى و تثريه لوجود علاقة و طيدة تربط اللغة بالأدب.

Abstract

This study focuses on the phenomenon of metaphor and its role in enriching language. The aim is to explore the semantic factors and phenomena which cause change in meaning and create metaphor i.e. using words with meanings different from their original ones. Since meaning has no limits in language and it is increasing all the Tim, language cannot provide new utterances for all new concepts and meanings. To fill in this gap, language cannot provide new utterance for all new concepts and meanings. To fill in this gap, language can make use of metaphor by using words with new meanings. Lack in advancement in science and technology results in lack of advancement in terminology. New inventions need new terms; thterefore, the nations that make inventions in the field of science are also creativ in terminology. Language plays an important role in human life and its role has been effective throughout history and with the passage of time it has made improvements in quality and has been enriched in order to cope with the successive advancements and changes that have occurred in human life. In its present stage, Kurdish language needs to be enriched in the field terminology in order to be able to cope with the rapid process of advancement.

The study consists of three main chapters followed by results and recommendations.

The first chapter deals with metaphor and semantic change, the factors and types of semantic change, the changes that occur in the different phenomen in life and which are reflected in language resuliting in change in the concepts and meanings. Words and expression undergo semantic change and are transferred from one semantic field to another, a factor leading to the creation of metaphor.The chapter also explores the ways of enrich its vocabullary.There are different ways which Kurdish language resort to in order enrich its vocabulary. One of these is metaphor

which is considerably usedintheDailyconversations and other lingustic cexpression.

he second chapter discusses metaphor in dictionary words. Dictionary word aquir newmeaningwiththepassageof time and this is a way of enriching concepts and meaning in language. The chapter also deals with context and the restriction that language imposes on speakers in order to preserve itself such as morphological and dictionary restrictions can create metaphor. The third chapter explains the use of metaphor. The third chapter explains the use of metaphor in Texts and it generally explains that metaphor is a widespread linguistic phenomenon used In both spoken and written texts.Examplesofmetaphorsused in texts for strengthening meaning and for aesthetic purposes have also been given. These metaphorical usages can be gradually transferred to daily speech and enrich language of conversation and the texts of Stories, journals and humour.what is important about the state where the metaphors enter the language dictionary and enrich it since. The astrongre lation ship between language and literature.